

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 2 (473)

БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – *В.В.Григор'єв*, *Н.Ю.Мельник*
Комп'ютерна верстка – *А.В.Корженівська*
Обкладинка – *Н.О.Горбань*

Підп. до друку №23.03.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 6-22/10.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 90-річчя початку революційних подій 1917 р.

Кульчицький С.В. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф	4
Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення	23
Піріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військово командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.)	47
Турченко Ф.Г. <i>(Запоріжжя)</i> . Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації	63

До 190-річчя від дня народження М.І.Костомарова

Пінчук Ю.А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І.Костомарова	78
Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І.Костомарова	89
Гончар О.Т. «Людина науки, закохана в неї...» (М.І.Костомаров)	107

До 125-річчя від дня народження В.К.Липинського

Осташко Т.С. Вячеслав Липинський: постать на тлі доби	113
---	-----

* * *

Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст.	130
Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.)	143
Швед О.В. Проблеми національної ідентичності країн Скандинавії в контексті процесу європейської інтеграції	158

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Конча С.В. Чи існує Іоакимів літопис?	171
Таран Л.В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії)	185
Петров М.Б. <i>(Кам'янець-Подільський)</i> . Записки іноземців XV–XVIII ст. як важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського	197

Р Е Ц Е Н З І Ї

Макарчук С.А. <i>(Львів)</i> . П.П.Толочко. Древнерусская народность: воображаемая или реальная	212
Мандрик І.О. <i>(Ужгород)</i> . Марта Фонт, Беата Варга. Історія України	217
Шпівал Ю.І. З.Г.Лихолобова. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)	220
Лозовий В.С. <i>(Кам'янець-Подільський)</i> . Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч.	222

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Макар Ю.І. (Чернівці), Атаманенко А.Є. (Остроз).	
До 75-річчя Любомира Романа Винара	225
Лях С.Р. До 60-річчя професора Федора Григоровича Турченка	229
Костаків Г.І. (Харків). VII Багаліївські читання	235
Зінько Ю.А. (Вінниця), Романюк І.М. (Вінниця). II Міжнародна наукова конференція «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX–XXI століттях»	236
Швидкий В.П. Обрання доктора історичних наук Сергія Білоко-ня дійсним членом Української вільної академії наук у США	237
Нові книги	238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друкovanі, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

С.В.Кульчицький*

РОСІЙСЬКА (РУССКАЯ) РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.: РЕАЛЬНІСТЬ І МІФ

У статті здійснюється деконструкція концепту Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автор аналізує дії трьох основних політичних сил – ліберально-соціалістичної партійної коаліції, рад робітничих і солдатських депутатів, а також партії більшовиків. Події в національних регіонах Росії не розглядаються як такі, що мали самостійне значення.

Революційний процес 1917 р. оцінюється як цілісний, без поділу на Лютневу і Жовтневу революції. У статті підкреслюється, що у боротьбі політичних сил перемогли ради, спочатку – в союзі із соціалістичними партіями, а потім (на етапі жовтневого перевороту) – з більшовиками. Зроблено висновок про те, що союз із ленінською партією змінив природу рад: більшовики наповнили ради собою і перетворили їх на філію власної партії. Завершення революції пов'язується з розгоном Установчих зборів. Здійснено спробу довести відсутність генетичного зв'язку між Російською (Русской) і комуністичною революціями.

У 1989 р. унаслідок конституційної реформи М.Горбачова зникло силове поле компартійної диктатури, в якій тільки й міг функціонувати винайдений В.Леніним цивілізаційний монстр: комуністичний суспільно-економічний лад у державному утворенні імперського типу. Для означення його двох іпостасей в їхній цілісності вождь більшовиків знайшов цілком точний термін: «державо-комуна». Її створення було задеклароване у «Квітневих тезах» як стратегічне завдання більшовиків у Російській революції. Однак сталося так, що термін «державо-комуна» не прижився в ідеологічному арсеналі більшовиків. Іншого терміна, яким можна було б позначити створене в Радянському Союзі державо-суспільство, не виникло.

У багатьох випадках застосування звичного інструментарію істориків для вивчення радянської дійсності цілком виправдане. Проте не треба забувати, що до 1991 р. ми жили у світі, викривленому відсутністю ринкових відносин, на яких ґрунтується розвинута людська цивілізація. Врешті-решт, нам не дозволяє забути специфіку недавнього минулого той перехідний період із його дивними закономірностями, в якому знаходяться пострадянські країни.

У цій статті ставиться обмежене завдання: виявити причини появи в розбурханій революцією країні ленінської «держави-комуни». Поставлене завдання можна було б сформулювати й вужче: якою мірою «державо-комуна» була породженням російської революційної дійсності? У центрі уваги знаходиться тільки найбільш важливий аспект такої постановки питання, а саме: деконструкція створеного кількома поколіннями комуністичних політиків і пропагандистів історичного міфу про Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

Деконструкція в історії – це відмова від звичної розстановки подій і традиційного погляду на причинно-наслідкові зв'язки між ними. Вона руйнує установлені стереотипи, які були сконструйовані у минулому з метою захисту інтересів певних політичних сил і знаходилися поза межами наукового знання. «Переписання» історії у вигляді деконструкції необхідне, якщо ми хочемо зрозуміти не тільки наше минуле, але й сучасну дійсність.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, проф., заст. директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

Деконструкція розгляданого в цій статті концепту має відбуватися одночасно за двома напрямками. По-перше, треба поставитися до подій 1917 р. у центральних регіонах і на окраїнах Росії як до єдиного революційного процесу (з територіальними та національними особливостями, які в даній статті не розглядаються). По-друге, потрібно відділити революційний процес 1917 р. у Росії від іншої, комуністичної революції, яку більшовики почали нав'язувати суспільству з весни 1918 р. за допомогою насильства і пропаганди. Дотримуючись обох цих напрямів, ми зможемо по-іншому оцінити те головне, що відбувалося в Росії після лютого 1917 р.

У постановочній частині цієї статті хотів би одразу відповісти моїм опонентам, які читали її недрукований варіант. Відмовляючись оцінювати події в національних регіонах через те, що вони мали самостійне значення, автор не заперечує, як їм здається, існування Української революції. Навпаки, я переконаний у тому, що новий погляд на Російську (Русскую) революцію допоможе нам глибше проаналізувати закономірності нашої національної революції. Вхідження народів Російської імперії в революційний процес у 1917 р., так само, як і спонтанний розвал «держави-комуни» у 1991 р., що його теж слід назвати революцією – це спільна історія всіх пострадянських країн. Така спільність є об'єктивним фактом, але вона не заважає окремим частинам колишнього імперського організму бути зовсім різними. Навіть настільки різними, як Естонія і Туркменія.

Слідом за В.Леніним більшовики визначали свій прихід до влади, як переворот. Надалі, однак, більшовицькі пропагандисти розрізали живу тканину подій у Росії у 1917 р. на дві окремі революції – Лютневу і Жовтневу. Першу з них вони обмежили тижнем, упродовж якого пало самодержавство, а всі наступні події почали розглядати під кутом зору її «переростання» в іншу революцію – більшовицьку. Не обмежившись цим, вони об'єднали свій прихід до влади, який зовсім не тягнув на статус окремої революції, з комуністичною революцією, яку почали здійснювати через півроку. Так відбулося штучне, на папері, злиття революційної творчості народних мас із не менш революційною за змістом, але спрямованою проти інтересів народу творчістю вузької групи доктринерів. Цей паперовий гібрид під час святкування десятирічного ювілею приходу більшовиків до влади дістав урочисту назву – Велика Жовтнева соціалістична революція.

Зарубіжні вчені не погодилися з дивним існуванням двох різних революцій в одному році, але з усіх подій їх найбільше цікавив більшовицький переворот. На Заході вийшло немало узагальнюючих праць про 1917-й рік у Росії. Найбільш глибоким дослідженням є двотомник американського історика Річарда Пайпса «The Russian Revolution». Перекладачі цієї праці на російську мову не помилилися, обираючи з двох можливих значень слова *russian* (российский или русский) якраз друге¹. Р.Пайпс досліджує події в центральних регіонах Росії як безперервний процес. Хоч він ставить у центрі дослідження партію більшовиків, прихід В.Леніна до влади розглядається в цій книзі як один із поворотів революції.

Незважаючи на наявність двох революцій в одному році, концепція більшовиків парадоксальним чином базувалася на ідеї неперервності революційних дій. Для них було важливо обґрунтувати поступальний рух революції. Це бажання іноді змушувало противників більшовицької концепції погоджуватися з існуванням двох окремих революцій. Розглянемо, наприклад, еволюцію поглядів чеського дисидента, а згодом директора Вільного університету в Західному Берліні Михала Реймана. Перед втечею на Захід він встиг надрукувати у Празі

книгу «Російська революція 23 лютого – 25 жовтня 1917 р.» (1967 р. це видання вийшло чеською мовою, 1968 р. – російською). Однак у 90-х рр. М.Рейман заявив, що відмовляється від думки про єдиний революційний процес. Лютневу революцію, аргументував він, можна розглядати як демократичну, але Жовтнева заклала основи тоталітарного ладу². Це правильно, але чому ми повинні вважати революційний процес керованим однією політичною силою, спочатку – демократичною, а потім – тоталітарною? Більш природним є погляд на революцію як на процес боріння політичних сил.

Реальний хід подій у Росії у 1917 р. виявився надто заплутаним, і в цій плутанині не спромоглися розібратися навіть іноземні вчені. Всі вони, від Едварда Карра до Річарда Пайпса, ототожнюють Російську революцію 1917 р. із більшовицькою, тобто комуністичною. Насправді ж захоплення влади більшовиками у 1917 р. відбулося під чужими для них, радянськими гаслами.

Інша річ, що самі більшовики від початку представляли себе як партію, що реалізує прагнення мас. Народну революцію вони узурпували шляхом ототожнення своїх противників із контрреволюціонерами. У повсякденній свідомості дії ленинської партії після 1917 р. тісно сплелися з діями мас у 1917 р. Це було результатом зусиль першого покоління ленинських пропагандистів. Тими, хто не піддався переконуванню, зайнялися чекісти.

Безумовно, назвати самих більшовиків контрреволюціонерами неможливо. Ця партія більшою мірою, ніж будь-яка інша, була здатна на революційні дії. Вона виявила достатню волю й винахідливість, щоб, як висловлювався Ленін, «зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей»³. Але ми не повинні слідом за більшовиками ототожнювати їхню революцію з тією, яку називаємо Російською. Не слід бачити в жовтневих подіях, залежно від ставлення до них, тільки більшовицький переворот або Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Не треба забувати про наявність ще одного учасника революційного процесу – рад, які скинули самодержавний лад без допомоги політичних партій. Дії рад потрібно відрізнити від дій ліберальних і соціалістичних партій або партії більшовиків. Жовтневий переворот був породженням цих дій, тому що ради почали відвертатися від партій есеро-меншовицького блоку й наповнюватися більшовиками. У кінцевому підсумку революція в центральних регіонах у Росії відбулася як радянська. Але вона не мала прямого стосунку до комуністичної революції, яка почалася пізніше й тривала два повних десятиліття.

Розповідь про Лютневу революцію часто починають прогнозами, зробленими колишнім міністром внутрішніх справ П.Дурново. Останній мав заслуги перед царем (це він приборкав революцію у 1905 р.), входив у коло його найближчого оточення і міг собі дозволити говорити самодержцю неприємні речі. У записці, написаній у лютому 1914 р. (тобто за півроку до початку світової війни), яка була знайдена в паперах Миколи II після його арешту, цей сановник попереджав, що майбутня війна із сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких у Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси Росії, як підкреслював П.Дурново, «исповедают принципы бессознательного социализма». У разі воєнних невдач, продовжував він, «социальная революция в самых крайних ее проявлениях у нас неизбежна... Победенная армия окажется слишком деморализованной, чтобы послужить оплотом законности и порядка. Законодательные учреждения и оппозиционно-интеллигентские партии будут не в силах сдержать расшодившиеся народные волны, ими же поднятые, и Россия будет свергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению»⁴.

Після поразок 1915 р., які призвели до втрати Польщі і наблизили лінію фронту до Петрограда, в обох законодавчих палатах (Державній Думі і Державній раді) сформувалася більшість на чолі з кадетами – так званий Прогресивний

блок. Його лідери П.Мілюков, В.Шульгин та ін. почали виголошувати антиурядові промови, вимагаючи від царя вислати зі столиці Г.Распутіна, відмовитися від самодержавного способу правління і призначити міністерство, відповідальне перед Думою. Підбадьорений здійсненням першого прогнозу, П.Дурново остаточно увійшов у роль Кассандри й у листопаді 1916 р. написав царю ще одну записку. У ній він заявляв, що встановлення відповідального міністерства викличе швидкий занепад правих партій – ліберальних консерваторів, октябристів і прогресистів, потім розвалиться партія кадетів. «А зате?» – драматично запитував Дурново і відповідав: «Зате выступила бы революционная толпа, коммуна, гибель династии, погромы имущественных классов»⁵.

Наскільки П.Дурново був прозорливий і в цьому передбаченні соціального катаклізму, настільки він був сліпий, вважаючи, що тільки самодержавний спосіб правління врятує становище...

Працюючи в надзвичайній комісії з розслідування протизаконних дій царських міністрів, поет Олександр Блок зібрав великий матеріал, узагальнений у статті «Останні дні старого режиму». Стаття була передрукована у 1922 р. в «Архиве русской революции», що видавався Г.Гессеном у Берліні. У ній використовувалися доповідні записки, які готувалися в Охоронному відділенні на початку 1917 р. Торкаючись задуманого царем розпуску IV Державної Думи, начальник охорони у доповіді від 18(5) січня передбачав у відповідь робітничі страйки, студентські заворушення і терористичні акти. Перераховуючи такі наслідки розпуску Думи, він писав далі: «Либеральная буржуазия верит, что в связи с наступлением перечисленных выше ужасных и неизбежных событий Правительственная власть должна будет пойти на уступки и передать всю полноту своих функций в руки кадет в лице лидируемого ими Прогрессивного блока, и тогда в Руси «все образуется». Левые же упорно утверждают, что наша власть зарвалась, на уступки ни в коем случае не пойдет и, не оценивая в должной мере создавшейся обстановки, логически должна привести страну к неизбежным переживаниям стихийной и даже анархической революции»⁶.

В інформаційних матеріалах Охоронного відділення велике місце відводилося погіршенню продовольчого становища в Петрограді. Зокрема, у доповіді від 18(5) лютого зазначалося: «Если население не устраивает голодные бунты, то это еще не означает, что оно их не устроит в самом ближайшем будущем: озлобление растет, и конца его росту не видать. А что подобного рода стихийные выступления голодных масс явятся первым и последним этапом по пути к началу бесмысленных и беспощадных эксцессов самой ужасной из всех – анархической революции, – сомневаться не приходится»⁷.

Подібні свідчення можна наводити й наводити. Навіть представники лівих партій не стільки чекали соціального катаклізму, скільки побоювалися його. Тим часом події розвивалися за сценарієм, передбачуваним жандармами.

У міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст.ст.) соціалістичні партії організували демонстрацію, яка пройшла Невським проспектом із вимогами праці та хліба. За два дні до того через паливну кризу тимчасово закритися Путиловський завод. Десятки тисяч його робітників позбавилися роботи і почали мітингувати на вулицях. Уперше за всю зиму припинилися морози і встановилася стійка сонячна погода, що теж відіграло свою роль у подальших подіях.

У наступні дні страйки і демонстрації стали масовими. До страйкуючих робітників приєднався 160-тисячний петроградський гарнізон. Заворушення почалися в інших тиллових гарнізонах і на фронті. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових, яка трималася понад 300 років, пала за вісім днів.

12 березня (27 лютого), тобто на п'ятий день революції, в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітни-

чої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті К.Гвоздьов і В.Богданов, які належали до меншовиків. Разом із діячами меншовицької фракції Державної Думи (більшовицька фракція соціал-демократів перебувала в сибірському засланні, а есери у свій час бойкотували вибори) вони вирішили взяти на озброєння досвід революції 1905 р. і створити у місті раду робітничих депутатів. Утворений в їх середовищі тимчасовий виконком звернувся до повсталих із пропозицією делегувати ввечері представників – по одному від тисячі робітників або від роти солдатів.

О 9-й вечора цього ж дня у Таврійському палаці відкрилося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. У ході засідання було вирішено утворити єдину організацію – Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. На чолі виконкому став лідер соціал-демократичної фракції Думи меншовик М.Чхеїдзе. Його заступником обрали трудовика О.Керенського – адвоката, який умів виголошувати блискучі промови, і тому зробив політичну кар'єру.

Виконком Петроради склався раніше, ніж вона сама. Серед 15 членів виконкому, обраного 15(2) березня, було 8 меншовиків, 3 більшовики, один позафракційний соціал-демократ, один есер, один трудовик і один позапартійний. Було вирішено запросити до виконкому Петроради з вирішальним голосом представників соціалістичних партій. У результаті виконком поповнився 14 новими членами: по два – від латиських соціал-демократів, бундівців, меншовиків, трудовиків, есерів, народних соціалістів, по одному – від більшовицької організації (В.Молотов) і соціал-демократів-міжрайонців (К.Юренев).

Петрорада прийняла відозву, опубліковану в першому номері нової газети «Известия». У ній зазначалося: «Борьба еще продолжается, она должна быть доведена до конца. Старая власть должна быть окончательно низвергнута и уступить место новому народному управлению. В этом спасение России. Для успешного завершения борьбы в интересах демократии народ должен создать свою собственную властную организацию... Все вместе общими силами будем бороться за полное устранение старого правительства и созыв Учредительного собрания, избранного на основе всеобщего, тайного, прямого и равного избирательного права».

Таким чином, революційний орган, що виник в імперській столиці на п'ятий день заворушень і контролював дії десятків тисяч озброєних солдатів та робітників на вулицях Петрограда, висловився за скликання Установчих зборів. Вони повинні були демократичним шляхом розв'язати питання про владу.

У ці самі години 12 березня (27 лютого) і теж у Таврійському палаці голова Думи М.Родзянко скликав засідання Прогресивного блоку. Збираючись на засідання, депутати дали зрозуміти, що вони ігнорують опублікований за день до того царський указ про розпуск Думи. Родзянко передав царю вимогу депутатів про надання їм повноважень на формування кабінету міністрів. Не дочекавшись відповіді (коли вона врешті надійшла, то виявилася негативною), він скликав неформальний думський орган – раду старійшин. На цій раді був утворений непередбачений законодавством орган з довгою назвою: «Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці і для відносин з установами та особами».

14 (1) березня Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів ще повністю не сформувалася, а вища влада в країні формально належала імператору. Однак якраз цього дня Тимчасовий комітет Думи та виконком Петроради прийняли принципові рішення про владу.

Хто мав вирішальне слово в організації влади в Петрограді – виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів чи Тимчасовий комітет Думи? Під час обговорення рукопису цієї статті в Інституті історії України виникла дискусія, в ході якої довелось обґрунтувати свою позицію: вирішальне слово залишалось за Петрорадою. Визнаю, що в умовах революції, яка почала-

ся, існуючі інститути влади вже переорієнтувалися з царя-самодержця на Думу. Визнаю також, що тільки пануючі в Думі політичні партії мали досвід державного управління і досвід спілкування з урядами країн Антанти, які разом із Росією воювали проти Німеччини та її союзників. Треба визнати, однак, що діячів думських партій паралізував страх перед десятками тисяч солдатів та робітників, які зі зброєю в руках вийшли на вулиці столиці. Вони з надією дивилися на представників соціалістичних партій, які мали вплив на революційні маси. Треба визнати й інше: наявність страху у думців перед царськими каральними загонами, які очікувалися в Петрограді (вони не з'явилися, бо революційні маси цього не дозволили). Цей другий страх змусив думських політиків надати своєму органу влади таку довгу й незрозумілу назву. Отже, Тимчасовий комітет Думи йшов за подіями, не визначаючи їх.

Члени виконкому Петроради провели цей день у дискусії: чи треба їм обмежитися контролем за діяльністю уряду, який формувався, чи, навпаки, варто утворити коаліційний уряд із думських і радянських міністрів. Мало хто з них мав бажання стати міністром, тому що думський уряд вважався буржуазним, якщо використовувати тогочасну лексику (яка законсервувалася у нас на три покоління). Крім того, уряд мав обмежений строк дії – до скликання Установчих зборів. Нарешті, уряд був не зовсім легітимним, тому що його формувала Дума, обрана свого часу недемократичним шляхом. Будучи впевненими у здобутті більшості в Установчих зборах, лідери партій революційної демократії утрималися від участі в уряді. Лідери партій ліберальної демократії з власної ініціативи звернулися до М.Чхеїдзе й О.Керенського з пропозицією увійти в уряд. Перший відмовився, а другий погодився бути міністром юстиції.

Партії революційної демократії не розглядали Петрораду і периферійні ради, що мали виникнути, як органи державної влади. Органом, який конструював владу, вони вважали тільки Установчі збори. Ліберальна демократія була згодна з ними. Контроль Петроради над робітниками й солдатами виглядав як влада, але всі розуміли: влада натовпу є не демократією, а охлократією.

Можна зробити висновок, що у перші місяці після повалення самодержавства в Росії спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед анархією об'єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей страх змусив і сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію, обмежуючи власну активність. Пізніше і в іншій ситуації ця активність повною мірою проявилася у вигляді громадянської війни білих і червоних.

Союз між партіями революційної і ліберальної демократії наочно проявився під час травневої кризи Тимчасового уряду. Виконком Петроради дозволив тоді соціалістам увійти в уряд. У перший коаліційний уряд у травні 1917 р. увійшли шестеро «міністрів-соціалістів», а О.Керенський став воєнним міністром. Після другої кризи в липні Всеросійський центральний виконавчий комітет рад надав Тимчасовому уряду надзвичайні повноваження. У другому коаліційному уряді на чолі з О.Керенським «міністри-соціалісти» вже переважали кількістю «міністрів-капіталістів». Під впливом липневої кризи Тимчасовий уряд уперше визначив конкретний строк виборів в Установчі збори – 30 вересня. Незабаром через технічні причини вибори були перенесені на 25 листопада.

Ті, хто відрізняє Лютневу революцію від Жовтневої, характеризують її як буржуазно-демократичну. Тут ігнорується та очевидна обставина, що головним учасником Російської революції були не партії будь-якого політичного спектра, а ради.

На жаль, ця обставина не здається очевидною багатьом українським ученим. Це й не дивно: в Українській революції ради не відігравали істотного значення. Щоб правильно визначити розстановку політичних сил у 1917–1920 рр.,

треба погодитися з тим, що на території України відбувалися події, не пов'язані з Українською революцією: діяльність загальноросійських партій, профспілок і рад, формування більшовиками збройних загонів бойовиків-червоногвардійців, громадянська війна між білими й червоними тощо. У свою чергу, події Української революції теж виплескувалися за межі території, на якій українці становили більшість населення (найбільш яскраве явище – українізація армії).

У Російській революції діяльність рад була тісно сплетена з діяльністю соціалістичних партій. Але тут треба зважити на дві обставини. По-перше, хоч ради майже не мали безпартійних депутатів, не вони пристосовувалися до партій, а партії – до них. Партизація депутатів рад, так само, як партизація мас, які обирали цих депутатів, була стрімким й не досить ще вивченим революційним процесом. Унаслідок цього організації професійних революціонерів – есерів і соціал-демократів (меншовиків та більшовиків) перетворилися на масові партії за кілька місяців. По-друге, ради були більш радикальними організаціями, ніж політичні партії (за винятком більшовиків). Партії, які в умовах війни і кризи влади взяли на себе відповідальність за долю країни, змушені були домовлятися з різними політичними силами. Ради не йшли на перемовини, вимагаючи всього і одразу.

Росія дуже запізнилася зі своєю революцією. Ради як учасник революційного процесу з'явилися тільки в ній (уперше – в 1905 р.). Це були класові організації народних «низів», які бачили мету свого існування в ліквідації великих власників – поміщиків та буржуазії. Гострота соціально-класового протистояння, яка проявилася в появі рад, подвоїлася згубним впливом світової війни. Народні «низи» були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні прагнення «верхів». Голос найбільш чисельного й упослідженого класу раптом виявився дуже вагомим: світова війна перше організувала багатомільйонні, але завжди розпорошені селянські маси у великі військові підрозділи й дала їм у руки зброю. Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією й хаосом.

Потенціал класової ненависті був винятково високим. 1917-й рік відділявся від 1861-го тільки п'ятьма з половиною десятиліттями. Для учасників революції кріпосницька доба ще залишалася сімейним боєм: це їхніх дідів продавали або програвали в карти. Небачена за масштабами трирічна війна тяжко позначилася на кожній сім'ї, повсякденно продукуючи жорстокість, озлобленість і безжальність. Коли виявилось, що Тимчасовий уряд відкладає до скликання Установчих зборів вирішення аграрного питання, одягнуті у солдатські шинелі селяни почали дезертирувати з тилкових гарнізонів і навіть із фронту, щоб поділити землю «по справедливості». Погромний рух на селі зображався в історіографії як організована конфіскація поміщицьких маєтків. Факти нерідко свідчили про інше. Ось картинка з натури, яку побачив у Могилів-Подільському повіті кореспондент газети «Селянський голос»: «Діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищать ліси, палаються будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна картина стає перед нами й здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душолюбів»⁸.

У тогочасних документах державного значення ситуація оцінювалася так само безрадісно. Наприклад, у Третньому універсалі УЦР зазначалося: «По державі шириться безвласть, безлад і руїна»⁹.

Ради і комітети утворювалися в усій країні за прикладом Петроградської ради. Вона відразу взяла на себе функції центрального координуючого органу. Проте ієрархічно побудованої радянської організації в країні не виникло. Кожна рада функціонувала сама по собі і займалася суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плинним, тому що робітничі і військові колективи могли в будь-

який момент відкликати свого депутата і надіслати іншого. Ради були різними за рівнем представництва, за соціальним складом (поряд із солдатськими почали виникати й офіцерські ради), за адміністративно-територіальним поділом. Переважна їх більшість представляла інтереси народних «низів», які часто не узгоджувалися навіть між собою. Нерідко вони очолювалися демагогами, які керувалися тільки особистою вигодою, зневажаючи законність і порядок. Та всі розуміли, що раніше державні інтереси були інтересами вищих класів, і тільки повалення самодержавства створило умови для узгодження інтересів різних верств. Разом із тим викликане гострою соціальною озлобленістю революційне насилля не сприяло узгодженню інтересів. Навпаки, воно створювало небезпеку громадянської війни. Радянський чинник у Російській революції був анархічним і деструктивним.

Невходження більшовиків у табір революційної демократії було вольовим рішенням їхнього вождя. Перед появою В.Леніна в Петрограді тактика більшовиків у революції не була остаточно визначена. Існував конфлікт між президією Російського бюро ЦК РСДРП(б), яке складалося тоді з О.Шляпнікова, В.Молотова і П.Залуцького (всі троє – члени виконкому Петроради), і Петербурзьким комітетом більшовиків, який користувався певним впливом серед петроградських робітників. Шляпніков і Молотов робили спроби нав'язати своїй партії авантюристичний курс на негайне створення нового «революційного» уряду без участі партій ліберальної демократії. Петербурзький комітет, так само, як і Московський, на позицію яких впливали настрої робітничих мас, був схильний підтримати ради, незважаючи на те, що в них панували меншовики та есери, а відтак – і Тимчасовий уряд. Ця позиція наближалася до «угодовської» з точки зору О.Шляпнікова в Петрограді і В.Леніна у Женеві. Якби її підтримала вся партія, більшовики перетворилися б на лівий фланг есеро-меншовицького блоку, тобто втратили власне обличчя.

Із поверненням наприкінці березня із заслання Л.Каменєва, М.Муранова і Й.Сталіна позиції більшовиків поміркованої орієнтації у столиці зміцнилися. Ця трійка захопила редакцію газети «Правда» і почала пропагувати напівменшовицьку політику. Муранов і Сталін опинилися і в президії Російського бюро ЦК РСДРП(б).

Як усі інші партії, що вийшли з підпілля, більшовики швидко зростали у чисельності. Характерно, що нові соціал-демократичні осередки нерідко створювалися як об'єднані. За підрахунками В.Анікеєва, у 1917 р. у 351 об'єднаній соціал-демократичній організації різного калібру більшовики та меншовики мирно уживалися¹⁰. Якби весною 1917 р. перемогла лінія, яку відстоювали Каменєв, Молотов і Сталін (називаю прізвища тих, хто пізніше зробив кар'єру), то ця партія не відрізнялася б від інших лівих партій. Однак перемогла інша лінія – ленінська. Перемога її порушила хитку рівновагу між двома конкуруючими варіантами розвитку революції – демократичним і радянським.

Антанта бажала зберегти свою союзницю у війні з Німеччиною і тому не давала згоди на пропуск у Росію політичних діячів з екстремістськими поглядами. В.Леніну доводилося сидіти у Швейцарії. Виходячи з власних інтересів, кайзерівський уряд дозволив проїзд російських емігрантів територією Німеччини у Стокгольм. В.Черчілль у 1929 р. висловився з цього приводу досить образно: німці, мовляв, «завезли Леніна з Швейцарії в Росію як бацили чуми, в закритому вагоні»¹¹. Уже 17 квітня Ленін двічі виступив у Таврійському палаці – на зборах більшовиків, а потім перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися у двох доповідях, були надруковані газетою «Правда» 20 квітня. Вони увійшли в історію як «Квітневі тези» – один із ключових документів у віковій історії КПРС.

У питанні про війну, з якого починалися «Квітневі тези», Ленін висунув гасло «Ні найменшої поступки «революційному оборонству». Однак про негайний

вихід із війни шляхом сепаратних переговорів не йшлося. Щоб добитися припинення війни, підкреслював він, треба розв'язати питання про владу.

У другій тезі характеризувався поточний момент як перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства. Відстоювана ним диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру його власної партії «як авангарду пролетаріату».

Третьою тезою Ленін прописував своїй партії «режим вичікування». Він прагнув вивести свою партію з табору соціалістичної демократії і поставити її на окреме місце в палітрі політичних сил із тим, щоб у слушний час прийти до влади самостійно. Диктатура була несумісна з багатопартійністю. Суть третьої тези виражалася в гаслі «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Про негайне повалення уряду не йшлося.

У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада – Радам!». Навіть перебуваючи під контролем меншовиків та есерів, ради повинні були одержати владу. Ленін знав, що його партія одержить у радах більшість, тому що теж прагне знищити великих власників. Ленінська стратегія революції полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, після чого скинути Тимчасовий уряд і поставити свій – радянський. Ради повинні були займатися справами поточного управління на всіх рівнях – від управління державою до місцевого самоврядування. Залишати в радах представників інших партій більшовики не збиралися. Влада радянських органів мала перетворитися на органічний елемент диктатури їхньої партії.

Маючи на увазі цей задум, В.Ленін п'ятою тезою визначав політичний устрій Росії: не парламентська республіка, а республіка рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, яка була сформульована навіть у більшовицькій партійній програмі. Отже, більшовики заперечували тепер суверенне право народу на формування органів влади. Цю функцію вони віддавали радам, які були класовими організаціями й утворювалися волевиявленням порівняно незначної частки населення¹².

Перші п'ять тез В.Леніна визначали стратегію завоювання диктаторської влади, а п'ять останніх давали зрозуміти, навіщо йому потрібна диктаторська влада. У них ішлося про те, щоб більшовики залишили офіційну назву своєї партії меншовикам і назвалися комуністами, про прийняття другої, комуністичної за змістом партійної програми, про перетворення опанованої більшовиками країни в «державу-комуну», про націоналізацію всіх земель, перетворення поміщицьких маєтків у радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк. Ішлося, нарешті, про створення нового, Комуністичного інтернаціоналу¹³.

Формулювання перших п'яти тез були стислими, але зрозумілими. Саме навколо них розгорнулася полеміка. «Квітневі тези» не відразу були схвалені навіть у партії більшовиків (історики КПСР всіляко вип'ячували цю обставину, щоб підкреслити далекоглядність ленінського генія). Навпаки, останні п'ять тез формулювалися настільки завуальовано, що опоненти майже не звернули на них уваги.

Суть соціалізму і комунізму, а також смислові співвідношення між цими спорідненими поняттями в різні часи і різними політичними силами визначалися по-різному. Який зміст вкладався у поняття «комунізм» у «Квітневих тезах»?

Класичним документом революційного марксизму став написаний К.Марксом і Ф.Енгельсом напередодні європейської революції 1848–1849 рр. «Маніфест Комуністичної партії». Суть комунізму зводилася в ньому до ліквідації насильницьким шляхом приватної власності на засоби виробництва і заміни заснованого на товарно-грошових відносинах ринкового господарства плановим ви-

робництвом та розподілом матеріальних благ. Маркс не робив різниці між соціалістами і комуністами, але розрізняв нижчу фазу комунізму (комунізм виробництва) і вищу фазу (комунізм споживання). Незабаром нижча фаза комунізму стала ототожнюватися (в усякому разі – марксистами) із соціалізмом.

Європейська революція знизила соціальну напругу в країнах, де відбулася. Соціалісти почали переконуватися, що набагато краще рухатися в напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним учасником виробничого процесу. Політика європейських соціалістів, які обрали демократичні методи політичної діяльності, знайшла узагальнене визначення в знаменитому висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф.Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух – це все»¹⁴.

Енгельс підтримував Бернштейна, але від догм своїх юнацьких років відмовлявся не збирався. У цьому з ним був солідарний Карл Каутський, під впливом якого німецька соціал-демократія прийняла у 1891 р. Ерфуртську програму. Кінцевою метою партії вона вважала усупільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Досягти цієї мети програма вимагала реформами, а не революціями.

Більшовики й меншовики вийшли з однієї партії. Перші взяли на озброєння гасла «Маніфесту Комуністичної партії», а другі залишалися соціал-демократами за покликанням, тому що відстоювали демократичні методи політичної боротьби. Прірва ще більшої глибини відділила більшовиків від соціалістично-революціонерів. Есери відстоювали інтереси селянства, тоді як більшовики таврували селян як «дрібну буржуазію» і відмовляли їм у присутності в тому світі, який бажали побудувати. Оголосивши інших соціалістів спочатку угодовцями, а потім – контрреволюціонерами, Ленін збирався витіснити їх із рад, а потім на плечах останніх прорватися до влади. Диктаторська влада була потрібна йому для негайного втілення в життя гасел революційного марксизму зразка 1848 р.

Із весни 1917 р. ленінська партія розгорнула боротьбу за вплив на маси. Вона обрала собі зручне становище опозиції, тоді як соціалісти почали відповідати за діяльність уряду, яка ставала все більш провальною. Більшовики мали перевагу перед іншими соціалістами, тому що в унісон із радами вимагали знищити поміщиків і капіталістів. Нарешті, вони розгорнули небачену за масштабами інформаційну війну з партіями ліберальної і соціалістичної демократії. Найбільшою увагою у них користувалися фронт і тиллові гарнізони.

Історики КІРС не могли вказати, хто фінансував організаційну і пропагандистську діяльність більшовиків у масштабах, незіставних із діяльністю всіх інших партій, разом узятих. Західні історики розібралися у навмисно заплутаних схемах передачі грошей і встановили їхнє німецьке походження. Р.Пайпс оцінював загальну суму фінансування еквівалентом у 9 тонн золота¹⁵. Передаючи гроші, кайзерівський уряд не вимагав від Леніна нічого конкретного. Наприклад, жодних даних шпигунського характеру, в чому потім звинувачували В.Леніна. Метою уряду була підривна діяльність у країні, з якою Німеччина воювала, і ця мета успішно реалізувалася. Німецький воєначальник Е.Людendorф стверджував у своїх спогадах: «У квітні і травні 1917 року, незважаючи на наші перемоги на Ен і в Шампані, нас врятувала тільки російська революція»¹⁶.

Проте вплив більшовиків у радах поширювався надто повільно. У липні Ленін зробив спробу взяти владу збройним повстанням, але вчасно відступив, щоб попередити поразку. Після цього він вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Відстежуючи хід подій, ми повинні зробити висновок, що В.Ленін зробив такий тактичний хід у серпні, тобто одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Головним питанням Російської революції було питання про війну. Країна не витримувала тягара війни, який прискорив революцію. Але різні політичні сили бачили вихід із війни по-різному. Ліберальна демократія бажала завершити її перемогою разом із країнами Антанти. Центральні держави воювали з уже вичерпаними ресурсами, тоді як у квітні 1917 р. у війну на боці Антанти вступили Сполучені Штати. У перемозі Антанти тепер мало хто сумнівався, і російська торговельно-промислова еліта бажала скористатися її плодами. Навпаки, революційна демократія мала намір якнайшвидше вийти з війни, але не знала, як це зробити.

Більшовики із серпня 1914 р. дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вони розуміли, що завоювати владу можуть тільки таким чином. Перспектива громадянської війни їх не лякала, хоч вони передбачали її наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, – писав В.Ленін, – навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»¹⁷. Але йти на завоювання влади з таким гаслом було неможливо.

На I Всеросійському з'їзді рад 22 червня В.Ленін сказав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо»¹⁸. Стояти за мир, але не визнавати сепаратного миру – чи могли маси це зрозуміти? Однак і на початку серпня вождь більшовиків ще заявляв, що відкидає сепаратний мир із Німеччиною. Лише наприкінці місяця він взяв на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Не менш популярним у народі було гасло «Землю – селянам!». Селяни вимагали порівно поділити землю між тими, хто на ній працює. Навпаки, більшовики заперечували такий поділ землі, хоч погоджувалися із селянами в необхідності ліквідації поміщицького землеволодіння. У програмі РСДРП 1903 р. передбачалося створити на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли у червні 1917 р. партія есерів включила зрівняльний поділ землі у свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. У серпні більшовики привласнили цей есерівський, а насправді – селянський лозунг.

Третє популярне гасло революції «Фабрики – робітникам!» пролетарські маси і більшовики розуміли по-різному. Ради робітничих депутатів вимагали експропріації власності капіталістів і приватизування її робітничими колективами. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, тобто перетворення їх на власність нації (а фактично – контрольованої ними держави). «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, – говорив В.Ленін після жовтневого перевороту, – є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»¹⁹. До завоювання влади Ленін не дозволяв собі таких відвертих висловлювань.

Більшовики завжди пропагували переваги централізованої держави. Наприклад, у праці «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.) В.Ленін писав: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксистичні ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»²⁰. Однак уже на I з'їзді рад у червні 1917 р. він кинув фразу: «Нехай Росія буде союзом вільних республік»²¹. Після цього в його промовах і статтях залунала вимога федералізації Росії. Більшовики активно працювали в українських губерніях, але не бачили України. І раптом 22 серпня вони вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Вивчаючи динаміку революційних гасел ленінської партії, ми бачимо, що напередодні збройного повстання вона поміняла, подібно до хамелеона, своє забарвлення, щоб злитися за кольором із радами. Ця зміна гасел партією, яка

прагнула диктаторської влади, вплинула на подальші події незрівнянно більше, ніж провальний корніловський заколот. Проте колосальну популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична й антикомуністична історіографія Російської революції пов'язують тільки з діяльною участю більшовиків у боротьбі проти корніловського путчу.

Якби тільки історики так помилялися! Справа в тім, що навіть противники більшовиків, які вийшли з однієї з ними партії соціал-демократів, не помітили (іншого слова не добереш) присвоєння Леніним радянських гасел. У книзі Д.Аніна «Революція 1917 року очима її керівників» є добірка цитат із петроградських газет, які вийшли за чотири дні до жовтневого перевороту. Жодна з газет, які належали до таборів ліберальної або революційної демократії, не вірила в те, що більшовики зможуть захопити владу в усій країні (Петроград – інша справа). Дивуючись їхній наполегливості у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган меншовиків «Рабочая газета» писала тоді: «Разве не видят эти люди, что никогда еще петроградский пролетариат и гарнизон не были так изолированы от всех других общественных слоев? Разве они не видят, что и среди рабочих и крестьян массы не пойдут за ними, и что их лозунги способны толкнуть на улицу лишь небольшие кучки разгоряченных рабочих и солдат, которые неминуемо будут разгромлены?»²². Меншовики добре знали гасла більшовиків, але не спромоглися помітити, що вони їх більше не висувають.

Зміна гасел різко збільшила вплив більшовиків у масах і в радах. У вересні Петроградська, Московська й Київська ради уперше прийняли більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів став Лев Троцький. Спираючись на Петрораду й ігноруючи Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, який ще перебував під контролем партій революційної демократії, більшовики почали готувати II з'їзд рад, щоб під його прикриттям повалити Тимчасовий уряд силою зброї.

У Монбланах книг, присвячених історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», нема відповідей на зовсім прості питання: хто скликав II з'їзд рад, як більшовики досягли чисельної переваги серед делегатів? Але факти з газети «Известия ВЦИК», яка виходить у Росії й досі, оспорити неможливо. Їх використав Р.Пайпс у своїй книзі «Російська революція».

У день арешту Л.Корнілова ВЦВК розглянув проблему влади. О.Керенський був залишений головою уряду, але його склад мала визначити Демократична рада. Делегатами її стали 1582 представника від різних організацій – обласних і міських рад, армійських комітетів, профспілок, кооперації, національних установ тощо. Частина делегатів була позапартійною, а серед представників партій переважали есери (532), меншовики (172) і більшовики (136).

На нараді, що відкрилася 27 вересня, вперше відкрито проявився розкол найбільш численної партії Російської революції – соціалістів-революціонерів. Він зумовив провал спроб керівників меншовицько-есерівського блоку відновити коаліцію з ліберальною демократією. Запропонована резолюція набрала тільки 183 голоси. Тоді учасники наради вирішили утворити постійно діючу Всеросійську демократичну раду з 313 осіб. Склад ради визначався пропорційно чисельності фракцій і груп, представлених на нараді. Вона мала припинити повноваження за тиждень до скликання Установчих зборів. До цього строку Тимчасовий уряд відповідальним перед нею. Список членів ради Демократична рада затвердила на останньому засіданні 5 жовтня.

6 жовтня відбулося перше й єдине засідання Демократичної ради. На ньому було розглянуто і затверджено угоду есери-меншовицького блоку з кадетами про формування третього коаліційного уряду. Через два дні О.Керенський сформував останній склад Тимчасового уряду, в якому налічувалося десять міні-

стрів-соціалістів і шість «міністрів-капіталістів». Одночасно голова уряду різко обмежив права і функції Демократичної ради. Вона стала дорадчим органом при уряді з новою офіційною назвою – Тимчасова рада Російської республіки, і неофіційною – Передпарламент. Чисельність Передпарламенту збільшилася до 555 осіб за рахунок включення представників так званих цензових організацій та установ – кадетської партії, Наради громадських діячів, Союзу земельних власників, торговельно-промислових об'єднань тощо.

Тим часом більшовики, спираючись на виконком Петроради, розгорнули кампанію за скликання II Всеросійського з'їзду рад. Есеро-меншовицький ВЦВК, більшість виконкомів місцевих рад і армійських комітетів зустріли цю ідею несхвально. По-перше, з'їзд збігався з Установчими зборами. По-друге, для революційної демократії існувала загроза, що у складі делегатів з'їзду більшовики могли б завоювати більшість. ВЦВК розіслав запит у 169 рад і армійських комітетів для виявлення їх ставлення до дострокового скликання з'їзду. «Известия ВЦИК» опублікували результати опитування: тільки 8 із 63 рад, які надіслали відповіді, погоджувалися з достроковим скликанням з'їзду.

18 жовтня ЦК РСДРП(б) виніс рішення про скликання в Петрограді з'їзду рад Північної області. Бюро ВЦВК висловило протест із цього приводу: по-перше, політична партія не могла брати на себе повноваження скликати з'їзди рад; по-друге, при скликанні цього з'їзду не були дотримані формальні процедури. Протест був проігнорований, а ефемерний орган, який займався підготовкою з'їзду, запросив до участі в ньому тільки ті ради, в яких більшовики мали перевагу. На з'їзді був створений Північний обласний комітет, до якого увійшли 11 більшовиків і 6 лівих есерів. Цей орган розіслав телеграми радам і армійським комітетам всієї Росії на рівні полків, дивізій і корпусів. У них повідомлялося про початок роботи II Всеросійського з'їзду рад 2 листопада. У телеграмах містилося також розпорядження негайно переобрати ради й армійські комітети, які виступали проти скликання II з'їзду рад.

«Известия ВЦИК» надрукували 19 жовтня ст.ст. заяву вищого органу рад між з'їздами, яка підтверджувала, що тільки його бюро має повноваження скликати Всеросійський з'їзд рад: «Никакой другой комитет не уполномочен и не имеет права брать на себя инициативы созывать съезд. Тем менее имеет на то право Северный областной съезд, созданный с нарушением всех правил, установленных для областных съездов и представляющий случайно и произвольно подобранные Советы». Далі у заяві говорилося, що більшовики порушили встановлені процедури, які вимагали висування депутатів на армійських зібраннях, а у разі неможливості їх скликання – в комітетах на рівні армій, за квотою один представник від 25 тисяч солдатів. Ігнорування комітетів армійського рівня пояснювалося тим, що їх негативне ставлення до скликання позачергового з'їзду рад було добре відоме.

Через три дні «Известия ВЦИК» повідомили, що більшовики не тільки скликають незаконний з'їзд, але й грубо порушують існуючі норми представництва. Правила вимагали, щоб ради, які представляли менше 25 тисяч осіб, не посилали делегатів на з'їзди загальноросійського рівня, а ради, які представляли від 25 до 50 тисяч осіб, посилали двох делегатів. Організатори II з'їзду, говорилось у повідомленні для прикладу, попросили одну раду надіслати від 500 осіб двох делегатів, а іншу від 1500 осіб – п'ятьох.

Диктатура, що має форму демократії, завжди застосовує «спеціальні» виборчі технології. У цьому пересвідчилися три покоління радянських людей. Але Р.Пайпс не дав відповіді на запитання, чому бюро ВЦВК, маючи за собою контрольований Тимчасовим урядом державний апарат, після оголошення II Всеросійського з'їзду рад незаконним і непередставницьким, все-таки дозволило йому зібратися. Бюро ВЦВК поставило для цього тільки дві умови: по-перше, з'їзд

мав розпочати роботу п'ятьма днями пізніше, тобто 7 листопада, щоб делегати з провінції встигли прибути в Петроград; по-друге, порядок денний мав бути обмежений обговоренням поточної ситуації у країні, підготовкою до Установчих зборів і перевиборами ВЦВК. Капітуляція ця дивна і її не можна пояснити, зауважував Пайпс²³.

Мабуть, існує тільки одне пояснення, яке підтверджується чисельними фактами: лідери революційної демократії боялися повторення корніловщини більше, ніж приходу до влади більшовиків. У тому човні, де вони сиділи разом із лідерами ліберальної демократії, були більшовики, але не було контрреволюціонерів. Це тільки в комуністичній історіографії доказувалося, що О.Корнілов був підручним О.Керенського, який бажав задушити революцію руками генерала. А насправді керівники ВЦВК не виключали більшовиків із табору революційної демократії. Більшовики самі виключили себе з їхнього середовища, назвали себе істинними революціонерами, а всіх інших, включно з однопартійцями-меншовиками, оголосили контрреволюціонерами.

6 листопада О.Керенський у Передпарламенті поставив вимогу виявити йому цілковиту довіру для рішучої, у тому числі збройної боротьби з наступом більшовиків. У відповідь лідери соціалістичних партій тільки порекомендували йому заявити про готовність приступити до мирних переговорів із Центральними державами і про негайний початок земельної реформи. Такі заяви вибили б ґрунт з-під ніг більшовицьких агітаторів – запевняли вони Керенського.

7 листопада більшовицький Воєнно-революційний комітет розпочав операцію із захоплення Петрограда. Пізно ввечері відкрився II з'їзд рад. Опівночі більшовики зайняли Зимовий палац і заарештували Тимчасовий уряд (за винятком О.Керенського).

II з'їзд рад прийняв Декрет про мир. Це був заклик до воюючих держав розпочати переговори для досягнення миру без анексій і контрибуцій. Було прийнято також декрети про землю і про утворення уряду, названого Радою народних комісарів. Раднарком підпорядковувався ВЦВК, до складу якого тепер входили 62 більшовиків і 29 лівих есерів.

Один із найбільш авторитетних англійських істориків ХХ ст. Едвард Карр розпочав свою 14-томну «Історію Радянської Росії» двотомником «Більшовицька революція 1917–1923 рр.» Він назвав Російську революцію більшовицькою: у кінцевому підсумку, якраз більшовики забарвили Російську революцію у свої кольори. Але один із лідерів Української революції Володимир Винниченко не випадково назвав більшовицький переворот у листопаді 1917 р. робітничо-селянською революцією²⁴. Завдяки більшовикам, які тимчасово привласнили радянські кольори, 7 листопада 1917 р. перемогла радянська революція. Переворот був успішним тільки тому, що проходив під радянськими гаслами.

У квітні 2001 р. мені довелося брати участь у науковій конференції з історії російських реформ і революцій у ХХ ст. В її кулуарах мав досить гостру дискусію з В.П.Даниловим – людиною, яку знав довгі роки і надзвичайно поважав. Висловлена ним дискусійна теза в матеріалах конференції прозвучала так: «Що б не говорили теперішні критики Жовтневої революції, вона здійснилася саме як народна революція»²⁵. Я доводив, що не треба ділити одну революцію на дві, а жовтневий переворот слід оцінювати, перш за все, під кутом зору здобуття влади. Тепер бачу, що дискутована проблема не мала розв'язку у вузьких рамках 1917 р. Оцінюючи її, потрібно віддати належне як лютневим, так і жовтневим здобуткам 1917 р. Однак не треба забувати, що ці здобутки виявилися ефемерними саме через те, що торували шлях більшовицькій диктатурі. Варто замислитися над долею радянських гасел, завдяки яким ленінська партія здобула в Росії диктаторську владу.

Підручники з історії, які видавалися в СРСР, стверджували, що більшовики повною мірою реалізували гасла революційного народу. Справді, уряд В.Леніна припинив трирічну війну й уклав сепаратний мир із Німеччиною та її союзниками. Земля була поділена між селянами на зрівняльних засадах. Створені більшовиками збройні сили тричі за 1917–1919 рр. ішли походом на Україну, щоб утвердити національну державність в радянській оболонці. Та все це – тільки подоба реальності. Позбувшись імперіалістичної війни, народи Росії потрапили у вир війни громадянської. Віддавши землю селянам, більшовики після багаторічної підготовки (у 1919 р. – не вдалося!) перетворили їх на пролетаризовану робочу силу, прикріплену до колгоспних ланів своїм безпаспортним статусом і зобов'язану працювати на державу за порожні трудовні. Створивши нібито суверенні національні радянські республіки, керівники більшовицької партії насправді побудували централізовану унітарну державу.

7 листопада 1917 р. став неможливим дальший розвиток Російської революції за демократичним сценарієм. За кілька місяців встановлена в Росії диктатура більшовиків припинила революційний процес. Це засвідчила доля Установчих зборів.

«Установчі збори» – це були найбільш улюблені слова в лексиці всіх дійових осіб Російської революції від В.Леніна до Л.Корнілова. Надто багато сподівань пов'язувалося з ними в усіх верствах суспільства. В.Ленін вимагав, щоб більшовики здійснили збройне повстання до 25 листопада – останньої дати виборів до Установчих зборів. «Невже важко зрозуміти, що при владі в руках Рад Установчі збори забезпечені і їх успіх забезпечений?» – підкреслював він зі здоровим цинізмом²⁶. Вибори за «чотирихвісткою» були для більшовиків цілком програшні в країні, населення якої складалося переважно із селян. Зміною гасел вони могли вплинути на ради робітничих і солдатських депутатів, але не на село, яке звично йшло за есерами. Розколом есерівської партії в даному разі більшовики не могли скористатися: списки виборців і кандидатів у депутати були складені раніше. Лише після встановлення диктатури партія Леніна могла вплинути якщо не на результат виборів, то на хід роботи Установчих зборів.

На II Всеросійському з'їзді рад більшовики грали роль законотворчих політиків. Усі декрети, які прийняв з'їзд, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. У тексті Декрету про мир зникло посилання на Установчі збори. Тому В.Ленін, коли виступав на з'їзді, пообіцяв: «Ми всі пропозиції миру подамо на висновок Установчих зборів»²⁷. У текст Декрету про землю була внесена ремарка: «Питання про землю, в усьому його обсязі, може бути розв'язане тільки всенародними Установчими зборами». У написаній В.Леніним і затвердженій з'їздом резолюції про Раднарком вказувалося: «Утворити для управління країною, аж до скликання Установчих зборів, Тимчасовий робітничий і селянський уряд, який буде називатися Радою Народних Комісарів»²⁸. У перший день своєї роботи (9 листопада) Раднарком підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться, як було заплановано, 25 листопада.

Вибори показали, що більшовицька партія користувалася популярністю лише у великих містах. Через різні причини вони були проведені в строк лише в 39 (із 79) виборчих округах. У ряді місць вони відбулися на початку грудня, а в кількох округах – на початку 1918 року. Всього було обрано 715 депутатів. За даними 54 округів за більшовиків проголосувало менше 25 відсотків виборців, а в Україні – 10 відсотків.

11 грудня ввечері В.Ленін підписав декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Декрет оголошував кадетських лідерів «ворогами

народу». У ту ніч і наступного дня в Петрограді відбувалося справжнє полювання на діячів кадетської партії. Були заарештовані навіть деякі депутати Установчих зборів – О.Шингарьов, Ф.Жокошкін, Ф.Родичев та ін. Шингарьова і Жокошкіна матроси забили в тюремній лікарні, інших депутатів незабаром випустили. Це був перший випадок, коли більшовики поставили поза законом політичну партію.

12 грудня роботу Всеросійської у справах виборів в Установчі збори комісії (Всевибори) очолив М.Урицький. Згідно з декретом ВЦВК про право виборців відкликати депутатів, які не виправдали довіри, деякі лідери кадетської й есерівської партій були позбавлені депутатських мандатів. Їм не пояснили, як можна було не виправдати довіри до початку роботи Установчих зборів. Не пояснили й того, чому вони були відкликані не тими, хто їх обирав, а селянськими й армійськими з'їздами рад.

Керівники більшовицької фракції в Установчих зборах, які займали високе становище в партії (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, О.Риков, Д.Рязанов та ін.), вважали їх символом і завершальним етапом Російської революції. Тому вони пропонували не чинити перепон діяльності Установчих зборів. За пропозицією Леніна, всі вони були усунуті Центральним комітетом РСДРП(б) із бюро фракції. ЦК схвалив тези Леніна про Установчі збори, в яких відкидалася думка про можливість передачі влади партії есерів, яка виграла вибори. Одночасно Раднарком ухвалив відкрити Установчі збори за наявності кворуму 18 січня 1918 р.

Раднарком зробив усе можливе, щоб відстрочити скликання Установчих зборів. Перші місяці після перевороту були потрібні, щоб приборкати радянську стихію, приборкати до рук важелі влади і поширити її на периферію. Однак до 18 січня справитися з цими завданнями ще не вдалося.

18(5) січня газета «Правда» вийшла з аншлагом «Сегодня гиены капитала и их наемники хотят вырвать власть из рук Советов». Петроград був оголошений у стані облоги. Для охорони Таврійського палацу були викликані команда з крейсера «Аврора» і дві роти з броненосця «Республіка». Маніфестація на підтримку Установчих зборів, яка зробила спробу пробитися до палацу, була зупинена військами і розпорошена пострілами в натовп.

Опівдні 18 січня близько 410 депутатів Установчих зборів увійшли в Білий зал Таврійського палацу, в якому раніше проводила свої засідання Державна дума. Серед депутатів найбільше було есерів-центристів на чолі з В.Черновим, більшовиків і лівих есерів.

Змістовну і сміливу промову виголосив один із найбільш яскравих діячів Російської революції Іраклій Церетелі. «Учредительное собрание собирается, – говорив він, – когда вся страна охвачена пожаром гражданской войны, не существует ни неприкосновенности личности, ни жилища, ни свободы слова, собраний, ни союзов, ни даже свободы стачек, когда тюрьмы переполнены заключенными, испытанными революционерами и социалистами, даже членами самого Учредительного собрания, когда нет правосудия и все худшие формы произвола и бесправия, казалось, навеки похороненные славной февральской революцией, снова получают права гражданства»²⁹. Це був точний діагноз того стану, в якому перебувала Російська революція після жовтневого перевороту.

О 5-й годині ранку 19(6) січня до голови Установчих зборів В.Чернова підійшов начальник охорони Таврійського палацу матрос А.Железняков. Він сказав, що караул стомився і всі присутні повинні покинути приміщення. На цій побутово-приниженої ноті Російська революція остаточно згасла. У ніч на 20(7) січня ВЦВК затвердив написаний раніше В.Леніним декрет про розпуск Установчих зборів.

Після встановлення диктатури більшовики «приватизували» революцію: всі політичні сили й організації, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними. Для боротьби з ними партія Леніна створила 20 грудня Всесоюзну надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

Ради робітничих і солдатських депутатів, які уособлювали в революції антидержавне начало, були оголошені більшовиками і справді стали органами державної влади. Проте під жахливим пресингом чекістів від колишніх рад залишилася тільки оболонка. Робітничі і солдатські колективи позбулися можливості щоденно змінювати своїх депутатів у радах: меншовика – на есера, есера – на більшовика, більшовика – на меншовика. Адже дуже швидко слідом за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. У комуністичній історіографії цей процес назвали «тріумфальною ходою Радянської влади». Партія більшовиків цілком опанувала основну частину колишньої імперії і почала реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств. Мова йшла про перехід великого виробництва у загальнонародну (а фактично – у державну) власність, про колективізацію (а насправді – одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних перетворень світ не бачив. Але вони не були продовженням Російської революції.

Із весни 1918 р. більшовики розпочали свою власну «революцію згори». Соціально-економічні перетворення здійснювалися у відповідності з Ерфуртською програмою німецької соціал-демократії і закінчилися на початку 1921 р. гучним провалом. Щоб замаскувати провал, В.Ленін заднім числом назвав здійснювану впродовж трьох років політику воєнним (тобто нав'язаним умовами війни) комунізмом і оголосив перехід до нової економічної політики. У 1929 р. Й.Сталін покінчив із непом і знову розпочав насадження комунізму, але під гаслами соціалістичного будівництва. Термін «комунізм» пропагандисти залишили для майбутнього суспільства загального благоденства. За допомогою масованого терору і облудної пропаганди сталінській команді у Кремлі вдалося поставити під контроль партії, яка злилася з державою, виробництво і розподіл всієї суспільної продукції.

Завершуючи цю статтю, я надовго задумався над двома питаннями. По-перше, якою мірою все, що сталося у революційній і пореволюційній Росії, було наслідком політичної волі більшовицьких вождів? По-друге, чи була мутація народної революції викликана об'єктивним станом тогочасного суспільства, у тому числі українського? Мільйони людей пішли під прапори більшовиків тільки тому, що останні запозичили народні гасла. У пошуках відповіді натрапив у науковій літературі на два нібито протилежних твердження, які насправді з різних сторін характеризували ту ж саму реальність.

У книзі професора Стенфордського університету (США) Анджея Валіцького «Марксизм і стрибок у царство свободи» вражає своєю точністю й справедливою фразою: «Від 1845 р. всі тексти Маркса і Енгельса репрезентують марксизм. Це – джерело більшовицького уявлення про комунізм від Леніна до Хрущова»³⁰. Ґрунтовне есе професора Інституту історії України НАН України Владислава Верстюка, що будувалося на аналізі змісту двох монографій російських авторів – А.Протасова «Всероссийское учредительное собрание: история рождения и гибели» (М., РОССПЭН, 1997) і В.Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» (М., РОССПЭН, 1997) містить у собі такий під-

сумковий висновок: «більшовизм як ідея, безсумнівно, народився в голові Леніна, але як соціально-політичний рух виріс на ґрунті російського радикалізму 1917 р.»³¹.

Закономірності історичного буття народів Східної Європи впродовж двох революційних десятиліть визначалися поєднанням цих двох висновків. Справді, комуністична революція більшовиків однаковою мірою була чужою для демократичного і радянського таборів у Російській революції. Здавалося, що перемогу на етапі Лютневої революції здобула коаліція партій ліберальної і соціалістичної демократії, яка сформувала уряд. Здавалося, що на етапі Жовтневої революції переможцем став радянський табір, який уособлював істотну частку народних мас. Насправді ж маси виконували на обох етапах революції тільки чорну роботу. Перемогла в кінцевому підсумку невелика купка більшовицьких вождів, яка ретельно маскувала від народу і навіть від власної партії свої фантазмагоричні задуми. Породжений суто внутрішніми чинниками російський радикалізм послужив сприятливим ґрунтом для поширення ленінізму, тобто того революційного марксизму, яким у легкій формі перехворіла дореволюційна (до революцій 1848–1849 рр.) Західна Європа.

Бацили революційного марксизму знаходилися у стані анабіозу в головах екстремістів аж до початку Великої війни. 22 січня 1914 р. 43-річний Володимир Ленін виступив із доповіддю про чергову річницю «кривавої неділі» 1905 р. перед робітничою молоддю Цюріха. Він прогнозував на майбутнє загострення класової боротьби, але з певним смутком додавав: «Ми, старики, можливо, не доживемо до вирішальних битв цієї грядущої революції»³².

Потоки крові на фронтах імперіалістичної війни вивели зі стану анабіозу все найгірше в людській природі. Знайшлися люди, які сказали, хто винен і що робити. Вони упакували жадобу руйнування й ненависть до ближнього в принадну оболонку. І тоді зовнішня війна злилася з війною внутрішньою в один нестримний пекельний потік.

Безумовно, що більшовизм як ідея народився в голові Леніна. Чи означає це, що за відсутності «Квітневих тез» Російська революція розвивалася б за демократичним сценарієм?

Лев Троцький зробив спробу сформулювати триваріантну відповідь на це запитання: «Якби мене в 1917 році не було у Петербурзі, Жовтнева революція все одно відбулася б – за умови, що Ленін був би там і став би на її чолі. Якби ні він, ні я не були на той час у Петербурзі, Жовтневої революції не відбулося б, цьому б запобігло керівництво більшовицької партії – я нітрохи в цьому не сумніваюся! Якби не було Леніна, сумніваюсь, чи я спромігся б здолати опір більшовицьких керівників»³³.

Якщо згадати, як ставилася до «Квітневих тез» партія більшовиків упродовж одного чи двох місяців, версії Троцького виглядають правдоподібно. Можливо, однак, що подібний Леніну вождь міг би з'явитися у розбурханій Листопадовою революцією 1918 р. Німеччині. Тоді бацили революційного марксизму вразили б не Східну, а Центральну Європу. Із певністю можна сказати тільки одне: Велика війна створила надзвичайно сприятливі умови для поширення цих бацил. Але вони могли вразити тільки послаблений хворобою організм.

Беремо у руки другий том «Творів» К.Маркса і Ф.Енгельса. Там надруковані «Ельберфельдські промови» Енгельса – твір, в якому уперше викладена доктрина «наукового» комунізму³⁴. Потім вона увійшла в «Маніфест Комуністичної партії», Ерфуртську програму, програму РКП(б) 1919 р.

Вдуматися тільки: 24-річний екзальтований юнак, який дивився на оточуючий світ із теплого батьківського гніздечка, розповідає своїм слухачам в Ельберфельді, як буде добре при комунізмі. А потім – Лютнева революція в Росії, «Квітневі тези», кайзерівське золото і тисячі подібних Енгельсу екзальтованих юнаків із палаючими очима і маузерами в руках. Мільйони, десятки мільйонів жертв... Довгі десятиліття повільного гниття, яке завершилося гучним розпадом штучного ладу. А тепер доводиться навздогін бігти за благополучною Європою, яка у свій час не потрапила на гачок власних екзальтованих юнаків.

Будемо, однак, відвертими. За такими юнаками стояли і стоять дорослі дядьки. Вони чудово розуміли й розуміють переваги експропріації приватної власності і зручність централізованого виробництва та розподілу матеріальних благ. За умови, звичайно, що тільки вони будуть експропріювати й розподіляти.

¹ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Москва, 1994. – Часть первая, 398 с.; часть вторая, 584 с. Копірайт: Нью Йорк, 1990.

² *Рейман М.* Заметки по интерпретации 1917 года //Отечественная история (М.,) 1994. – № 4–5. – С.200.

³ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 36. – С.356.

⁴ Цитується за кн.: *Дан Ф.* Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С.444.

⁵ Там же. – С.445.

⁶ Див.: *Блок А.* Последние дни старого режима // Архив русской революции. – Т.7V. – Берлин, 1922. – С.14.

⁷ Там же. – С.20.

⁸ Селянський голос. – 1917. – 15 грудня (№7–8).

⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т.І. – Мюнхен, 1983. – С.341.

¹⁰ *Аникеев В.В.* Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года // Вопросы истории КПСС. – 1958. – №2. – С.126–193; №3. – С.96–168.

¹¹ *Churchill Winston.* The World Crisis: the Aftermath. – London, 1929. – P.23.

¹² *Ленін В.І.* Про завдання пролетаріату в даній революції //В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.5–6.

¹³ Там само. – С.7.

¹⁴ Цитується за кн.: *Валицький Анджей.* Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. – К., 1999. – С.181.

¹⁵ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Ч.ІІ. – С.85.

¹⁶ Цитується за кн.: *Геллер М., Некрич А.* Утопія у влади. – Москва, 2000. – С.23.

¹⁷ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т. 36. – С. 183.

¹⁸ Там само. – Т.32. – С.279–280.

¹⁹ Там само. – Т.36. – С.452.

²⁰ Там само. – Т.24. – С.139.

²¹ Там само. – Т.32. – С.278.

²² *Анин Д.* Революция 1917 года глазами её руководителей. – Рим, 1971. – С.484–485.

²³ *Пайпс Ричард*. Русская революция. – Ч.ІІ. – С.151.

²⁴ *Винниченко В.К.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920 (репринт 1990). – Ч.2. – С.80.

²⁵ *Данилов В.П.* Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке. Реформы и революции: В 2-х т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.27.

²⁶ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т.34. – С.382.

²⁷ Там само. – Т.35. – С.19.

²⁸ Там само. – С.26.

²⁹ Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). Перепечатка стенографического отчёта, изданного по распоряжению Председателя Учредительного Собрания. – Одесса, 1918 (К., репринт 1991). – С.44.

³⁰ *Валицький Анджей.* Вказ. праця. – С.129.

³¹ Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію//Український гуманітарний огляд. – Вип. 3 (2000). – С.114.

³² Ленинский сборник. Т. V. – Москва; Ленинград, 1926. – С.53.

³³ Цитується за кн.: *Валицький Анджей*. Вказ. праця. – С.246.

³⁴ *Енгельс Ф.* Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р. // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. – Т.2. – С.509–530.

The author performs the reconstruction of the concept of Great October Socialist Revolution. The article analyzes the actions of three main political forces – Liberal Socialistic Party Bloc, Working and Soldier Deputies' Radas, and also Bolsheviks' Party. The events in national regions of Russia are not taken into account since they had independent significance.

Revolution process of 1917 is estimated as a single whole without artificial division into February and October revolutions. The article emphasizes that Radas always won in the struggle of political forces, first in alliance with Liberal Socialistic Parties and then, on the stage of October Revolution, with Bolsheviks. A conclusion is made that alliance with Lenin's party changed the nature of Radas. At first Bolsheviks filled Radas with themselves and then changed them into a branch of their own party. The ending of the revolution is associated in the article with dispersal of Ustanovchi Zbory. Absence of genetic connection between Russian and Communist revolutions is proven.

В.Ф.Верстюк*

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

Розглядається початковий етап формування та діяльності УЦР. Аналізуються різні історіографічні версії становлення цього громадсько-політичного інституту, висвітлюється процес формування його ідеологічних засад.

Початковий етап Української революції 1917–1921 рр. невід’ємний від створення та діяльності Центральної Ради. Вона очолила і консолідувала українські революційні політичні сили, виробила національні та соціальні гасла, формувала і реалізовувала стратегію й тактику українського руху, ініціювала проголошення Української Народної Республіки, у структурі якої виконувала функції вищої законодавчої влади – парламенту держави. У сучасній українській історіографії нема принципових розбіжностей щодо місця і ролі Центральної Ради в історії України ХХ ст. Вони загальноновизнані, а найважливішим підтвердженням цього є постійна увага істориків до різноманітних аспектів діяльності Центральної Ради, наслідком чого є нагромадження значної кількості спеціальної наукової літератури з теми. Випущений 2001 р. бібліографічний покажчик у розділі «Українська Центральна Рада. Утворення Української Народної Республіки» налічує близько 1500 позицій¹. Із кожним роком їх кількість постійно зростає, наведу лише ті із сучасних праць, які найчастіше згадуються в історіографії².

Незважаючи на посилене зацікавлення дослідників проблемою, навряд чи можна вважати її досконало вивченою, до того ж сучасна українська історіографія відрізняється поліваріантністю оцінок, не становить винятку і питання появи Центральної Ради та початкового етапу її діяльності. Треба погодитися з

* *Верстюк Владислав Федорович* – д-р іст. наук, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

Ф.Турченком³, що сьогоднішній стан вивчення початкового етапу діяльності Центральної Ради вже не відповідає ресурсу накопиченого джерельного матеріалу, стають очевидними неузгодженості окремих фактів, а весь існуючий документальний масив вимагає нового більш уважного прочитання.

Найбільш поширеною і до того ж, очевидно, однією з перших історіографічних версій виникнення Центральної Ради є розповідь П.Христюка, одного з активних членів УЦР, автора широковідомих «Заміток і матеріалів до історії Української революції 1917–1920 рр.». Він писав, що вже перші дні революції поставили на порядок денний питання «про утворення українського національно-культурного і політичного центру». Цю ініціативу взяли на себе члени Товариства українських поступовців (ТУП), «за їх проводом і було утворено в Києві в перша числа березня (ст.ст.) Українську Центральну Раду»⁴.

В.Винниченка не цікавили факти і деталі, появу Центральної Ради у «Відродженні нації» він подав абстрактно-концептуально. Із початком революції українські політичні партії відчували імперативну необхідність того часу: «єдність усіх українських сил». «І з цього пішла Українська Центральна Рада (март 1917 року). Це був вислів усєї нації. Це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. Коли б вона не виникла в Києві, то утворилась би в Харкові, в Полтаві, Одесі. Вона мусіла бути, бо нація мусіла, як така, як уся нація, як певний організм, мати єдиний вираз, єдиний орган свого прояву»⁵.

Подібним узагальненим чином коментує процес появи Центральної Ради М.Ковалевський: «Працюючи на Полтавщині, ми чекали на вказівки з Києва, де повстав український політичний центр. Але організація цього центру в Києві відбувалася дуже повільно. Деяке оживлення приніс поворот із заслання Михайла Грушевського. З представників українських громадських і політичних організацій повстала Українська Центральна Рада, як орган репрезентуючий політичну опінію України. Це не був однак ще політичний центр у точному смислі слова, центр, який би взяв провід політичної боротьби українського народу в свої руки. Це була скоріше організаційна комісія, яка підготувляла створення такого проводу»⁶.

Із наведених прикладів видно, що обставини, за яких відбулися перші організаційні заходи щодо створення УЦР, виявилися задокументованими фрагментарно і суб'єктивно, на них пізніше наклалися інтерпретації численних учасників Української революції, які проте не були безпосередньо причетні до подій, що нас цікавлять, але ставили «собі за завдання не так в'яснити діяльність Центральної Ради, як скласти апологію, не завжди об'єктивну і безсторонню, діяльності за часів Центральної Ради тої чи іншої групи, тої чи іншої особи»⁷. У даному разі В.Садовський, якому належить процитована думка, виступав проти спроб окремих політичних сил чи їх adeptів дискредитувати діяльність Центральної Ради, перетворити її в розмінну монету в еміграційних суперечках про винуватців поразки національної революції. Проте його заклик залишався непочутим ще багато років.

Класичною ілюстрацією думки В.Садовського може бути версія П.Мірчука, що творцем Центральної Ради був М.Міхновський. На думку згаданого історика, М.Міхновський, довідавшись про вибух революції вже 3 березня 1917 р., «згуртував біля себе у Києві своїх ідейно-політичних однодумців і запропонував їм негайно покликати до дії «Українську Центральну Раду» як орган тимчасового державного правління самостійної України»⁸. А далі концепція П.Мірчука виглядає так. На інформацію про революцію Товариство українських поступовців теж відповіло ініціативою «творити політичну репрезентацію українського народу з огляду на нову політичну ситуацію» й ухвалило проголосити себе

«Центральною Радою». Коли це сталося П.Мірчук не пише, але говорить, що саме ця ініціатива, а не М.Міхновського, зацікавила українські соціалістичні партії (які саме він не уточнює), вони вислали до управи товариства своїх делегатів і повідомили, що бажають увійти до організованої ТУП-ом Центральної Ради. Такий поворот справи, – веде далі П.Мірчук, – поставив М.Міхновського перед дилемою: «або йти далі своїм шляхом, завершуючи свою ініціативу і творити «Українську Центральну Раду» з самих тільки українських самостійників-націоналістів /.../, або змагати до консолідації всіх українських сил, об'єднуючи власну ініціативу з ініціативою ТУП та з готовністю українських соціалістів співпрацювати з ініційованою ТУП-ом Центральною Радою»⁹. М.Міхновський схилився до другого рішення, і внаслідок загального порозуміння 4 березня¹⁰ «з самостійницької «Української Центральної Ради» і ТУП-івської «Центральної Ради» оформлюється єдина «Українська Центральна Рада», до складу якої поруч з українськими самостійниками-націоналістами та культурниками з ТУП входять відразу й діячі української соціал-демократичної та української соціал-революційної партій»¹¹. Слабкість версії П.Мірчука очевидна. Вона, з одного боку, заідеологізована, а з іншого, – не підкріплена жодними джерелами, і як справедливо відзначив Ф.Турченко, не здобула підтримки істориків¹². Навіть zaangażований до самостійницької ідеології Р.Млиновецький змушений був звинуватити П. Мірчука у виразній дезорієнтації та у тому, що той «подав цілком не відповідаючу правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У.Ц.Рад»¹³.

Р.Млиновецький теж дотримується версії співіснування й об'єднання двох Центральної Рад. Проте його версія дещо модифікована порівняно з оповіддю П.Мірчука. Насамперед місце організатора, відібране у М.Міхновського, Р.Млиновецький віддав таємному «Братству самостійників». Саме братчики-самостійники, а не Міхновський, переконує Млиновецький, створили «першу Українську Центральну Раду не з «братчиків», а притягнули до неї всіх, хто лише годився на конечність боротьби за здобуття цілковитої самостійності»¹⁴. «Автономісти (треба думати, що Млиновецький у даному разі вів мову про тупівців – В.В.), почувши про творення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів, заметушилися і кинулися творити власний центр». 6 березня в українському клубі «Родина» (штаб-квартирі ТУП-у) вони «створили також свою «Українську Центральну Раду», яка там і містилася», при цьому тупівці шукали «способу підступом зліквідувати самостійницький центр»¹⁵. Вдалося це їм невідомим чином лише після приїзду до Києва професора М.Грушевського, який «ще під час своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потягненнях та партійній боротьбі /і/ дуже допоміг автономістам в їх заходах щодо ліквідування самостійницької Укр. Центральної Ради»¹⁶. Р.Млиновецький називає точну дату, коли це відбулося – 16 березня, і дуже шкодує, що так сталося, бо, на його думку, в майбутньому це злиття мало фатальні наслідки.

Зазначу, що до останнього часу версія Р.Млиновецького сприймалася сучасною українською історіографією як ідейно-інтелектуальна провокація. Вона викликає численні питання і має чимало слабких місць. Справа навіть не в тому, чи існувало «Братство самостійників» взагалі. Інформація про нього мінімальна. Р.Млиновецький говорить, що воно було утворене ще 1914 р., але дуже глибоко законспіроване. Як влучно зазначив В.Солдатенко, можна зрозуміти необхідність конспірації до Лютневої революції, але яка потреба ховатися після революції¹⁷. Чому в жодному із джерел (тогочасній пресі, мемуарах) немає ніяких згадок про таке братство та його діяльність. Це не може не викликати скепсис історика, який звик до необхідності посилання на джерело. Більше того, навіть майже через півстоліття по згаданих подіях автор не наважився опри-

люднити прізвища членів братства. Він говорить тільки про їх ідейного провідника В.Отамановського, молоду людину, яка на період створення братства лише закінчила гімназію. До складу Центральної Ради В.Отамановський був обраний тільки на Всеукраїнському національному конгресі у квітні 1917 р. До того часу його прізвище в документах УЦР не згадувалося. До речі, наступного дня після конгресу самостійники замінили його у складі Центральної Ради на М.Шапавала, який, як відомо, був за партійною належністю українським есером. Цікаво, що Р.Млиновецький (Р.Бжеський) під псевдонімом Характерник 1924–1926 рр. у «Літературно-науковому віснику» опублікував свої спогади про період 1916–1921 рр., де згадує про існування братства в Чернігові. Він із сумом свідчить, що чернігівські братчики, переважно гімназисти та семінаристи, після революції змогли лише двічі зібратися з тієї причини, що «культ російської революції в атмосфері весняного і революційного сп'яніння поширювався з убійчою швидкістю та силою і приніс нам необчисленні шкоди»¹⁸.

Іншими словами, можна вважати, що невеликий, глибоко законспірований гурток, який не потрапив в око поліції під час війни, просто розчинився в морі революційної стихії в березні 1917 р. Дивно, що М.Міхновський, ідейний натхненник українських самостійників, у якого були певні стосунки з В.Отамановським, не тільки не належав на початку весни 1917 р. до братства, а, очевидно, й не здогадувався про його існування, бо вже з перших днів революції з'являвся у колі тупівців і співпрацював із ними¹⁹. Саме він запропонував Є.Чикаленку організувати на паях видання української газети, а на зауваження Є.Чикаленка про ідеологічні розбіжності між ними відповів, що «сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави»²⁰.

Важлива й ще одна обставина. Р.Млиновецький говорить, що самостійницька Центральна Рада розташовувалася у помешканні Д.Антоновича. Але відомо, що Д.Антонович був у центрі подій творення тої Центральної Ради, яку Р.Млиновецький називає автономістською. 7 березня його було обрано товаришем голови УЦР²¹. Якщо довіряти версії Р.Млиновецького, то слід визнати, що протягом першої половини березня 1917 р. український рух перебував не лише в ідейному, але й організаційному протистоянні, яке очолювали одразу дві Центральні Ради. Правда, що українці схильні до екстравагантних рішень у політиці, але чому тоді цього ніхто не помітив, а В.Винниченко, як цитувалося вище, підкреслено наголошував на єдності українських сил, особливо в національному питанні. Як бачимо, нестикувань у тексті Р.Млиновецького не менше, ніж у праці П.Мірчука. Питань стає ще більше, коли сучасний історик намагається порівняти їх зі спогадами тих людей, які, на відміну від Р.Млиновецького²², були безпосередньо причетні до подій, які ми розглядаємо. Тоді чому П.Мірчук і Р.Млиновецький так затято тримаються версії самостійницької та автономістської Центральних Рад, але не розкривають джерел її походження? Як відомо, диму без вогню не буває.

Вогонь цей розпалив Д. Антонович, опублікувавши у березні 1937 р. до 20-ї річниці заснування Центральної Ради у львівській газеті «Діло» свої спогади на цю тему²³. Він був однією із ключових фігур творення УЦР, отже, володів ексклюзивною інформацією, якою поділився у згаданій статті. Його концепція полягала в тому, що, поряд із ТУП-ом, у Києві існувала велика кількість розрізнених і різних за ідеологією (соціалістичних і несоціалістичних) груп та організацій. Вони з вибухом революції почали шукати собі провід, який знайшли в редакції соціал-демократичного часопису «Дзвін». Незважаючи на те, що видання було закрито ще 1914 р., редакція, яка складалася менше, ніж із 10 осіб, зберігала дієздатність, глибоко законспірувалася, «бо з самого початку війни стала на ґрунт «пораженчества» і з поразкою Росії в'язала свої надії на самостійність України». До складу групи, окрім Д.Антоновича, входили Є.Голіцинсь-

кий, Г.Іваницький, П.Канівець, М.Ткаченко і «ще кілька людей, імена яких називати незручно». Ця група і стала в перші дні революції альтернативним об'єднуючим центром для чисельних дрібних українських осередків, очевидно, передусім молодіжних, які не входили у сферу впливу ТУП.

Суть статті Д.Антоновича полягає у розповіді про те, «як і на яких умовах дійшло до угоди між ТУП-ом і «соціалістичними делегатами» і що уявляла із себе кожна із тих сторін, що робили угоду». Чому ж П.Мірчук та М.Млиновецький не посилаються на статтю Д.Антоновича, а лише селективно використовують інформацію з неї? Та тому, що ця стаття повністю руйнує концептуальні побудови цих авторів. У ній нема жодної згадки про «Братство самостійників», а М.Міхновський постає в досить непривабливому вигляді як ідеолог самостійництва. Д.Антонович згадує про своє здивування в перші дні революції, під час зустрічі з М.Міхновським, коли той заявив Антоновичеві, що особисто хотів побачитися, щоб благати «не підіймати під цей час питання про самостійність України /.../, бо в цей час московське громадянство нас знищить без останку, бо ж із цими кадетами боротьба тяжча, ніж була з царським урядом»²⁴. Зрозуміло, що далеко не кожний автор наважиться оприлюднити джерело з такими характеристиками свого героя.

Треба сказати, що спогади Д.Антоновича виявилися «незручними» для всіх історіографічних версій, які побутували в літературі на той час. Вибірково матеріал із них використовували, але уникали прямих посилань. Мені відоме лише одне з них, зроблене І.Мазепою у «Підставах нашого відродження»²⁵. У сучасних українських дослідників, певно, просто бракувало інформації про існування такого джерела. Зважаючи на те, що його ніколи ніхто не спростовував, будемо вважати джерело достатньо об'єктивним і спробуємо максимально, але критично використати його у даній статті.

Для того, щоб читач краще розумів контекст, в якому розгорталася творення Центральної Ради, стисло перекажемо перебіг подій у Росії з кінця 1916 р., коли загострилося протистояння між царським урядом та Державною думою четвертого скликання, яке і привело до Лютневої революції. Воно відбувалося на тлі Першої світової війни та поширення кризових економічних явищ. Дума вимагала створення уряду народної довіри. Найближче до царя оточення було налаштоване проти Думи. У складному протистоянні політичних сил цар змушений був відправити у відставку уряд Б.Штюрмера. 30 грудня 1916 р. у Петрограді відбулося перше засідання новопризначеної Ради міністрів Росії під головуванням князя М.Голіцина. Того ж дня новий прем'єр-міністр дав інтерв'ю газеті «Новое время», в якому заявив, що не може допустити навіть думки «про встановлення у нас такого устрою державного управління, при якому уряд був би відповідальним перед законодавчими інституціями»²⁶. Призначення нового уряду, як зазначав П.Мілюков, ще різкіше підкреслило наявність провалля між владою і суспільством. Державна дума готувалася до нових боїв з урядом на своїй зимовій сесії. Проте 5 січня 1917 р. Микола II видав указ про перенесення дати відкриття сесій Державної ради та Державної думи з 12 січня на 14 лютого. Наступного дня він звернувся до голови уряду М.Голіцина з рескриптом, у якому визначив головні завдання уряду. Насамперед цар вимагав забезпечити продовольством діючу армію, а також пом'якшити продовольчу кризу в тилу. Другим за важливістю завданням цар визначив поліпшення роботи залізничного та річкового транспорту для своєчасного постачання армії і тилу²⁷.

Проте подолати економічні труднощі урядові не вдалося. У Харкові у середині січня з раннього ранку біля хлібних магазинів витягувалися довгі черги, весь хліб швидко розкуповувався, в деяких магазинах в одні руки давали не більше двох булок чи 2–3 фунти хліба. Хлібне питання стало злогою дня. «Брак хліба – одне із самих серйозних питань, яке вимагає негайного врегулювання,

аби запобігти нагальним наслідкам», – писала газета «Южный край» 13 січня. Зважаючи на загострення продовольчого становища у Харкові, міська дума висловилася за введення у місті карткової системи розподілу хліба. До голоду долучився і холод. Завідувач київської міської вугільної торгівлі С.Дубинський у середині січня телеграфно інформував головного начальника Київського військового округу та уповноваженого із забезпечення міста паливом, що, за винятком електростанції, припинено видачу вугілля всім іншим його споживачам, включно зі шпиталями, міськими цивільними і військовими установами, а також і приватним особам з причини «повної відсутності цього палива на міських складах»²⁸. У телеграмі наголошувалося на критичному становищі та необхідності вжиття негайних заходів щодо підвезення вугілля.

У країні неспинно росли ціни. Порівняно з 1 червня 1914 р. на 1 січня 1917 р. відсоткове збільшення цін становило: на покрівельне залізо – 233%, залізо сортове – 472%, цвяхи – 983%, дріт – 430%, гвардійське сіре сукно подорожчало на 515%, бобрік – 500%, байка – 460%, бумага – 350%, колєнкор білий – 275%, ситець кращої якості – на 466%²⁹.

31 січня 1917 р. у Петрограді з ініціативи голови Державної думи М.Родзянка відбулося засідання членів Особливої наради з питань оборони, яке розглянуло питання неефективної роботи щодо постачання оборонних підприємств і населення продовольством. Причиною такого становища нарада визнала некоординованість дій окремих міністерств, невиконання урядом царського рескрипту й ухвалила, щоб про становище тилу «було доведено до відома Найвищої влади»³⁰.

На початку 1917 р., після вбивства Г. Распутіна, у суспільстві активно поширювалися чутки про швидкий державний переворот, після якого влада мала перейти до царевича Олексія, регентом до повноліття царевича мав стати великий князь Михайло Олександрович. Переворот очікувався вже у лютому 1917 р. Але замість нього спалахнула революція, яку ніхто не передбачав і масштаб якої не зміг збагнути.

24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху. Незабаром до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої тимчасово 26 лютого призупинив цар, вирішила на вимушені канікули не роз'їжджатися і створила Тимчасовий комітет Державної думи. У руках комітету із наступного дня фактично зосередилася вся повнота влади у країні. 2 березня його члени прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд.

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Місцева влада почувала себе настільки впевнено, що не могла повірити у достовірність телеграфних повідомлень. «Місцева влада загнуждала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій, – писав М.Грушевський. – Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя і його наслідника вона не допускала бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю. Тільки циркуляр тимчасового комісара залізниць інж[енера] Бублікова, розпублікований ним на залізницях, обминувши звичайну цензуру і появившись на залізничних станціях, на короткий час, поки адміністрація не звеліла його зняти, дала обивателєві зрозуміти, що в центрі щось тріс/ну/ло велике»³¹.

Голова київської міської думи Ф.Бурчак просив Петроград підтвердити правдивість отриманої залізничниками інформації. 1 березня було позначене в Києві перебігом різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і які гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. Д.Дорошенко у своїх спогадах пише про нараду представників міської вла-

ди та громадських організацій міста, в якій взяли участь начальник Київського військового округу ген. Ходорович, голова комітету Всеукраїнського земського союзу С.Шликевич, голова комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст Ф.Штейнгель, голова Київського губернського дворянського зібрання Ф.Безак, київський міський голова Ф.Бурчак. На нараді було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в місті в свої руки³². За створення у Києві комітету громадських організацій, до якого б увійшли представники усіх верств і класів населення, висловилося засідання управи міської думи під головуванням заступника голови М.Страдомського. У роботі засідання взяли участь депутати Державної думи В.Демченко, Д.Чичагов, голова комітету Південно-Західного фронту союзу міст Ф.Штейнгель, голова комітету Південно-Західного фронту союзу земств С.Шликевич, голова губернської земської управи М.Суковкін, голова міського комітету союзу міст М.Стражеско, голова ради присяжних повірених Д.Григорович-Барський, члени міської управи, представники робітничої групи військово-промислового комітету, робітничих профспілок, журналісти, представники національних організацій, які одногосно підтримали нову владу. Засідання попередньо визначило перелік організацій, які мали направити до громадського комітету своїх представників.

Нарешті, о 21 год. 30 хв. у залі міської думи розпочалося перше засідання громадського комітету, на яке з'явилися представники майже всіх визначених на денному засіданні міської управи міських громадських організацій. Засідання остаточно визначило квоти у раді (комітеті) громадських організацій. До її складу було запропоновано включити 5 представників від міського громадського управління, 3 – від губернського земства, 1 – від київського повітового земства, 2 – від фронтового і губернського Всеросійського земського союзу, 3 – від фронтового, обласного і міського комітетів Всеросійського союзу міст, 2 – від військово-промислового комітету, 3 – від центральної продовольчої спілки, по 2 – від союзу кооперативних товариств, від загальноміського комітету, від єврейських національних об'єднань, від польських, від українських організацій, від товариства споживачів; по 1 – від біржового комітету, від купецтва, від міщан, 6 – від преси, 1 – від товариства споживачів Південно-Західної залізниці, 1 – від залізничних майстерень, 5 – від студентів п'яти вищих навчальних закладів, 5 – від робітничих організацій, по 1 – від ради присяжних повірених, від обласного педагогічного товариства, від сільськогосподарського товариства, від союзбанку, від центрального сільськогосподарського товариства, від московського союзу споживчих товариств³³. Подібні ради почали діяти в більшості українських міст. 3–5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів. На цей період припадає активізація діяльності українських громадських організацій, яким наприкінці лютого навіть не дозволено було публічно відсвяткувати Шевченківські дні. С.Єфремов у статті «Безмовні роковини», яка через заборону цензури вийшла лише після Лютневої революції, писав: «Шевченківські дні на Україні пройшли в біжучому році зовсім непомітно, не відзначені рівно нічим, окрім заборони одному з київських видань розмістити навіть портрет Шевченка, не кажучи вже про статті. Цим оригінальним святкуванням біжучий рік у ланцюгу останніх десятиліть набуває насправді виключний характер»³⁴. Ще 1 березня у Києві, в Імператорському палаці у присутності імператриці-вдови Марії Федорівни (матері Миколи II) відбулася панахида по

імператору Олександрю II, який загинув 1 березня 1881 р. від рук народовольців. Таку ж панахиду було відслужено у Софіївському соборі у присутності представників вищої військової та цивільної влади міста³⁵.

Того ж дня голова комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст Ф.Штейнгель (кадет і тупівець одночасно) проінформував членів комітету, серед яких було чимало членів ТУП-у М.Віляшівського, А.Вязлова, Д.Дорошенка, А.Ніковського про революційні події у Петрограді³⁶. Ця інформація про революцію миттєво поширилася в українських колах. Одним із перших про події у Петрограді дізнався керівник клубу «Родина» М.Синицький. Ще в ніч на 1 березня він поділився новиною з В.Королівом-Старим, а згодом повідомив цю інформацію своїм найближчим знайомим, товаришам по клубу, Товариству українських поступовців, видавництву «Час». «Синицький не лише переказував свіжі новини, а вже проектував, радився, комбінував»³⁷, – згадував В.Королів-Старий. Ідея Синицького полягала в необхідності створення центру для керівництва українським рухом, щоб не повторити помилок, які мали місце під час революції 1905–1907 рр. Увечері 1 березня в будинку Є.Чикаленка зібралася нарада ТУП-у, в якій взяли участь лише 27 осіб. Ситуація ще здавалася досить непевною і помірковані, старші за віком, тупівці не поспішали з радикальними рішеннями, схилившись до тактики вичікування. Вирішено було лише зробити зібрання ТУП-у щоденними і проводити їх не в помешканні Чикаленків, а в клубі «Родина». Кілька днів, коли у Києві почали зароджуватися нові революційні органи, ТУП перебував у роздумах. Як це виглядало і який мало наслідок у наступні кілька днів довідуємося зі спогадів Є.Чикаленка: «З першого ж дня революції київське громадянство, як вівці без чабана, безпорадно товклося щовечора в задніх кімнатах клубу, бо передні були заняті військовим шпиталем. Найенергійніші старшини клубу М.Синицький та В.Королів запропонували нам, щоб ТУП-івська Рада, яка збиралася завжди по четвергах у мене, засідала щовечора в клубі, щоб раз у раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувають відсутність керуючого центру.

Рада складалася тоді з таких осіб: А.Вязлова, О.Вілінського, Д.Дорошенка, С.Єфремова, Ф.Матушевського, В.Прокоповича, А.Ніковського, Л.Черняхівської, п. Андрієвської та мене. Крім того, на засідання ми запрохували раз у раз дружину проф. М.Грушевського, щоб через неї і він, як почесний член ТУП-у, був у курсі справ. Ми раз у раз допитувалися в неї – чи скоро приїде п[ан] професор, бо всі ми вважали його тоді за «некоронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад. Із того часу засідання ТУП-івської Ради перенесено було в задню кімнату клубу, а громадянство наповняло дві перших великих кімнати. За проектом Короліва та Синицького намічено було секретарів по різних галузях діяльності і рішено скликати ТУП-івський з'їзд, а потім і Всеукраїнський конгрес. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУП-івської[Ради]. На друге ж, чи на третє засідання в клубі прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перелічити тих організацій, бо, очевидно, тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було. Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУП-івською і вимагають, щоб в Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУП-івської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУП-івська Рада є тільки виконавчий орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимося прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного музею. Щоб не розбива-

ти сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»³⁸.

Не знаю жодного випадку, щоб факти, наведені Є.Чикаленком у його спогадах чи щоденниках, були визнані неправдивими або такими, що свідомо спотворювали історичну дійсність. Отже, можемо цілком довіряти процитованому. Ступінь довіри до згаданих спогадів підвищується тим, що Д.Дорошенко в «Історії України. 1917–1923 рр.» майже повторює Чикаленка³⁹. А це означає, що Рада ТУП спочатку не ставила перед собою завдання організації Центральної Ради. Вона, першою усвідомивши необхідність загальної організації українських сил (і за це треба віддати їй належне), виходила із власної самодостатності, як організуючого центру, визначила у своєму складі відповідальних (секретарів) за певні напрямки роботи, планувала проведення власного з'їзду і навіть Всеукраїнського конгресу. І лише страх можливого розколу в українському русі, потенційні можливості якого ще не були добре з'ясовані, змусив тулівських лідерів піти на поступки молодшому поколінню українського громадянства, яке репрезентували Д.Антонович, І.Стешенко та О.Степаненко, і згодитися на створення Центральної Ради.

Те, що події розгорталися саме так, знаходить підтвердження в інших джерелах. Д.Дорошенко у своїх спогадах писав, що на другий чи третій день засідань Ради ТУП «було вирішено заложити загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об'єднувала б усі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її «Центральною Радою». Було багацько суперечок щодо форми організації та її складу. З одного боку, члени старого «Тула» настоювали на тому, щоб в основу організації було покладено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство українських поступовців», що об'єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку, представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципу...»⁴⁰.

За аналогічною схемою викладає хід подій і М.Грушевський, у спогадах якого знаходимо деякі нові цікаві деталі: «Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП у клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжні прислала того дня своїх представників поінформуватися про наміри старших у справі організації. ТУП, у котрім головну роль тоді грав С.О.Єфремов, Л.М.Старицька-Черняхівська, Д.Дорошенко пропонували іншим українським організаціям делегувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжні гадки, здається, були поділені; але рішучо спротивились цьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович»⁴¹.

Д.Антонович наведений вище фрагмент зі спогадів Є.Чикаленка вважав за «найбільш об'єктивний опис повстання Центральної Ради, який можна знайти в друкованій літературі», але писав про необхідність внести до нього одну правку. Вона полягала в тому, що за «делегатами, як їх не без сарказму називає Чикаленко, «від соціалістичних організацій» стояло не десяток, а далеко більше дуже різномірних організацій соціалістичних і несоціалістичних, і таких, що тільки називали себе соціалістичними, організацій між собою раніше нічим не зв'язаних, а іноді навіть і ворожих; надто велике число цих організацій було швидше причиною слабості ніж сили, яку могли почувати за собою делегати. Власне через різнобіжність організацій, що зовсім механічно зійшлися, а не об'єдналися в перших днях революції, делегати не почували за собою якоїсь міцної точки оперття і мусили зробити спробу порозумітися з ТУП-ом, хоч мали до нього велику нехоть»⁴².

Як бачимо, Д.Антонович не говорить про існування альтернативної Центральної Ради, про самостійницьку ідеологію як об'єднуючу чи домінуючу. Навпаки, він відверто визнає відсутність ідеологічної однорідності та міцної організації в середовищі тих, кого йому довелося представляти на переговорах із Радою ТУП. На моє переконання, те, що стояло за Д.Антоновичем, було не що інше, як пробуджена революцією до суспільно-політичного життя українська демократична стихія. Вона керувалася не стратегічно вивіреними програмними гаслами, а світоглядними настроями, серед яких, поряд із соціалістичними поглядами, часто траплялись і самостійницькі, але все це не було політично артикульованим і акумульованим, а тому вимагало організації, яку могла дати співпраця з ТУП. Звичайно, зауваження Д.Антоновича вимагає ретельної перевірки фактами, разом із тим воно ставить під сумнів усталену в історичній літературі думку про те, що самодержавній владі за роки світової війни вдалося знищити український рух. Можливо, його організаційним формам і було завдано сильного превентивного удару, але вбити українську стихію для влади виявилось непосильним завданням. Позбавлена керівних і консолідуючих органів, ця стихія жила в латентних формах, мала безліч ідеологічних флуктуацій. А з вибухом революції вона відразу дала про себе знати. Не викликає сумніву, що за Д.Антоновичем стояло молоде покоління, яке біологічно важко було поєднати зі старшим тупівським, воно виростало у міжреволюційний період гострої конфронтації суспільства та влади, було готове до відкритих політичних проявів і масових форм боротьби і не мало жодного пієтету перед владними структурами. ТУП був зліплений з іншого тіста, над ним тяжіли двадцятилітня історія власного існування, починаючи від створення Української загальної організації, свідоме дистанціювання від політичних методів діяльності, підкреслене обмеження своїх функцій питаннями культури та мови, кабінетний стиль роботи. Покоління Д.Антоновича кинуло виклик тупівським методам роботи ще 1900 р., створивши Революційну українську партію.

Спогади М.Грушевського свідчать про те, що в межах українського руху існували досить помітні відмінності у світогляді та політичних настроях старшого і молодшого покоління українців. Далі ми повернемося до цієї теми, а тут обмежимося лише одним прикладом. М.Грушевський пише про бажання молоді «знейтралізувати претензії тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільш активну роль і встигла багатьом сприкритись, особливо між молодіжжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претензій сеї родини»⁴³. Не випадково у згаданій статті Д.Антонович дав розгромну характеристику ТУП-у як революційній організації: «Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУП-у. Це була розгалужена по Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні, шляхетні; це були люди, з якими дуже приємно було мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських та робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація добра просвітянська для мирного часу, але зовсім безпомічна і не підготовлена політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це була для них нестерпна демагогія»⁴⁴.

Якщо вважати, що перше засідання Ради ТУП-у відбулося 1 березня, то друге чи третє, на якому з'явився Д.Антонович зі своїми товаришами, мало місце 2 чи 3 березня. Чи не про нього газета «Киевская мысль» 4 березня повідомила у невеликій інформації «Среди украинцев». У ній, зокрема, говорилося, що напередодні ввечері відбулися чисельні (понад 100 осіб) збори місцевих і деяких провінційних українських організацій та груп, у тому числі студентів і робітників, які вітали створення Тимчасового уряду і висловлювалися за спів-

працю з ним. Збори обрали 10 осіб для представництва українських інтересів у міському та інших комітетах. Автор замітки очевидно був присутній на зборах, зафіксував ініціативу «Центральної Ради» про відправлення до Петрограда української депутації з метою заяви новому уряду невідкладних потреб українського народу. Збори гаряче підтримали цю ініціативу. Ради об'єктивності зазначимо, що в інформації не згадано, де відбувалися збори, не названо в ній ні ТУП-у, ні «Братства самостійників». Але на користь присутності товариства говорить згадка про швидке відновлення видання газети «Рада», чим переймався тоді Є.Чикаленко, та постанова про випуск звернення до населення про необхідність дотримання повного порядку і спокою (8 березня Рада ТУП-у підготувала таке звернення, яке було опубліковано 25 березня в №1 «Нової ради»). Жодних проявів самостійництва на зібранні «Киевская мысль» не помітила. Тож задамося провокативним питанням: чи могла організація із самостійницькою ідеологією вітати створення Тимчасового уряду, а головне, висловлюватися за співпрацю з ним. Очевидно, ні, бо в протилежному разі визначення самостійництва, якщо не втрачає свого сенсу, то набуває досить релятивного значення. Є ще один факт, який не варто обходити мовчанкою. В.Королів-Старий згадував, що автором наведеної вище замітки був М.Синицький, який після безплідної наради ТУП-у ввечері 3 березня в клубі «Родина», щоб підштовхнути розвиток подій, вирішив вдатися до провокації й оголосити бажане за дійсне.

Так це було чи не так, але 3 березня природа Центральної Ради ще не визначена, джерело не розкриває її суті, не дає підстав говорити, що це об'єднуюча структура всіх, хто зібрався на згадані збори. Можливо, одна з багатьох репрезентованих тут організацій чи груп. Але, знаючи підказку Є.Чикаленка, можемо припустити, що вже 3 березня було досягнуто якихось попередніх домовленостей про об'єднання всіх українських сил, без якого у них не було шансів вистояти у гострій конкурентній боротьбі із загальноросійською революційною демократією, яка швидко творила нові революційні органи. Згадаймо, з одного боку, наведені вище зізнання Р.Млиновецького (Бжезького) про те, як швидко й одностайно українці висловлювали свою солідарність із перемогою революції у Петрограді та підтримували Тимчасовий уряд, а з іншого, – думку В.Винниченка про уособлення Центральною Радою єдності всіх українських сил.

У наступному номері «Киевской мысли» 5 березня з'явилося нове невелике повідомлення «В украинских организациях», з якого випливало, що 4 березня на «весьма многочленном собрании» всі присутні українські організації, включаючи молодіжні, об'єдналися й увійшли до складу комітету «Центральна Рада». Газета повідомляла про очікування повернення до Києва М.Грушевського, а також про надіслання голові Тимчасового уряду вітальної телеграми з висловленням сподівань, що у вільній Росії будуть задоволені всі законні права українського народу. Телеграма ця відома, вона була відправлена 5 березня, а підписана таким чином: «По поручению союза украинских организаций Ефремов, Матушевский, Чикаленко»⁴⁵.

Підписи під телеграмою людей, які очолювали ТУП, на перший погляд свідчення на користь тієї думки, що саме товариство було творцем Центральної Ради. Однак, як на мене, така думка дещо поспішна. Знову виникають дрібні, але не зручні питання. Скажімо, чому в такому разі Центральній Раді не знайшлося місця в стінах українського клубу «Родина»? Перші її засідання відбувалися невідомо де, аж поки не вдалося домогтися у міської влади двох невеликих кімнат у Педагогічному музеї. Підписи тупівських керівників могли означати лише одне, що процес організації УЦР ледь почався, досягнуто попередньої згоди про об'єднання, але не визначено програмні засади та не обрано керівництва. «Киевская мысль» говорить про об'єднання українських організацій під крилом

Центральної Ради як про доконаний факт, але зовсім мовчить, коли і як цієї згоди було досягнуто, і на яких умовах.

У 60-х роках при Українській вільній академії наук у Нью-Йорку було створено комісію для уточнення дат українських визвольних змагань, опосередкованим результатом роботи якої стало видання упорядкованої Я.Зозулею (членом Центральної Ради) спеціальної книги. У ній днем заснування Центральної Ради названо 7 березня⁴⁶. Поширенішою версією є 4 березня, її наводить більшість довідкових, енциклопедичних видань, навчальних посібників. Авторство цієї версії належить Д. Дорошенкові, який, щоправда, назвав 4 березня датою формальною⁴⁷, але далі при запозиченні ця ремарка зникла, а дата стала усталеною нормою.

Перший протокол засідання Центральної Ради був складений 9 березня⁴⁸. М.Грушевський, незмінний лідер Ради, проте людина, яка не брала безпосередньої участі в її конституюванні, називав датою створення Ради 7 березня⁴⁹. Ця ж дата фігурує у спогадах Б.Мартоса «Перші кроки Центральної Ради»⁵⁰. До 7 березня як моменту відліку діяльності Центральної Ради схиляє і факт святкування саме в цей день 20 (7 ст. ст.) березня 1918 р. перших роковин Центральної Ради. Урочисте засідання Малої ради, присвячене цій події, М.Грушевський відкрив словами: «Українська Центральна Рада, яка організувалася у цей день рік тому назад...»⁵¹.

Одним словом, конституювання Центральної Ради 4 березня не завершилося. Спогади М. Грушевського, Є.Чикаленка і Д.Дорошенка та деякі інші матеріали переконують, що воно розтяглося в часі майже на всю першу декаду березня. Дискусія, яку в Раді ТУП-у розгорнули Д.Антонович, І.Стешенко та О.Степаненко, була гострою і тривалою. Д.Антонович «вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски – до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП», – згадував М.Грушевський⁵². Молоді погрожували сепаратними діями і навіть здійснювали демарші: ходили радитися до Педагогічного музею, а, можливо, і в інше місце. Старші тупівці, відчуваючи демагогію молоді і не довіряючи їй, якийсь час опиралися. Д.Дорошенко згодом писав: «Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники діставали число місць відповідно чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки in spe, – для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність у найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках»⁵³.

Дебати, які пройшли 3–4 березня, завершилися перемогою Д.Антоновича. Про те, чому так трапилося, можна зрозуміти, пригадавши характеристику, яку дав ТУП-ові Д.Антонович. Д.Дорошенко з цього приводу обмежується лише одним реченням: «...Тому, що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному»⁵⁴. Видно, що спогади Д.Дорошенка, написані через кілька років після березневих подій 1917 р., уже пом'якшені часом і знанням загального розвитку історії УЦР, у них звучить лише глуха образа «на людей з демагогічним нахилом». Тим часом окремі деталі, складені разом, підказують, що в перші дні березня у верхівці українського руху відбулася не академічна дискусія навколо питання про форму майбутньої організації, а доволі жорстка боротьба між старшим та молодшим поколіннями за лідерство в українському русі. А що інше мав на увазі Д.Доро-

шенко, коли говорив про небезпеку «уступити провід людям новим», «для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи»? А як розуміти зізнання Є.Чикаленка, що «співділання з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради»?⁵⁵ Напевно, виключно як прагнення дистанціюватися від речей ідеологічно неприйнятних для нього. Дистанціювався від Центральної Ради не лише Є.Чикаленко. 9 березня Д.Дорошенко попросив УЦР увільнити його від обов'язків заступника голови⁵⁶. А напередодні, 8 березня, Рада ТУП звернулася з відозвою «До українського громадянства», в якій стисло говорилося про 20-річну історію товариства та містилися заклики: підтримувати новий державний лад, організовуватися, закладати українські школи, відновлювати «Просвіти», підтримувати українську пресу і т. ін., але жодним словом не згадувалося про Центральну Раду⁵⁷.

Треба визнати, що молодь виграла боротьбу, хоча зовні все було схоже на політичний компроміс. Стороннє око, скажімо, добре поінформована «Киевская мысль», не зафіксувало в українському середовищі якихось помітних звар і протистояння. Д.Дорошенко та Є.Чикаленко визнають, що довелося згодитися на умови Д.Антоновича, який прокоментував це більш детально: «...З ТУП-ом спільної мови не знайшли, але зробили механічну згоду: рішено зложити поки що тимчасову Центральну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалась кооптацією головним чином делегатами з-поза Києва. До основного ядра Центральної Ради входило по 5 представників від ТУП-у, від робітництва, від академічної молоді, від кооперативів і два від соціал-демократичної партії (з п'ятьома представниками робітництва це робило 7). Головним завданням цієї тимчасової Центральної Ради було скликати Національний конгрес, що мав остаточно вибрати Центральну Раду, як постійний український парламент»⁵⁸.

Із тексту Д.Антоновича можна зрозуміти, що це відбулося одночасно з виборами голови Центральної Ради, тобто на засіданні 7 березня, інформацію про яке пізніше, 19 березня, надрукувала в №1 газета «Вісті з Української Центральної Ради». Наведемо її в повному обсязі:

«Українська Центральна рада у Києві організувалася 7 марта, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей – росіяні і інших. Тимчасовий склад Ради з представників: Українське наукове т-во, Українське технічне агрономічне т-во, Українське педагогічне т-во, Національний український союз, кооперативи, студентство (усіх вищих шкіл м. Києва), Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін.

Українська Центральна рада безупинно поповнюється представниками різних груп, тутешніх і з провінції.

Президіум Центральної Української ради: проф. М.Грушевський – голова; п. Науменко – заступник; п. Антонович – товариш голови; п. Веселовський – писар; п. Коваль – скарбник.

1. Фінансова комісія – голова п. Коваль.
2. Правнича «–» п. Ткаченко.
3. Шкільна «–» п. Стешенко.
4. Агітаційна «–» п. Веселовський.
5. Редакційна «–» п. Стешенко.
6. Друкарських справ «–» п. Скрипник.
7. Маніфестаційна «–» п. Антонович.
8. Інформаційне бюро «–» п. Шульгін.
9. Прес-бюро «–» п. Вус»⁵⁹.

Вибори проводу були важливою проміжною ланкою боротьби, про яку ми вели мову. Якщо уважно придивимося до прізвищ, наведених у цьому документі, то побачимо, що там взагалі, за винятком М.Грушевського, нема тупівців (запрошений 15 березня на посаду заступника голови Центральної Ради В.Науменко так і не приступив до виконання своїх обов'язків)⁶⁰. ТУП відступив, хоча остаточно і не згодився зі своєю поразкою⁶¹. Останню надію Рада ТУП-у поклала на швидке повернення до Києва М.Грушевського. Ось як цей епізод коментував О.Лотоцький: «А в Києві руйнація, заподіяна старим режимом, мала наслідки глибші, – в осередку українського життя та акції відносини були тою руйнацією більше заплутані. Тож і не дивно, що тут так різко витикалися два протилежні настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно організацію ТУП-у, та гостро-революційний, що палив усі кораблі за собою, негував попередню – як-не-як у тодішніх умовах політичну – працю й стріляв перекидним вогнем у найдальші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей.

Між сими двома напрямками утворилася в Києві таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили якийсь спільний ґрунт – у боротьбі проти режиму, що душив українське життя/.../. З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі, і салонні розмови стали прибирати часто-густо досить терпкий характер, як мені наочно довелося в тому переконатись. А поза приватними розмовами той характер посилювався й втворювалося вражіння двох ворожих таборів в одному українському світі/.../.

У тій насиченій атмосфері кияни, в одному казані варившись, не могли самі собі ради дати. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися би з увагою та повагою. Такою людиною був М.С.Грушевський, якого моральний авторитет ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни⁶². М.Грушевський добував останні дні свого заслання у Москві і стояв поза конфліктом тупівців і соціал-демократів, принаймні так здавалося тупівцям. Він був заочно обраний головою Центральної Ради. «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М.Грушевського, якого сподівалися з дня на день, – згадував Д.Дорошенко. – Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»⁶³.

Отже, маємо достатньо документального матеріалу, щоб спростувати версію про паралельне існування двох Центральних Рад. Раз і назавжди з порядку денного слід зняти питання про будь-яку помітну роль «Братства самостійників» у творенні Центральної Ради. Очевидно, немає підстав і для тверджень про особливі заслуги в цьому процесі М.Міхновського. Від самого початку Центральна Рада виникла як цілком необхідний за тих умов компроміс об'єднання молодшого і старшого поколінь українського національного руху для збереження його єдності та наступної консолідації національних сил, які стихійно вийшли на поверхню суспільно-політичного життя під впливом Лютневої революції. Треба визнати, що ініціатива створення Центральної Ради належала не ТУП-ові, як про це твердилося у переважній більшості літератури з теми, а групі Д.Антоновича. Однак реалізована вона була саме в рамках переговорів із ТУП-ом, за яким треба все-таки визнати пріоритет усвідомлення потреби створення єдиного українського фронту. Про це ще 1917 р. писав М.Грушевський у брошурі «Українська Центральна Рада та її Універсал»⁶⁴.

Залишається відкритим ще одне важливе питання про ідеологічний вектор щойно створеної Центральної Ради. Спробуємо розібратись, яким він був нас-

правді – «автономістським» чи «самостійницьким». Із ним тісно пов'язане питання про позицію, яку зайняв у Центральній Раді після повернення до Києва М.Грушевський. Тут також будуть доречними деякі уточнення.

Матеріалів про перші дні діяльності Центральної Ради ще менше, ніж про час її створення. Тупівці, за спогадами М.Грушевського, демонстрували, «що вони «гніваються» на неї (тобто Центральну Раду – В.В.)». Голова Центральної Ради з пафосом і неприхованим здивуванням зазначав: «Мозок української нації, пізніші с.-ф. – «українські кадети», все що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу, – зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора...»⁶⁵. Д.Антонович писав, що представники ТУП-у «до Центральної Ради не появлялися, чекаючи, що з приїздом Грушевського справи приймуть інший зворот»⁶⁶. У спогадах мемуаристів ТУТ практично нема інформації про перші кроки новоствореної організації. Перші протоколи Центральної Ради мають надзвичайно стислий характер, із них вона більше схожа на організаційну комісію, яка переймається справами приміщення, рекомендаціями на посади, зв'язками з пресою, національним фондом та підготовкою до проведення української маніфестації, ніж на політичну інституцію. Так, протокол засідання від 9 березня повідомляє: «Нагадати, що Ц. Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності»⁶⁷. І це все з приводу власних завдань і компетенції. Того дня були намічені кандидатури у гласні губернської земської управи, визнано за необхідне послати гласних до міської думи, обрано представників до комітету виборців губернатора, замовлено печатку. 12 березня Центральна Рада просить міський виконавчий комітет усунути від діяльності директора народної школи Плевського і призначити на його місце комісара-українця, просить той же комітет виділити «невеличку кількість грошей» для власної агітаційної комісії, а також визнати «Центральну Раду офіційним органом агітації»⁶⁸.

Промовистий епізод стався на засіданні Ради 10 березня. Представник Одеського керівничого комітету проінформував присутніх із програмними засадами своєї організації. Вони були самостійницькі: «домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо»⁶⁹. Протокол не зафіксував жодної реакції на цю інформацію. Коли той же представник запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона начебто погодилася, але, обговоривши питання про свою реорганізацію, вирішила відкласти її до «слухного часу»⁷⁰.

Зрозуміти до якої ідеї – автономістської чи самостійницької – схилиються члени Центральної Ради з цих документів неможливо. Політичне обличчя Центральної Ради у досліджуваній момент проглядалося дуже слабо, навіть серед міських громадсько-політичних організацій вона була аутсайдером, який не приваблював особливої уваги. Ми вже говорили, що у відозві ТУП «До українського громадянства» зовсім не згадується Центральна Рада. Це, правда, можна віднести на рахунок «гніву», про який згадував М.Грушевський. Але такої згадки нема в повідомленні про створення установчої Української військової ради від 9 березня, в універсалі «До народу українського», підписаного комітетом охочекомонного полку імені гетьмана Богдана Хмельницького від 11 березня, і навіть у резолюціях українського кооперативного з'їзду у Києві 14–15 березня та заяві Української народної партії про відновлення своєї діяльності. Остання, як відомо, була партією М.Міхновського. У заяві містилася пропозиція до всіх українських поступових партій «негайно утворити блок і взяти в свої руки вершу народного життя на Україні»⁷¹. Це було зроблено тоді, коли Центральна Рада вже існувала. Чи партія Міхновського про це не знала?

«Киевская мысль» у рубриці «Среди украинцев», починаючи з номера від 4 березня, періодично відслідковувала події в українському русі, однак нічого

спеціального з життя Центральної Ради не подала, можливо, за винятком телеграми до провінційних організацій. Текст її надзвичайно поміркований. У телеграмі УЦР закликає братися до праці: «Висилайте депутацію до уряду з викладом нагальних потреб українського народу: українська школа, гімназія, університет, українська мова в державних закладах, поворот засланих галичан. Відживляйте і закладайте просвітні інституції. Видавайте летучки, організуйте збори на національний фонд, закладений у Києві. Організуйте провінцію»⁷². Телеграма була написана, по суті, тими ж словами, що й відозва ТУП, яка з'явилася двома днями пізніше. 9 березня Центральна Рада ухвалила свою першу відозву, з якою звернулася до українського народу. Окрім пафосу з приводу падіння самодержавства, у ній не було жодного радикального заклику. Відозва пропонувала зберігати спокій і чекати Всеросійських Установчих зборів, а до того пропонувалось, як і у вищенаведеній телеграмі, вимагати від Тимчасового уряду розширення сфери публічного вжитку української мови. Ні з приводу самостійності, ні з приводу автономії УЦР у даній відозві не висловлювалася.

Що ж писав про ідейність тих людей, які увійшли до Центральної Ради, Д.Антонович? Київську групу соціал-демократів при редакції «Дзвону» він називає самостійниками. Далі говорить, що до них примкнули люди з різними світоглядами і доводилось узгоджувати загальну лінію. «Як не дивно, але на пункті спрямування основної лінії політики на проголошення самостійності з кооператорами вдалося порозумітися досить легко», – твердить Д.Антонович. Можна було б думати, що кооператори підтримали цю ідею. Однак подальша фраза дещо насторожує: «Далеко більшу, ніж кооператори, опозицію лінії на самостійність виказували делегати академічної молоді і цілі студентські організації, деяку нехоть до цієї «національної крайності» виявляли теж елементи робітничі». Тож яку лінію займали кооператори? Чи були вони «за» самостійність, чи не у великій, але все-таки опозиції до неї? Принаймні на кооперативному з'їзді в середині березня у Києві було ухвалено, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України /.../ забезпечить права нашому народу»⁷³.

Та що там кооперативний з'їзд, подивимося, що писав сам Д.Антонович не в березні 1937 р., а рівно на 20 років раніше. У №1 «Робітничої газети», органу ЦК УСДРП, 31 березня він вмістив статтю «Центральна Рада», в якій коротко проінформував про заснування УЦР «з представників всіх українських політичних партій, груп, гуртків і організацій». Зійшлися вони «з одним домаганням, – домаганням автономії України в федеративній російській республіці. Автономна Україна з державною українською мовою, з забезпеченням права національних меншостей, як-то росіян, поляків і інших таке число, що з'єднало на момент всі свідомі верстви українців». Далі стаття розкриває мотиви, які привели до Ради українських соціал-демократів. Ці мотиви передусім абсолютно відрізняються від мотивів явних чи прихованих буржуазних груп, у тому числі націоналістів і самостійників. «Нам чуються кличі, застереження, ба навіть обурення: мовляв, «спілка з буржуазією, співробітництво з ворожими класами, затемнювання класової свідомості!», – пише Д.Антонович. – Мусимо зразу і з повною рішучістю відповісти ясно і виразно: ні! Ніякого співробітництва, а ні найменшого поступлення нашою старою соціал-демократичною програмою. Ми бажаємо автономії України, це домагання ставимо першим на порядку деннім, того ж бажають і всі інші українські групи. Чи однаково ми і вони ставимося до нашого домагання? Зовсім ні. Для націоналістів автономія України є давня мрія. Колись недосяжний ідеал, для самостійників автономія є переходовий щабель до самостійної України. Взагалі для буржуазії автономія потрібна, щоб боротися з пришлою буржуазією інших народів. Для нас автономія України є ко-

нечною, необхідною, щоб утворити українському пролетаріатові кращу позицію для боротьби з буржуазією».

Д.Антонович не приховує, що об'єднання з іншими силами в Центральній Раді є для соціал-демократів ситуативним для «того, щоб разом бити ворогів автономії України». Поза тим партія повинна йти своїм окремим шляхом. Як тільки це спільне завдання буде виконано, як «тільки автономія України стане фактом нашого життя, Центральної Ради більше немає, вона нам більше не потрібна». Порівняно з позицією того Д.Антоновича, який 1905 р. у дискусії з М.Поршем називав національне питання вигадкою буржуазії і не бачив можливостей для створення єдиного українського національно-визвольного руху, це серйозна подвигка вправо, але самостійництвом назвати це важко. Менш за все в даному разі хотілося б поставити під сумнів твердження Д.Антоновича про самостійницькі настрої тої групи, яку він називає «редакцією «Дзвону»». Є чимало матеріалів, які підтверджують, що в середовищі молодого українського покоління, достатньо радикального, самостійницькі ідеї мали місце, але вони не були підкріплені організованою ідейно-політичною структурою. Вони мали характер відпорної реакції на репресії самодержавства. Вибух революції на певний час розрядив ситуацію, російська революційна демократія виступала за єдність революційного фронту, а Тимчасовий уряд обіцяв вирішити національне питання. Знову ж таки соціальна (соціалістична, як показує наведена вище зі статті Д.Антоновича цитата) ідея в середовищі молоді домінувала над національною. Як відомо, це була характерна риса Української революції. Думаю, що лише так можна прокоментувати цей епізод. Власне, Д.Антонович визнавав, що «київська група самостійників чисельно була слабша (у порівнянні з рештою УСДРП – В.В.) і, на жаль, не загострила своєї позиції, а пішла на компроміс в певній вірі, що події все одно примусять партію стати на шлях самостійності»⁷⁴.

Мені вже доводилося говорити, що у період свого становлення Центральна Рада уявлялася своїм творцям як щось на зразок ради об'єднаних українських громадсько-політичних сил для представництва українських інтересів у київських міських органах влади, місцевому самоуправлінні тощо. Вважаю, що її фундатори навіть не підозрювали, яку роль доведеться відігравати їх творінню через два-три місяці, тому особливо не переймалися її ідеологією. М. Грушевський писав, що на момент його повернення до Києва «Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування»⁷⁵. Він назвав її «скромним українським мікрокосмом»⁷⁶. Д.Дорошенко визначав перші кроки УЦР провізоричними, тобто непевного попереднього характеру. Очевидно, тут оцінки обох діячів цілком збігаються. Навіть із тих небагатьох прикладів, наведених вище, можна зрозуміти, що у першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще є річчю в собі, яка ще не усвідомила і не виявила свою історичну місію. «Якогось певного, задалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала, свідчив П. Христюк. Так само не був усталений і склад»⁷⁷.

Ситуація почала змінюватися лише після повернення до Києва М.Грушевського. Авторитетність і амбітність найвидатнішого історика України, який очолив УЦР, стали в умовах розвитку революції надзвичайно сприятливим фактором, виявила те, що історики і філософи називають роллю особистості в історії. Перший візит М.Грушевського до Ради 14 березня збігся з роботою у Києві, у приміщенні Педагогічного музею Першого вільного кооперативного з'їзду Київщини. Знаменно, що М.Грушевський був запрошений на з'їзд, більше того, обраний його головою, декілька разів виступав. Форум, на який прибули представники кооперації з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Усі його постанови мали, за свідченням П.Христюка, «виразно національний і політичний характер»⁷⁸. З'їзд мав неабиякий

резонанс у Києві, чим справив сильне враження на голову УЦР: «У порівнянні зі скромним українським мікрокосмом, Ц.Радою, що містилась там в якійсь заковулку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією»⁷⁹.

У М.Грушевського були всі підстави для такого порівняння. У кімнаті, яку дістала Центральна Рада в Педагогічному музеї, стояв один стіл і кілька лавок. Тут збиралося півтора десятки чоловік, які й становили на той час актив УЦР. М.Грушевський згадував окрім Ф.Крижанівського, В.Коваля та І.Степенка, два останні, проте, бували на засіданнях не часто, а як активних співробітників відзначав Д.Антоновича, С.Веселовського, М.Єремієва, М.Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало декілька робітників з «Арсеналу» і солдатів.

Малочисельність Ради ніскільки не збентежила М.Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати енергію і з по-троєним завзяттям іти в наступ. Є.Чикаленко згадував, що Грушевський «був дуже задоволений» обранням головою Центральної Ради⁸⁰. Делегати кооперативного з'їзду роз'їхалися по Україні, поширюючи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками до його втілення у життя стали відновлення видання української періодичної преси та проведення у Києві української маніфестації. Вони збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер «Вістей з Української Центральної Ради», в якому були надруковані наведене вище повідомлення про створення УЦР, де зазначалося, що її стратегічним завданням є домагання територіальної автономії України, а також говорилося про державний статус української мови і забезпечення прав національних меншин, та нова відозва до українського народу. Якщо в першій відозві від 9 березня не було і згадки про саму Раду, то у другій вона визначається як центральна установа, яка повинна орудувати «усіма справами нашими», а далі подається план найближчих заходів Ради.

Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план, розроблений Д.Антоновичем, декілька разів заслуховувався на Раді. Від маніфестації багато чекали, але успіх перевершив усі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних знамен, із портретами Т.Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч чоловік. Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла вниз Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської думи, де процесія зупинилася. З балкона думи її вітали вищі достойники міста. М.Грушевський виголосив промову, в якій закликав не зупинятись аж доки не буде виборено автономію рідному краю. Згодом на Софіївському майдані відбулося Українське віче. Серед промовців були М.Міхновський, М.Стасюк, С.Веселовський, М.Єремієв і, звичайно, М.Грушевський. Віче одностайно ухвалило підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталось відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі мають ствердити заведення автономного ладу в Україні. Центральній Раді доручалося порозумітися з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета – виявити масовий характер руху – була цілком досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації серед українців вилілося у переконання, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть»⁸¹.

Маніфестація змусила і російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом із-під контролю. Міська дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І.Степенка.

За такої ситуації у політичній грі важливим було не втрачати темп, використати якомога повніше усі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, «за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських»⁸².

Із метою викристалізувати головні домагання українського руху М.Грушевський підготував статтю «Велика хвиля», яка була опублікована 25 березня в першому числі газети «Нова рада». У цій статті було чітко окреслено ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство декілька років тому: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи»⁸³.

М.Грушевський дав знак до переведення українських домагань із площини національно-культурних вимог до політичних. Головною з них було гасло автономії України у складі федеративної Росії.

Звернемо увагу на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. М.Грушевський пише: «Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні»⁸⁴. Ця теза є своєрідним ключем для розуміння ситуації, що склалася у Києві між тупівцями і Грушевським. Надії тупівців на приїзд Михайла Сергійовича, який мав урезонити молодь, не справдилися. Він повів себе зовсім не так, як того бажали його соратники з ТУП-у. «Тим часом позиція М.С., по його приїзді до Києва, дуже всіх здивувала. Ролі арбітра, яку готували йому обставини, він не прийняв/.../. Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей»⁸⁵, – докоряв О. Лотоцький. Його підтримував інший визначний діяч ТУП-у Д.Дорошенко: «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував у товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С., ухиляючись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок»⁸⁶.

Така особиста позиція М.Грушевського стала причиною, на думку Д.Дорошенка та О.Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності у Центральній Раді. Обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше М.Грушевському як провину саме таку його поведінку, бачили в ній елемент політиканства і необґрунтованого радикалізму.

За всіх симпатій до Д.Дорошенка та О.Лотоцького, визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, істо-

рик повинен розуміти, що у Центральній Раді не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого М.Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася у ритм революційного життя. Вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це і доводив у своїй статті «Велика хвиля» колишнім однодумцям М.Грушевський: «Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту»⁸⁷.

Здається, і докори в тому, що М.Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності, як не відповідають дійсності твердження, що він за три дні став соціалістом⁸⁸. Загалом тема дистанціювання М.Грушевського від ТУП-у потребує окремого дослідження. Тут лише зазначу, що почалася вона ще під час його заслання. Однак, повернувшись до Києва, він намагався залучити до роботи в УЦР своїх старших товаришів. Із його ініціативи до Ради було запрошено В.Науменка, М.Василенка та С.Єфремова. Однак перші два це запрошення просто проігнорували. Ще одну спробу вплинути на українську ліберально-демократичну інтелігенцію М.Грушевський зробив на з'їзді ТУП, який відбувся 25–26 березня. З'їзд виявився представницьким, на нього з'їхалися делегати з багатьох міст України, Москви, Петрограда, Кубані. М.Грушевський головував на з'їзді і декілька разів виступав, поклавши в основу своїх промов головні думки статті «Велика хвиля», закликав відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи. Пафос його позиції зводився до того, що «наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми недооцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право»⁸⁹. Чи то під впливом М.Грушевського, чи через інші обставини, з'їзд поділився на дві течії: радикальну, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію із соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу. Однак на з'їзді було прийнято обережніше рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів. З'їзд справив на Грушевського подвійне враження. З одного боку, він писав, що був вдоволений, а з іншого, – що востаннє виступав провідником української поступової інтелігенції. У його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх однодумців. Грушевський звинувачує «старших українців» в абсентеїзмі, в бажанні «не встрявати в українську авантюру»⁹⁰.

Поряд із формуванням ідейних принципів українського руху Центральна Рада докладала значних зусиль для організаційного забезпечення «всеукраїнської демонстрації». Відмова від пасивного чекання поступок із боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Все це могло зробити лише широке зібрання українського народу. Ще на одному із перших засідань Центральної Ради представник Одеського керівного комітету повідомив, що комітет «ухвалив робити заходи до скликання українського конгресу у Києві»⁹¹. Але тоді конкретного рішення ухвалено не було. Після приїзду М. Грушевського ця ідея пережила нове народження. Загалом, ідеальним вбачалося проведення з'їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на ньому своїх представників, і щоб вони врешті-решт делегували представницькі права Центральній Раді. «Тоді перевибрана таким конгресом Ц. Рада була б органом волі краю – мала б право конституювати»⁹², – вважав М.Грушевський. Але повної впевненості в успішному проведенні такого заходу у команди керівника Ради не було. Через це вирішили спочатку обмежи-

тися проведенням українського національного з'їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в «Новій Раді» М.Грушевський публікує статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликає всіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь у підготовці і проведенні з'їзду. Він формулює гасло: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація у загальноукраїнському масштабі, на думку М.Грушевського, мала бути головним завданням національного конгресу: «Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі..., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію».

Центральна Рада докладала зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїздили в провінцію. 19 березня, у день української маніфестації, газета «Вісти з Української Центральної Ради» вийшла з першою інформацією про з'їзд. 28 березня українські газети та російськомовна «Киевская мысль» надрукували підписане М.Грушевським і С.Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, в якому детально пояснювалося, хто кого має посилати до Києва на форум. Норми представництва відрізнялися демократичністю, делегатів пропонувалося прислати всім українським організаціям: політичним, культурним, професійним, територіальним за однієї умови, що вони визнають вимогу національно-територіальної автономії України. Це могли бути організації і робітничі, і селянські, і військові, і релігійні, і студентські та учнівські, а також службовців. Крім того, делегатів могли послати села, міста і повіти. Тобто, як зазначав М.Грушевський, «крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального»⁹³. На кожні 50 членів організації мав бути обраний один депутат, але не більше п'яти від однієї організації. Одного депутата могла послати й організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Це щодо формування делегатського корпусу з вирішальним голосом. Із дорадчим голосом участь у з'їзді міг взяти, з дозволу президії, будь-який «організований українець».

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух уже перебував на піднесенні. Із вітальних телеграм, які у другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота «Просвіт», піднімають голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Це свідчило про те, що період становлення Центральної Ради, який продовжувався не більше одного місяця, успішно завершувався. Рада стрімко набрала достатньої політичної ваги, щоб із лівого переміститися на правий фланг українського громадсько-політичного життя, а згодом стати помітним гравцем на всеросійському політичному полі.

¹ Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. – К., 2001. – С.254–398.

² Історія України: нове бачення: В 2-х т. – К., 1996. – Т.2: Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998; Політична історія України

XX ст.: У 6-ти т. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

³ *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.210.

⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.І. – С.15.

⁵ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія Української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): В 3-х ч. – Ч.І. – Відень, 1919. – С.79–80.

⁶ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.263.

⁷ *Садовський В.* Могила без хреста (У 20-ті роковини заснування Центральної Ради) // Діло. – Львів. – 1937. – 27 березня.

⁸ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.55.

⁹ Там само. – С.56.

¹⁰ П.Мірчук вживає датування за григоріанським календарем, і тому 4 березня подає як 17. На цю дрібну деталь не звернув уваги Ф.Турченко і помилково припустився думки, що, за Мірчуком, об'єднання двох Центральних Рад відбулося аж через два тижні, насправді Мірчук говорить про наступний день. Тоді виникає питання, коли ж створилася тупівська ЦР? Це не могло бути «днем-двома пізніше ніж Міхновський» (Ф.Турченко), бо вже наступного дня обидві об'єдналися (Див.: *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.206–207).

¹¹ *Мірчук П.* Зазн. праця. – С.57.

¹² *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.207.

¹³ *Млиновецький Р.* Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (про що «історія мовчить»). – Л., 1994. – С.100–101.

¹⁴ Там само. – С.98.

¹⁵ Там само. – С.99.

¹⁶ Там само. – С.100.

¹⁷ *Солдатенко В.* «...Найдужче любити український народ». Роздуми з приводу виходу книги про Миколу Міхновського // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 квітня – 12 травня.

¹⁸ *Характерник.* Згадки з минулого // Літературно-науковий вісник. – Л., 1924. – Кн. VII – IX. – С.288.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I. – Л., 1923. – С.71.

²⁰ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік // Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1999. – С.256.

²¹ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – №1. – 19 березня.

²² Р.Бжеський, на той час доволі молода людина (1894 р. н.), напередодні революції лише закінчив гімназію у Чернігові, де й зустрів початок революції, був помічником начальника міліції Чернігова, згодом, з літа 1917 р., був призначений інструктором Центральної Ради у Літинському повіті, пізніше – інструктор УЦР у Кролевецькому повіті і лише у жовтні 1917 р. отримав посаду у генеральному секретарстві внутрішніх справ та переїхав до Києва // Див.: *Характерник.* Зазн. праця.

²³ *Антонович Д.* Довкола засновин Центральної Ради // Діло. – Львів. – 1937. – 27 березня.

²⁴ Цікавий спогад про М.Міхновського в період з кінця 1916 до початку 1919 рр. залишив колишній секретар УЦР М. Єремів. Він пише, що з кінця 1916 р. М. Міхновський був захоплений проектом утворення українського війська, доволі екстравагантним за своїм змістом. Він полягав у тому, «що кожний вояк російської армії, який є родом українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії». Далі Єремів пише, що весною 1917 р. М.Міхновський «приклав багато сил та труду до організації реальної воєнної сили», але жодного слова не говорить про його участь у творенні Центральної Ради, навпаки, зазначає, що обраний до Центральної Ради Міхновський «не був

майже на жоднім засіданні й ніколи не використав цієї трибуни» / *Єремійє М.* За лаштунками Центральної Ради // *Український історик.* – 1968. – №1–4. – С.102 – 103.

²⁵ *Мазепа І.* Підстави нашого відродження. – Б.м. – 1946. – Ч. I. – С.160, 164.

²⁶ Южный край. – Харьков. – 1917. – 1 января.

²⁷ Там же. – 6, 8 января.

²⁸ Киевлянин. – 1917. – 14 января.

²⁹ Южный край. – Харьков. – 1917. – 19, 20 января.

³⁰ Там же. – 2 февраля.

³¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.128.

³² *Дорошенко Д.* Зазн. праця. – С. 68.

³³ Киевская мысль. – 1917. – 3 марта.

³⁴ Украинская жизнь. – 1917. – №1–2. – С.46.

³⁵ Киевская мысль. – 1917. – 2 марта.

³⁶ *Верстюк В.* Зазн. праця. – С.66.

³⁷ *Королів-Старий В.* Центральна Рада (згадка)// Тризуб. – Париж, 1927. – №16. – С.21.

³⁸ *Чикаленко Є.* Зазн. праця. – С.253 – 255.

³⁹ «Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб «Родина». Тут у чотирьох маленьких кімнатах (бо більша частина помешкання з початку війни була обернута в шпиталь для поранених на війні), – з ранку до вечора товклися люде, ділилися новинами, відбували наради. До помешкання «Родини» перенесла свої наради і рада «Товариства українських поступовців», одинокої тодішньої всеукраїнської організації. Спочатку рада «ТУП» сама думала стати загальним об'єднуючим органом, але на її збори явилися І.Стешенко, Д.Антонович і Ол.Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій і домагалися, щоб до ради було прийнято також представників від цих організацій, в такому ж числі, скільки було і членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУП-у погодилася на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада...» // *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.42.

⁴⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.71–72.

⁴¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.129.

⁴² *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁴³ *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С.37.

⁴⁶ Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року / Упорядник проф. Я. Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С.8.

⁴⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923. – Т.1. – С.42.

⁴⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.39–40.

⁴⁹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С.6.

⁵⁰ *Мартос Б.* Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк, 1989. – С. 35.

⁵¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.217.

⁵² *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁵³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.72.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік... – С.255.

⁵⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.39.

⁵⁷ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.44–45.

⁵⁸ *Антонович Д.* Згад. стаття.

⁵⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.44–45.

⁶⁰ Про відсутність тупівців у ЦР можна скласти враження з розповіді О.Лотоцького про його звіт 24 березня перед Центральною Радою про роботу Української Національної ради у Петербурзі. Він пише, що його слухали близько десятка осіб, переважно есерів та соціал-демократів на чолі з Д.Антоновичем та М.Ткаченком, а головував на засіданні М.Грушевський // *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С.348.

⁶¹ Д. Антонович у згаданій статті писав, що всі «від поручники ТУП-у, почувачи відразу до демагогії, перестали ходити на зібрання Центральної Ради; хоч ТУП-ові уділено в Центральній Раді п'ять місць, але він їх зовсім не використовував, так що в Центральній Раді його не було аж до Національного конгресу, на якому він, здається, і зовсім розв'язався або, може, переорганізувався в радикально-демократичну партію, що за два місяці перейменувалась у партію соціалістів-федералістів». Д. Дорошенко начебто цю думку заперечував. У своїх спогадах він писав: «Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помічника губернського комісара Київщини, вчашав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування» (*Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.73).

⁶² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С.352.

⁶³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. I. – С.72.

⁶⁴ Він писав: «Потребу такого об'єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана «Товариством українських поступовців». У перших днях марта воно постановило зробити свою діяльність відкритою і дати почин до тіснішого об'єднання всіх українських демократичних течій і напрямів у політичній організації, що буде йти до сеї мети. По кількох днях переговорів, дня 7 березня (марта), організувалась спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Української Центральної Ради». *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсал // *Хто такі українці і чого вони хочуть?* – К., 1991. – С.6.

⁶⁵ *Грушевський М.* Спомини. – С.130–131.

⁶⁶ *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁶⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.39.

⁶⁸ Там само. – С.41 – 42.

⁶⁹ Там само. – С.40.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.77.

⁷² Киевская мысль. – 1917. – 6 марта.

⁷³ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.55.

⁷⁴ *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁷⁵ *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

⁷⁶ Там само. – С.136.

⁷⁷ *Христюк П.* Зазн. праця. – Т.1. – С.16.

⁷⁸ Там само. – С.17.

⁷⁹ *Грушевський М.* Спомини. – С.136 – 137.

⁸⁰ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік... – С.255.

⁸¹ *Верстюк В.* Зазн. праця. – С.75.

⁸² *Грушевський М.* Спомини. – С.143.

⁸³ *Грушевський М.* Велика хвиля. – С. 96.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – С.353.

⁸⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... – Ч.І. – С.73.

⁸⁷ *Грушевський М.* Велика хвиля. – С. 96.

⁸⁸ Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – С.348.

⁸⁹ Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... – С.77.

⁹⁰ Див.: *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.40.

⁹² *Грушевський М.* Спомини. – С.144.

⁹³ Нова рада. – 1917. – 29 березня.

The article examines the initial stage of forming and activity of Ukrainian Central Rada. Different historiographic versions of this civil political institute's formation are analyzed. The process of forming of its ideological positions is shown.

Р.Я.Пиріг*

**ЦЕНТРАЛЬНА РАДА Й НІМЕЦЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ КОМАНДУВАННЯ
В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН (лютий–квітень 1918 р.)**

У статті досліджуються проблеми відносин владних інститутів УНР із вищим німецьким командуванням, перетворення союзницької допомоги у фактичну окупацію, вплив німецького чинника на повалення Центральної Ради.

Невдачі утвердження української державності в добу революції 1917–1921 рр., окрім низки поважних факторів внутрішнього характеру, великою мірою були детерміновані зовнішніми військово-політичними чинниками (німецько-австрійським, російським – червоним і білим, англо-французьким, польським та ін.). Процеси національного визволення та становлення державної самостійності України були тісно інтегровані в загальноєвропейський контекст, тому доля УНР була вирішена державами-переможницями у Першій світовій війні. На жаль, не на її користь.

Однак сам факт постанови на початку 1918 р. УНР як самостійної держави обумовлений підтримкою країн Четверного союзу, насамперед Німеччини. Військово-політична ситуація у цей час складалася так, що незалежна Україна була потрібна Німеччині як повноправний суб'єкт переговорного процесу з Радянською Росією, а Україна у свою чергу конче потребувала захисту від більшовицької експансії. Крім того, Україна розглядалася як потенційне джерело постачання продовольства для Центральних держав. Укладений 9 лютого договір із Четверним союзом передбачав, що УНР мала до 31 липня 1918 р. поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів збіжжя та сировини¹. Від цього Брестська мирна угода дістала образну назву «хлібний мир» (Brotfrieden). Проблема отримання з України обумовлених обсягів продовольства стала визначальною у розвитку відносин УНР із новими союзниками. А неспроможність забезпечити реалізацію цього завдання змусила Німеччину вдатися до повалення Центральної Ради.

Факт домінуючої ролі німців в організації квітневого державного перевороту в Україні визнається усіма течіями української історіографії – зарубіжною, радянською, сучасною. Сутнісні розходження виявляються лише в оцінках дій Центральної Ради чи правоконсервативних сил, очолених П.Скоропадським. Природно, що лідери поваленої Центральної Ради намагалися певним чином виправдати свою поразку. Так, М.Грушевський визнавав, що «німецька військова сила стала фактично рішучим фактором в Україні». Водночас він звинувачував «різні українські групи», які скористалися ситуацією, щоб скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію українських есерів, знищити соціалістичні закони Центральної Ради і т. д.² В.Винниченко прямо вказував, що «державний переворот учинений німецькими генералами». Він бачив у цьому процесі лише дві серйозні фігури: Центральну Раду і німецьких військових. Проте, чому останні віддали перевагу її політичним опонентам – «захлялому поміщицтву», «пощіпаному фабриканству» та «зажуреній за хабарями бюрократії» В.Винниченко не пояснює³. Поважні дослідники історії української революції і безпосередні учасники тих подій П.Христюк та І.Мазепа також відзначають провідну роль німецьких військових у здійсненні перевороту, проте відмовляються визнати самостійну роль у ньому прогетьманських сил⁴. На відміну від них, інший історик універівської орієнтації П.Феденко пише, що Союз земельних власників

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

та Українська народна громада являли собою політичну опозицію правлінню Центральної Ради⁵.

Провідні історики державницького спрямування і, насамперед, один з найоб'єктивніших його репрезентантів Д.Дорошенко не відкидає впливу німців на прихід до влади П.Скоропадського, але вважає, що саме поважні і конструктивні сили з правого крила українського суспільства отримали довіру союзників. Водночас його твердження про невтручання німців у здійснення перевороту не відповідає історичним реаліям⁶. Н.Полонська-Василенко також не заперечує причетність німецького командування до перевороту і головною причиною називає недовіру німців та австрійців до Центральної Ради на відміну від П.Скоропадського⁷. А от І.Крип'якевич був переконаний, що повалення УЦР стало наслідком «пуча німецької сольдатески», а не стихійного пориву народної енергії, спровокованого безпорадністю Центральної Ради⁸.

Для радянської історіографії була властивою викривальна риторика як дій «контрреволюційної» Центральної Ради, яка «продала» у Бресті Україну німецьким імперіалістам, так і самих окупантів. Проте, не дивлячись на виразні партійно-класові кваліфікації тогочасних українсько-німецьких відносин, професійні історики вказували й на справжні причини конфлікту німецьких військових із керівництвом Центральної Ради та РНМ УНР: зволікання з поставками продовольства, гра у «соціалізм», утрата довіри населення тощо. Цілковито обґрунтовано вказувалося й на динамічний процес консолідації поміщицько-буржуазних сил, які й були використані німецьким командуванням для усунення Центральної Ради⁹.

Сучасні українські зарубіжні історики досить одностайні в оцінці ролі німецького військового командування у поваленні УЦР. Так, Т.Гунчак пише, що «за лаштунками цього перевороту стояли німецькі генерали. За допомогою жменьки невдоволених українців вони скинули народоправну владу УНР і на її місце поставили таку, що краще відповідала їхнім інтересам»¹⁰. І.Нагаєвський бачить події дещо в іншому ракурсі, вважаючи, що німцям у ставленні до Центральної Ради «не бракувало доброї волі», але врешті терпець генерала Ейхгорна увірвався і вони вдалися до усунення недієздатного соціалістичного уряду¹¹. Справжніми призвідцями перевороту німців називає й О.Субтельний, коли ті переконалися, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити¹².

Частина нинішніх українських дослідників, які позиціонують себе прихильниками історичної доцільності гетьманату П.Скоропадського, акцентують увагу на помилках проводу УНР у стосунках із німцями. І найголовніше, нездатності виконувати взяті перед Центральними державами зобов'язання. За таких умов, пише Г.Папакін, «суто господарське питання набуло надзвичайного політичного змісту»¹³.

Відомий дослідник історії української революції В.Солдатенко вважає, що діяльність Центральної Ради була брутально припинена німцями, аргументуючи власні докази ретроспективними оцінками самого М.Грушевського. Водночас він досить точно визначає, що в історичній літературі не бракує спроб дати загальну оцінку досвідові Української революції від березня 1917 до кінця квітня 1918 р. Їхня суперечливість, несумісність і непримиримість усім давно відомі¹⁴.

Наявність певної контроверсійності у висвітленні українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради підтверджує й спеціальне історіографічне дослідження С.Гнатюка¹⁵. Значна увага цій темі приділена в монографії М.Несука «Драма вибору»¹⁶, присвяченій взаєминам України із Центральними державами в роки першої світової війни. На наш погляд, ця праця, як і стаття В.Дмитришина «Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року»¹⁷ важливі не тільки як історіографічні, але й як історичні джерела, оскільки написані на унікальних, маловідомих вітчизняним дослідникам німецьких архівних документах.

Серед спеціальних досліджень, близьких тематично до даної статті, слід відзначити монографію польського історика В. Менджецького «Німецька військова інтервенція на Україні в 1918 році» та кандидатську дисертацію Н. Кришиної «Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році»¹⁸. Головну увагу вони приділяють німецькій військовій присутності в добу гетьманату П. Скоропадського, хоч розглядають і проблеми взаємин з урядом УНР. На наш погляд, не можна погодитися із твердженням польського автора щодо німецької інтервенції в Україні. Очевидно, слід розглядати цей процес у діапазоні від військової допомоги до фактичної окупації.

З огляду на те, що дана тема спеціально не досліджувалася, автор ставить за мету:

- реконструювати розвиток взаємин Центральної Ради з Німеччиною у лютому–квітні 1918 р.;
- висвітлити політику УНР щодо союзників;
- проаналізувати чинники, які схилили німецьке військове командування до усунення Центральної Ради.

Укладаючи мирну угоду з державами Четверного союзу, особливо після взяття радянськими військами Києва, керівництво УНР розраховувало на їхню допомогу у боротьбі з більшовицькою агресією. Характер і умови цієї підтримки спочатку не були чітко визначені. Член української делегації у Бресті М. Любинський писав: «генерал Гофман, бажаючи прискорити наші мирові переговори, часто нам нагадував про 45–70 тисяч полонених (українців – Р.П.), які знаходяться в Германії і можуть по підписанню миру виступити організованою силою на оборону волі України. Пізніше ми – підписуючи мир – мали цю обіцянку на увазі»¹⁹. Використати військові формування, складені із полонених українців, було набагато прийнятнішим для УНР, ніж спиратися на війська Німеччини.

Однак відразу після укладення 9 лютого 1918 р. мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання – поставок із України продовольства і сировини, інспірувала звернення української мирної делегації за прямою збройною допомогою. М. Любинський та інші делегати підписали звернення до німецького народу, в якому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини²⁰. Про справжню мету військової допомоги Україні генерал М. Гофман у спогадах писав досить відверто: «Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»²¹.

За таких умов уряд УНР і Центральна рада не мали альтернативи вибору. До того ж ці інституції, відступивши з Києва, залишилися без постійного зв'язку із мирною делегацією, члени якої нерідко були змушені діяти на свій розсуд. Досвідчені дипломати Німеччини та Австро-Угорщини добре усвідомлювали критичне становище своїх нових союзників і намагалися скористатися цим у своїх цілях. 12 лютого в Житомирі РНМ під головуванням прем'єра В. Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила порушене ще 30 січня прохання про бажаність військової допомоги із боку центральних держав²². Відразу після підписання мирного договору німці почали готувати свій експедиційний корпус до походу в Україну. Уже 11 лютого вони вимагали від військових властей УНР передати їм залізничну ділянку Маневичі – Коростень, а місцевих машиністів паровозів замінити німецькими. РНМ не підтримала ці вимоги²³.

Однак, розуміючи необхідність координації дій із німецькою стороною, уже 15 лютого РНМ вводить посаду головного комісара уряду УНР при головнокомандувачеві німецьких військових сил в Україні, на яку був призначений військовий старшина Бронський. Йому надавалися надзвичайно широкі повноваження по встановленню на звільнених територіях цивільної влади аж до права тюремного ув'язнення та висилки українських громадян. Аналогічні інструкції мали виробити міністри внутрішніх та військових справ²⁴.

18 лютого німецькі війська генерала А.Лізінгена розпочали просування вглиб української території і зайняли м. Луцьк. Головні сили просувалися вздовж залізниці Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів, а також із Ковеля на Сарни – Коростень. Кавалерійські та бронечастини з Луцька рухалися на Рівне – Житомир. 21 лютого німецькі війська зайняли Новоград-Волинський.

Цього ж дня у Сарнах на засіданні РНМ відзначалося, що Центральна Рада має у своєму розпорядженні близько 2 тис. вояків. На правому фланзі німецьких частин діяли війська отамана К.Прісовського, а на лівому – загін С.Петлюри²⁵. У зв'язку з початком наступу німецьких військ РНМ видала спеціальну відозву до українського народу. Цей документ був покликаний пояснити причини прийняття урядом УНР військової допомоги нині вже дружніх держав – Німеччини і Австро-Угорщини. Наголошувалося, що разом із союзним військом визволяти батьківщину йдуть українські січові стрільці, а також колишні військовополонені, сформовані в окрему дивізію. У зверненні навіть містилося твердження, що дружні іноземні війська будуть діяти «під проводом Польового штабу нашої держави». Аналогічну відозву у Бресті оприлюднила й українська мирна делегація. Вона відрізнялася різкою антиросійською налаштованістю і намаганням переконати українців у дружніх намірах союзників. Зокрема, у відозві підкреслювалося: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом із ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»²⁶.

Слід відзначити, що керівництво УНР надавало великого значення роз'ясненню причин приходу німецьких військ в Україну. Воно розуміло небезпеку інерції психологічного сприйняття населенням німецького війська як ворожого. Напередодні вступу частин німецької армії до Києва орган УСДРП «Робітничка газета» вмістила відозву «До спокою», в якій наголошувалося, що УНР і Центральні держави уклали мирну угоду, тому німецьке військо «вступає, як військо приязної нам держави», а австрійське військо також іде в «порозумінні з Центральною Радою». Містилася й теза про підпорядкованість їх розпорядженням українського уряду²⁷.

Крім того, постійно велися намагання переконати українську суспільну думку, що поряд із німецько-австрійськими силами боротьбу проти більшовиків веде й українське військо. Зокрема, міністр внутрішніх справ П.Христюк телеграмою повідомляв, що на Україну виступили українські частини, організовані з колишніх полонених – українців, а серед австрійських військ – галицькі стрільці. Вони б'ються за відновлення здобутків революції і незалежність України, а тому їх слід всіляко підтримувати. Містилося й попередження: хто буде агітувати проти, вважатимуться державними злочинцями²⁸.

У ніч із 1 на 2 березня за домовленістю із німецьким командуванням у Київ вступили українські війська – Запорізький загін, Гайдамацький кіш та Січові стрільці. Майже одночасно до міста почали входити й німецькі частини. У зв'язку зі звільненням столиці України голова РНМ УНР В.Голубович 2 березня направив рейхсканцлеру Німеччини Г.Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу і його уряду дякував за допомогу, надану «переможними німецькими військами». Він також висловлював сподівання, що «як тільки во-

ни виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання»²⁹. У телеграмі-відповіді Г.Гертлінг висловив задоволення сприянням звільненню українського народу. Містилося там і надзвичайно важливе запевнення: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти»³⁰. Очевидно, ці слова німецького канцлера породили в молодого прем'єра УНР дещо спрощене уявлення про терміни й умови перебування німецьких контингентів в Україні. Аналогічні запевнення від члена австрійської делегації у Бресті посла фон Візера отримав і О.Севрюк у відповідь на прохання військової допомоги: «Просунуті з даного місцеперебування на територію Української Народної Республіки австро-угорські війська будуть відкликані як тільки Рада висловить таке побажання»³¹.

Просування німецьких і австрійських військ вглиб української території почало створювати перші напруженості у їхніх зносинах із місцевим населенням. З березня РНМ постановила, що будь-які реквізиції для власних потреб і німецького війська мають проводитися українським урядом. За вилучене повинні видаватися офіційні квитанції, які підлягали оплаті протягом півроку. Була також ухвалена постанова про заборону вивозу без дозволу уряду продуктів, у т. ч. й у Німеччину³². Окремо визначався порядок зносин населення з німецькими військами – тільки через коменданта. Він мав розглядати всі вимоги німців і давати на виконання комісарові. Харчування і розміщення німецьких контингентів мало вестися через інтенданства. Все це повинно оплачуватися. Давалася також рекомендація не відводити для постою військових готелі, а готувати казарми³³.

Водночас РНМ спішила донести до населення інформацію про незмінність соціально-політичного курсу Центральної Ради. Зокрема, МВС було доручено «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і що всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою»³⁴.

Соціалістична РНМ у пошуках джерел наповнення державної скарбниці не відмовилася від таких зовсім непопулярних методів, як накладання контрибуції на буржуазні верстви. З березня було ухвалено вдатися до примусових позик у «заможних і торгових класів»: Катеринослав – 20 млн крб.; Київ – 35; Одеса – 40; Харків – 50; Ростов – 25, Таганрог – 10 і т. д.³⁵ 5 березня Мала рада на засіданні в Житомирі ухвалила закон «Про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української держави». Однак ця провина мала бути встановлена судом³⁶. Увечері того ж дня Центральна Рада повернулася до Києва.

9 березня на її засіданні була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви Центральної Ради до населення. М.Чечель, один із найближчих до М.Грушевського діячів УПСР, наголошував, що «прихід німців вніс тривогу в настрої людності». І хоч РНМ видавала різні відозви і повідомлення, усе ж громадяни чекають оповіщення від Центральної Ради, яка користується великим авторитетом³⁷. Для складання повідомлення була обрана комісія. Заслухано короткий звіт В.Голубовича про діяльність уряду в Житомирі – Сарнах – Коростені. Щодо приходу німців, він переконував членів Центральної Ради, що то «є безкорислива допомога дружньої держави. Ніякого відношення і впливу на мирний договір їхній прихід немає». Важко уявити, щоб В.Голубович сам вірив у сказане. Очевидно це було розраховано на громадську думку. Хроністи Центральної Ради відзначали, що на першому після повернення засіданні: «Членів Ради багато. Публіки на хорах теж чимало»³⁸.

12 березня на засіданні Центральної Ради було оповіщено її звернення до українського народу. У ньому наголошувалося на чинності III і IV Універсалів, свободі дій рад селянських і робітничих депутатів, професійних спілок то-

що. Значне місце займало роз'яснення статусу німецьких військ. Зокрема, підкреслювалося: «І у все це німці не втручаються, і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники, щоб допомогти нам у скрутну хвилину нашого життя, і не мають наміру в будь-чому змінювати наші закони і порядки, обмежувати самостійність і суверенність нашої Республіки»³⁹.

Керівництво УЦР та РНМ розуміло важливість роз'яснення громадянам України статусу німецьких та австрійських військ, вимушеності їх запрошення та тимчасовості перебування. Відозви, заяви, повідомлення з цього питання публікувалися в газетах, окремими прокламаціями і навіть були зібрані та видані у вигляді брошури під промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?». Прикметно, що до цієї добірки були включені й заяви представників німецько-го командування про умови виведення військ⁴⁰.

Після повернення до Києва РНМ і Малої ради виявилось, що якраз конкретні умови перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні. Уряд очікував повернення з Бреста української мирної делегації, яка власне й запрошувала іноземну військову допомогу. 9 березня на засіданні РНМ О.Севрюк давав із цього питання пояснення. З'ясувалося, що спочатку йшлося про використання частин, сформованих із українських військовополонених, але Німеччина і Австрія вирішили послати власні частини. За заявою О.Севрюка, це мали бути лише 6 дивізій. Ніхто з присутніх на засіданні не міг сказати й про межі просування німецько-австрійських військ⁴¹. Прем'єр В.Голубович запитував військового міністра О.Жуковського: чи потрібна німецька допомога при звільненні Лівобережної України? Той наполягав на необхідності взяття Донецького басейну силами союзників. Постало й питання про форму компенсації за допомогу. М.Порш наполягав на укладенні відповідної конвенції, але О.Севрюк вважав за необхідне не порушувати цього питання, а обмежитися поставками продовольства. Урешті В.Голубович запропонував усе ж з'ясувати «кількість і на яких умовах ми приймаємо їх військо». Домовилися зробити це через німецького військового аташе⁴².

Слід відзначити, що до середини березня постійні робочі контакти української і німецької сторони були відсутні. Вище німецьке командування в особі генерала А.Лізінгена було заклопотане організацією боротьби з радянськими військами. А начальник штабу генерал В.Гренер лише 16 березня дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру і зосередив у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. 15 березня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини посол А.Мумм фон Шварценштейн. Ці дві постаті вищого німецького істеблшменту й стали репрезентантами інтересів Німеччини в Україні. Хоч вони й належали до різних угруповань у вищих владних ешелонах ІІ Рейху і розходилися в методах вирішення «українського питання», проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні економічних інтересів Німеччини.

М.Грушевський високо оцінював підписання УНР мирного договору з державами Четверного союзу. Він вважав, що це «Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»⁴³. Очевидно ці рядки були написані під враженням перших звісток із Бреста. Бо коли згодом голова української мирної делегації О.Севрюк, підсівши у вагон М.Грушевського десь між Сарнами і Житомиром, доповів йому про справжні умови миру, той розплакався.

Однак після повернення до Києва М.Грушевський і його колеги із Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком імовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку

не бажав прямого спілкування із представниками вищого німецького командування. Зокрема, він відмовив у прийомі В.Гренеру, відіславши його до когось зі своїх заступників. Образа генерала була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод О.Скоропису-Йолтухівському, «так розхвилювався, що у його вирвалось: «Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!»⁴⁴.

Діячі Центральної Ради вважали невідкладною справою ратифікацію мирного договору з державами Четверного союзу. Тим більше, що рейхстаг ще 20 лютого більшістю голосів підтримав його укладення. Члени ради 14–15 березня провели досить гострі дебати щодо цього питання. Із великою промовою виступив М.Грушевський, особливо акцентуючи увагу на важливості входження Холмщини та Підляшшя до складу УНР. 17 березня договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною був ратифікований. Проф. М.Грушевський заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій – досягнений»⁴⁵.

Наступного дня голова РНМ В.Голубович (а не голова Центральної Ради) надіслав ноту урядові Австро-Угорщини, у якій повідомляв про ратифікацію мирного договору від 9 лютого, а також висловив подяку за надану допомогу. Голові українського уряду вже були відомі факти насилля польських поміщиків щодо українських селян Волині при фактичній підтримці австро-угорських військ, однак він про це не згадував, а вибачався за ті природні труднощі, які зустріли на своєму шляху війська⁴⁶.

Головним центром відносин із німецьким командуванням стала Рада Міністрів, яка доручила вести переговори прем'єру В.Голубовичу. 10 березня відбулися його консультації із полковником Ф.Штольценбергом щодо укладення між державами військової конвенції. Домовилися, що німецькі частини продовжуватимуть наступ. Щодо умов, на яких мають вестися операції, то у протоколах засідань уряду зазначено, що вони «мають бути викладені у формі писаній»⁴⁷.

Уклавши сепаратний мир із державами Четверного союзу, УНР фактично поставила себе у ситуацію протистояння з Антантою. Однак, не дивлячись на це, у Києві, як і раніше, перебували військові представники Франції, Бельгії та Англії. Під тиском німецького штабу РНМ УНР 12 березня ухвалює рішення про висилку їх із України у п'ятиденний термін. Це був крок зовсім недалекоглядний, оскільки втрачались останні містки зв'язку з Антантою⁴⁸.

Із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ по території України їхні стосунки з місцевим населенням ставали все більш напруженими. До Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля союзницьких військ, особливо реквізиції продовольства і фуражу. Зокрема, голова Будаївської волосної управи повідомляв Київського повітового комісара Центральної Ради про вилучення німецькими вояками у жителів с. Юрівки «всього, що цінніше», хоч із боку селян ніяких виступів проти німців не було. У сусідній Хотівській волості, особливо у с. Гатному, за донесенням голови управи С.Хабенця, німці «все забирають самоправно і без будь-якої плати, убивають і забирають свиней, поводяться дуже грубо і з погрозами»⁴⁹.

Характерно, що й представники німецького військового командування у своїх рапортах керівництву Східного фронту відзначали наростання спротиву населення проти реквізицій фуражу і хліба аж до збройних виступів. Зокрема, полковник Ф.Штольценберг підкреслював добре ставлення українських урядовців, але вказував, що вони не мають достатньої сили справитися із цим явищем. Загалом уже 10 березня він робить досить невтішний прогноз щодо дієздатно-

сті української влади: «Надія, що цей уряд, складений тільки з лівих опортуністів, зуміє організувати тверду владу, досить сумнівна»⁵⁰.

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради та РНМ УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабіжницькій поведінці німецьких та австрійських військ. Характерно, що перші запити з цього дразливого питання до Малої ради подали не депутати-українці, а представники інших фракцій. 22 березня на засіданні Малої ради депутат М.Шац (об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія) вніс інтерпеляцію (запит) до міністра внутрішніх справ з приводу арештів і висилки жителів м. Житомира. М.Рафес (Бунд) навів приклад арешту члена Центральної Ради, заступника голови Житомирської міської думи меншовика Вороніцина, якого німецька влада відправила у напрямку Бреста. Із цього приводу розгорнулася дискусія. Не дивлячись на вимоги меншості, представники українських соціалістичних партій наполягли на передачі запитів для попереднього розгляду в парламентській комісії⁵¹. Так само вчиняли й у наступні дні, коли депутати вносили запити щодо самочинних ревізій німецького війська у м. Березані Переяславського повіту та інших місцевостях⁵².

Проте втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньоукраїнські справи набрало такої гостроти, що майже на кожному засіданні Малої ради її члени вносили відповідні запити. 24 березня Б.Матюшенко (УСДРП) від імені фракції вимагав розслідувати факти насильств польських легіонерів щодо селян Поділля. Ці військові підрозділи входили до складу австро-угорських частин і використовувалися польськими поміщиками для розправи над селянами, повернення майна, реманенту тощо. Тепер уже проти терміновості розгляду виступив член ради Почентовський (польський центр), але представники українських партій наполягли на своєму⁵³.

Цього ж дня Мала рада затвердила дещо оновлений склад уряду. Його головою залишився В.Голубович, який виступив на засіданні ради з програмою діяльності нового кабінету. Він виклав головні завдання галузевих міністерств, особливо наголосивши, що «земельне міністерство стоятиме на основі Універсалів (III і IV – Р.Л.) і законів, виданих свого часу Центральною радою». У військовій справі ставилося завдання створення на демократичних основах такої регулярної армії, яка може потім перейти до міліційного принципу. У сфері міжнародних відносин акцент робився на досягненні визнання самостійності України як воюючими, так і нейтральними державами. Характерно, що прем'єр жодним словом не обмовився про проблеми взаємин із Німеччиною та Австро-Угорщиною, чії військові контингенти перебували в Україні, створюючи повсюдно напруженість у стосунках із місцевим населенням⁵⁴.

РНМ тільки 22 березня розглянула інформацію про перебування і поведінку іноземного війська. Військовому відомству та МЗС було доручено скласти відповідні зведення та розробити заходи з цього питання. У черговий раз обговорювали проблему укладення конвенції з німецькою стороною щодо перебування їхнього війська. Для підготовки проекту документа була створена комісія, яка мала внести свої пропозиції до РНМ⁵⁵.

21 березня з'явилося розпорядження головнокомандуючого німецькими військами про запровадження на окупованих територіях України законів військового часу та смертної кари⁵⁶. Не дивлячись на те, що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації союзників, німецькі та австрійські військово-польові суди продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР. 6 квітня на засіданні Малої ради меншовик М.Балабанов уніс запит щодо засудження австрійцями до страти сімнадцятилітнього одесита А.Михайлова. Тільки через тиждень міністр судових справ відповів, що він зби-

рає матеріали, на підставі яких можна буде вжити заходів, щоб такі випадки не допускались⁵⁷. Іншого разу на запит російського есера О.Зарубіна про засудження до смерті сім'ї Апаріних у Миколаєві міністр внутрішніх справ визнав, що уряд часто не знає про такі факти⁵⁸.

Іноколи українській стороні вдавалося добитися поступок. Зокрема, у зв'язку зі смертними вироками 12 жителям Херсона була утворена спеціальна слідча комісія Центральної Ради на чолі із М.Гіндесом (сіоністська партія). Її вимоги скасувати або відкласти виконання присуду австрійській генерал фон Мец відхилив. І тоді М.Гіндес направив телеграми М.Грушевському, В.Голубовичу, міністрам. Голова уряду звернувся уночі до командувача австрійських військ генерала Е.Бем-Ермолі і тільки тоді вирок скасували⁵⁹.

Загалом же Центральна Рада і РНМ УНР на нароцзування агресивності з боку союзних військ реагувала досить пасивно. Причини таких дій керівництва України були породжені кількома факторами. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ виступила українська сторона і тому мала терпляче чекати завершення їх «визвольної місії». По-друге, не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військове командування швидко переконалося в нездатності керівництва УНР навести лад і у державі власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру».

М.Грушевський доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час військових операцій у чужій країні⁶⁰. Визнавати власне безсилля було не в його характері, тому він картав ті кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації української влади. Відомий діяч УСДРП, член УЦР М.Галаган у своїх споминах досить детально описав колізії міжпартійної боротьби навколо запитів щодо втручання німців у внутрішні справи України. Їх неефективність він пояснював досить відверто: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР»⁶¹.

Центральна Рада дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «свята святих» правлячої партії українських есерів – земельну сферу. 12 квітня газета «Киевская мысль» умістила наказ генерал-фельдмаршала Г.Ейхгорна про проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втручалася у внутрішньоукраїнські справи. Фракція українських есерів зажадала від уряду негайних пояснень. М.Грушевський, В.Голубович та М.Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А.Муммом. Очевидно розмова була напруженою. Оскільки наступного дня на засіданні Малої ради М.Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ». Міністр земельних справ М.Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання у мою працю гальмують її, роблять неможливою». Міністр закордонних справ М.Любинський висловив надію, що наказ є непорозумінням і справу можна буде залагодити⁶².

Питання про наказ Г.Ейхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої ради. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є втручанням в українські справи, яке з боку німецького і австро-угорського командування є неприпустимим. Центральна Рада не прийняла відставку М.Ковалевського і доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Г.Ейхгорна не повинен виконуватися». Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту Берлінському і Віденському урядам⁶³. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол А.Мумм повідомив МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁶⁴.

Одним із найбільш впливових німецьких офіцерів-аналітиків був полковник барон Ф.Штольценберг. Він прибув до Києва одним із перших, ще до приїзду генерала В.Гренера, і став важливим каналом інформування вищого німецького військового командування про ситуацію в Україні. Уже тоді для отримання продовольства він припускав можливість зміни Центральної Ради: «Отримаємо ми хліб від нинішнього уряду, який не може довго утриматися, чи від іншого – це байдуже». Він наполягав на відновленні великого землеволодіння, без якого неможливий раціональний обробіток землі. Хоч досить тверезо оцінював, що «нинішній виключно новий уряд на це ніколи не погодиться, але й ніколи не зможе своїми силами забезпечити нам поставку хліба»⁶⁵.

До такого рішення схилився й генерал В.Гренер, який 23 березня повідомляв Е.Людендорфа, що, на його думку, доки Німеччина підтримуватиме Центральну Раду, буде неможливо забезпечити надходження з України, визначеної у Бресті кількості хліба. Він прямо пропонував розглянути можливість заміни соціалістичної Центральної Ради консервативним урядом⁶⁶. Поки військове відомство розмірковувало над пропозиціями В.Гренера, МЗС Німеччини на них відреагувало більш оперативно. Підсекретар Г.Буше від імені міністра 26 березня застерігав посла А.Мумма від будь-яких різких змін німецької політики в Україні, у т. ч. і повалення Центральної Ради. Більше того, МЗС радило, щоб німецькі військові не порушували українського законодавства у сфері землеволодіння⁶⁷. Така позиція зовнішньополітичного відомства відображала настрої лівоцентристських сил у рейхстазі і свідчила про розбіжності у «східній» політиці владних центрів Німеччини.

Генерал В.Гренер такі підходи у ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковим і продовжував наполягати на зміні українського уряду. При цьому незмінно наводився досить сильний аргумент – доки буде Центральна рада, яку він вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим⁶⁸.

Посол А.Мумм виявився у досить складній ситуації. З одного боку, він швидко розібрався у реаліях і можливостях української влади, з іншого – мав дотримуватися директив МЗС, які вимагали діяти, виходячи з офіційного визнання суверенітету УНР, але забезпечити при цьому хлібний експорт з України до Центральних держав. Уже в кінці березня й МЗС погодився, що справа весняної сівби надзвичайно важлива і для цього можливо «прийдеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Зокрема, послу радили пояснити українському урядові, що наближення посівної вимагає рішучих дій і він мав би видати розпорядження, яке б спонукало власника кожної земельної ділянки обробити її⁶⁹.

Німецьке посольство в Києві переконалося, що вплинути власними силами на соціалістичний уряд Центральної Ради у справі зміни земельної політики, яку А.Мумм називав «комуністичним експериментом», не вдасться. Він звернувся до МЗС Німеччини із проханням терміново відрядити до Києва німецьких політиків та експертів, які б змогли вплинути на місцевий уряд у бік поступової орієнтації вправо. Серед можливих кандидатів для цієї місії він називав «відомого друга української ідеї» П.Рорбаха – впливового публіциста і теолога. Йшлося також про німецьких соціал-демократів Е.Давіда та А.Зюдекума⁷⁰.

Німецьке посольство намагалось переконати лідерів УНР в утопічності їх соціально-економічних проектів, зокрема щодо соціалізації землі. З цією метою посол А.Мумм організував зустріч М.Грушевського та В.Голубовича з членами німецької економічної місії у Києві К.Мельхіором і Г.Відфельдом – відомими банкірами та промисловцями. Двогодинна розмова виявилася безплідною. Більше того, В.Голубович критикував наказ Г.Ейхгорна про засів полів. А.Мумм відреагував на цей закид дуже різко, нагадавши українським керівникам, «що без

нашої військової допомоги ні один з них не залишився б на своїй посаді, а відкликання наших військ потягло б за собою їх вигнання і хаос в країні»⁷¹. Міністр земельних справ М.Ковалевський також згадував, як А.Мумм і К.Мельхор доводили йому, що організувати сільськогосподарське виробництво без права приватної власності неможливо. Однак ідейно переконаний у своїй правоті соціаліст-революціонер тільки дивувався «цинізму» німецьких дорадників⁷².

Після цієї зустрічі з вищим керівництвом УНР дипломатичний представник Німеччини вже переконався у необхідності зміни українського уряду. Процес стримувався лише укладенням торговельної угоди між УНР і Центральними державами. 13 квітня А.Мумм повідомляв МЗС про це як справу принципово вирішену, хоч поки що ні він, ні Й.Форгач, ні генерал В.Гренер ще не знають прийнятної кандидатури для заміни нинішнього уряду. Посол запевняв керівництво МЗС, що він досі цілком лояльно ставився до уряду і до прем'єр-міністра, як особистості, що вселяла симпатії, але нині змушений вийти у контакт із більш правими партіями⁷³.

А тим часом Ф.Штольценберг і В.Гренер тиснули на вище німецьке командування Німеччини, добиваючись згоди на повалення Центральної Ради. Ще й у середині квітня не відкидалася ідея встановлення прямого німецького правління Україною у формі генерал-губернаторства. Однак таке розв'язання проблеми зустрічало різке несприйняття у рейхстазі. Даний підхід А.Мумм вважав «із військової точки зору цілком зрозумілим, а з політичної безумовно небажаним»⁷⁴. Досить вагомим аргументом стримування «яструбів» у військовому командуванні була можливість антинімецьких заворушень в Україні, які не тільки потребуватимуть додаткової військової сили, але й поховають сподівання на вивіз продовольства.

На відміну від МЗС Німеччини, зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини підтримувало погляд фельдмаршала Г.Лангера про зміну Центральної Ради. Глава МЗС О.Чернін 3 квітня шифрограмою повідомляв посла Й.Форгача, що він «нічого не мав би проти того, щоб нинішній, за наявними слухами, зовсім ізольований уряд був замінений іншим». При цьому міністр наголошував важливість того, щоб посол А.Мумм розділяв цей погляд⁷⁵.

І треба відзначити, що австрійський дипломат досяг чималих успіхів у цьому, постійно підштовхуючи свого колегу до думки про невідворотність зміни українського уряду. Тим більше, що в цьому напрямку працювали й німецькі військові. А Й.Форгач був у постійному контакті зі штабом генерала В.Гренера і поділяв його рішучі наміри покінчити із «соціалістами-утопістами» Центральної Ради.

Політичне протиборство у питаннях «східної» політики на вищих щаблях німецької влади деякий час стримувало Берлін від директиви про зміну влади в Україні. Певним гальмівним чинником було й МЗС Німеччини. Коли 17 квітня В.Гренер показав свою телеграму до головнокомандуючого Східним фронтом із черговим наполяганням на скиненні Центральної Ради, то А.Мумм радив не робити цього, називаючи зміну уряду з ініціативи німців при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, «стрибком у безвість»⁷⁶.

На наш погляд, не будучи впевненим у повній гарантії акції, обережний А.Мумм не відкривав усіх карт перед МЗС. Адже у разі невдачі перевороту, тобто проведення його із застосуванням німецької сили, відповідальність падала б на Оберкомандо. Хоч 13 квітня він уже знав дату державного перевороту в Україні. У шифрограмі посол писав до МЗС: «Приводом до зміни уряду може поки що послужити, запланована на 15 квітня за старим стилем (28 квітня – Р.Л.) селянська демонстрація проти аграрної політики уряду»⁷⁷. Отже, соціально-політичною силою, яка мала виступити ініціатором перевороту, були обрані Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія та

Українська народна громада. Найвпливовіший із них – Союз земельних власників – подав генералові В.Гренеру записку, в якій пропонував зміну Центральної Ради призначеним німцями генерал-губернатором, який керував би державою з допомогою директорії. Німеччина отримувала повні гарантії експорту з України продовольства і сировини.

І все ж німці схилилися до заміни Центральної Ради українським урядом. Близький до німецьких окупаційних кіл О.Скоропис-Йолтухівський у середині квітня розповідав Є.Чикаленку, що німці шукають людину широко відому і з доброю репутацією, яка б узялася організувати новий уряд. Вони впевнені, що парламентаризм в Україні треба відкласти років на 5–10, а тепер має бути уряд, котрий «правив би республікою самодержавно»⁷⁸.

Німецькі військові вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Приблизно 12 квітня відбулася зустріч генерала П.Скоропадського із начальником розвідвідділу німецького штабу майором Е.Гассе. Із цієї бесіди майбутній гетьман виніс враження, що його «репутація в «Оберкомандо» вселяє їм повагу»⁷⁹.

Відомо, що німці розглядали й інші кандидатури (Є.Чикаленко, І.Луценко), але П.Скоропадський мав дві незаперечні переваги – досвідчений військовий генерал і нащадок українського гетьманського роду. Крім того, належність П.Скоропадського до великих землевласників, на думку німців, було запорукою несоціалістичності аграрної політики.

23 квітня В.Гренер отримав від Е.Людендорфа довгоочікувану телеграму. У ній йшлося про загострення продовольчої кризи у Німеччині і свободу дій Оберкомандо щодо Центральної Ради аж до її повалення. У кабінеті В.Гренера увечері відбулася нарада за участю німецьких та австрійських військових та дипломатів – А.Мумма, Й.Форгача, Ф.Штольценберга, Г.Фляйшмана. Ця п'ятірка й ухвалила остаточне рішення про заміну Центральної Ради. Оскільки зійшлися на кандидатурі П.Скоропадського, то вирішили надати їй відповідну форму державності – гетьманат. Тут же були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду⁸⁰.

Штаб В.Гренера приступив до здійснення державного перевороту в Україні. Документи засвідчують системний характер здійснюваних заходів. Вони мали дві складові – військово-організаційну і політичну. Уже 24 квітня німецький гарнізон Києва отримав наказ на випадок спротиву Центральної Ради, за яким німецькі війська мали зайняти будинки Центральної Ради, уряду, військового міністерства, Генерального штабу, а також установи зв'язку. Передбачалося й роззброєння українських підрозділів. Ще один наказ стосувався можливого страйку залізничників. Із метою його упередження німецькі частини мали зайняти залізничні станції, майстерні, депо, карати агітаторів та страйкарів і захистити тих, хто бажав працювати⁸¹.

Цього ж дня увечері В.Гренер запросив до себе в штаб П.Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «вислухати проект угоди зі мною». Пункти цієї «угоди» були фактичним ультиматумом: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини. Усі ці умови П.Скоропадський прийняв безвідмовно і у своїх спогадах інформав про т. зв. угоду відсепарував. В.Гренер на нього справив добре враження, особливо через відсутність «бажання скористатися і урвати за будь що». Генерал усіх карт перед П.Скоропадським не відкривав. Він наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких військ, хоч дав зрозуміти, що великих

безпорядків на вулицях вони допустити не можуть. При цьому, за спогадами П.Скоропадського, кілька разів наголосив: «Ми у ваші справи не втручаємося»⁸².

Це «невтручання» наступного дня, 25 квітня, яскраво продемонстрував наказ фельдмаршала Г.Ейхгорна про введення в Україні німецьких військово-польових судів. Пунктом першим наказу «Всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, так і усіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому суду». Крім того, заборонялися вуличні зібрання, агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки. Виконання вимог даного наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу⁸³. Оголошення наказу також було однією з ланок забезпечення державного перевороту. Сюди ж слід віднести роззброєння у ніч з 26 на 27 квітня I Української дивізії, т. зв. сірожупанників, сформованої із колишніх українців-військовополонених⁸⁴.

Впливовий український діяч Є.Чикаленко залишив щоденникові записи про тогочасну суспільну атмосферу в Києві: «Скрізь, скрізь гомонять, що от-от німці розженуть Ц.[ентральну] Раду і візьмуть владу в свої руки... Публіка так звикла до сенсацій, що вже сама їх вигадує; вона так розбестилась, що вже не може жити щоденним життям, щоденною працею – все сподівається якихось надзвичайних новин»⁸⁵.

26 квітня наказ Г.Ейхгорна був широко оповіщений, але лише наступного дня РНМ почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри М.Любинський, Г.Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій – вимагати відкликання генерала Г.Ейхгорна, посла А.Мумма, або й виводу німецького війська. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії Оберкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж обговорення цього вкрай складного питання проходило в умовах урядової кризи. Міністри члени УПСФ С.Шелухін, І.Фещенко-Чопівський і В.Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, залишили посади. За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г.Ейхгорна перенести до Центральної Ради⁸⁶.

Майже весь день 27 квітня на засіданнях фракцій тривали гострі дискусії щодо сучасного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21 год. Спочатку йшлося про довибори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В.Голубович. Він намагався пояснити причини запрошення німецько-австрійських військ. Коментував дії уряду у відповідь на перший наказ Г.Ейхгорна про засів полів, намагався довести що такі дії німецького командування засуджуються більшістю рейхстагу. Торкнувся він і інциденту із викраденням близького до німецьких кіл київського банкіра А.Доброго, стверджуючи, що німці даремно підняли гвалт, оскільки той ніякого юридичного відношення до них не має⁸⁷.

Дебати у Малій раді щодо наказу Г.Ейхгорна, а фактично про політичну ситуацію, продовжувалися й 28 квітня під головуванням М.Грушевського. Промови членів ради були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М.Порш). Б.Мартос говорив: «нехай генерал Ейхгорн знає, що йому прийдесть тут держати не 300 тис., а 3 млн війська»⁸⁸. Із довгою промовою виступив В.Винниченко, який нещодавно повернувся до Києва. Вона була сповнена національного пафосу і соціалістичної риторики, на кшталт: «тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»⁸⁹.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що члени Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівали-

ся, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у парламенті тощо. Лише зрідка лунали більш тверезі міркування. Так, М.Порш причиною втручання німців у внутрішні справи УНР вважав «той розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А О.Зарубін оцінював ситуацію ще реальніше: «Можна з упевненістю сказати, що приказ Г.Ейхгорна було обмірковано й затверджено попереду в політичному відділі Генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?»⁹⁰.

Завершити депутатам цю безплідну полеміку допомогли самі німецькі вояки, здійснивши неочікуваний візит до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців⁹¹. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів Гренерового плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету деморалізувати членів ради, зламати їхню волю до спротиву. А намагання заарештувати міністрів військових і внутрішніх справ – позбавити керівництва силові відомства.

Наступного дня, 29 квітня Центральна Рада зібралася на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку РНМ додатково виділила 25 млн на її утримання⁹². Мала рада вирішила направити до посла А.Мумма делегацію на чолі з В.Голубовичем, давши повноваження у разі необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому – Центральна Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя⁹³.

В очікуванні повернення делегатів М.Грушевський доповів, що опівночі його відвідав полковник Ф.Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення у приміщення ради військових той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А.Доброго. М.Грушевський також повідомив, що вже повернуті деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті про засідання ради писав: «Заяву М.С.Грушевського члени Ради вислухали мовчки»⁹⁴.

Члени Центральної Ради поспішно відразу у трьох читаннях ухвалили Конституцію УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської республіки. А тим часом повернулися посланці ради до А.Мумма. В.Голубович доповів, що на всі їхні заяви і пропозиції барон відповів сакраментальною фразою: «Zu spat!» (пізно)⁹⁵.

Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, а фактично незалежної УНР, із німецькою стороною. Тримісячний альянс молодій українській демократичній республіці із застарілими центральноевропейськими монархіями завершився її фіаско. Реконструкція цих відносин дозволяє зробити кілька висновків:

1. Саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення. УНР проголосила незалежність і стала суб'єктом міжнародного права, уклала з державами Четверного союзу мирний договір. Німецькі офіційні кола, усвідомлюючи, що саме вони детермінували появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього і рівноправного партнера. Водночас лідери Центральної Ради, зокрема, М.Грушевський вважав, що не «царська справа» контактувати з німецькими генералами.

2. Заскочена небажаним розвитком військово-політичної ситуації, створеної більшовицькою експансією, Україна змушена була запросити термінової військової допомоги Центральних держав. Поспішність, з якою ті відгукнулися на прохання нової союзниці, була зумовлена насамперед потребами розв'язання продовольчої проблеми, життєво необхідної для продовження ними війни.

3. «Очищення огнем» більшовицького нашествия, за образним виразом М.Грушевського, вивільнило Україну від «песького обов'язку» перед Москвою, але ніяким чином не розбавило провід Центральної Ради від намірів продовжувати соціалістичні перетворення, особливо в галузі земельних відносин. Догматизм соціальної політики УНР інспірував гострий конфлікт між селянами і землевласниками. Приватновласницька ідеологія поміщиків була більш зрозумілою і близькою німецькому офіцерству.

4. Члени уряду В.Голубовича, як головні репрезентанти України у стосунках із союзниками, виявилися не тільки недосвідченими управлінцями та політиками, але й слабкими аналітиками. Військова конвенція так і не була укладена, породжуючи не тільки нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, але й селянського спротиву, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх привела. Упевненість у тому, що гостра потреба німців у продовольстві робить уряд УНР незамінним, як і сподівання на потужну підтримку німецьких колег-соціалістів, також були ілюзорними.

5. Безплідність спроб німецьких військових і дипломатичних чинників повернути кермо соціального курсу УНР вправо, зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а відтак і пряма загроза зриву експортних поставок з України, все більше підштовхувала вище німецьке військове командування до необхідності зміни Центральної Ради.

6. Не дивлячись на принадливу для Оберкомандо спокусу розв'язати українську «квадратуру кола» (А.Мумм) введенням прямого імперського правління, воно, з огляду на можливий внутрішній і міжнародний резонанс, здійснило державний переворот, надавши новій моделі української влади архаїчної форми гетьманату.

¹ Берестейський мир 1918 р. // Довідник з історії України. – К., 2002. – С.60.

² Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. – Т.172 (кн.ХІІ, грудень). – 1918. – С.33–34.

³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.ІІІ. – Київ; Відень, 1920. – С.15–16.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали з історії української революції: В 4-х тт. – Т.3. – Прага, 1921. – С.9–10; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.60.

⁵ Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). – Лондон; Мюнхен, 1968. – С.17–18.

⁶ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.П. – К., 2002. – С.31.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.489.

⁸ Крип'якевич І. Велика історія України. – Львів; Вінніпег, 1948. – С.786.

⁹ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – Москва, 1996. – С.42–44; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. – Х., 1969. – С.21.

¹⁰ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.141.

¹¹ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.123.

¹² Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. – С.435.

¹³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівний нарис. – К., 2003. – С.12–13.

¹⁴ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.468–469.

¹⁵ Гнатюк С. Аналіз причин державного перевороту 29 квітня 1918 р. в українській зарубіжній історіографії (1920–1990 рр.) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С.131–133.

¹⁶ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999.

- ¹⁷ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С.104–120.
- ¹⁸ *Mędrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 r. – Warszawa, 2000; *Кришина Н.В.* Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
- ¹⁹ *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004. – С.77.
- ²⁰ *Несук М.* Указ. праця. – С.131.
- ²¹ *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1918. – Ленинград, 1930. – С.137.
- ²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. – Т.2. – К., 1997. – С.153–154.
- ²³ Там само. – С.163.
- ²⁴ Там само. – С.168.
- ²⁵ *Притуляк П.* Указ. праця. – С.78–79.
- ²⁶ *Несук М.* Указ. праця. – С.134–135.
- ²⁷ Робітнича газета. – 1918. – 27 лютого; Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. – К., 2005. – С.80.
- ²⁸ Народна воля. – 1918. – 1 березня.
- ²⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1938. – С.18.
- ³⁰ *Минц И.* Год 1918-й. – Москва, 1982. – С.433.
- ³¹ Освободительная война... – С.17.
- ³² Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.174–175.
- ³³ Там само. – С.176.
- ³⁴ Там само. – С.177.
- ³⁵ Там само. – С.174–175.
- ³⁶ Нова Рада. – 1918. – 7 березня.
- ³⁷ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.190.
- ³⁸ Там само. – С.191–192.
- ³⁹ Там само. – С.197–198.
- ⁴⁰ Чого прийшли німці в Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. – К., 1918.
- ⁴¹ Українська Центральна рада. – Т.2. – С.184–187.
- ⁴² Там само. – С.188.
- ⁴³ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.73.
- ⁴⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.154.
- ⁴⁵ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.213.
- ⁴⁶ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. – С.109; Освободительная война... – С.21–22.
- ⁴⁷ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.192.
- ⁴⁸ Там само. – С.192; Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.406.
- ⁴⁹ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – С.14, 18.
- ⁵⁰ Там само. – С.16.
- ⁵¹ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.224.
- ⁵² Там само. – С.248.
- ⁵³ Там само. – С.227.
- ⁵⁴ Там само. – С.227–228.
- ⁵⁵ Там само. – С.222.
- ⁵⁶ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. – С.113.
- ⁵⁷ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.272.
- ⁵⁸ Там само. – С.283.
- ⁵⁹ Там само. – С.300.
- ⁶⁰ *Грушевський М.* На порозі нової України. – С.185.
- ⁶¹ *Галаган М.* З моїх споминів. – К., 2005. – С.346.
- ⁶² Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.271–272.
- ⁶³ Там само. – С.273.

- ⁶⁴ Там само. – С.347.
- ⁶⁵ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С.23–25.
- ⁶⁶ Дмитришин В. Указ. праця. – С.107.
- ⁶⁷ Там само. – С.108.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Крах германской оккупации на Украине. – С.30–31.
- ⁷⁰ Там само. – С.38.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1962. – С.46.
- ⁷³ Крах германской оккупации на Украине. – С.43.
- ⁷⁴ Там же. – С.44.
- ⁷⁵ Там же. – С.35.
- ⁷⁶ Там же. – С.45.
- ⁷⁷ Там же. – С.47.
- ⁷⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.12.
- ⁷⁹ Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995. – С.141.
- ⁸⁰ Дмитришин В. Указана праця. – С.112.
- ⁸¹ Там само. – С.113.
- ⁸² Скоропадський П. Спогади. – С.148.
- ⁸³ Крах германской оккупации на Украине. – С.52.
- ⁸⁴ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.310.
- ⁸⁵ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.13.
- ⁸⁶ Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.312–313.
- ⁸⁷ Там само. – С.315–317.
- ⁸⁸ Там само. – С.318.
- ⁸⁹ Там само. – С.322.
- ⁹⁰ Там само. – С.318, 320.
- ⁹¹ Там само. – С.324–325.
- ⁹² Там само. – С.325.
- ⁹³ Там само. – С.326.
- ⁹⁴ Там само. – С.327.
- ⁹⁵ Там само. – С.329–330.

The article examines the problems of relations of Ukrainian People's Republic authority institutes with higher German command, the transformation of ally aid into actual occupation, and the influence of German factor on overthrow of Central Rada.

Ф.Г.Турченко*

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті актуалізовано дискусійні проблеми щодо визначення політичних сил, які в березні 1917 р. ініціювали організацію Української Центральної Ради. Автор доходить висновку, що процес українського державотворення на початку 1917 р. був результатом взаємодії представників різних політичних сил як соціалістичного, так і самостійницького спрямування.

У 2007 р. виповнюється 90 років утворення Української Центральної Ради. Її роль в історії Української революції загальновідома. Цілком відповідає цій

* Турченко Федір Григорович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, перший проректор Запорізького національного університету.

ролі й місце, яке займає вона в сучасній історіографії. Про діяльність Центральної Ради і її вклад в українське державотворення після проголошення незалежності України писало багато авторитетних вітчизняних і зарубіжних авторів. Можна констатувати, що ця тема назавжди викреслена з розряду «білих плям» історії. Водночас, як і у кожній багатоплановій темі, у вивченні Центральної Ради залишаються недостатньо досліджені аспекти, які вимагають додаткового аналізу. Виявляється, зокрема, що особливо мало відомо про перші дні Центральної Ради. Не знаємо навіть, які особи висунули ідею цієї організації, сформулювали назву і зробили перші кроки по її оформленню, виявили організаційну ініціативу¹. Відчувається цілком природне прагнення сучасних авторів, спираючись на наявні історичні джерела, дати більш-менш чітку картину формування Центральної Ради. Візьмемо для прикладу фундаментальну монографію про Українську революцію В.Солдатенка, процес створення УЦР в якій постає у такому вигляді:

«Уже 3 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП) у київському клубі «Родина» відбулися збори представників українських організацій. За повідомленням «Киевской Мысли» у них брало участь близько 100 осіб. Поряд із «старою гвардією» – тупівцями – на зборах були присутні представники щойно посталих національних організацій – переважно зі студентської молоді. Саме тоді народилася ідея створення спеціальної організації для координування українського руху. Логічна була й пропозиція назвати її Центральною Радою...

Характерно, що намагання тупівців перебрати на себе зверхні функції не знайшли підтримки в учасників зборів. З ініціативи Д.Антоновича й інших учасників зібрання новий орган було вирішено формувати як коаліційний, з представників усіх національних організацій, хоча деякі з них перебували лише в зародковій стадії.

Наступного дня відбулися ще велелюдніші збори, які поповнили комітет Центральної Ради»².

Наведений текст підкріплюється твердженням, що «ініціаторами утворення координаційного центру визвольного руху» були члени ТУП³. У достовірності цього твердження автор не сумнівається і прагне переконати читача, що факт «створення Центральної Ради, започаткований *Товариством українських поступовців*», є «реальним, неспростовним знанням, що має під собою досить широку документальну базу...»⁴.

У свій час ми поставили під сумнів обґрунтованість наведеної вище схеми утворення Центральної Ради⁵. Чи справді в її основу покладено неспростовні знання? Зокрема, на підставі яких документів «неспростовно» доведено, що ідея, назва й ініціатива створення Центральної Ради належала поступовцям, що цей процес «з ініціативи ТУП» розпочався 3 березня 1917 р.? Чому, врешті-решт, члени ТУП – «ініціатори утворення Центральної Ради» – упустили ініціативу? Прагнення одержати переконливі відповіді на ці питання цілком природне, враховуючи величезне значення Центральної Ради в історії українського державотворення. До цього спонукає також та обставина, що в літературі існують й інші версії утворення УЦР. Так, прихильники однієї з них, сформульованої закордонним автором П.Мірчуком, пов'язують початок організаційного оформлення Української Центральної Ради з діяльністю українського самостійника М.Міхновського і датують його 3 (16) березня 1917 р.⁶ Іншу версію сформулював Р.Млиновецький (Р.Бжеський), який стверджує, що створення УЦР ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р.⁷ В обох випадках мова йде про ініціативну роль у створенні Центральної Ради представників самостійницької політичної течії – опонентів Товариства українських поступовців, що, як відомо, у переважній більшості своїй стояло на засадах національно-територіальної автономії України. Що ж стосується самого товариства, то воно, за переконанням прихильників цих версій, вступило в процес творення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук самостій-

ників політичну ініціативу. Р.Млиновецький пише про паралельне існування деякий час двох організацій із однаковою назвою – «Українська Центрально Рада»⁸.

На відміну від «поступовської» версії, яка сприймається В.Солдатенком як «реальне, неспростовне знання», «самостійницькі» варіанти відкидаються ним як документально необґрунтовані, надумані і безпідставні. Він пише, що на початку березня 1917 р. члени ТУП пішли на «створення однієї та єдиної Центральної Ради». Вказується також про активність соціалістів у цьому процесі. Що ж стосується самостійників, то, на його думку, «поодинокі з них» витворювали не окрему (першинську) Центральну Раду, а брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу»⁹.

В умовах, коли існують різні погляди на проблему виникнення Центральної Ради, ми пропонуємо ще раз звернутися до джерел, на підставі яких автори формулювали свої висновки. Слід проаналізувати ці джерела і визначити, про що вони свідчать насправді. Цим, звичайно, не ставиться під сумнів наукова сумлінність дослідників Центральної Ради. Мова йде про спробу виявити у вже відомих джерелах нові пласти інформації. Сподіваємося, це допоможе вивести дискусію про утворення Центральної Ради зі сфери абстрактного теоретизування, у якій вона, на наш погляд, сьогодні перебуває, у поле документальної доказовості. Але, перш ніж перейти до аналізу інформаційних можливостей джерел, варто згадати, яким був загальний контекст подій.

Революція в Петрограді перемогла 27 лютого 1917 р. Інформація про перехід влади до Тимчасового Комітету Державної Думи дійшла до Києва вже 28 лютого о третій годині дня через службовців управління Південно-Західної залізниці і в обхід цензури була вивішена для ознайомлення¹⁰. Уже ввечері про зміст цієї телеграми заговорили в Києві. Але наступного дня, 1 березня, київські газети не надрукували про революцію жодного слова, хоча часу для підготовки такої публікації було вдосталь. Цензура продовжувала діяти, а повідомлення, яке було поширене на залізничних станціях, за розпорядженням адміністрації було зняте¹¹. Незважаючи на це, події в столиці Росії жваво обговорювалися в суспільстві.

В історичних дослідженнях наводиться інформація про декілька важливих зустрічей, зборів і нарад, які відбулися в перші дні революції у Києві і мали важливі політичні наслідки. Так, 28 лютого, негайно після отримання телеграм з Петрограда, у приміщенні Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст відбулася екстрена нарада за участі членів Комітету, які одночасно входили до ради ТУП. «Майже цілий комітет був в комплекті... Не розходилися до пізньої ночі, обговорюючи події в країні»¹², – пише Д.Дорошенко.

Наступного дня, 1 березня 1917 р., за свідченням того ж Д.Дорошенка, у помешканні командуючого Київського військового округу ген. Ходоровича на нараду зібралися представники місцевої влади і громадських організацій. Не маючи ясності щодо характеру подій у Петрограді, члени наради вагалися. Частина присутніх запропонувала звернутися до населення із відозвою про революцію і закликом до спокою, інші, включаючи Ходоровича, пропонували почекати вказівок від вищої військової влади¹³. М.Грушевський так змальовував настрої київської бюрократії: «...Відомостей про революцію... місцева адміністрація не пускала, думаючи, що все це, можливо, тільки проминаючий епізод, і стара власть ще поверне свої позиції»¹⁴. Вирішили звернутися по телеграфу до командуючого Південно-Західного фронту ген. Брусилова із запитанням: «Як поставиться армія до перевороту?». Генерал ухилився від прямої відповіді¹⁵. У результаті, 2 березня інформація про революцію знову не попала на шпальти київських газет.

Лише 3 березня кияни, нарешті, довідалися з газет, що в країні відбулася революція і стара влада перестала існувати. Це дало потужний імпульс для розгортання боротьби політичних сил за владу.

4 березня у міській думі представники громадських організацій і політичних партій провели збори, на яких було обрано виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій у складі 12 осіб. Від різних груп українців, за даними Д.Дорошенка, до комітету увійшло п'ять осіб: барон Ф.Штейнгель, А.Ніковський, С.Єфремов, М.Паламарчук, М.Порш. Перші три були членами ТУП⁶.

Українські організації були представлені і в інших владних структурах нового режиму, зокрема в губернському виконавчому комітеті при губернському комісарові М.Суковкіну.

Для повноти картини зазначимо, що в перших числах березня відбувалося також формування ще одного органу, який відіграв важливу роль у дальших подіях – Київської ради робітничих депутатів, установчі збори якої відбулися також 4 березня.

На фоні цих подій відбувалося формування Центральної Ради.

Перейдемо до аналізу документальної бази, на підставі якої зроблено висновок про організаційну ініціативу і пріоритет ТУП при створенні Центральної Ради. Виявляється (принаймні, якщо судити з монографії В.Ф.Солдатенка і авторів, на яких він посилається), вона не така вже й широка. Це декілька газетних публікацій і спомини Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, М.Грушевського і деяких інших діячів Української революції. Звернемося спочатку до публікацій у газеті «Киевская Мысль», яку прийнято вважати «добре поінформованою».

У замітці «Среди украинцев», надрукованій у суботу 4 березня (17 березня за н. ст.), повідомляється, що 3 березня ввечері відбулися багатолюдні збори (понад 100 чол. із Києва і провінції) «представників українських організацій і груп. Збори вітали Тимчасовий уряд». У цьому матеріалі вперше згадується про існування Центральної Ради. Але точно не вказано, що Центральна Рада була створена саме на вечірніх зборах 3 березня і що це результат ініціативи діячів ТУП. Щоб переконатися у цьому, відтворимо фрагмент замітки мовою оригіналу:

«По прочтению телеграмм и личных сообщений представителей собрание единогласно приветствовало образование нового правительства и постановило оказывать ему всяческое содействие. Были выбраны представители в числе 10 человек для участия в городском и других комитетах, где потребуются представительство украинских организаций. Собрание очень горячо приняло предложение «Центральной Рады» о посылке депутации в Петроград для заявления новому правительству о неотложных нуждах украинского народа».

Автор замітки, схоже, уважно слідкував за появою нових організацій і зафіксував вибори на зборах «представителей в числе 10 человек» для участі в міському та інших комітетах, але про факт створення Центральної Ради, пропозицію якої, за його ж оцінкою, «горячо приняло собрание», не написав ні слова. Напевне, він про це нічого не знав. Структура тексту дає підстави для припущення, що Центральна Рада була лише однією з «українських організацій і груп», представники яких були присутні на зборах 3 березня. Судячи з тексту, вона була створена раніше і, можливо, поза цими зборами.

5 березня та ж «Киевская Мысль» повідомила, що «вчора», тобто 4 березня, відбулися досить багатолюдні збори членів різноманітних українських організацій, які «об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». До цього комітету приєдналася також і українська молодь».

Таким чином, ці газетні замітки не дають підстав для висновку, що саме ТУП започаткувало створення Центральної Ради. Як акт колективної творчості різних громадських і політичних сил у газеті можна оцінити об'єднання, яке оформилося 4 березня і яке автор називає «комітетом «Центральна Рада»». Але невідомо, хто і коли організував «Центральну Раду», яка публічно заявила про

себе вже 3 березня. Напевне, саме ця сила може вважатися творцем ідеї і, використовуючи сучасну термінологію, відповідного «політичного бренда».

Можливо, відповідь на питання про ініціаторів утворення Центральної Ради дають інші джерела, зокрема мемуарні?

Звернемося, перш за все, до «Уривків із споминів за 1917 рік» Є.Чикаленка, одного з лідерів ТУП. У своїх «Полемічних заувагах» на нашу книгу про Миколу Міхновського В.Солдатенко наводить фрагмент, який, за його переконанням, «прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху в перші дні березня 1917 р.» і вказує, що такий центр був лише один, поступовський¹⁷.

Є.Чикаленко пише:

«На друге, чи на третє засідання» (дата не вказується. – *Ф.Т.*) ради ТУП, які з початком революції збиралися щовечора в клубі при «Просвіті» «прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій... Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб у раду увійшло від кожної їхньої організації по скільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська рада є тільки Виконавчий орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони є делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимося прийняти їх, то вони заснують окрему раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не витворювати нових центрів, ми вирішили з'єднатися із тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»¹⁸.

Чи справді наведений фрагмент мемуарів Є.Чикаленка «прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху» в перші дні березня 1917 р.? Адже автор справді чітко вказує на намір поступовців «не розбивати сил і не витворювати нових центрів...».

Щоб одержати відповідь на це питання, слід, перш за все, визначитися з термінологією. Що мається на увазі, коли говориться про «два центри українського визвольного руху»? Якщо мова йде про одночасне співіснування двох організацій з однаковою назвою – «Українська Центральна Рада», то, звичайно, Є.Чикаленко про це не пише. Цього немає в жодному джерелі, введеному в науковий обіг. Як про доведений факт у рецензованій В.Солдатенком книзі про це не говоримо й ми. Але це не означає, що двох центрів (якщо під терміном «центр» розуміти, наведене у словниках: «місце зосередження громадсько-політичної діяльності» чи «керівний орган») не існувало взагалі. Із контексту фрагмента випливає, що намір «не розбивати сил» з'явився у поступовців після досить гострих і напружених дискусій із «делегатами від соціалістичних організацій...», коли поступовці усвідомили, що насправді сили «розбиті», що перед ними досить непоступливі опоненти з власними поглядами на майбутнє. Лише після цього вони йдуть на поступки (на жаль, дата не наводиться. – *Ф.Т.*), внаслідок чого з'являється Центральна Рада як результат співдіяння ТУП і їх політичних опонентів і як спроба подолання розколу. Існування двох центрів українського руху в березні 1917 р. з цього фрагменту мемуарів Є.Чикаленка проглядається чітко. Окреслимо їх.

По-перше, діяв ТУП, який претендував на роль загальнонаціонального об'єднання, але на власній основі. Є.Чикаленко не пише, що на зборах Товариства мова зайшла про необхідність створювати якусь цілком нову організацію, та ще й називати її «Центральною Радою». Навпаки, його «Уривок із споминів» чітко свідчить, що розроблялися далекосяжні плани зміцнення реально існуючого Товариства на чолі з його радою. Зокрема, говорилося про необхідність проведення з'їзду ТУП, намічались навіть секретарі у різних сферах діяльності і планувалося скликання Всеукраїнського конгресу¹⁹. Чи можна ці наміри і дії членів ТУП кваліфікувати як «започаткування» створення Центральної Ради?

Звичайно, ні. Поступовці працювали над власним політичним проектом, у центрі якого, повторюємо, бачили свою організацію. Цей проект мав дуже мало спільного з тією Центральною Радою, що врешті-решт постала.

По-друге, незалежно від ТУП, досить активно діяла група, яку представляли І.Стешенко, Д.Антонович і О.Степаненко. Про те, коли і як вона склалася, про її внутрішню структуру Є.Чикаленко нічого не пише. Але чітко говориться про план: створити загальнонаціональну організацію на коаліційних засадах. Досить детально описується і поведінка цієї групи: за власною волею вона прийшла на переговори з радою ТУП, досить жорстко вела їх, обстоюючи власні позиції, а потім, коли поступовці відмовилися йти на поступки, вирішила перервати дискусію, пригрозила створити окрему раду і навіть пішла на власну нараду до Педагогічного музею, майбутньої резиденції Центральної Ради. Про що говорилося на цій нараді, Є.Чикаленку, напевне, не було відомо. Цілком можливо, там могли прийняти рішення про створення, на протигагу планам ради ТУП, власної організації, або «окремої ради» (чому б її не назвати «Центральною»?), без поступовців, але із представництвом «десяти» соціалістичних організацій та інших груп.

Співіснування двох центрів і боротьба між ними не мали ситуативного характеру і не обмежувалося зборами українських організацій 3 і 4 березня 1917 р. Хоча 4 березня поступовці змушені були погодитися на пропозицію опонентів, гостра суперечка продовжувалася і в наступні дні. Зокрема, нею супроводжувалися вибори президії УЦР та голів комісій при ній, які завершилися 7 березня і закріпили коаліційний характер Центральної Ради. В.Верстюк висловлює припущення, що міжпартійна боротьба розтягнулася в часі майже на 10 днів і досить істотно відбилася на виборі проводу Центральної Ради, у т. ч. Голови Ради М.Грушевського²⁰. Від нього сторони сподівалися «примирення всіх суперечностей і об'єднання на спільній роботі заради громадського добра»²¹.

Цей розкол продовжувався і пізніше, коли М.Грушевський уже стояв на чолі Центральної Ради. Про це, зокрема, свідчать мемуари О.Лотоцького, який після Лютневої революції очолював у Петрограді Українську національну раду. Коли в 20-х числах березня 1917 р. він приїхав до Києва, то змушений був констатувати: «... Українська сторона не була ще організована та відчувалася між нею розлам». Існувала «поміркована група, що зосереджувалася біля ТУПа» та «юний інтернат під проводом за три дні спеченого соціаліста...»²² (мається на увазі М.Грушевський. – Ф.Т.).

Отже, український рух на початку березня 1917 р. мав два відособлених крила, кожне з яких мало своє бачення майбутньої всеукраїнської організації. Якщо зіставити їх політичні проекти, то цілком очевидно, що другий із них, представлений на початку переговорів групою Стешенка–Антоновича–Степаненка, був ближче до тієї Центральної Ради, яка у кінцевому рахунку була створена. Напевне, цю обставину слід враховувати, коли мова заходить про ініціативу в «започаткуванні» створення УЦР.

У пошуках фактів і аргументів історики часто звертаються також до «Історії України. 1917–1923 рр.» Д.Дорошенка, перший том якої присвячений Центральній Раді, та до його мемуарів «Мої спомини про недавнє і давнє минуле». Д.Дорошенко – відомий історик і політичний діяч, член ради ТУП – під час Лютневої революції жив у Києві, хоча учасником зборів, де вирішувалося питання про утворення Центральної Ради, не був²³. Однак, він міг багато знати з розповідей інших. Нарешті, Д.Дорошенко, осмислюючи процес утворення Центральної Ради, ще в рукопису користувався мемуарами Є.Чикаленка²⁴. Порівняння текстів Є.Чикаленка і Д.Дорошенка свідчить, що останній солідаризується з усім, що було написано Є.Чикаленком.

Наведемо фрагмент «Історії України» Д.Дорошенка:

«...Спочатку рада ТУПу сама думала стати загальним об'єднуючим центром, але на зборі її (дата зборів не називається. – *Ф.Т.*) з'явилися І.Стешенко, Д.Антонович і Ол.Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій і домагались, щоб до ради (ТУП. – *Ф.Т.*) було прийнято представників від цих організацій, в такому ж числі, скільки було й членів ТУПівської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУПу погодилася на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого було прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада, до складу якої ж зразу увійшли крім членів ТУПу представники українських соціал-демократів, українців-військових, від українців-робітників, від кооперативів, студентів, від православного духовенства міста Києва..., від різних товариств..., громад і гуртків...

Як формальну дату заснування Української Ради приймають 17 березня за новим стилем (4 березня за ст. ст.)»²⁵.

Для повноти картини додам декілька деталей, які не увійшли в «Історію України», але наведені у мемуарах Д.Дорошенка. Зокрема, це інформація про присутність на зборах, що відбулися «на другий чи третій день», поручика М.Міхновського і капітана Гана, а також різка оцінка опонентів ТУП, як «людей з демагогічним нахилом»²⁶.

Перш за все, звертає на себе увагу той факт, що з 3 березня 1917 р. Д.Дорошенко не пов'язує ніяких важливих подій. Датою заснування Центральної Ради, правда формальною, він вважає 4 березня. Саме тоді, за даними газети «Киевская Мысль», відбулися досить багатолюдні збори членів різноманітних українських організацій, які «об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». Напевне, із цим днем березня можна пов'язати події, описані в наведеному фрагменті Д.Дорошенка. Але ні у Чикаленка, ні у Дорошенка немає жодних – прямих чи непрямих – даних, які б засвідчили, що назву Центральної Рада дали члени ТУП. Цю назву могли запропонувати й інші суб'єкти її створення. Адже, повторюємо, Українська Центральна Рада, яка врешті-решт постала, була зовсім несхожою на поступовський проект.

На цю обставину вже звернули увагу історики. Зокрема, В.Верстюк висловив, на наш погляд, продуктивну ідею, що у назві «Центральна Рада» могло проявитися «прагнення лівих українських політичних сил через означення «центрально» відділити загальний координуючий центр від керівництва ТУП»²⁷. Не слід виключати й того, що назву коаліційної організації запропонував той із суб'єктів її створення, який міг прийти на нараду з іменем «Центральна Рада» і запропонував його загалу. Як уже зазначалося, газета «Киевская Мысль» засвідчила існування 3 березня організації під такою назвою.

Звернемося тепер до «Споминів» М.Грушевського і наведемо той їх фрагмент, де йде мова про перші дні формування Центральної Ради:

«Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Сфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередку стало явно неминучою потребою. Організація молодіжі прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП ... пропонував іншим українським організаціям делегувати своїх представників для спільної акції. Серед молодіжі, здається, гадки були поділені; але рішучо спротивлялись цьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович. На довгих нарадах, які відбувалися у нього в цих днях, 3–4 березня, вирішено було добиватися утворення центрального об'єднуючого органу замість проектного тупівцями бюро ТУП, обсипаного делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати сей постулат, Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-деківської закраски, до церковних хорів включно, і добирався для них представництва аналогічного з ТУП-ом...В тім же гуртку Антоновича, очевидно, виникла й гадка кликати мене якнайскоріше до Києва...

Коли прийшлося по кількох днях завзятої боротьби дати згоду на організацію центру по схемі Антоновича і К, переведено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якось сама собою прийшла назва «Центральної ради» – в протиставлення всяким місцевим і професійним радам, що творилися дедалі все в більшому числі...»²⁸.

Аналізуючи цю інформацію, слід мати на увазі, що М.Грушевський до 14 березня 1917 р. перебував поза Києвом. Наведений фрагмент «Споминів» складено на підставі розповідей різних людей, із якими Михайло Сергійович контактував вже після прибуття із заслання. Серед них була його дружина і, можливо, донька. Не викликає сумніву, що М.Грушевський із великою зацікавленістю розпитував усіх про перебіг подій, якими супроводжувалося утворенням Центральної Ради, вникаючи у всі деталі. Адже це стосувалося його особисто. На якомусь етапі, щоб зблизити позиції опонентів і зупинити дискусії навколо принципів організації Центральної Ради, мова зайшла про рекомендацію М.Грушевського на посаду Голови Центральної Ради.

Які ж висновки можна зробити, читаючи «Спомини» М.Грушевського?

Перш за все, підтверджується версія, що ТУП справді прагнув створити загальноукраїнську організацію, але на власній базі і під своїм контролем. Зокрема, М.Грушевський пише про неї, як про «*проектване тупівцями бюро ТУП, обципане делегаціями інших організацій*», або навіть «розширене бюро ТУП». Ця фраза «Споминів» дуже точно змальовує план лібералів.

По-друге, досить важливою для дослідника є оцінка Грушевським опонентів ТУП по переговорах. «Поступовська» схема утворення Центральної Ради ґрунтується, серед усього іншого, і на впевненості у тому, що ніякої дієздатної структури, крім ради ТУП, український рух на початку березня 1917 р. не мав, а значить, тільки вона могла очолити цей рух. В.Солдатенко пише про ТУП як про «...єдину організацію, що мала свій керівний, дієздатний орган (раду)...»²⁹. У літературі інколи наводиться саркастична фраза Грушевського про «аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-деківської закраски, до церковних хорів включно», для яких Д.Антонович добивався представництва, аналогічного з ТУП. Але при цьому не звертається увага на те, що опоненти ТУП змальовуються Грушевським як більш-менш сконсолідована, притому дуже активна сила. Для її позначення він використовує терміни «організація молодіжі» і «гурток Антоновича». Як і Д.Дорошенко, М.Грушевський зазначає, що ідея створення організації на коаліційних засадах була підтримана й військовими³⁰, серед яких на зборах був М.Міхновський. Ця організація мала свою мету – «утворення центрального об'єднуючого органу замість проектного тупівцями бюро ТУП», виробляла свою лінію поведінки і прислала своїх представників на збори, «проінформуватись про наміри старших». Вона цілком самостійно обговорювала ситуацію і розробляла плани на майбутнє. Напевне, ця організація була певним чином структурована. Аж до повного узгодження питання про об'єднання ця організація існувала відокремлено від ТУП, зустрічаючись з ним лише для переговорів.

По-третє, «Спомини» М.Грушевського не дають підстав для твердження, що саме поступовцям належала ідея створення Центральної Ради. У «Споминах» назва «Центральна Рада» з'явилася після розповіді про декілька днів завзятої боротьби, коли план ТУП провалився і була досягнута згода сторін «на організацію центру по схемі Антоновича і К, переведено вибір мене (тобто М.Грушевського. – Ф.Т.) на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якомсь само собою прийшла назва «Центральної ради»». Тобто, як і в «Уривку зі споминів...» Є.Чикаленка та в «Історії України. 1917–1923 рр.» Д.Дорошенка, у «Споминах» М.Грушевського спочатку з'явився смисловий блок про угоду щодо принципів створення об'єднаної організації, а потім – її узгоджена назва «Центральна Рада». Що випадковість у даному випадку мало ймовірна, свідчить і «Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року), упорядкований 1967 р. Яковом Зозулею, колишнім членом Центральної Ради: «В Києві Товариство українських поступовців виходить з підпілля і вирішує проголосити свою Раду об'єднувальним центром... Дізнавшись про таку постанову, Д.Анто-

нович, Іван Стешенко і Олександр Степаненко негайно поставили вимогу до Ради ТУП, щоб були закликані до організації українського центру всі українські організації, що і сталося»³¹.

Додатковим аргументом проти «поступовської» версії є те місце у «Споминах» М.Грушевського, де він говорить про вибори заступника голови УЦР: «Приставши на її (Центральної Ради. – *Ф.Т.*) організацію, тупівці понесли новий удар при виборі товариша голови»³². Мова йде про події, які відбулися 7 березня, коли, за версією М.Грушевського, один із лідерів ТУП Д.Дорошенко не був обраний до складу керівництва Ради»³³. Як можна тлумачити цю фразу? Для слова «приставши» у сучасних словниках української мови наводиться декілька значень. Серед них – «приєднавшись», «погодившись», але значення «розпочавши», «наважившись» чи «ініціювавши» – у словниках немає.

По-четверте, М.Грушевський, якщо порівняти його «Спомини» із текстами Є.Чикаленка і Д.Дорошенка, дає обґрунтованішу і переконливішу відповідь на питання, чому проект поступовців не був реалізований.

Якщо йти за логікою поступовських мемуаристів, то вся справа у тому, що членам ТУП довелося вести переговори з людьми «з демагогічним нахилом» і навіть «безпринципними демагогами»³⁴, переконати яких виявилось неможливим. Саме тому Товариство вирішило поступитися. Повторюючи відповідний фрагмент мемуарів Є.Чикаленка, Д.Дорошенко пояснює цей крок прагненням лідерів ТУП досягнути загальнонаціональної єдності. Вони так і пишуть: «Щоб не розбивати сил і не утворювати двох (у Є.Чикаленка – «нових») центрів...». Схоже, повністю погоджується з цією версією і В.Солдатенко: «Отже, щоб не розбивати сили, не допустити створення двох центрів руху, тупівці, як єдина організація, що мала свій керівний, дієздатний орган (Раду), пішли у перші дні березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради»³⁵. Із цього фрагмента перед читачем постає мудра, відповідальна і, що особливо важливо, єдина на той час українська організація із власним керівним органом (радою), яка в ім'я загальнонаціональної єдності цілком свідомо відмовилася від своїх амбіційних намірів. Але той самий читач може запитати: як ТУП, маючи організаційну перевагу, погодився на реалізацію плану своїх опонентів (причому осіб із ...«демагогічним ухилом») і, по суті, істотно звузив собі політичну перспективу. Тут щось не так. На політичний альтруїзм поведінка поступовців не схожа. Причину поразки ТУП слід шукати як у глибоких ідейно-політичних розбіжностях партнерів по переговорах, які виключали компроміс, так і у несприятливому для Товариства співвідношенні сил не лише на переговорах, але й в суспільстві. ТУП не користувався помітною підтримкою в українстві і в умовах революції не мав шансів залучитися нею. «...Його сфера зв'язків і впливів була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку...»³⁶, – писав М.Грушевський. У цій ситуації дії опонентів ТУП, незважаючи на всі їх недоліки, виявилися продуманішими і гнучкішими. Коли дискусія між сторонами зайшла в глухий кут, то саме в групі Антоновича, пише М.Грушевський, «виникла гадка кликати мене якнайскоріше до Києва – стати на чолі того проєктованого центру, щоб знейтралізувати претензії тупівців...»³⁷. Антонович і його товариші розраховували, що М.Грушевський, як колишній поступовець, буде на місці керівника майбутнього центру цілком прийнятним і для ТУП. Так воно і сталося. М.С.Грушевський пише: «...І у гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й інш. виникла теж гадка – кликати мене до Києва, в надії, що я, як діяльний тупівець давніших літ можу придатись для піднесення престижу ТУП-у і приборкання опозиції – особливо Антоновича... На мене, як видно, «старші» дивилися як на дядьку, котрий мав обов'язком стримувати її вибрики...»³⁸. У контексті зазначеного немає підстав стверджувати, що поступовці з суто патріотичних намірів «пішли у перші дні

березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради». Вони змушені були на це піти, відмовившись від власного проекту. Про яку ініціативу тут можна говорити?

Скепсис щодо ініціативної ролі ТУП при створенні Центральної Ради посилює ознайомлення з деякими іншими джерелами, добре відомими дослідницькому загалу.

8 березня кияни ознайомилися зі зверненням ТУП «До українського громадянства». Товариство одержало унікальну можливість продекларувати своє ставлення не лише до поточного моменту, але й до Центральної Ради, підкреслити свою особливу роль у її створенні (якщо вона справді мала місце) і, можливо, навіть заявити про свої претензії на лідерство. У цьому документі проголошувалась політична перспектива – автономія України (через скликання Всеросійських установчих зборів і перебудову Росії на федеративних засадах), населення закликалося і до підтримки нового державного ладу (Тимчасового уряду), і до самоорганізації, («бо тільки в поєднанні сила»), і до створення українського національного фонду, і до підтримки української преси, українських шкіл, «Просвіт», і навіть до поліпшення продовольчої справи. Відозву підписали всі члени Ради ТУП, у т. ч. Є.Чикаленко, Д.Дорошенко³⁹. Але про Центральну Раду в цьому документі навіть не згадується, хоча на цей час на міжпартійній основі уже була створена її президія, до складу якої, як заступник голови, увійшов і член ради ТУП Д.Дорошенко⁴⁰. Питання, чому Товариство «забуло» про Центральну Раду, якщо вона була його «дітищем», вимагає пояснення. Випадковим цей момент назвати важко.

Звернемося ще до одного джерела. Слідами подій 19 березня (ст. ст.) у першому номері офіційного видання Центральної Ради «Вістей з Української Центральної Ради» вказано організації, які делегували своїх представників до Ради: «Українське наукове товариство, Українське технічне агрономічне товариство, Українське педагогічне товариство, Національний український союз, кооперативи, студентство усіх вищих шкіл м. Києва, Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін.»⁴¹. Про якусь особливу роль у створенні Центральної Ради Товариства українських поступовців як окремої структури не говориться. Серед тих, хто делегував своїх представників до Центральної Ради, ТУП також не згадується, хоча про участь українських соціал-демократичних груп мова все-таки йде. Це, звичайно, не означає, що членів ТУП у Центральній Раді взагалі не було. Напевне, вони увійшли до Центральної Ради у складі групи Союзу міст, чи іншої організації. Але те, що їх не представили під власним іменем, яке було добре відоме в суспільстві, – викликає запитання. 10 років тому своє здивування з цього приводу висловив В.Верстюк⁴².

Відповіді, чому так сталося, немає і сьогодні. Але напрошується припущення, що робота в Центральній Раді не відносилася до вищих пріоритетів ТУП. Не зумівши створити підконтрольну собі загальнонаціональну організацію і опинившись у меншості у створеній на коаліційних засадах УЦР, поступовці дуже швидко стали втрачати інтерес до неї, зосереджуючись на роботі у владних структурах нового режиму. Взагалі, якщо жорстко не прив'язувати діяльність ТУП у перші дні революції до утворення Центральної Ради, підстав для запитань і здивувань із приводу «незрозумілого» висвітлення в джерелах діяльності поступовців буде значно менше. М.Грушевський у своїх «Спогадах» досить стримано оцінює проукраїнську діяльність лідерів ТУП на початку березня: «“Старші українці”, розуміючи сю напружену і начинену всякими конфліктами ситуацію, за краще вважали взагалі не вступати в українську авантюру. Чикаленко далі сидів у себе на селі і не подавав голосу. Інші теж кожний пильнували своєї служби, не спішачи приєднуватися до нового українського руху. Центральна Рада була полишена молодіжі...»⁴³. Б.Мартос також досить скептично ставиться

до діяльності ТУП на початку березня 1917 р. Днем організації УЦР він пропонує вважати 7 березня, «коли зібралися представники різних українських організацій, і коли вони заснували Центральну Раду й обрали її президію, до складу якої ввійшли представники не тільки ТУП, але й інших українських товариств». Про події 3 березня він взагалі нічого не пише. Що ж стосується 4 березня, то цього дня, за його інформацією, відбулося засідання деяких українських організацій, у т. ч. ТУП, «яке намітило план культурно-просвітної діяльності», і нічого більше⁴⁴.

Усе зазначене вище переконливо свідчить, що називати версію про «започаткування» УЦР поступовцями «неспростовним знанням» немає підстав. А це, у свою чергу, залишає відкритим поле для дальшого дослідження обставин утворення Центральної Ради.

На наш погляд, деякі з цих обставин можна прояснити, якщо уважніше проаналізувати склад опонентів ТУП у переговорах щодо майбутнього всеукраїнського об'єднання.

Діяльність цієї групи не досліджувалася істориками і мало й необ'єктивно описана в мемуарах. Зокрема, Є.Чикаленко і Д.Дорошенко про своїх опонентів пишуть із неприхованою антипатією. З їхніх слів перед читачем постають неврівноважені, безвідповідальні, без чіткої ідеологічної орієнтації, схильні до політичної демагогії люди, з якими навіть на особистісному рівні важко спілкуватися і які провалили багатообіцяючий політичний проект ТУП. Співробітництво з ними, такими «безпринципними демагогами, як Степаненко та інші...», – писав Є.Чикаленко, – мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на засідання Центральної Ради»⁴⁵.

Немає сумніву, що це суб'єктивні і політично упереджені оцінки. Але факти узгоджених дій опонентів ТУП, серед яких мемуаристи називають І.Степенка, Д.Антоновича, О.Степаненка, а також М.Міхновського і його однодумців, у недостатньо поінформованого читача можуть викликати здивування. Знадто різними здаються вони для узгодженості. Адже про Д.Антоновича й І.Степенка склалася думка як про прибічників автономістсько-федералістичної перспективи України. Що ж стосується О.Степаненка, то він увійшов в історію як послідовний самостійник, один із організаторів Української народної партії, соратник М.Міхновського, учасник II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові (1913 р.), який пройшов під гаслами сепаратизму від Росії⁴⁶. Без сумніву, діями О.Степаненка, М.Міхновського та його однодумців⁴⁷ не обмежується участь самостійників у створенні Центральної Ради. Серед засновників УЦР деякі автори називають також 24-літнього самостійника В.Отаманенка, співзасновника видавництва «Вернигора», яке 1917 р. масовими тиражами видавало самостійницькі листівки і брошури. Його вважають ідейним провідником «Братства самостійників»⁴⁸. Як переконаємося нижче, цей список має продовження. У зв'язку з цим повернемося до питання: чому ж самостійники опинилися разом із соціалістами у такому важливому політичному проекті, як утворення Центральної Ради?

Серед частини істориків існує погляд, що у березні 1917 р., як і у попередні десятиліття, самостійники не мали помітного суспільного впливу, а в українському середовищі безроздільно домінували прихильники національно-територіальної автономії України у складі Росії. Але це не так. Із початком Світової війни в українському суспільстві стали швидко поширюватися сепаратистські і самостійницькі настрої. В.Винниченко пише, що під час війни українство розпалося на прихильників «російської орієнтації», «орієнтації на німців» («з двох лих ця орієнтація вибирала культурніше... лихо»), і «орієнтації на себе, на свої сили»⁴⁹. О.Лотоцький зазначив, що в умовах війни «Ідея самостійності України, хоч як вона нереально виглядала в обставинах довоєнного часу, таки

мала своїх переконаних прихильників, які наводили аргументи, що такі не могли не переконувати»⁵⁰. Відповідь на питання, чому так трапилося, можуть підказати обставини воєнного часу, які показали повну безперспективність надій на вирішення «українського питання» в умовах Російської держави. Це і викликало еволюцію частини українських соціалістів від ідеї територіальної автономії в межах Росії до сепаратизму і самостійності. Колишні відмінності між соціалістами-автономістами і самостійниками в цих умовах почали відходити на задній план.

У літературі наводиться немало конкретних прикладів такої політичної еволюції. Мова йде не про поодинокі випадки з окремими особами, а про зміну позиції цілих груп, гуртків, організацій – як соціалістичної спрямованості, так і безпартійних, як зрілого віку, так і молоді (членів «Юнацьких спілок» та інших молодіжних груп)⁵¹. Про існування в Києві 1916 р. молодіжних груп із самостійницькою орієнтацією писав у своїх «Споминах» і М.Грушевський⁵².

У цей процес виявився втягнутим і Д.Антонович, про значну роль якого у створенні Центральної Ради пишуть всі мемуаристи і дослідники. Очолюваний ним українські соціал-демократи (у літературі про них говориться як про «групу Д.Антоновича») у роки війни визначилися на платформі Союзу визволення України і підтримували з ним зв'язки⁵³.

У даний контекст, на наш погляд, уписується і версія про участь у березневих подіях 1917 р. «Братства самостійників», запропонована Р.Млиновецьким (псевдонім Романа Бжеського), який називає себе одним із членів цієї організації.

Ми вже наводили архівні документи, пов'язані з діяльністю «Братства самостійників». Це виявлені у фондах поліції три варіанти програми цієї організації, які мали спільний прототип. Поширювалися вони в різних регіонах України. У поєднанні з іншими матеріалами, ці документи, на наш погляд, дають підстави для висновку, що організація чи окремі групи під цією назвою справді існували⁵⁴. Продовжуючи дискусію з нами, В.Солдатенко, навпаки, вважає, що «наявність згаданих документів зовсім не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації»⁵⁵. У зв'язку з цим виникає питання: скільки документів слід пред'явити, щоб шановний дослідник змінив свій погляд? Адже насправді подібних матеріалів було значно більше – як відомо, в архіви попадає, а потім виявляється істориками лише невелика їх частина. Та справа, звичайно, не в документах (при певному підході сумніватися в існуванні політичної організації можна за будь-якої їх кількості), а в людях, які стояли за ними, тримали їх у руках, переховували, читали, передавали іншим, ризикуючи при цьому попасти в руки поліції, обговорювали, сперечалися, поділяли чи відкидали продекларовані в них погляди. Справа, врешті-решт, в історичних фактах. А їх, на наш погляд, достатньо для висновку про існування в роки Першої світової війни в Україні самостійницької політичної течії, у складі якої були й ті, хто так чи інакше був причетний до зазначених документів «Братства самостійників».

У світлі зазначеного вище тісна співпраця соціалістів і самостійників при створенні Центральної Ради видається цілком природною. Можливо, це партійно-політичне середовище не було так чітко структуроване, як його опонент – Товариство українських поступовців. Але, якщо судити з конкретних дій, у ньому було достатньо внутрішньої злагоди і відчуття спільної мети. Воно мало відповідні кадрові ресурси і політичну волю, щоб розпочати формування Центральної Ради. Нарешті, у його представників було чітке бачення політичного опонента, яке служило додатковим фактором внутрішньої консолідації. Вони навіть мали власну штаб-квартиру – помешкання Д.Антоновича. У своїх «Споминах» М.Грушевський звертає увагу на «довгі наради, які відбувалися у нього (Д.Антоновича. – Ф.Т.) у тих днях, 3–4 березня»⁵⁶. В іншому місці він гово-

рить, що його донька «випадково натрапила на сю парламентну нараду в помешканню Антоновича (мається на увазі нарада, на якій ішла мова про необхідність запрошення М.Грушевського для керівництва проєктованим центром. – Ф.Т.), у п'ятницю 3 березня, зайшовши до його племінниці...»⁵⁷. Напевне, бував у будинку Д.Антоновича і М.Міхновський. Принаймні, зафіксований факт запрошення відвідати його самим Дмитром Володимировичем⁵⁸. Р.Млиновецький пише, що саме у будинку Д.Антоновича відбувалися засідання організації, яку він називає Українською Центральною Радою, організованою «Братством самостійників»⁵⁹. Хоча існування такої Ради не доведено, але «прив'язка» її до будинку Д.Антоновича характерна. Напевне, цей будинок був відкритий і для інших однодумців.

Про досить сильні самостійницькі настрої в Центральній Раді у перші тижні її діяльності писав учасник подій, член ТУП О.Лотоцький. 24 березня, негайно після приїзду із Петрограда, йому довелося звітувати перед УЦР, у складі якої тоді «переважали с.-р. та с.-д. на чолі з Ткаченком та Д.Антоновичем», про діяльність очолюваної ним у російській столиці Української національної ради. Повідомлення О.Лотоцького, в якому йшлося про факти відстоювання Національною радою різноманітних національно-культурних і політичних вимог українців, про її пропозицію Тимчасовому уряду створити «Крайову раду з київським крайовим комісаром на чолі для планомірної організації життя краю в нових умовах...», про вимогу включити українців «до складу комісії, що має виробити закон про вибори до Установчих зборів» і т. ін., більшістю було сприйняте «гаряче й непримиренно», а дехто критикував цю роботу як прояв «дріб'язковості починених Національною радою заходів». Виявляється, у Центральній Раді існувала дуже активна група «молодиків», які були непримиренно настроєні до центрального уряду і у своїх вимогах пішли значно далі петроградських поступовців. Через два дні М.Ткаченко прямо заявив на зборах, що «з Тимчасовим урядом взагалі нема чого говорити, а вже як звертатись до нього, то з іншими вимогами»⁶⁰. Як і деякі інші члени Центральної Ради, у березні 1917 р. він притримувався виразної самостійницької орієнтації, хоча залишався переконаним лівим українським соціал-демократом⁶¹.

Усе це свідчить, що принципових політичних перешкод для тісної співпраці соціалістів (як самостійницької, так і автономістської орієнтації) із послідовними самостійниками «з довоєнним стажем» при створенні Центральної Ради і на початку її діяльності не було.

Таким чином, підстав для висновку, що члени ТУП «започаткували» утворення Центральної Ради і що це є «неспростовне знання», явно недостатньо. Жоден із уведених у науковий обіг документів прямо її не підтверджує. Те, що «поступовська» версія була зафіксована в публікаціях деяких діячів Української революції (наприклад, П.Христюка⁶²), не може бути достатньою підставою. У цілому, ця версія виходить за інформаційне поле використаних для її підтвердження історичних джерел.

Схоже, що і В.Солдатенко це розуміє, коли визнає, що «...деякі елементи документів», на яких побудована його версія, «справді можна витлумачити й неоднозначно». Але замість того, щоб проаналізувати ці «елементи» предметно і чітко і витлумачити їх, він вдається до абстрактного теоретизування з приводу «відмінностей у датуванні події», як про «явище ... досить поширене та зрозуміле для мемуарних джерел, а також про «певні редакційні недосконалості інформаційно-репортерських матеріалів», що «трапляється в журналістській практиці нерідко»⁶³. Певне, у свідомості дослідника склалася досить жорстка схема, через призму якої він розглядає не лише дослідницькі тексти, а навіть історичні джерела. Лише шляхом натяжок і перебільшень можна стверджувати, що саме ТУП виробив ідею Центральної Ради і дав їй назву, що він ініціював її створення.

На наш погляд, опоненти ТУП мали не менше, а навіть більше можливостей, щоб стати ініціаторами створення УЦР. Адже достеменно відомо, що з ідеєю створення коаліційної організації, висунутою всупереч проекту ТУП, виступили саме вони. Саме ця група запропонувала і вихід із «глухого кута», в якому опинилися переговори, – запрошення на голову організації М.Грушевського. Хто перший назвав себе 3 березня 1917 р. (або навіть раніше) іменем «Центральна Рада», чи запропонував його загалу (кого включав цей загал 3 березня?) – невідомо. Можливо, у метушні перших днів революції дві групи, які перебували в різних місцях Києва, деякий час носили цю назву. При нинішній джерельній базі стверджувати щось певне неможливо. У той же час ця версія має право на існування як гіпотеза, над якою ще слід працювати, розширюючи коло документів, вдосконалюючи методику роботи з ними.

¹ Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.64.

² *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.134.

³ Там само. – С.136.

⁴ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського (Полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») // УІЖ. – 2006. – №5. – С.106.

⁵ Див.: *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський. Життя і Слово. – К., 2006. – С.210.

⁶ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.55.

⁷ Див.: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Т.1. – (Б.м.), 1970. – С.98.

⁸ Там само. – С.99.

⁹ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

¹⁰ Див., напр.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Х., 1928. – С.1; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.51; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... – С.62.

¹¹ Див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №8. – С.128.

¹² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.81.

¹³ Там само. – С.81.

¹⁴ *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.81.

¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923 рр. – Т.1. – С.51.

¹⁷ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.106, 107.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917 рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США (1945–1950–1995). – IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.254–255.

¹⁹ Там само. – С.254.

²⁰ Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.65, 68.

²¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.87.

²² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.348.

²³ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. – С.135.

²⁴ Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – С.54.

²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – С.52.

²⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.85.

²⁷ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.64.

²⁸ *Грушевський М.* Спомини. – С.129–130.

²⁹ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

³⁰ *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

³¹ *Зозуля Я.* Велика українська революція. (Матеріали до історії української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року). Упорядкував др. Яків Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С.8.

³² *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

³³ В.Верстюк на підставі документів доводить, що Д.Дорошенко все-таки деякий час обіймав посаду заступника Голови УЦР. (Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.69).

³⁴ Саме так називає Є.Чикаленко «О.Степаненка та інших». (Див.: Чикаленко Є. Уривки із споминів. – С.255).

³⁵ Солдатенко В. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

³⁶ Грушевський М.С. Спомини. – С.129.

³⁷ Там само. – С.129.

³⁸ Там само. – С.129, 132.

³⁹ Нова Рада. – 1917. – 25 березня.

⁴⁰ Верстюк В. Українська Центральна Рада. – С.68.

⁴¹ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня.

⁴² Верстюк В. Українська Центральна Рада. – С.67.

⁴³ Грушевський М. Спомини. – С.132.

⁴⁴ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.34–35.

⁴⁵ Чикаленко Є. Уривки із споминів. – С.255.

⁴⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.166.

⁴⁷ Див. Дорошенко Д. Мої спомини... – С.85; Грушевський М. Спомини. – С.129.

⁴⁸ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С.142; Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань. – Т.1 – С.114–115.

⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – Київ; Відень, 1921. – С.39–41.

⁵⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – С.299–300.

⁵¹ Див.: Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Харків, 2006. – С.275–284; Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918. Проблеми, пошуки, узагальнення: Збірник наукових статей. – Запоріжжя, 1998. – С.76–79; Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26; Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – С.213–215.

⁵² Грушевський М.С. Спомини. – С.115.

⁵³ Див.: Наумов С.О. Український політичний рух на Правобережжі. – С.279, 280.

⁵⁴ Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – С.208–209.

⁵⁵ Солдатенко В. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.105.

⁵⁶ Грушевський М. Спомини. – С.129.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – №11. – С.8.

⁵⁹ Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань. – Т.1. – С.99.

⁶⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – С.348.

⁶¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С.173.

⁶² П.Христюк, який не був причетний до утворення Центральної Ради, а включився в її діяльність пізніше, писав: «За їх проводом (членів ТУП – Ф.Т.) і було утворено в Києві в перших числах березня (ст. ст.) «Українську Центральну Раду» (див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т.1. – Відень, 1921. – С.15). Жодних деталей, документів та аргументів автор не наводить.

⁶³ Солдатенко В.Ф. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.106.

The article is devoted to the one of the discussion questions in the history of Ukrainian Central Rada (Council) about determining of the political forces, which were the initiators of the Central Rada. The author makes a conclusion that the process of Ukrainian state building on the beginning of 1917 was a result of interrelations of the representatives of different political forces from socialist and samostiyny (independent) camps.

До 190-річчя від дня народження М.І.Костомарова

Ю.А.Пінчук*

**ВІДОБРАЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ М.І.КОСТОМАРОВА**

У статті здійснено науковий огляд дисертації видатного ученого, письменника і громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) «О причинах и характере унии в Западной России», інших розвідок, що є знаковими не тільки в його творчості як історика, а й у вітчизняній історіографії в цілому. Акцентовується увага на відображенні елементів української національної ідеї.

Видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885) є однією з тих постатей, з якими асоціюється українське відродження та національна історична наука XIX ст. У його творчості як історика та у вітчизняній історіографії в цілому виділяється дисертація «О причинах и характере унии в Западной России». Вона вперше побачила світ у 1842 р. і була надрукована окремим виданням у вигляді книжечки: «О причинах и характере унии в Западной России, сочинение кандидата 1-го отделения философского факультета Николая Костомарова, написано для получения степени магистра исторических наук. Харьков. В университетской типографии. 1841». Згодом ця праця увійшла до редакційного М.Грушевським збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»¹.

Дисертація має підзаголовок: «По определению 1-го отделения философского факультета, состоявшемся 22 ноября сего 1841 г., вследствие большинства одобренных мнений, напечатать позволяется. 29 ноября 1841 года. Декан отделения, статский советник и кавалер, Петр Артемовский-Гулак». Стосовно цього в «Автобіографії» М.Костомарова зазначається: «В 1842 году, в то время, как я готовил кое-что для Бецкого в предполагаемый сборник, печаталась моя диссертация, и на шестой неделе поста назначено было ее защищение»².

Проте захист дисертації заборонили, автору наказали знищити всі її примірники і запропонували йому написати нову працю. Одним з ініціаторів зняття дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. Його, як зазначається в «Автобіографії» М.Костомарова, неприємно вразило те, що автор дисертації нагадав про неморальність духівництва у Західній Русі перед унією, про тяжкі побої, які стягував із руських константинопольський патріарх. Книгу відправили на розгляд міністру народної освіти графу С.Уварову, який доручив професору С.-Петербурзького університету М.Устрялову написати відгук. Останній фактично дійшов висновку, що ця праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а розіслані її примірники вилучили в адресатів і знищили. Із надрукованих ста примірників книжечки Костомарова вціліло лише кілька, і вони стали раритетними.

Ця дисертаційне дослідження М.Костомарова є пам'яткою української історичної науки. Характеризуючи цю працю, О.Грушевський писав, що для Костомарова центр інтересів – життя і погляди народних мас. Так само і М.Грушевський у науковій розвідці «З публіцистичних писань Костомарова» зазначив, що автор твору про унію, подаючи сумарний погляд на історію України, ставить у центрі цієї історії не ієрархічні стосунки, не школу, не полемічну літературу,

* Пінчук Юрій Анатолійович – д-р іст. наук, професор, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

а боротьбу мас. Аналогічні думки стосовно першої дисертації М.Костомарова висловив у своїй монографії автор даної статті. Він, зокрема, зазначає, що епоха запровадження релігійної унії становила інтерес для молодого Костомарова передусім в аспекті життя і переконань народу, особливо з моменту його активної участі в історичних подіях, що розгорталися. Томас Приймак у своїй монографії на основі аналізу дисертації та інших праць Костомарова розглядає його як історика-народника, попередника М.Грушевського. Зокрема, він вважає, що студії Костомарова були предтечею знаменитого есе М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». До речі, Т.Приймак, як представник української зарубіжної історіографії, вважає, що історики діаспори приділяли недостатньо уваги М.Костомарову та його науковій спадщині³.

Про першу магістерську дисертацію Костомарова писали й інші вчені⁴. Проте більш докладний її огляд зробив М.Грушевський, подавши всебічну інтерпретацію поглядів автора цієї студії на історію України та унійні процеси. Зокрема, М.Грушевський вказує на вжите в дисертації гасло «народної історії» і наголошує на тому, що «поява унії дала імпульс до активності і боротьби – не тільки против самої уніатської інтриги, але й против польської шляхти і уряду, що її підтримували – против польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності»⁵. При цьому М.Грушевський концентрує увагу на тому, що це бажання зломив Б.Хмельницький, «і справив в річище об'єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об'єднання Полудневої і Північної Русі». У цьому зв'язку М.Грушевський зауважує, що «Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя – ставить його з сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання»⁶.

Безперечний інтерес становлять роздуми М.Грушевського стосовно позиції М.Костомарова в питанні про наслідки унії, а також загальна оцінка ним дисертації вченого.

Отже, М.Грушевський констатує, що Костомаров не проливає сліз – як ми б могли сподіватись – над тим, що мрії України про незалежність змарновано. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської неволі. Українці, зазначає він, не того шукали в Москві, що там їх спіткало, – це Костомаров визнає. Але доводить, акцентує М.Грушевський, що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі і замірів України та її громадських верств «обидві Русі об'єдналися в одній Росії»⁷.

М.Грушевський утримується від категоричного висновку щодо історичних поглядів автора дисертації. «Не знати, – зауважує він, – наскільки щиро висловлював тут своє переконання молодий дебютант, і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, це не помогло. Православна інквізиція, в особі «высокопреосвященного» Інокентія, приятеля Максимовича, Погодина й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, – за весь той, як я сказав, зневажливий тон у стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була «із'ята» і знищена, а автор мусив написати нову – на тему дальшу від якої-небудь політики»⁸.

Водночас М.Грушевський висловлює логічне судження, згідно з яким перша дисертація Костомарова «дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильною закрашеним публіцистикою»⁹.

Як бачимо, М.Грушевський концентрує увагу переважно на легковажних відзивах Костомарова про вище духівництво. Слід зазначити, що ця версія «живе» вже понад півтора століття, навіть присутня в «Автобіографії» М.Костомарова. Значно менше уваги Михайло Сергійович, так само, як і Микола Іванович

у своїй автобіографії та інших творах, приділяє пов'язаному з дисертацією політичному аспекту. Можливо, М.Грушевський, подібно до Костомарова, не міг в умовах репресій (пригадаймо, що його розвідка, присвячена публіцистиці Костомарова, вийшла друком у 1928 р., коли посилилася кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», фальсифікувалася справа «Спілки визволення України» тощо) відверто висловлювати всі свої думки стосовно самоусвідомлення української нації та її національної ідеї. Імовірно, ці обидва визначні вчені й громадські діячі в певні періоди життя вимушені були приховувати своє українство, свою прихильність до окремішності українців, тобто – політичну програму українства. Проте, вжите слово «приховувати», зовсім не означає, що в їхніх працях відсутні такі думки. Слід зазначити, що це питання не залишилося поза увагою сучасних дослідників. Так, історик В.Верстюк в одній зі своїх книг зазначає, що М.Костомаров вперше публічно заявив про українців та росіян як про два різні народи в магістерській дисертації «і далі послідовно дотримувався цієї думки»¹⁰.

Також і влада часто вдавалася до заходів, розрахованих на введення суспільства в оману щодо опозиційних проявів (у поглядах, діях, громадських рухах тощо), як це сталося з кирило-мефодіївцями наприкінці 1840-х років, діяльність яких замовчувалася, а політичні уявлення були сфальсифіковані. Ось як пише стосовно цього уже згадуваний В.Верстюк: «Як не хотів приховати царський уряд факт формування української ідеї («Книга буття українського народу» вперше була надрукована лише 1918 р.), яких заходів не вживав для того, щоб унеможливити розвиток національної самосвідомості, він не міг досягнути бажаного»¹¹.

Отже, є сенс у тому, щоб акцентувати саме на такому матеріалі дисертації М.Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», який пробуджує в українського читача національну свідомість, зокрема, свідоме відчуття своєї етнічності як елементу національної ідеї. Водночас звернення до цього питання дасть можливість з'ясувати, чи замислювався дисертант над проблемами самоусвідомлення, якщо не остаточно сформованої ще на той час української нації, то, принаймні, українського народу. Це дозволить також конкретизувати (отже, певною мірою оцінити) його вклад у творення української етнічної ідентичності та у вітчизняну наукову історіографію в аспекті акумулювання в ній елементів української національної ідеї.

Не можна обійти увагою ще одну важливу деталь, пов'язану з оцінкою науковості першого магістерського твору М.Костомарова. Найвагоміше слово стосовно цього також належить М.Грушевському. Зокрема, він указує на те, що ця книжка була написана не на основі джерел, а кількох наукових праць, що монографія на ту ж тему, написана Костомаровим у 1860-х роках («Южная Русь в конце XVI века»), стояла незмірно вище від неї – «се була вповні наукова для сього часу праця». Але, на думку Михайла Сергійовича, досить уже давно і його «Южная Русь в конце XVI века» перестала бути останнім словом науки, і «в перспективі історичного досвіду вона має тепер таке ж історичне тільки значіння, як і дисертація 1841 року»¹².

Для аргументації своєї думки М.Грушевський наводить відгук М.Костомарова про власну дисертацію і в зв'язку із цим згадує про його полеміку з професором С.-Петербурзької духовної академії М.Кояловичем. Зокрема, Грушевський зазначає, що Костомаров пізніше дуже легковажно згадував працю і звертав увагу на те, що коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, послався на його дисертацію, «Костомаров назвав се просто «забавным», що його антагоніст, автор великої праці про унію, против його новіших праць посилається на сю молодецьку роботу, написану без глибокого досвіду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його

очах ся робота була просто «дрянь», справедливо забракована факультетом»¹³. При цьому М.Грушевський посилається на допис М.Костомарова «Ответ на ответ г.Кояловича», надрукований 1864 р. у №127 газети «Голос».

Дійсно, у згаданому дописі Костомаров у відповідь на закиди Кояловича на його адресу в «сепаратизме», на його неначе «колебание между русским историком и поборником малороссийских тенденций», упевнень, нібито він дивиться «на великоруссов, как на каких-то каналов, от которых нужно держать себя подалше, и с утра до вечера, на каждом шагу показывать им, что мы их понимаем, т.е. показывать им постоянно всю их негодность, все плутни, все беззакония» тощо іронічно писав стосовно своєї дисертації, що «странно, что такая дрянь могла обратить на себя милостивое внимание ученого, издавшего о том же предмете двухтомное сочинение!»¹⁴.

Таку позицію Костомарова треба розуміти, як ірреальну, вимушену, як захисну реакцію за умов обвинувачень його «у політичній неблагонадійності», у намірах виводити звідусіль «практичні вказівки, протилежні усталеній єдності Росії»¹⁵. Необхідно зазначити, що монографії та дослідження Костомарова і почасти його дисертація про унію давали багатий матеріал стосовно «вказівок». Адже не випадково її рецензував академік Петербурзької академії наук М.Устрялов, а наказав знищити сам міністр народної освіти граф С.Уваров. Отже, магістерська дисертація була заборонена і знищена за відхід її автора від офіційного трактування теми.

Не будучи згодом останнім словом науки у висвітленні історії унії, дисертаційне дослідження Костомарова зберегло при цьому свою наукову цінність унікальністю ідей, як версія трактування унійних процесів у контексті загального історичного поступу України та її сусідніх держав, а подекуди – європейського. На жаль, ця сторона розвідки Костомарова, особливо її ідеї про українську етнонаціональну окремішність майже залишалася поза увагою дослідників. Лише окремі аспекти стосовно згаданих ідей містяться у працях М.Грушевського і поодиноких студіях сучасних учених¹⁶. А сенс дисертації Костомарова, припускаємо, що і за задумом її автора, полягає саме в ілюстрації процесу націєтворення та пробудження самостійності українського народу на основі однієї історичної події.

Отже, М.Костомаров розпочинає дисертаційне дослідження, що складається з двох розділів, з'ясуванням у першому розділі причин унії, які обумовлюють її характер, і акцентує увагу на тому, що найдавніша і найголовніша причина її полягає у поділі церков, згодом появи в Червоній Русі та Україні католицьких церков, потім у втраті Галичини, яка підпала під владу Польщі, і всією Західною Руссю своєї самостійності. На основі історичної ретроспективи дисертант доходить висновку, що Русь усе ближче наближалася до тієї епохи, коли рішуче зіткнення з католицизмом стало для неї неминучим. При цьому автор оперує такими поняттями, як «політичні обставини», «дисидент», «державна ідея»¹⁷ та іншими, котрі не вписуються в рамки термінологічного інструментарію романтичної історіографії, а отже – свідчать про тяжіння вченого до позитивізму. Звертаємо тут на це увагу також задля спростування укоріненого погляду на першу дисертацію Костомарова як легковажну.

Простеживши передунійні обставини подій із часу поділу церков до Люблінського акта 1569 р., і охарактеризувавши причетних до цих подій головних учасників (Україна, Литва, Польща, Московія та ін. держави, єзуїти тощо), М.Костомаров формулює вісім підсумкових тез: «1). Що Південна і Західна Русь, спочатку одержавши християнство від греків, запозичили від них неприхильність до католицької віри. 2). Що при цій неприязні місцеві і політичні обставини приготувляли її до зближення з католицизмом поступово. 3). Що роз'єднання країни поклато початок невизначеності політичних відносин Західної Русі, а з Ягеллона народна ідея стала неясною і Русь була в якомусь сум-

нівному стані. 4). Що зближення грекосхідної віри з католицькою відбувалося по мірі зближення руських із поляками. Неприязнь до Польщі була в постійному зв'язку з неприязню до католицизму; а зближення у політичному і внутрішньому житті Руси з Польщею приводило зближення неприязних вір. 5). Флорентійський собор і об'єднання Литви з Польщею при Казимирі суть підготовчі події майбутнього об'єднання країн і вір. 6). Розладнане церковне управління й аморальність духовних були причинами ослаблення православ'я, що сприяло спробам католиків. 7). Польські наміри стали дійсні через єзуїтів. 8). Русь перед початком унії була в такому стані, що їй необхідно було перевероту, котрий би дарував їй нове життя»¹⁸.

Виходячи зі здобутків тогочасної історіографії унії, треба визнати, що викладені вище узагальнення з порушеної у цій дисертації теми були тоді оригінальними, новим словом у науці. Для нас найбільшу цінність становить думка М.Костомарова стосовно втрати в ту епоху ясності народної ідеї, тобто того кардинального фактора державності, який визначається сьогодні як національна ідея, а також – про назрілу необхідність нового життя для Руси, зокрема України. Зрозуміло, що сенсом нового життя мала стати національна незалежність і державність. Таким чином, впливає висновок, що поширення в українському суспільстві таких ідей приводило до пробудження в середовищі активних його членів етнічної самосвідомості як неодмінної складової націєтворчої думки.

У другому розділі дисертації, присвяченому характеру унії, магістрант зосереджує увагу на чинниках виникнення унії, на її створенні та обнародуванні, висвітлює найголовніших діячів («действователей») унії (духівництво, світські класи, козаки, уряд), простежує хід повстання України («Малоросії») та з'єднання Малої Росії з Великою («Московиею»). В останньому параграфі цього розділу автор характеризує ситуацію в Україні, яка виникла після з'єднання її з Московською державою. Виклад подій завершується «Вічним миром» 1686 р. (Московський мир).

У розділі дисертації під назвою «Відділ другий» подається стислий виклад історії унії від Московського миру до припинення її дії після 1795 р. на теренах України у складі Російської імперії («Всеросійської імперії»).

Завершується дисертація дванадцятьма положеннями, що виносяться на захист.

У контексті нашої розвідки серед визначених М.Костомаровим причин виникнення унії привертає увагу передовсім така: спочатку унія була задумом духовних, отож, справою партії, а не проявом необхідності народу, потім вона мимоволі стає його ідеєю, вимогою¹⁹. Як бачимо, автор, торкаючись витоків унійного процесу, залучає до нього народний елемент, який водночас уводить як провідний фактор до науки історії.

Отже, першою дослідницькою працею М.Костомарова було започатковано новий напрям в українській історіографії – народницький (народницькі школа, течія, історіографія).

Тут доречно зазначити, що теоретичні і методологічні підвалини історичних досліджень представників різних поколінь народницького напрямку еволюціонували від раннього (М.Костомаров) до зрілого позитивізму (В.Антонович, М.Грушевський). Найважливішим досягненням істориків цього напрямку є відтворення і реконструкція неперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності щодо загальноросійської історії, яке набуло логічного завершення у працях М.Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Щодо Костомарова, він як історик актуалізував і довів необхідність дослідження «народного життя» на основі широкого використання етнографічного і географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел, чим сприяв утвердженню народницького напрямку як домінуючої течії в українській історіографії

другої половини XIX ст. Творча спадщина Костомарова значно вплинула на наступне покоління істориків народницької школи, зокрема на В. Антоновича і М. Грушевського. Вчені цієї школи переважно розглядали «народ», «народні маси» як провідний фактор історичного процесу і приділяли пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших явищ «народної історії», що обумовило її деяку ідеалізацію і романтизацію.

Для концепцій представників народницької історіографії характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: «народ–аристократія», «народництво–самодержавство» й інших у висвітленні та інтерпретації подій і явищ, а також негативне або критичне ставлення до ролі антидемократичної держави в історичному процесі, котру вони персоніфікували з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією.

Принагідно зауважимо, що народницький напрям як термін вживається на позначення провідної генералізуючої ідеї наукового розвитку в українській історіографії середини XIX – початку XX ст. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Народницький напрям сформувався наприкінці першої половини XIX ст. під впливом національного романтизму, а також ідей українського месіанізму, панславизму, федералізму та егалітаризму.

Класичною у цьому сенсі є концепція М. Костомарова, елементи якої чітко проглядаються уже у ранніх працях ученого, створених у період проживання його в Україні, передусім, в дисертації про унію. Зокрема, розглядаючи питання утворювання унії, вчений писав, що спочатку вона була «необхідністю народною, але заперечною», а під час її обнародування вона «набрала політичного характеру» і з моменту початку політичної історії унії зробилася вже «народним завданням, збудила всю країну, стала центром всіх ідей, котрі рухали не тільки Московію і Литву, але і всю слов'янську Північ»²⁰. Отже, провідну роль в унійному процесі М. Костомаров відводить народу, показуючи водночас його здатність згуртуватися навколо кардинальної ідеї – здобуття національної та релігійної незалежності. Таким чином, автор пробуджував у читача, зокрема українського, думки, пов'язані з історією вітчизняного націєтворення, впливав на формування у нього національної свідомості. Адже з унією дисертант поєднував відродження України, вважав, що вона є однією з найважливіших подій, бо, будучи сама величезним злом, «показувала нам шлях на колію європейських народів»²¹.

Поряд із цим слід зазначити, що М. Костомаров, пов'язуючи необхідність унії з політичною дійсністю держави, вважав головним її завданням звільнення Західної Русі від польського правління та з'єднання її у Східній, яке здійснилося у другій половині XVIII ст. Отже, розгляд у дисертації проблеми самоусвідомлення української нації не виходить за межі існування унії. Тому націєтворча ідея М. Костомарова спочатку перебувала в рамках контексту історії унії. Незважаючи на це, дослідник поставив і успішно розв'язав низку важливих історіософських питань, пов'язаних з елементами української національної ідеї, на рівні наукових відкриттів.

Зокрема, М. Костомаров здійснив науковий огляд усіх соціальних верств (класів) народу, в тому числі докладно охарактеризував козаків. Адже під час лихоліття лише одні козаки, на думку вченого, усвідомлювали, де необхідно шукати засоби зцілення для всієї країни, сміливо підіймали меч на захист народу. Автор дисертації виділяє козаків із числа світських та інших класів тим, що завдяки їм в Україні виник новий, на відміну, скажімо, від тодішньої Литви, народ, готовий розірвати усякі узи з Польщею. Також тим, що козаки стали панівним класом в Україні, так що всі інші повинні були слідувати їхньому напрямку. І нарешті, тим, що, будучи рицарями православ'я (лицарство – козацтво православне християнське), речниками свободи, перетворили Україну у

військову республіку, яка мала всі ознаки самостійності, і могла «поводитися з Польщею, як рівна з рівною»²².

Потрібно також звернути увагу на таку важливу особливість, що націєтворча думка М.Костомарова містить у собі елемент українського державотворення. Отже, в теоретичному плані вчений зробив значний крок уперед порівняно з попередниками і сучасниками раннього періоду його творчості. Досі наявність державницької ідеї в історичних монографіях і дослідженнях Костомарова в історіографії заперечувалася, що примітизувало історичні погляди вченого і водночас спрощувало трактування сенсу народницького історіографічного напрямку. Тоді як в дисертації про унію автор ясно писав, що Малоросія (Україна), під ім'ям Гетьманщини або Козаччини, вся піднялася на рішучу війну народну, котра тепер нічим іншим не могла закінчитись, як рішучим переворотом у долі Руси і Польщі.

М.Костомаров у дисертаційному дослідженні також роз'яснює, що цю війну очолила людина (тобто Б.Хмельницький), послана Провидінням у той час, коли вже сім'я рішучого перевороту визріла. Автор дисертації докладно характеризує цю людину, ім'я котрої «так пишно лунає в історії нашій» і схиляється до думки, що вона не мала навіть розуму гетьмана Петра Сагайдачного, котрий діяв безперервно, незмінно, а Хмельницький змінювався, не доводив до кінця справи і закінчував її всупереч народному бажанню. Приєднання Малоросії (України) до Московії (Росії), вважає М.Костомаров, можна ще, та й «то не строго розбирая», назвати справою Хмельницького, але звільнення від Польщі – ніколи. «Не Хмельницький був діючою особою, а народ» – наголошує вчений, «не йому належить честь звільнення батьківщини, честь славного закінчення першої війни – він був лише обранцем народу свого»²³.

Отже, закріплений в історіографії погляд на Миколу Костомарова як історика, який звеличував особу Б.Хмельницького і лише дещо змінив ставлення до неї наприкінці 70-х років XIX ст. після відшукання в архіві Міністерства закордонних справ нових писемних джерел про епоху гетьмана, потребує перегляду. Праці вченого кінця 70-х – першої половини 80-х років, передусім розвідка «Богдан Хмельницький – данник Оттоманської Порты»²⁴, є насамперед подальшим розвитком і поглибленням його власної концепції щодо постаті Б.Хмельницького, започаткованої у ранніх студіях.

Потребують певної корекції твердження дослідників стосовно того, що лише знайомство з деякими новими архівними матеріалами привело М.Костомарова до висновку, що Богдан Хмельницький «не був ані вірним підданим російського царя після переходу під його владу, ані щирим прихильником українсько-російського союзу»²⁵. Адже вже в 40-х роках XIX ст., зокрема у першій дисертації, Костомаров, звертаючись до колег по професії, писав: «Але історик даремно шукатиме тієї поетичної сторони, яка повинна б відсвічувати це братерське з'єднання двох гілок єдиного народу. Найчорніші риси народної недовірливості, вимушена присяга, таємна неприязнь, сподівання на обман – характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддатися царю: він хотів лише цим підданством налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів»²⁶. Костомаров докладно розглянув у десятому параграфі дисертації фактори, що унеможлилювали «з'єднання Малої Росії з Великою» і дійшов висновку, що «все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу»²⁷.

В умовах російської дійсності середини XIX ст. проілюстровані вище та подібні до них думки М.Костомарова не могли залишитися поза увагою представників офіційної, і тим паче офіціозної історіографії. Тому не випадково дисертація М.Костомарова була надіслана на рецензію академіку М.Устрялову, який «був батьком так званої «прагматичної схеми російської історії», що

відповідно до політичних та інтелектуальних викликів часу улегітимнювало включення до Російської імперії України, Білорусії, Литви та Польщі й надавалася для теоретичного обґрунтування асиміляційної політики царату»²⁸. Отже, не дивно, що цей академік як прибічник теорії «добровільного входження Гетьманщини до складу Московії» дав відгук, який став підставою для заборони захисту Костомаровим дисертації та знищення всіх надрукованих її примірників.

Таким чином, є підстави переглянути також пануючу в літературі версію, згідно з якою головним ініціатором зняття Костомарової дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. У зазначеному процесі превалював не духовний, а політичний чинник. Підтвердженням цього є думка історика В.Кравченка, згідно з якою «Переяславська рада 1654 р. та її інтерпретації із самого початку мали політичний характер, зумовлений боротьбою за визначення правового статусу української державності та ролі російського чинника в українському суспільно-політичному житті. Саме політичні обставини час від часу зумовлювали її активізацію в історичній пам'яті суспільства та відігравали провідну роль в осмисленні проблеми. Відтак з української перспективи переяславські домовленості трактувалися як доказ визнання української державності, з російської – як право на її заперечення»²⁹.

Щодо розвідки Костомарова «Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты» (1878 р.), вона, як слушно показано в новітніх дослідженнях, «істотно не змінила його підходу до оцінки історичної ролі Б.Хмельницького, але для тогочасної української історіографії вона була важливим симптомом, передвісником нових тенденцій у висвітленні Переяславської злуки»³⁰. Це ж саме можна сказати про класичні історичні дослідження молодого Костомарова, котрі, на жаль, не стали надбанням широкої наукової громадськості.

М.Костомаров, розглядаючи історичне значення унії, дійшов висновку, що вона, «приводячи народ до руху, навіюючи йому побоювання за віру, зробила те, чого домагалися царі від Іоанна III, і чого би вони не досягли без неї»³¹. Таким чином, не тільки проблеми Української революції середини XVII ст. і Переяслава 1654 р., але й процеси церковної унії М.Костомаров інтерпретував у політичному сенсі. Тому мають рацію дослідники, котрі віднаходять у Костомарова «як романтичний пафос минулого, так і його ретельно-позитивістську розробку: своєрідний темперамент та інтелект історика поєднав романтичну емоцію і позитивістський культ фактів, тим самим ніби попередивши подібний синтез у Михайла Грушевського»³².

У новітніх дослідженнях наголошується, що «в історії української націєтворчої думки XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях»³³.

Уважне прочитання історичних праць молодого Костомарова, зокрема його першої дисертації, дає підстави стверджувати, що вони сповнені елементами української національної ідеї. Зокрема, в останньому параграфі дисертації про унію та її підсумкових положеннях автор звертає увагу на таку важливу особливість, що гетьмани України, і надто після П.Сагайдачного, мріяли про незалежність, але сподіватися, що Україна, без допомоги чужинців, може здобути собі незалежність, було, за тодішніх обставин, безрозсудно. У результаті розгляду унійних процесів М.Костомаров констатував, що «унія збудила до повстання Україну (Малоросію); повстання мало наслідком з'єднання цієї країни з Московією»³⁴.

Наприкінці дисертації викладено думку, котрій також не бачимо альтернативи: «Наслідки унії були цілковито протилежні її справжньому призначенню: ішлося про те, щоб з'єднати міцно Русь із Польщею, утвердити силу королів-

ства, винищити на Русі православ'я, – а вийшло те, що Русь цілком звільнилася від польського ярма, Польща загинула, православ'я звільнилося від ворогів і процвіло у всій красі»³⁵.

Слід зазначити, що головні положення Костомарової дисертації про унію суттєво не відрізняються від висновків, що їх містить історіографія проблеми періоду незалежної України, особливо праці, котрі написані в дусі публіцистичності та історичної конкретності. Зокрема, в одній із публікацій, присвяченій розгляду здобутків і втрат Люблінської унії, зазначається: «Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі загаєні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної»³⁶.

За результатами наукового огляду дисертації Миколи Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», крім спостережень, тлумачень і припущень, викладених на попередніх сторінках цієї статті, її автор дійшов також декількох узагальнень:

– зауваження М.Грушевського стосовно невідповідності назви дисертації та її змісту справедливе. Дійсно, книга давала не тільки те, що обіцяв її заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Дисертант лише побіжно торкається «Західної Росії», а головну увагу концентрує на Україні та всебічно характеризує її історію;

– унія – це лише тло, на якому дослідник розгортає історичну панораму українського суспільно-політичного і державного розвитку. Тому визначення М.Грушевським цієї праці як історично-політичний памфлет є слушним;

– дисертація до сьогодні переважно оцінювалася ученими, виходячи з рівня висвітлення в ній історії унії та використаних джерел. Історіософський зміст і політичний аспект праці, українська історична конкретика в контексті унійних процесів знаходилися на маргіналії їхніх інтересів. Проте саме це останнє становить найбільшу цінність, залишається ще майже ніким неперевершеним, хоча дисертація як дослідження про унію поступилася новітнім працям із цієї проблематики вже у другій половині XIX ст.;

– дисертаційне дослідження М.Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість. Таким чином, учений зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності;

– зміст дисертації підпорядкований утвердженню ідеї української самобутності, доцільності в певних історичних умовах федеративної форми суспільної організації та пропаганді традиції демократизму українського державотворення.

До речі, в одній із сучасних публікацій Н.Яковенко про унійні процеси звернуто увагу на таку особливість, що «українські хроністи, ретельно нотуючи безліч дрібниць із близького їм життя, «не помітили» передачі українських земель від Великого князівства Литовського Польщі»³⁷. До честі М.Костомарова, він це не тільки помітив, але вважав, що зближення у політичному і внутрішньому житті українських земель з Польщею приводило до зближення неприязних вір, що Україні потрібний був переворот, котрий би дарував їй нове життя.

Дисертант, а з ним українська історіографія, вже на початку 40-х років XIX ст., здійснили конкретний поступ від романтизму до позитивізму, але рішучі заходи імперської влади призупинили подальший розвиток цього процесу. Нова спроба позитивістської розробки історії була розпочата М.Костомаровим у київський період творчості в колі кирило-мефодіївців, що знайшло своє яскра-

ве виявлення у написаному ним маніфесті української політичної думки середини XIX ст. «Законі Божому» («Книзі буття українського народу») та інших працях. Однак і ця спроба мала наслідком ув'язнення автора у Петропавлівській фортеці та довічне переслідування поліцією. Тому надалі, маючи гіркий досвід, зрілий і навіть похилий Костомаров переважно «одягав» маску романтизму молодого Костомарова, який ховав свій потяг до позитивізму під личиною історика-художника.

Сучасники М.Костомарова та і майбутні покоління науковців аж до 1928 р. могли скласти певну уяву щодо змісту його раритетної дисертації про унію лише на підставі подальших праць автора, зокрема – двох його розвідок із харківських часів про перші козацькі повстання та князів Острозьких, надрукованих в альманасі «Молодик»³⁸. Адже у них були викладені деякі положення майже повністю знищеного накладу дисертаційної роботи ученого.

Так, у розвідці «Первые войны малороссийских казаков с поляками» М.Костомаров, з'ясовуючи причини козацьких повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. проти Речі Посполитої показав, що вони були пов'язані з низкою факторів: послаблення влади короля, свавілля магнатів, безладдя сеймів, відсутність правосуддя й святості в законах тощо. Але найгіршим було те, що в Україні «простий народ до крайності був змучений поміщиками»³⁹, отже, налаштований на спротив владі. При цьому, як і в дисертації, вчений зазначив, що верхівка привілейованих класів і станів українського суспільства мала тенденцію «якось уладнати з поляками мирно: на сеймах, депутаціями і запевненнями»⁴⁰. Така їхня позиція була пов'язана з боязню втратити свої величезні багатства, як показано в Костомаровій розвідці «Князья Острожские»⁴¹. Водночас відбувся процес ополячування великої частки «руського дворянства» (української соціальної еліти) і посилення нею утисків широких верств єдинокровного народу, в тому числі козацтва як стану, привілеї якого постійно порушувалися польськими магнатами і шляхтою⁴².

Уважне прочитання згаданих вище розвідок Миколи Костомарова, передусім дисертації про унію, свідчить, що він, будучи молодим ученим, ясно відобразив збіг історичних обставин, за яких народ України на чолі зі своїм цвітом та матеріальною силою – козацтвом був поставлений перед необхідністю піднятися вже наприкінці XVI ст. на боротьбу проти іноземного гніту, за національне визволення. При цьому вчений не залишив поза увагою соціальний зміст і релігійні мотиви повстань, очолюваних К.Косинським, С.Наливайком та іншими ватажками, а згодом війни під проводом Б.Хмельницького. Таким чином, наукова думка М.Костомарова концентрувалася навколо болючих питань вітчизняної історії і сприяла зростанню етнічної самосвідомості українців на основі елементів національної ідеї.

¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.1–40.

² Автобіографія Н.И.Костомарова. – Москва, 1922. – С.161.

³ *Грушевський А.С.* Из харьковских лет Н.И.Костомарова. – Санкт-Петербург, 1908; *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова; *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; *Прутак Т.М.* Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

⁴ *Пінчук Ю.А., Гриневич Л.В.* Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних писань М.І.Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – №4; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина – 2001. – №5; *Верстюк В.Ф.* Українофільство та державоохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.

⁵ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.VII.

- ⁶ Там само. – С.VIII.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С.IX.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Верстюк В.Ф. Вказ. праця. – С.355.
- ¹¹ Там само. – С.352.
- ¹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С.VII.
- ¹³ Там само. – С.VI.
- ¹⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.210.
- ¹⁵ Костомаров Н.И. Русские инородцы. – Москва, 1996. – С.417.
- ¹⁶ Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004.
- ¹⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.8.
- ¹⁸ Там само. – С.16.
- ¹⁹ Там само. – С.18.
- ²⁰ Там само. – С.21.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С.29.
- ²³ Там само. – С.32.
- ²⁴ Вестник Европы. – 1878. – №12. – С.806–817.
- ²⁵ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.488.
- ²⁶ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.615.
- ²⁹ Кравченко В. Вказ. праця. – С.521.
- ³⁰ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ ст.) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.542.
- ³¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ³² Іванко А.Б. Історики України ХІХ–ХХ ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С.64.
- ³³ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С.5.
- ³⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ³⁵ Там само. – С.39.
- ³⁶ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.85.
- ³⁷ Там само. – С.84.
- ³⁸ Костомаров Н. Первые войны малороссийских козаков с поляками // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Ч.3. – С.46–70; *Его же*. Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские // Там же. – С.186–203.
- ³⁹ *Его же*. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С.46.
- ⁴⁰ Там же. – С.47.
- ⁴¹ *Его же*. Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские. – С.193.
- ⁴² *Его же*. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С.47.

The author of the article has made a scientific review of the dissertation of the outstanding scholar, writer and public figure Mykola Kostomarov (1817–1885) «On the reasons and character of the unia in Western Russia» as well as of the other studies which became hallmarks not only in Kostomarov's creative work as a historian, but also in national historiography as a whole. The article emphasizes the elements of the Ukrainian national idea, presented within the context of the retrospective and perspective of Ukraine's history.

О.В.Ясь*

**ІСТОРІЯ ЯК СЮЖЕТ. ПРЕДСТАВЛЕННЯ ОБРАЗУ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОДНОЙМЕННІЙ МОНОГРАФІЇ
М.І.КОСТОМАРОВА**

Аналізується роль сюжету в монографії М.Костомарова «Богдан Хмельницький». Розглядається авторська стратегія пояснення української минуштини, зокрема її ідеалістичні та ірраціональні мотиви. Висвітлюються причини феноменального успіху монографічних студій Костомарова серед широкої читацької аудиторії.

Індивідуальний візерунок творчості кожного великого вченого завжди асоціюється з неповторними або навіть унікальними рисами. Зазвичай саме ці прикметні особливості творчої спадщини та інтелектуальної біографії становлять основу певного образу історика як у науковій думці, так і в масовій свідомості. Часто-густо вони побутують у вигляді стислих афористичних визначень на кшталт «історик-антиквар», «історик-критик», «історик-художник» і т.п.

Утім, таке представлення відображає не тільки сутнісні атрибути творчої лабораторії дослідника, а й специфіку їх рецепції науковцями та освіченою громадськістю тієї чи іншої доби. Власне, ідеться про своєрідний діалог ученого з читацькою аудиторією, яка вибірково сприймає, засвоює або відкидає певні ідеї, зважає конкретні погляди та цінності тощо.

Із цієї перспективи постає українського історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885 рр.) становить неабияку цікавість, адже історичні студії вченого користувалися надзвичайною популярністю в сучасників.

Достатньо лише згадати багатотомні видання й перевидання його праць у Російській імперії та за її межами в другій половині XIX – на початку XX ст.: «Исторические монографии и исследования» (видання Д.Кожанчикова, Санкт-Петербург, 1863–1872, т.1–12), «Исторические монографии и исследования» (друге видання Д.Кожанчикова, продовжене М.Вольфом, а пізніше М.Стасюлевичем, Москва; Санкт-Петербург, 1872–1889, т.1–20), «Історичні монографії» (за ред. О.Барвінського; серія «Руська історична бібліотека», т. 2, 9–18, Львів; Тернопіль, 1886–1895, т.1–11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (видання «Общества для пособия нуждающимся литераторам и учёным» («Литературный фонд»), Санкт-Петербург, 1903–1905, кн.1–8, т.1–21) та ін.

Та й нині, а особливо після падіння ідеологічних догматів на початку 1990-х рр., спостерігаємо справжній видавничий бум з обсягу творчої спадщини М.Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Приміром, слід відзначити кілька найвідоміших перевидань творів історика: «Исторические монографии и исследования» (Москва; Смоленск, 1994–1997, т.1–17), «История Руси Великой» (Москва, 2004, т.1–12) та ін.

Зауважимо, що тільки славнозвісна праця М.Костомарова «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» (Санкт-Петербург, 1873–1876, вып.1–6; 1888, вып.7) перевидавалася останнім часом повністю або частково (в окремих випусках) щонайменше дев'ять разів (у 1990–1992, 1991, 1993, 1995, 2003, 2004, 2005 рр.¹). Передруки ж окремих біографічних нарисів із цього монументального зібрання історичних портретів годі підрахувати.

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Мабуть, такому незвичайному успіху у вимогливого та зорієнтованого на високі й різноманітні пропозиції інтелектуального споживання сучасного читача може позаздрити будь-який нинішній український або російський історик. Вочевидь цей феномен М.Костомарова як ученого є неодмінною складовою рисою його творчості, яка потребує пильної уваги та новітнього переосмислення.

Ще за життя М.Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, майже канонічним в українській та російській історіографії (В.Антонович, Б.Крупницький, О.Піпін, В.Семевський та ін.) є порівняння його з відомим французьким істориком Огюстом Т'єррі, який уславився художнім викладом минувшини². Відтак художність, «картинність», «талановите малювання старовини» вважалися неодмінними ознаками творчості М.Костомарова³.

Заразом побутувала думка, що в монографічних студіях М.Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація й пояснення практично відсутні.

Зокрема, М.Грушевський наголошував на тому, що в історичних дослідженнях М.Костомарова «переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача»⁴.

Теза М.Грушевського в цілому адекватно відображає особливості наукової творчості М.Костомарова. Утім, вона є дещо однобічною, позаяк орієнтована на аналітичне висвітлення романтичного історіописання, яке є інтуїтивним та ірраціональним за своєю суттю.

Звичайно, такий підхід продукує суперечність. Адже пошук за принципом «подібно до подібного» стосовно творчого доробку історика-романтика апріорі передбачає отримання негативного результату.

Натомість висвітлення спадщини М.Костомарова з урахуванням сутнісних особливостей романтичної історіографії дозволяє окреслити цікаві та багатообіцяючі перспективи в дослідженні його творчості.

Передусім ідеться про роль сюжету, значення історичного контексту в репрезентації минулого, інтуїтивно-чуттєве проникнення вченого до предмета вивчення, його вживання в образи історичних осіб, які властиві для романтичного історіописання⁵.

З огляду на формат та провідну проблематику нашої розвідки спробуємо в основних рисах розглянути одну-єдину тему в спадщині М.Костомарова – представлення образу Богдана Хмельницького на сторінках його однойменної монографії.

Ця тема є особливою як для творчості М.Костомарова, так і для української романтичної історіографії взагалі.

Хмельниччина – це переломна точка, критичний стан української минувшини в романтичному історіописанні, з якого розпочалася зміна самої духовної формації існування (переродження) України. За висловом М.Костомарова, це – «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії»⁶.

Із великим гетьманом та його добою нерозривно пов'язане й становлення М.Костомарова як історика, позаяк монографія «Богдан Хмельницький» (у первісній, журнальній версії 1857 р. – «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России»⁷) принесла автору неабияку популярність та майже фантастичний успіх (лише за життя автора вона перевидавалася тричі – 1859, 1870 та 1884 рр.).

За свідченням сучасника М.Костомарова, російського історика літератури П.Польового, цю монографію «читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали найтуманніше поняття»⁸.

За визнанням М.Грушевського, «такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга («Богдан Хмельницький» – *О.Я.*) на довгі часи зісталася не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу»⁹.

На думку Д.Багалія, ця студія стала своєрідною межею, яка розділила ранню творчість М.Костомарова та його пізніші праці¹⁰.

Водночас сучасні дослідники В.Смолій та В.Степанков слушно наголошують, що вказана праця є першим фундаментальним дослідженням життя й діяльності великого гетьмана в українській історіографії¹¹.

Отож, зазначена монографія заслуговує на пильну увагу й прочитання з багатьох ракурсів та міркувань. Про це свідчать і нинішні історіографічні розвідки, присвячені костомаровському тлумаченню постаті Б.Хмельницького та його доби¹².

Невипадково вже у середовищі сучасників М.Костомарова циркулювали розмаїті, зокрема критичні, а іноді й вельми негативні оцінки «Богдана Хмельницького»¹³.

Наприклад, М.Максимович обстоював думку, що авторові студії вдалося «надати історії привабливості роману»¹⁴, хоча й закидав історикові численні прогалини та перекручення у викладі фактографічного матеріалу, зокрема його недостатнє критичне опрацювання.

М.Костомаров був змушений навіть виправдовуватись перед своїм критиком. «Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався ними без критики. Критика залишилася в моєму портфелі, тому що я не хотів видавати критичні дослідження», – зазначає вчений у листі до М.Максимовича від 2 серпня 1859 р.¹⁵

Автору доводилося відповідати й на інші закиди, а інколи й на безапеляційні звинувачення в некритичному використанні польських джерел¹⁶ та «малоросійських» літописів.

Зокрема, на початку 1870-х рр. він полемізував щодо джерельної бази та фактологічної канви викладу в монографії «Богдан Хмельницький» із російським істориком, учнем С.Соловйова Геннадієм Карповим¹⁷. Причому Г.Карпов у полемічному запалі навіть стверджував, що студія М.Костомарова написана на основі «трьох–чотирьох малоросійських літописів»¹⁸.

Однак, попри численні закиди та зауваження, ця монографія М.Костомарова не зазнала кардинальних переробок і доповнень у прижиттєвих виданнях.

Утім, В.Антонович, який прорецензував четверте видання «Богдана Хмельницького», уважав, що в студію були внесені «значні виправлення» та доповнення. Він відзначав, що автор порівняно з попереднім виданням (1870 р.) додав до джерельної бази 19 нових праць, доповнив вступ викладом подій про повстання К.Косинського та С.Наливайка, помітно розширив кілька розділів, в яких висвітлюються події 1651 р., пов'язані з Берестецькою битвою та Білоцерківською угодою, а також вмістив іменний і географічний покажчики, кілька додатків (розширив зібрання народних пісень доби Хмельниччини, подав відомості із записок єврейського рабина Н.Ганновера та статті російського історика права І.Дитятіна)¹⁹.

Але навряд чи ці переробки можна визнати такими, що істотно трансформували монографію. Адже її загальна композиція та спосіб викладу матеріалу залишилися в цілому незмінними.

Приміром, М.Грушевський наголошував, що й після низки авторських змін «Богдан Хмельницький» перебував на «дорозі між півбелетристичним образом та «чисто науковим твором»²⁰.

Така послідовна позиція М.Костомарова, усупереч низці критичних закидів, порушує питання про його дослідницькі прагнення та мотивацію, зокрема потребує пояснення.

І.Крип'якевич уважав, що автор писав вказану працю переважно під час саратовського заслання (1848–1859 рр.), «як початкуючий історик, без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір»²¹.

Але це тлумачення не є переконливим. Після першого видання (1857 р.) поперед у М.Костомарова було майже 28 років життя та десятки великих, зокрема монографічних студій, тобто достатньо можливостей та творчої енергії для суттєвої переробки «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба Хмельниччини привертала увагу історика протягом усієї творчості.

Мабуть, усе ж таки, визначальними були пріоритети самого М.Костомарова як ученого, його авторський вибір.

У рецензії 1858 р. він досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: «Усе творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, усе має носити образ послідовності та завершеності, усе має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості»²².

Цих вимог щодо викладу матеріалу та архітекτονіки праці М.Костомаров дотримується і у своїх монографіях, зокрема в «Богдане Хмельницьком».

Зауважимо, що вчений обстоював думку про найширшу адресну спрямованість своєї студії. У передмові до другого видання монографії (1859 р.) він підкреслює, що ця праця написана «не у вигляді систематичної історії, а розповіді, не для вченого кола спеціалістів, а для публіки»²³.

Недаремно виклад М.Костомарова захоплює читача вже у вступі до самої студії. Адже історик оповідає не тільки про звичний перебіг подій, а й наголошує на швидкоплинності, мінливості світу історії.

Він яскраво й колоритно описує становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденний побут козацтва, його устрій, морально-етичні й психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв, внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію.

Така надзвичайна динамічність, постійна зміна ракурсів висвітлення завожує читацьку аудиторію, яка спостерігає, як хаотичне поєднання мозаїки перетворюється на єдине, насичене фарбами історичне полотно, щоби знову розпастися й скласти новий візерунок. Відтак М.Костомаров фактично створює ефект «внутрішнього занурення», своєрідної присутності читача на різних актах дії трагічної та драматичної минувшини.

На відміну від низки розвідок М.Максимовича, в яких автор докладно показує підготовчу роботу, зокрема напрям своїх роздумів та припущень, М.Костомаров уникає подібної демонстрації. Його творча лабораторія майже повністю закрита від стороннього ока. Тільки зрідка в тексті монографії з'являються стислі посилання на певні акти або відповідні свідчення літописця, які іноді супроводжуються вердиктом історика щодо їхньої достовірності²⁴.

Одним із головних джерел динамічного викладу М.Костомарова є введення до сюжетної канви масового, колективного героя – народу, який виступає то як єдине органічне ціле, то як строката велетенська маса з багатьма прошарками

й безліччю відтінків емоційних відчужень, переживань, морально-етичних та мистецько-естетичних рис.

Майстерне оперування цими розмаїтими характеристиками витворює іманентне враження руху, калейдоскопічності історичного минулого. М.Костомаров немовби накладає явища та процеси світу історії на колективного героя, прагне показати його розмаїті реакції та почування. Він розповідає про складне становище міщан, здирства євреїв-орендарів та управителів коронних маєтків, унійні змагання, ополячення й окатоличення руської шляхти тощо. Цю багатоманітність локальних сюжетів об'єднує велике духовне устремління – ідея оборони православної віри, яке спрямовує канву викладу.

Відзначимо, що автора цікавить не стільки виклад перебігу подій, скільки питання – як це було? Але цю проблему історик порушує та вирішує в емоційно-чуттєвому, морально-етичному, зрештою, у психологічному плані.

Приміром, процес окатоличення М.Костомаров описує таким чином: «Молоде почуття піддається переконанням наставників: русин приймає римсько-католицьке сповідання, повертається на батьківщину – і все в ній здається йому варварським. Він затикає вуха, чуючи мову південноруську; на підданого свого дивиться не тільки як на нікчемного раба, а як на істоту, якої відцурався Бог, позбавлену полегшення своєї гіркої долі й на тім світі»²⁵.

Подаючи таку характеристику, М.Костомаров намагається передати читачу психологічне відчуття тієї історичної ситуації, яка склалася в добу унійних змагань. За посередністю цього витвореного художньо-емоційного образу він транслює йому іншу, сконструйовану автором, суб'єктивність.

Водночас історик висвітлює численні повстання супроти поляків, розповідає про походи козаків, їхню участь у війнах тощо. На цьому барвистому історичному тлі козацтво поступово перетворюється на «цвіт і матеріальну силу руського народу»²⁶, своєрідне уособлення, репрезентанта масового героя, який має захистити його від утисків Польської Корони.

Так, поступово виявляється один із найважливіших принципів викладу М.Костомарова – передача широкого та багатогранного історичного контексту. Невипадково автор неодноразово переробляв і доповнював вступну частину своєї студії²⁷.

Утім, у вступі до цієї монографії контекстуальне впровадження відіграє ще одну роль – воно готує читача до виходу на авансцену історії головного персонального героя – Богдана Хмельницького. Адже канони романтичного історіописання вимагають появи таких постатей у драматичну, переломну мить їхньої долі, що найповніше дозволить відтворити мінливість і суперечливість історичного буття.

На сторінках монографії постать Б.Хмельницького з'являється в часи морального занепаду Речі Посполитої, коли польська шляхта остаточно втрачає «дух молодечтва, підприємливості, войовничості, пристрасть до діяльності, порив до подвигів, захоплення славою, а, отже, разом із тим здатність до руху вперед, до перемін»²⁸.

Варто наголосити, що для М.Костомарова як історика-романтика переміни в царині духу, морально-етичних канонів «громадянства» (суспільства) є вирішальними, позаяк саме вони визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття.

Отож, поява Б.Хмельницького з перспективи авторського сюжету є досить символічною з натяком на його майбутнє призначення. Зазначимо, що до часів «громадянської зіпсованості» Польщі в переддень Хмельниччини ця історична постать згадується на сторінках великого вступу (майже 1/6 від загального обсягу тритомної монографії видання 1884 р.) лише кілька разів²⁹.

М.Костомаров майже відразу зображує Б.Хмельницького як особу, що задумала «скористатися королівськими привілеями для повернення співвітчизникам свободи»³⁰, тобто робить наголос на духовних устремліннях.

Причому навіть особисту ворожнечу Б.Хмельницького з чигиринським підстаростою Д.Чаплинським він розглядає не як трагічний випадок або сліпу гру долі, а як логічний наслідок тогочасних подій у контексті «морального знівечення польського громадянства». Відтак на сторінках монографії це протистояння постає як конфлікт «шляхтича з козаком»³¹.

Безсилля королівської влади змушує Б.Хмельницького вдатися до зброї, щоб захистити свою гідність, а, зрештою, щоб здобути духовну свободу для себе й своїх співвітчизників.

М.Костомаров досить відверто розмірковує над мотивами, які вирвали головного героя з полону повсякденного буття. «Хмельницький, можливо, розпочав війну тільки для того, щоб помститися за себе, повернути права козацтва, захистити церкву та полегшити долю народів. Але короткими напівзаходами люди не могли вдовольнитися», – зазначає історик³².

Так, на сторінках монографії великий гетьман вступає в складні, багатогранні та суперечливі взаємини з масовим, колективним героєм.

Наразі з детальнішим викладом подій Хмельниччини М.Костомаров змушений подавати дедалі більше колоритних подробиць та побутових деталей, які б заповнювали сюжетну канву монографії цікавими фактами та дозволяли втримати високий динамізм оповіді.

За великим рахунком перед істориком постала потреба «оживлювати» минуле, тобто тотально представляти образи відомих історичних героїв.

Звичайно історичні джерела не могли повністю задовольнити автора, оскільки не містили такої величезної кількості матеріалу для художніх замальовок багатьох відомих особистостей минулого. Як тут бути?

М.Костомаров вирішує це питання доволі просто. Він вкладає у вуста дійових осіб монологи та діалоги, які б могли бути висловлені в той час, або, принаймні, не суперечили відомих історичним джерелам.

Інакше кажучи, таке представлення минувшини фактично постулювало принцип можливості як один із провідних канонів техніки викладу М.Костомарова. Звісно, цей прийом історик іноді застосовував і у вступі до монографії.

Утім безпосередньо з розвитком сюжетної лінії на сторінках «Богдана Хмельницького» його використання стає справді масовим. Відтак можливе в сприйнятті М.Костомарова часто-густо випереджає дійсне (те, що було в історії за свідченням достовірних, на думку автора, джерел), але не суперечить йому!

Визнання можливого відкривало перед М.Костомаровим певний простір для творчої уяви та стилізації минувшини. Адже можливе необхідно було представити в дусі відповідної доби, адаптувати до історичного контексту.

Та навіть стилізуючи історичний матеріал, автор прагне розрізнити очевидну вигадку та ймовірну подію.

Зокрема, він так коментує літописні повідомлення про полонення козаками великого коронного гетьмана М.Потоцького під Корсунем (травень 1648 р.): «...подейкують нібито Потоцького одягли в сірячину, і Хмельницький, для потіхи козацтву, посадив його верхи на гармату. Це, певно, вигадка»³³.

У другому, третьому та четвертому перевиданнях монографії М.Костомаров намагався виправити помилки та вилучити численні апокрифи, які потрапили до «Богдана Хмельницького» з деяких джерел, зокрема із «Запорожской старины» І.Срезневського. «Мій Богдан Хмельницький очищався-очищався від цього гною, який потрапив туди завдяки довір'ю до д... та вченості Срезневського та все ж таки до цього часу після третього видання не повністю очистився», – зазначає автор у листі до О.Корсуна від 10 лютого 1880 р.³⁴

Зауважимо, що елементи стилізації історик переносить і на географічно-природне середовище, зокрема, в описи відомих битв, військових походів, дипломатичних перемовин тощо.

Саме тому М.Костомаров прагнув особисто відвідувати історичні місця, пов'язані з Хмельниччиною (Берестечко, Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Суботів, Чигирин та ін.), про що є низка свідчень і в його працях³⁵, «Автобіографії»³⁶ та спогадах сучасників³⁷.

Ще одним джерелом для стилізації минувшини в авторському викладі є етнографічний матеріал. Його вплив настільки помітний, що низка вчених (Г.Вернадський³⁸, В.Петров³⁹ та ін.) обстоює думку про особливу роль етнографічних елементів у поглядах та світобаченні М.Костомарова. Зокрема, російський історик О.Шапіро навіть розглядає історика-романтика як видатного представника «етнографічного історизму»⁴⁰.

Однак слід наголосити, що етнографічна дослідницька практика домінувала в харківський період творчості історика (1833–1844 рр.). Пізніше вона застосовувалася лише для представлення мистецько-художнього колориту української минувшини («внутрішньої історії») та осягнення духовної сутності народного буття.

Але повернімося, власне, до сюжету монографії про Б.Хмельницького та його добу. Іноді його розгортання видається не зовсім послідовним. Наприклад, такою є спроба вченого витлумачити дії гетьмана після його славетної перемоги в травні 1648 р. під Корсунем у контексті майбуття.

Автор помітно забігає наперед, зокрема пропонує читачеві вельми промовисту характеристику козацького керманіча: «...Хмельницький водночас налаштував народ проти поляків і шукав виправдання перед польським урядом. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його політичних дій, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Руські (у М.І.Костомарова «русские» – *О.Я.*) літописи називають її розсудливістю, поляки – підступністю. Але такі вчинки Хмельницького випливали з того, що в Речі Посполитій збилися між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації й не польського уряду, а вся польська нація управлялася панами»⁴¹.

Така сентенція для М.Костомарова як історика-художника, який волів, щоб виклад подій промовляв сам за себе, виглядає досить несподівано. Адже впроваджує вповні раціональні пояснення подальшого перебігу історичних подій, який конструється вченим, переважно ірраціональним та інтуїтивним способом. Ця логічна заувага виглядає як своєрідна авторська підказка читачеві, як слід сприймати українську минувшину.

Яскравими барвами М.Костомаров малює події після Корсунської перемоги Б.Хмельницького. Він колоритно описує буйство народної помсти й водночас показує ставлення до цього головного персонального героя. «Усі свавільства народу були відомі Хмельницькому. – пише історик. – Користуючись безкоролів'ям, він бачив у народному повстанні зручну нагоду надовго провчити панів й виконати свій план – послабити польську олігархію»⁴².

Відтепер співвіднесення множинності реакцій і почувань масового героя з діями та планами Б.Хмельницького становить основу сюжетної канви монографії М.Костомарова.

Приміром, автор досить суперечливо висвітлює наміри Б.Хмельницького після переможної битви під Пилявцями у вересні 1648 р. Зокрема, він зазначає, що Б.Хмельницький дає вільний вихід духу народної ненависті, але намагається утримати полум'я війни подалі від власне польських земель, прагне «встояти на законному ґрунті», коли в Польщі справа йде до обрання нового короля⁴³.

У цей час, уважає історик, Б.Хмельницький покладав найбільші надії на замирення з Польською Короною на вигідних умовах.

Але сподівання народної маси були іншими. «Народ гадав, що війна з поляками не повинна закінчитися чимось іншим, окрім цілковитого звільнення Русі від польського владарювання», – наголошує М.Костомаров⁴⁴.

Саме з цієї перспективи автор висвітлює прихильне ставлення Б.Хмельницького до обрання польським королем Яна II Казимира, хоча й вважає це найзагадковішою обставиною доби.

«Дивовижно, що Богдан Хмельницький, який оголосив себе захисником південноруського народу та сповідуваної ним православної релігії, стояв за обрання в королі колишнього єзуїта й кардинала – ніщо не давало Хмельницькому підстав сподіватися, що такий король співчуватиме прагненням православно-го народу і його вождя», – зазначає вчений⁴⁵.

Відзначимо, що М.Костомаров висловлює здогад про існування таємного зв'язку між майбутнім королем та гетьманом, який пояснює дивну позицію останнього. Він навіть обстоює думку, що ця подія спричинила духовний злам у Б.Хмельницького, який начебто зробив складний та суперечливий вибір.

«А сам гетьман засумував; щось дивне з'явилося в його характері: то він постоував і молився, довго лежав долілиць перед образами у храмі, то радився з вояками, яких тримав при собі три, і, п'яний співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній. Козацтво все прощало йому», – так описує М.Костомаров стан Б.Хмельницького після повідомлення про обрання нового короля Речі Посполитої⁴⁶.

Наведена цитата демонструє авторську емпатію (співпереживання), яка є спробою історика проникнути у внутрішній світ великого гетьмана. Цей спосіб є досить поширеним на ниві романтичного історіописання.

Водночас вказана замальовка Б.Хмельницького різко контрастує з тим духовним зламом, який відбувався в Україні, зокрема, у свідомості масового, колективного героя. «Протягом дев'яти місяців 1648 року Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок рухнув, стани перемішалися й змішалися в понятті руського козака (курсив мій – О.Я.); зв'язки між Україною і Польщею, напевно, розірвалися», – резюмує М.Костомаров⁴⁷.

Зауважимо, що авторські пошуки форм вираження внутрішньої сутності народу призводять до надання йому антропоморфних рис, тобто чеснот, притаманних окремій людині. Це дозволяє історика порівнювати, зіставляти духовні почування колективного та індивідуального героїв, які відтепер стають співмірними.

Так, М.Костомаров наголошує на кардинальних метаморфозах, які відбулися з Б.Хмельницьким, який із вигнанця перетворився на могутнього «поводиря південноруського народу». Автор зображує великого гетьмана на вершині тріумфу в колі послів «владних осіб», у момент усвідомлення своєї моральної сили⁴⁸.

Такий швидкий перехід головного персонального героя від одного духовного стану до іншого є досить характерним для творчої манери М.Костомарова та його романтичного світобачення. Адже розвиток сюжетного дійства представляє не тільки апологію славетної минувшини, а й спосіб її осягнення. Відтак саме морально-етичні, духовні характеристики героя в певний момент його буття й становлять той пояснювальний ряд, який розкриває читачеві загальну перспективу руху, що відбувається на авансцені історії.

Логіка сюжету вимагала від М.Костомарова представлення героїв також і з іншого, польського боку. Одним із таких супротивників Б.Хмельницького на сторінках монографії є польський магнат і воєначальник, князь Ярема Вишневецький. Автор відтворює його як особу, наділену багатьма чеснотами, яка персоналізує давній шляхетський дух. Він називає його «войовничим Яремою»⁴⁹, підкреслює, що його «славетне ім'я збуджувало бадьорість»⁵⁰ у польському війську у скрутний час.

Недаремно М.Костомаров навіть порівнює тріумфальне повернення Б.Хмельницького до України після укладання Зборівського договору (серпень 1649 р.) з урочистою зустріччю Я.Вишневецького у Варшаві⁵¹. Зокрема, історик

наголошує на тому нечуваному моральному піднесенні, яке породжували дії, а іноді просто поява цих персональних героїв.

Відзначимо, що таке представлення образів Я.Вишневецького та Б.Хмельницького використовується М.Костомаровим для того, аби показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних персонажів.

Ще більш цікавим матеріалом для розуміння пояснювальної стратегії М.Костомарова є відтворення подій після Зборівського миру, який Б.Хмельницький був змушений укласти під загрозою втратити кримського союзника у війні з поляками⁵².

Передусім автор зупиняється на тогочасному духовному стані масового героя, який характеризує як неповторну та яскраву мить посеред трагічного й драматичного буття. «То був славний час, але короткий і єдиний в житті південноруського народу, – час всезагального захоплення», – зазначає історик⁵³.

Утім зі Зборівським миром завершується й швидкоплинна «епоха слави та визволення», зникає дух тієї всестанової вільності, який панував на більшій частині українських земель, наголошує автор. Усенародна відданість та любов до великого гетьмана швидко змінилися відчуженням.

Простий люд споглядає безпросвітність повсякденного буття, картину суцільної руйнації й татарських грабунків. Водночас швидко постає «військовий клас» нових землевласників, яких наділяють ранговими маєтностями. «Решта народонаселення під назвою посполитих мала знову повернутися до селянства», – підкреслює М.Костомаров⁵⁴.

Саме впровадження Б.Хмельницьким такого станового устрою, на думку вченого, і стало підставою для майбутнього «запровадження поміщицького права в Малоросії»⁵⁵.

У рецензії 1858 р. М.Костомаров досить промовисто висловив своє ставлення до Зборівського миру, назвавши його «найбільшою помилкою» великого гетьмана, яка визначила трагічний хід історії Південної Русі⁵⁶.

«За Зборівською угодою сорок тисяч осіб обрано до козацького стану – їх очікувала принадлива доля користуватися з особливих прав; решта ж народу, яка стояла зі зброєю на полях збаразьких та зборівських, поверталася до стану посполитих та оберталася або в колишнє підданство панам, або в нове – козацьким чиновникам. Що могло бути більш несправедливим, ніж такий вирок?», – риторично запитує історик⁵⁷.

На цьому місці доцільно згадати про особисту драму в житті М.Костомарова, яка закарбувалася в його пам'яті на все життя. У десятирічному віці майбутній історик втратив батька, якого вбили під час пограбування. Відтак незаконнонароджений від дворянина та його селянки хлопчик опинився в становищі напівкріпосного, яким володіли його родичі. Матері Костомарова – Тетяні Петрівні – з величезними зусиллями вдалося викупити сина з неволі у 1832 р. на гроші, що залишилися від поділу майна із сестрою загиблого⁵⁸. Очевидно, що цей незабутній дитячий досвід прищепив авторові монографії відразу до будь-яких проявів кріпосництва.

Більше того, спроби батька вченого виховувати сина в дусі французьких просвітників XVIII ст., зокрема Вольтера, виплекали егалітарні устремління М.Костомарова як історика (на що звертають увагу і сучасні дослідники⁵⁹).

Із цієї перспективи «новий устрій громадянства» руйнував чесноти Б.Хмельницького як провідного персонального героя на морально-етичній шкалі вартостей Костомарова-романтика, перетворював великого гетьмана на досить суперечливу й складну історичну особистість.

Але ж яким постає «корманич південноруського народу» на сторінках монографії?

Із-під пера історика Б.Хмельницький виступає то величним, мудрим політиком та дипломатом, славетним гетьманом із неабиякою військовою кмітливостю й розважливостю, то нестримним у своєму гніві володарем, схильним до пияцтва та набожності, то простим, позбавленим аристократичних рис козацьким ватажком, який близький до простолюду.

Таке представлення образу Б.Хмельницького не тільки створює ефект калейдоскопічності, а й ореол загадковості, який чарує, приваблює читача. Причому авторське відтворення головного героя є настільки своєрідним, що російський історик В.Ключевський навіть називає такий образ – «костомарівським Богданом Хмельницьким»⁶⁰.

Заразом М.Костомаров у такий спосіб демонструє суперечливість постаті великого гетьмана, зокрема намічає лінії його майбутнього конфлікту з народною масою. На думку автора, цей конфлікт закорінен у духовному стані тогочасного суспільства, який уже не міг опанувати ані Б.Хмельницький, ані хтось інший.

«Від найпершого оголошення про повернення холопів в їхнє колишнє підданство він декілька разів видавав універсали про покору власникам, безперестанку карав неслухняних – усе марно, – пише історик. – Винних було так багато, що влада Хмельницького не могла з ними впоратися»⁶¹.

Дипломатичні комбінації та міжнародні зносини гетьмана з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Польщею, Швецією на цьому тлі виглядають радше як доповнення до, власне, тих внутрішніх чинників і причин, які невблаганно наближали козацьку Україну до новітнього військового протистояння з Річчю Посполитою. «Тодішнє внутрішнє становище України неминуче спричинило нову війну», – підсумовує М.Костомаров⁶².

Проте початок війни історик обставляє як своєрідне ритуальне дійство, яке приводить у рух хвиля релігійного завзяття та піднесення з обох боків. Війна здобуває релігійне освячення як із католицького боку – папського нунція Джованні де Торреса в поляків, так і з православного – коринфського митрополита Йоасафа в козаків⁶³. Причому формальним приводом для війни стає вимога гетьмана скасувати церковну унію⁶⁴.

Однак, незважаючи на благословення поважного православного ієрарха, нова війна з Польською Короною розпочинається для Б.Хмельницького під знаком втрати тієї величезної «моральної сили, яка була в нього торік»⁶⁵.

М.Костомаров відзначає, що гетьман навіть видав універсал, в якому закликав знищувати «залишки панські й католицькі», прагнучи «повернути попередню довіру народу»⁶⁶. Та все було даремно. Втрата «моральної сили» неминуче вела козацького керманіча до поразки.

Її своєрідним провісником стала загибель брацлавського полковника Данила Нечая, яку Костомаров зображує в контексті «вбивчого передчуття» народом майбутньої трагедії⁶⁷.

Іншим «знаменням», своєрідним попередженням читача є авторське тлумачення родинної драми Б.Хмельницького, пов'язаної зі зрадою його другої дружини Мотрони Чаплинської. Вона начебто (за версією історика) зв'язалася з якимось годинником зі Львова. Обое були страчені за наказом гетьмана його старшим сином – Тимошем.

М.Костомаров приділяє зазначеному епізоду неабияку увагу в четвертому виданні монографії, але тільки побіжно згадує в другому⁶⁸. Це вказує на авторське переосмислення доби Хмельниччини та мотивацій її головного героя.

На думку автора, ця особиста драма належить до «таких подій, які самі по собі, серед гучних політичних перипетій, здаються для історії малозначними; насправді ж за впливом на серце героїв епохи набагато важливіші, ніж може здатися»⁶⁹.

У рецензії 1882 р. на монографію П.Буцинського історик відніс родинну трагедію Б.Хмельницького до тих випадків, які «іноді зовсім непомічені за їх зовнішньою малозначністю, насправді бувають істинними причинами важливих суспільних переворотів, саме за силою впливу, котрий справляють на душевний настрій історичних діячів, які керують такими переворотами»⁷⁰.

За свідченням В.Горленка, М.Костомаров уважав цей епізод ключовим для розуміння долі великого гетьмана та його доби, зокрема, того трагічного повороту, що стався в «духовному житті Богдана»⁷¹.

Так крок за кроком історик розставляє сюжетні віхи, які торують шлях до майбутньої Берестецької катастрофи. Вони, власне, і складають його ірраціональну, ідеалістичну стратегію пояснення, яка представлена в авторському розгортанні сюжетного дійства.

Із цієї перспективи стає зрозумілим і костомарівський опис Берестецької битви (червень 1651 р.) з наголосом, за висловом В.Антоновича, на «окремих ефектних епізодах», а не на «стратегічних рухах обох армій»⁷². Адже її доля для М.Костомарова була вирішена ще раніше в царині «духу», а не на ниві військового протиборства.

Берестецька поразка докорінно змінила як особисте становище Б.Хмельницького, так і духовний стан колективного героя. Відтак в авторських замальовках тодішньої України домінує тема тотальної руйнації, масової трагедії та загального хаосу.

Її своєрідним символом є страшна київська пожежа (її автор датує 6 (16) серпня 1651 р.), яку М.Костомаров порівнює зі знищенням біблійних міст Содом і Гоморра⁷³. Воднораз він яскраво описує суцільне розчарування, яке ширилося в різних прошарках української людності.

Становище гетьмана в цій ситуації було вкрай складним. «Козаки звинувачували Хмельницького через те, що він кинув військо під Берестечком. У різних місцях України влаштовувалися бунтівні сходки, на яких засуджували Хмельницького як зрадника», – зазначає М.Костомаров⁷⁴.

За таких обставин, вважає історик, принизливий для козацького керманіча Білоцерківський договір, підписаний у вересні 1651 р., виглядав як «власний порятунок» зі скрути, тимчасове перемир'я, яке можна буде «легко перервати, коли буде потрібно»⁷⁵.

Ще гіршим цей мир був для звичайного люду. Адже «Білоцерківський трактат кинув Україну в те ж становище, в якому вона перебувала до 1648 року: чотирирічні старання, втрати народу, спустошення Русі не окупилися нічим»⁷⁶.

Проте обставини для гетьмана не поліпшилися й після укладання мирної угоди з Польською Коронаю. Недаремно М.Костомаров зображує тогочасну ситуацію в контексті загального безладдя на українських землях.

Розпочалися масові переселення українців до порубіжних земель, передусім до Московщини⁷⁷. Панували руйнація, масові грабунки та напружене очікування нової війни з поляками. Б.Хмельницький швидко втрачав навіть ті жалюгідні рештки моральної довіри, які ще залишалися після Берестецької поразки.

Утім і польська влада не могла опанувати «східні креси». Адже розмах «громадянської зіпсованості» польської нації невпинно наближав Річ Посполиту до доби великих потрясінь. Відтак на українських землях, за висловом М.Костомарова, «мешканці не думали про покору ані панам, ані жовнірам, ані самому козацькому гетьманові»⁷⁸.

Та й дії Б.Хмельницького, скеровані на утвердження становища козацької верхівки, дедалі більше суперечили настроям та прагненням колективного героя. «Козаки, користуючись своїми вольностями, мали утворити новий вільний стан нарівні зі шляхтою, а панські люди мусили знову служити панам. Пансь-

кий стан збільшувався, бо до нього належали вже й козацькі чиновники, які мали рангові маєтки», – підкреслює історик⁷⁹.

Таким чином, у сюжетному дійстві, вибудованому за сценарієм М.Костомарова, козацтво швидко втрачало роль усенародного та всестанового репрезентанта. Відтак підважувалася його духовна сутність захисника й оборонця від релігійного та національного гноблення.

Така хитка ситуація вимагала від великого гетьмана швидких і рішучих дій, зокрема пошуку нових союзників. Саме в цьому сенсі історик тлумачить його численні дипломатичні контакти (Туреччина, Крим, Московщина, Волощина, Молдова, Семигород, Швеція), які тільки пришвидшували поновлення війни.

Тимчасові успіхи у війні супроти Польської Корони, зокрема перемога в Батозькій битві (травень 1652 р.), уже не дозволяли, на думку М.Костомарова, вживатися козацькому керманичу із негативного ланцюга подій. Тож цей успіх викликав лише нову хвилю повсюдного пљондрювання й спустошення, під час якої «діставалося не лише винним, не шанувалися ані добродієство, ані сумирність»⁸⁰.

Отож боротьба Б.Хмельницького з Річчю Посполитою перетворювалася у війну на взаємне знищення⁸¹. М.Костомаров навіть вкладає у уста короля Яна II Казимира її досить промовисте визначення – «погибельна війна»⁸².

Вона розгорталася на тлі загального духовного занепаду та зневіри. «Вже не було піднесення минулих років. Нескінченні спустошення набридли народові», – зазначає історик⁸³. Тож сподівання Б.Хмельницького на моральну підтримку, порозуміння з колективним героєм були марними.

Відтоді відбувається остаточний поворот у долі козацького керманича. Черговим сигналом, поданим М.Костомаровим читачу у викладі сюжетної канви, є загибель у вересні 1653 р. старшого сина гетьмана – Тимоша⁸⁴.

Водночас історик акцентує увагу на побоюваннях Б.Хмельницького, який уважав, що порозуміння Речі Посполитої та Кримського ханства може призвести до погибелі України⁸⁵.

Більше того, автор згадує про спустошливі набіги татар на українські землі та виносить свій моральний присуд зовнішній політиці гетьмана. «Отак розраховувалась бідна Україна за шестирічне побратимство з невірними», – відзначає М.Костомаров⁸⁶.

Поступове розгортання сюжету вибудовує пояснювальний ряд історика, що складається переважно з ідеалістичних, ірраціональних складових: втрата «духовної сили» як головним персональним героєм, так і козацтвом узагалі; виникнення «військового класу», який стає символом «нового устрою» – несправедливого й ганебного в морально-етичному сенсі; суцільне розчарування та зневіра народу; смерть Т.Хмельницького; крах сподівань на коаліцію супроти Речі Посполитої з іншими державами тощо.

Власне зазначені сюжетні елементи й утворюють той переломний стан, який передує московському вибору великого гетьмана.

Зрештою в контексті авторського зображення подій союз Б.Хмельницького з Москвою 1654 р. виглядає не стільки як природна злука з єдиновірцями, скільки як спроба знайти вихід із край скрутного становища.

Невипадково російський історик Г.Карпов стверджував, що в монографії М.Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони з неба впали»⁸⁷.

Ще більш послідовним є автор в оцінці негативних наслідків «Переяславської злуки», особливо у світлі дій та планів козацького керманича. «Загалом в Україні щось не ладилось після приєднання до Московської держави», – наголошує М.Костомаров⁸⁸.

Зокрема, він зосереджує увагу на непорозуміннях між козаками та російським військом під час облоги Львова восени 1655 р.⁸⁹, згадує про тимчасові

сподівання Б.Хмельницького укласти мир з поляками на основі визнання самостійності України⁹⁰, його взаємини з Туреччиною⁹¹, пошуки нових союзників, спроби укласти широкий антипольський альянс та ін.

Зауважимо, що події 1654–1657 рр. учений відтворює значно стисліше, ніж 1648–1653 рр. Таке скорочене висвітлення цього періоду є вповні природним для М.Костомарова, адже за канонами сюжету Хмельниччина добігала свого останнього акту.

Критичною точкою в добі великого гетьмана, за версією історика, стала Віленська угода у жовтні 1656 р. За висловом автора, вона паралізувала «плани козацького гетьмана»⁹² та поховала його надії на розподіл Польщі між Московською державою й Швецією.

Зазначимо, що в третьому виданні монографії ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії Б.Хмельницького. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті в нього було ударів, але Віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами був найзгубнішим ударом для Хмельницького», – підкреслює М.Костомаров⁹³.

Таке тлумачення впливу Віленського перемир'я на долю козацького керманіча викликало низку інвектив російського дослідника П.Буцинського, який уважав, що Б.Хмельницький керувався суто особистими, егоїстичними мотивами⁹⁴.

Утім у четвертому виданні монографії цей договір трактується М.Костомаровим більш помірковано. Відтак автор висвітлює Віленську угоду у ширшій історичній перспективі, серед низки інших подій та обставин, які перешкодили великому гетьману виконати своє духовне призначення – знищити Польську державу, розділити її землі та звільнити Україну⁹⁵.

Насамкінець М.Костомаров фактично відкидає думку про можливе отруєння головного персонального героя. Натомість він приписує чи то Б.Хмельницькому, чи то народу авторство алегоричного поетичного образу про «бідну чайку, ображену двома птахами», з якими пов'язує гірку долю Південної Русі⁹⁶. Відтак великий гетьман переходить з авансцени історії у світ інобуття.

Та мабуть найвідвертішу оцінку постаті й діяльності Б.Хмельницького історик представив усе ж таки не у своїй тритомній праці, а у згаданій вище рецензії на студію П.Буцинського.

З огляду на те, що нам невідомо про перевидання цієї рецензії, наведемо досить розлогу цитату М.Костомарова: «Якщо Хмельницький зробив послуги Росії, то абсолютно супроти своєї волі. Він ніколи не думав щиро та навіки об'єднатися з московською державою; він тільки хитрував та обдурював царя, тимчасово потребуючи союзу з ним, щоб завдати удару своїм запеклим ворогам – полякам, з якими, однак, він схильний був ближче зійтися, аніж із Москвою, навіть за найбільшого прагнення розпалити супроти них усіляких ворогів між сусідами. В один і той же час український гетьман визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою й водночас допомагав Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, усіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою, ненависного для українського народу (курсив мій – О.Я.)»⁹⁷.

Ця авторська оцінка, оприлюднена наприкінці 1882 р., очевидно постала в процесі підготовки четвертого видання «Богдана Хмельницького». За свідченням приятеля М.Костомарова В.Беренштама, саме тоді історик змінив свої погляди на прагнення та мотиви дій великого гетьмана⁹⁸.

Утім зазначена монографія, попри відсутність чітко сформульованих узагальнень та висновків, які інколи представлені в рецензіях та публіцистичних розвідках М.Костомарова, репрезентує достатньо цілісне відтворення доби Хмельниччини.

Більше того, історик був одним із перших учених в українському історіописанні, який сконструював оригінальну структуру суб'єктивності. Вона включає автора, створені ним образи, сюжетне дійство з колективним та персональними героями, читацьку аудиторію, якій адресуються й передаються ці елементи.

Саме продукування такої структури суб'єктивності стало запорукою феноменального успіху монографій М.Костомарова, зокрема його студії «Богдан Хмельницький», серед широких кіл громадськості. Водночас історик започаткував монографічну розробку української історії та сприяв швидкому поширенню зазначеного виду наукової продукції⁹⁹.

Свою техніку викладу М.Костомаров в одній із праць схарактеризував як «складання» («составление»)¹⁰⁰ монографій із певних джерел.

Ця техніка ґрунтувалася на кількох базових принципах: контекстуального висвітлення подій та явищ; визнання за автором права представляти можливе в статусі дійсного, що дозволило стилізувати минуле, спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів і діалогів відомих історичних постатей.

Окрім того, авторські канони викладу передбачали введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній виступав як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху й водночас вищим позачасовим мірилом вартості в романтичному світобаченні вченого.

Для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М.Костомаров застосовує розмаїтий дослідницький інструментарій.

Зокрема він надає народу морально-етичних, мистецько-естетичних чеснот та антропоморфних рис, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного й персонального героїв тощо.

М.Костомаров використовує й емпатичне проникнення до внутрішнього світу видатних історичних особистостей, зокрема демонструє їхній духовний стан та морально-етичну мотивацію дій і вчинків. Він показує мінливість та суперечливість духовних характеристик («моральна сила», «ідеал», «ідея», «справедливість» і т.п.) і персональних героїв, і цілих станів суспільства, приміром козацтва, які, власне, і визначають їхнє призначення в той чи інший момент історичної дії.

Минувшина конструюється М.Костомаровим на кшталт драми, що виявляє конечність та нескінченність історичного буття, пов'язує минуле, сучасне й майбуття, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет є центральним елементом техніки викладу, який сполучає дослідницькі практики М.Костомарова (етнографічну, літературну та ін.).

Водночас сюжетна лінія представляє його ідеалістичну, ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином поєднуються вимоги до критичного й достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей. Таке сполучення зумовлювало виникнення певних конфліктів у процесі опрацювання матеріалу, але вченому вдавалося досить гармонійно узгоджувати ці суперечності у своїх працях.

Узагалі зазначена стратегія пояснення відображає героїко-художній стиль мислення М.Костомарова як історика з морально-етичним та мистецько-естетичним ідеалом науковості.

Звичайно, такий пояснювальний ряд майже не сприймався вченими, орієнтованими на аналітичне витлумачення історії та сцієнтистський ідеал наукових знань. Однак інтуїтивне конструювання минувшини попри численні вади (аполіогія героїко-легендарних мотивів, психологічний редукаціонізм, ідеалізація колективного героя, фактографічні перекручення, приховані апокрифи та низка ін.) упритул наближало М.Костомарова та інших істориків-романтиків до проблеми іншої суб'єктивності, осягнення якої відбувалося на теренах дослідницьких практик ХХ ст.

Але цим не вичерпуються здобутки автора монографії «Богдан Хмельницький». М.Костомаров уперше висунув, сформулював і спробував відповісти на питання: якою мірою великий гетьман був співтворцем історії? Після М.Костомарова жоден історик, який писав про Хмельниччину, уже не міг уникнути відповіді на це питання.

¹ Див. докладніше: *Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В.А.Смолія. – К., 2005. – С.407–408.

² *Антонович В.* Н.И.Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.ХХVII; *Пыпин А.Н.* Н.И.Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – №5. – С.423; *Семевский В.И.* Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – №1. – С.200; *Крупницький Б.* Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей (на правах рукопису). – Мюнхен, 1959. – С.88 та ін.

³ *Маркевич А.* Костомаров Николай Иванович // Русский биографический словарь: В 25 т. – Санкт-Петербург, 1903. – [Т.9: Кнаппе – Кюхельбекер]. – С.317; *Пыпин А.Н.* История русской этнографии: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.159–160; *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. – К., 1920. – С.88; *Клепацький П.* М.О.Максимович як історик // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.81 та ін.

⁴ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – [К.,] 1928. – С.V.

⁵ Див., напр.: *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А.Л.Дымшиц. – Ленинград, 1956. – С.52; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.110–111; *Савельєва И.М., Полетаєв А.В.* Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.506, 522 та ін.

⁶ *Костомаров Н.* [Рец.] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозёрским. – К., 1856. – Т.1 // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №2. – С.114.

⁷ *Его же.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №1. – С.200–290; №2. – С.515–575; Т.111, №3. – С.207–264; №4. – С.529–574; Т.112. – №5. – С.323–376; №6. – С.377–424; Т.113. – №7. – С.1–50; №8. – С.315–358.

⁸ *Полевой П.Н.* Историк-идеалист // Исторический вестник. – 1891. – №2. – С.508.

⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.8. – Ч.2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – С.216.

¹⁰ *Багалій Д.* Історіографічний вступ [до «Нарису історії України: на соціально-економічному ґрунті»] // *Багалій Д.* Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком. В.В.Кравченко. – Х., 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.224.

¹¹ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.24.

¹² *Пінчук Ю.А.* Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М.Костомарова // Укр. іст. журн. – 1994. – №5. – С.139–144; *Степанков В.* Національна революція ХVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини ХІХ ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми) // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.480–484 та ін.

- ¹³ *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1893. – С.418.
- ¹⁴ *Максимович М.А.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т.1. – С.399.
- ¹⁵ *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И.Костомарова: I. Письма Н.И.Костомарова к М.А.Максимовичу; II. Н.И.Костомаров и «Киевская старина» // Украина. – 1907. – Т.4. – №2/3. – С.232.
- ¹⁶ *Костомаров Н.* Письмо в редакцию [З приводу звинувачення «Московского обозрения» в некритичному використанні польських джерел у монографії «Богдан Хмельницкий»] // Санкт-Петербургские ведомости. – 1859. – 4 авг. – №167. – С.726.
- ¹⁷ *Его же.* Ответ г. Карпову. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1762. Сочинение Г.Карпова. – Москва, 1870 // *Его же.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С.Угловский. – Москва, 1996. – [Т.16]: Русские инородцы. – С.515–523; *Его же.* Заметка по поводу изданной в Москве книги: «г. Костомаров как историк Малороссии», Соч. Геннадия Карпова // Там же. – С.340–343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г.Карпова з М.Костомаровим: *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.; Полтава, 2000. – С.106–124.
- ¹⁸ *Карпов Г. г.* Костомаров как историк Малороссии. – Москва, 1871. – С.28.
- ¹⁹ *В.А. [Антонович В.В.] [Рец.]* Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и исправл. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.1–3 // Киевская старина. – 1884. – №6. – С.315–320.
- ²⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.2. – С.215.
- ²¹ *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – Л., 1923. – С.48.
- ²² *Костомаров Н.* [Рец.] Чорна рада, хроника 1663 года П.Кулиша. – Санкт-Петербург, 1857; Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П.Кулиша. – Санкт-Петербург, 1857 // Современник. – 1858. – Т.67. – №1. – С.2.
- ²³ *Его же.* Богдан Хмельницкий: В 2 т / 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург, 1859. – Т.1. – С.VI.
- ²⁴ *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. – Т.1. – С.221, 255–256; Т.2. – С.222 та ін.
- ²⁵ Там же. – С.29.
- ²⁶ Там же. – С.40.
- ²⁷ У первісному вигляді вступ з'явився в журнальному варіанті монографії (див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т.110. – №1. – С.204–216). Цей вступ суттєво розширювався та доповнювався в другому, третьому та четвертому виданнях монографії (див.: *Его же.* Введение // *Его же.* Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.1. – С.1–32; *Его же.* Введение // *Его же.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. – Санкт-Петербург, 1870. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.XIV–CLXXII; *Его же.* Введение. Козачество до Богдана Хмельницкого и его отношение к Речи Посполитой // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.1–182). Для розширення вступу учений використав свою відому статтю: Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т.108. – №9. – С.195–254.
- ²⁸ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.194–195.
- ²⁹ Там же. – С.70, 124, 181.
- ³⁰ Там же. – С.232.
- ³¹ Там же. – С.235.
- ³² Там же. – С.303.
- ³³ Там же. – С.299.
- ³⁴ *Корсун А.* Н.И.Костомаров // Русский архив. – 1890. – №3. – С.219.

- ³⁵ Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – 1882. – №5. – С.241–256; *Его же*. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – 1885. – №12. – С.489–508.
- ³⁶ *Его же*. Автобиография // *Его же*. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.Пинчук. – К., 1992. – С.296, 299–300.
- ³⁷ Горленко В. Две поездки с Н.И.Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – №1. – С.111–123; Недоборовский З. Мои воспоминания // Там же. – 1893. – №2. – С.206–207.
- ³⁸ Вернадский Г.В. Русская историография / Сост. В.Н.Козляков. – Москва, 1998. – С.115.
- ³⁹ Петров В. Різдво р. 1846 (За Кулішевими матеріалами) // Шевченко. Річник перший. – [Х.], 1928. – С.140.
- ⁴⁰ Див.: Марголис Ю.Д. Из материалов о А.Л.Шапиро // Памяти Ю.Д.Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н.О.Серебрякова, Т.Н.Жуковская. – Санкт-Петербург, 2000. – С.510.
- ⁴¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.1. – С.307–308.
- ⁴² Там же. – С.347.
- ⁴³ Там же. – Т.2. – С.15.
- ⁴⁴ Там же. – С.16.
- ⁴⁵ Там же. – С.51.
- ⁴⁶ Там же. – С.54.
- ⁴⁷ Там же. – С.57.
- ⁴⁸ Там же. – С.64.
- ⁴⁹ Там же. – С.122.
- ⁵⁰ Там же. – С.98.
- ⁵¹ Там же. – С.198.
- ⁵² Там же. – С.166–167.
- ⁵³ Там же. – С.198.
- ⁵⁴ Там же. – С.208.
- ⁵⁵ Там же. – С.209.
- ⁵⁶ Костомаров Н. [Рец.] Чорна рада, хроника 1663 года... – С.5
- ⁵⁷ Там же. – С.6. У своїй першій магістерській дисертації (1841/1842 рр.) М.Костомаров висловився ще категоричніше: «Этот Хмельницкий был только велик на словах, мал на деле. Счастливое окончание зборовского мира возгордило его, и отклонило от него сердца подчинённых» (Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – [К.], 1928. – С.34).
- ⁵⁸ Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1898. – №11. – С.207–217.
- ⁵⁹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.188.
- ⁶⁰ Ключевский В.О. Н.И.Костомаров // Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Москва, 1989. – Т.7: Специальные курсы. – С.380.
- ⁶¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.264.
- ⁶² Там же. – С.231.
- ⁶³ Там же. – С.301, 303.
- ⁶⁴ Там же. – С.264, 273.
- ⁶⁵ Там же. – С.306.
- ⁶⁶ Там же. – С.286.
- ⁶⁷ Там же. – С.285.
- ⁶⁸ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – Т.2. – С.206.
- ⁶⁹ *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.311.
- ⁷⁰ *Его же*. [Рец.] Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882 // Южный край (Харьков). – 1882. – 28 дек. – №693. – С.2.
- ⁷¹ Горленко В. Указ. соч. – С.113.

- ⁷² В.А. [Антонович В.Б.] [Рец.] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... – С.317.
- ⁷³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.2. – С.410.
- ⁷⁴ Там же. – С.397–398.
- ⁷⁵ Там же. – С.432–433.
- ⁷⁶ Там же. – Т.3. – С.1.
- ⁷⁷ Там же. – С.6.
- ⁷⁸ Там же. – С.10.
- ⁷⁹ Там же. – С.37–38.
- ⁸⁰ Там же. – С.36.
- ⁸¹ Там же. – С.57.
- ⁸² Там же. – С.59.
- ⁸³ Там же. – С.88.
- ⁸⁴ Там же. – С.98.
- ⁸⁵ Там же. – С.120.
- ⁸⁶ Там же. – С.122.
- ⁸⁷ Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – Москва, 1870. – С.140.
- ⁸⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.182.
- ⁸⁹ Там же. – С.208.
- ⁹⁰ Там же. – С.220.
- ⁹¹ Там же. – С.229–230.
- ⁹² Там же. – С.234.
- ⁹³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.254.
- ⁹⁴ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Х., 1882. – С.204–205. Див. про погляди П.Буцинського: *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / An Introduction* by I.L.Rudnytsky. – Edmonton, 1982. – P.114–118.
- ⁹⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т.9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т.3. – С.237.
- ⁹⁶ Там же. – Т.3. – С.239.
- ⁹⁷ Костомаров Н. [Рец.] Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком... – С.2.
- ⁹⁸ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н.И.Костомарова // Киевская старина. – 1885. – №6. – С.224.
- ⁹⁹ Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав, 1920. – С.7.
- ¹⁰⁰ Костомаров Н. Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663–1687 // Вестник Европы. – 1879. – №4. – С.610.

The article analyzes the role of plot in M.Kostomarov's monograph «Bogdan Khmel'nitskiy». Author's strategy of explanation of Ukrainian past, particularly its ideological and irrational motives, is examined. The reasons for phenomenal success of M.Kostomarov's monographic articles among wide readership are revealed.

О.Т.Гончар*

«ЛЮДИНА НАУКИ, ЗАКОХАНА В НЕЇ...» (М.І.КОСТОМАРОВ)

До уваги читача подаються маловідомі спогади П.В.Бикова про М.І.Костомарова. Аналізуються місце М.І.Костомарова в суспільно-політичних та наукових процесах другої половини ХІХ ст., особливості його творчої спадщини і змістова цінність мемуарів у цьому сенсі.

За роки незалежності українська історична наука зробила величезний поступ у своєму розвитку. Вона позбулася ідеологічних тягарів і впевнено крокує вперед, інтегруючись у європейський та світовий науковий процес. Нині українська історіографія гостро відчуває потребу об'єктивної оцінки складного шляху свого становлення за умов бездержавності. Надзвичайно важливим етапом на цьому шляху було ХІХ ст., яке подарувало нам багато яскравих постатей. Серед них особливе місце займає Микола Іванович Костомаров, 190-річчя від дня народження якого відзначається цього року.

Навряд чи багато українських учених можна охарактеризувати такою кількістю суспільно значимих якостей, яких вартий М.І. Костомаров. Це видатний громадсько-політичний діяч, історик, джерелознавець, етнограф, археограф, мовознавець, письменник, публіцист, оратор, педагог, загалом надзвичайно талановита й дивовижно ерудована людина, до останнього подиху віддана науці. Його творчий доробок за своїм складом викликав і досі викликає неабияке захоплення, а його значення у формуванні української національної свідомості та історичної науки важко переоцінити.

Особистість М.І.Костомарова традиційно привертала до себе увагу активною роллю в історії суспільної думки Російської імперії та слов'янства, лідерством у Кирило-Мефодіївському товаристві та глибоким трагізмом долі. Вчений, безумовно, позитивно вплинув на підвищення суспільного значення історії як науки, а його тексти звучать і сьогодні надзвичайно актуально, оскільки в них наскрізно проглядається душа борця за істину та ідею, за які він боровся і страждав усе життя.

М.І.Костомаров і його спадщина неодноразово ставали предметом пильного вивчення, прискіпливого розгляду і критики як за життя вченого, так і після його смерті. Одні його ненавиділи, ладні були знищити, інші ж – захоплювались і підносили до небес. М.Костомарова звинувачували у поверховому аналізі джерел, тенденційності, партійності і пов'язаних із цим фактографічних і навіть концептуальних помилок. У цих звинуваченнях є, безперечно, певна доля істини, незначна у порівнянні з тим, наскільки широкими і різноманітними були його наукові інтереси. Деякі огріхи цілком зрозумілі тому, що історик інколи покладався на свої здібності у запам'ятовуванні текстів, а виступи ідеологічних опонентів сприймав як особисту образу, внаслідок чого його публіцистичні виступи мали значну емоційну складову. Щодо «партійності» М.Костомарова, то вона найчастіше проявлялася у його баченні української історії і була природною реакцією на ще «партійніші» погляди його ідейних опонентів. Проте жодного свого читача Костомаров не залишив байдужим. І це зрозуміло, оскільки його праці дають можливість аналізувати психологію і філософію історичного вчинку, пояснюють конкретно-історичний вибір осіб, відомих та маловідомих читачеві. На різних етапах розвитку суспільства будь-який читач, незалежно від свого віросповідання, національної приналежності та політичних уподобань,

* Гончар Ольга Трохимівна – мол. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

задовольняв творами М.Костомарова власний інтерес до яскравого динамічного історичного тексту, насиченого дійовими особами, які живуть разом з автором твору.

Інтерес до постаті історика у пострадянські часи значно виріс у зв'язку з потребою історичної науки у переосмисленні інтелектуальних надбань попередніх поколінь, а також у виокремленні досягнень кожної нації за період свого існування. Це стосується і української історичної науки, яка розвивалася до 1991 р. за умов бездержавності. М.І.Костомаров в однаковій мірі має відношення як до української історичної науки, так і до російської. Тому, очевидно, не випадковим явищем є своєрідне змагання історіографів у доведенні факту приналежності вченого до російської чи української науки. Ми не бачимо сенсу в однозначному віднесенні М.І.Костомарова до духовної скарбниці українців чи росіян. Його творча спадщина настільки об'ємна і значуща в історії науки, що обидві нації мають право назвати вченого «своїм». Але одного неможливо заперечити: душа М.І.Костомарова завжди належала Україні, її історії та майбутньому у сім'ї братніх слов'янських народів. Це доводять його твори, автобіографія, епістолярій та мемуаристика, які безпосередньо або ж опосередковано висвітлюють життєвий і творчий шлях великого українця.

Значна частина мемуарів про М.І.Костомарова була опублікована в кінці 80-х рр. XIX ст. одразу після смерті вченого та на початку XX ст. Про особисте знайомство з ним писали історики, письменники, публіцисти, його студенти, родичі, друзі і т.п. Їх спогади значною мірою дають змогу відтворити уявний образ відомого діяча в історії Російської імперії XIX ст. У радянські часи їх кількість значно зменшилася і навіть припинилося перевидання мемуарів. Лише з падінням тоталітарного режиму історіографи повернулися до цієї справи. Але комплексного видання спогадів, на жаль, так і не створено – це справа майбутнього, сподіваємося недалекого. І перша ластівка уже є. Мова йде про працю під назвою «Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової»¹, підготовлену доктором історичних наук, професором Ю.А.Пінчуком, яка побачила світ 2005 р.

Погоджуємося з думкою Я.Козачка, який стверджує, що в оцінці М. Костомарова як історика великого значення набуває залучення нових джерел, їх комплексний аналіз на основі постмодерних методологічних підходів, враховуючи особливості контексту доби, її історико-соціологічні вектори. Відхід від застарілих стереотипів, які базуються на неоднозначних та деструкційованих у минулому оцінках ученого, набуває першочергового значення для сучасних дослідників творчості М.Костомарова².

Цікавими для дослідників творчості історика та суспільно-політичних і наукових процесів другої половини XIX ст. видаються нам спогади відомого російського бібліографа і письменника П.Бикова (1843–1930), які зберігаються у Російській Національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург). Автор мемуарів особисто був знайомий із М. Костомаровим, знав оточення вченого і цінував його як непересічну особистість. Як свідчать спогади, П.Бикову була відома складна доля історика, пов'язана з його громадянською позицією і ставлення імперської державної машини до М.Костомарова. Це викликало у молодого письменника неабияку повагу і захоплення відомим ученим.

Життя і діяльність М.Костомарова цікавили П.Бикова і як бібліографа, і як письменника-початківця, тому він докладно записав коротку автобіографічну розповідь першого і поєднав її з власними спостереженнями. Варто зазначити, що мемуари, хоч і невеликі за обсягом, проте надзвичайно змістовні, оскільки читач не тільки розкриває для себе М.І.Костомарова як особистість, а й бачить його на тлі складної суспільно-політичної ситуації, яка склалася в Російській імперії на початку 60-х рр. XIX ст. Очевидно, що автор цікавився російським

історіографічним процесом другої половини ХІХ ст. і надавав неабиякого значення у ньому М.Костомарову.

Зі спогадів дізнаємося, що знайомство П.Бикова з М.Костомаровим відбулося 1860 р. На той час останній був зрілою особистістю, яка пройшла випробування засланням, популярним оратором і професором Петербурзького університету. П.Биков лише починав свій життєвий шлях (йому сповнилося 17 років) і його, як і все молоде покоління тих часів, охопила хвиля суспільно-політичних подій, пов'язаних з антикріпосницькою реформою. Прикметно, що спогади він написав уже у зрілому віці (приблизно в другій половині 20-х рр. ХХ ст.), добре осмисливши події минулого і зробивши відповідні висновки про сутність подій означеного періоду.

Уперше П.Биков побачив М.Костомарова біля стін Петербурзького університету в оточенні юрби студентів майже усіх факультетів, які влаштували улюбленому професору бурхливі овації. Важко сказати, з якою метою автор мемуарів перебував у Петербурзі, адже він на той час уже був студентом Харківського університету. Також нічого не відомо про те, як він познайомився з російським журналістом Олексієм Разіним³, однак зі спогадів дізнаємося, що останній представив майбутнього письменника і бібліографа відомому вченому. На думку О.Разіна, Костомаров був істориком-філософом, белетристом, поетом, який викладає свій предмет за своєю, розробленою ним методикою. «Словом, это Костомаров, вызывающий и удивление и умиление, человек науки, влюбленный в нее,» – констатує журналіст.

Цікавою, на нашу думку, є коротка автобіографічна довідка, записана П. Биковим під час візиту до М.Костомарова. Насамперед історик підкреслив, що його мати була українкою, і він має простонародне, провінційне та позашлюбне походження. Костомаров, наголосивши на інтересі батька до французької літератури, з ідеями якої він знайомив не тільки сина, а і власних селян, з невідомих причин називає його «помещиком Струйским», приховавши справжні обставини смерті.

Автор спогадів демонструє обізнаність із науковою спадщиною М. Костомарова та ідеями, які той пропагував за життя і відобразив у своїх працях. Очевидно, інтерес до творчої спадщини вченого з'явився у П.Бикова вже після першого знайомства. Він називає М.Костомарова своєрідним історіографом, романтиком, практичним панславистом, палким проповідником повної свободи думки і «наукового виховання народу у широкому розумінні цього поняття». Насамкінець П.Биков проводить паралель між М.Костомаровим та французьким істориком Огюстеном Тьєррі⁴.

Принагідно зазначимо, що у поданому до уваги читача мемуарному нарисі М. Костомаров висвітлюється як титан наукової праці, предтеча великих змін і потрясінь імперської Росії другої половини ХІХ ст. і, разом із тим він постає як скромна, чужна й відкрита для спілкування людина.

Текст спогадів зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки у м. Санкт-Петербурзі (Ф.118 «Быков П. В. и Быкова З. Н.», д. №1463. «Беллетрист и народник Н.И.Костомаров. Воспоминания». Оп.1. Л.1–5. Машинопись). Автор спогадів Биков Петро Васильович (відомий російський письменник, бібліограф) народився у м. Севастополі. Випускник Харківського університету. Почав друкуватися у 1861 р. Брав участь у редагуванні часописів «Дело» (1880), «Русское богатство» (1881–1900), «Современник» (1911–1915) та газет «Степь» (1885–1886), «Слово» (1904–1905). П.Биков – автор численних біографічних нарисів про видатних літературних діячів⁵. 1930 р., уже після

смерті письменника, вийшли його спогади про літературне життя другої половини XIX ст.⁶ Припускаємо, що пропонований увазі читача нарис міг увійти до цього видання. На жаль, нам не вдалося його віднайти у книгосховищах України та Росії, тож однозначно стверджувати не можемо. Текст подається повністю, мовою оригіналу зі збереженням авторської орфографії і приміток.

Беллетрист и народник Н.И.Костомаров

Такие имена, как Арсеньев⁷, Грановский⁸, Погодин⁹, Устрялов¹⁰, Шубинский¹¹, Соловьёв¹², Забелин¹³, Богданович¹⁴, Семевский¹⁵, Мордовцев¹⁶ и др. доказывают, какие бурные шаги вперед сделала русская история. Тут передо мною невольно развёртывается длинный свиток личных воспоминаний. Я проходил мимо университета с известным журналистом, писателем-педагогом Алексеем Егоровичем Разиным и попал как раз на орацию, которую сделали профессору студенты чуть-ли не всех факультетов. Человек с военной выправкой, лет сорока с лишком, с улыбкой и замешательством на бледном лице словно от мух отбивался от рьяных почитателей.

– Умоляю вас, друзья, не шумите. Не обращайтесь на себя внимания альгвазилов и шпионов, следящих очень усердно за нами..., – говорил он вполголоса. – Вы хорошо знаете мое положение с тех пор, как в прошлом году я начал читать вам лекции...

Профессору было что страшиться: только год назад (в 1859 г.) он получил кафедру истории и популярность его росла не по дням, а по часам. Не надо забывать, что начинались шестидесятые годы, пора умственного пробуждения русского общества, протесты против общественного строя чувствовались каждым чутким человеком, и тайная пропаганда и возмущения против крепостного права давно еще со времени крымской кампании, висели в воздухе и только ждали удобного момента, чтобы разразиться. Лучшие умы, казалось, забili тревогу, будя не только интеллигентные слои, но и народ.

Мы поровнялись со входом в университет, и спутник мой, Разин, сказал: «Сию минуту я представляю вас этому удивительному деятелю; он и историограф-философ, преподающий свой предмет по совершенно своеобразному методу, и беллетрист, и поэт, словом это Костомаров, вызывающий и удивление и умиление, человек науки, влюбленный в нее.

– Николай Иванович, – произнес Разин, представляя меня ему, – вот молодой писатель, преданный науке, желающий изучать историю литературы и библиографию и уже собирающий для этого материалы, назначьте ему свидание у вас! Получив согласие, мы поспешили удалиться.

Костомаров принял меня, спустя несколько дней, очень любезно поговорил о юге и стал диктовать мне: «Я родился 4 мая 1817 г. в слободе Юрасовка Воронежской губернии, в семье помещика Струйского, женатого на своей крепостной, таким образом я происхожу из народа. Моя мать, малороссиянка, была отдана отцом моим в московский пансион, получила прекрасное воспитание и затем, когда мне уже исполнилось одиннадцать лет, женился на ней; таким образом, я родился до брака».

Далее из продиктованного Костомаровым, я узнал, что отец его был большой поклонник французской литературы XVIII века, идеи которой он старался привить своим дворовым и сыну, но сам отличался немалой жестокостью. Костомаров, однако, умолчал о том, что крепостные даже, вследствие жестокости помещика, убили его.

Мать отдала, по смерти мужа, сына своего в воронежский пансион, откуда его исключили за шалости. Затем он поступил в воронежскую гимназию, которую блестяще окончил в 1833 г., и где стал первые-же года обнаруживать редкие способности, пристрастился к чтению и проявил признаки литературного дарования. Учителя московского пансиона дали Костомарову прозвище «enfant miracleux»*. Из гимназии Николай Иванович поступил в Харьковский университет на историко-филологический факультет, много работал, изучая то классическую древность, русскую старину, то французскую литературу, знатоком которой остался навсегда.

Задумав, что в военной службе он может почерпнуть сильно интересовавшие его исторические сведения, он сделался военным и производил изыскания в качестве юнкера драгунского полка. Но военная служба стала ему претить и он бросил его, и из кинбургского полка, перебравшись в острогожский архив, окончательно отдался истории и этнографии. Его исторические вкусы определились окончательно. Выдержав магистерский экзамен по русской истории, он представил диссертацию «О значении унии в западной Руси»¹⁷, но, по доносу Устрялова, все экземпляры книги были сожжены, и Костомарову позволено было написать другую диссертацию о народной поэзии. К этому времени относятся его работы, дра-

* *Enfant miracleux* (фр.) – дивовижна дитина, іншими словами – «вундеркінд».

мы, беллетристика и стихи, написанные по малорусски, большей частью под псевдонимом Иеремии Галки (підкр. – *Авт.*). В 1845 г. он был учителем в городе Ровно Волынской губернии, а в следующем, 1846 г., избран на кафедру русской истории в Киевском университете. Здесь он основал Кирилло-Мефодиевское братство, преследовавшее идею народного освобождения и просвещения. На Костомарова был сделан донос, он был арестован и в 1847 г. заключен в Петропавловскую крепость, после чего «переведен на службу» в Саратов. Здесь его положение значительно улучшилось, он приобрел популярность, начал писать историю Богдана Хмельницкого, «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа»¹⁸, «Стеньку Разина»¹⁹, трагедию «Кремуций Корд»²⁰. При новом царе Костомаров получил амнистию, но печатать свои произведения ему дозволено было с ограничениями и запрещено было служить по военной части.

С 1856 г. печатная литературная деятельность его становится наиболее плодотворной, не прерывающейся до конца дней историка. Главнейшие труды его были: «Бунт Стенька Разина»²¹, «Смутное время московского государства в начале XVII века»²², «Последние годы Речи Посполитой»²³, «Русские»²⁴, «Мазепа»²⁵, «Русская история в жизнеописаниях»²⁶, «Костюшко и революция 1794 г.»²⁷, «Личность царя Ивана Васильевича Грозного»²⁸, «Гетманство Юрия Хмельницкого»²⁹ и проч. В 1859 г. он получил кафедру русской истории в Петербургском университете. Как любил Костомаров свой предмет, видно из следующего рассказа. Когда в 1846 г. его арестовали, то в Новгороде, через который шла дорога, он увидел остатки древностей и пришел в такой энтузиазм, что слишком шумно стал выражать восторг по поводу новгородской слободы, так что сопровождавшие его жандармы начали сдерживать историка и благодушно говорили, как-бы не пришлось ехать назад, и только это остановило Костомарова. Из всего встреченного на пути, он извлек характерные черты, рисующие время и положение родной старины. Года через три он написал монографию «О горе-злосчасти»³⁰ – редкий образчик исследования старой русской поэзии.

Вообще Костомаров прежде всего высокоталантливый историк с такой особенностью дарования, которой никто до него не обнаружил в литературе, и не явился живой связью ее с украинской, будучи убежденным защитником ее от ранее окружавшей вражды и нетерпимости. Он обладал огромным личным опытом в области этнографии. Он – историограф, единственный в своем роде, увлекательный лектор, создавший себе обширную аудиторию превратившуюся, само собою, как в публичные чтения. Его преимущественно влекло к изображению народного элемента в истории, к объяснению народного исторического права. Племенные факторы истории, значение народа, как основы движения, стремление проникнуть в нужды и характер народных масс, о которых прежние историки и не помышляли, – вот что в особенности занимало Костомарова.

Пламенный проповедник полной свободы мысли и научного воспитания народа в широком смысле этого понятия, он признавал панславистские идеи и практическое проведение их в жизнь, он и тут был, до некоторой степени, романтиком. Это освещало ему народную судьбу, мировоззрение массы, рисовало во всей яркости картины стародавнего быта и нравов. Историк, художнику слова необходима фантазия, и Костомаров всегда стремился приурочить ее к своему дивному творчеству, где писатель выбирал исторические темы самого разностороннего содержания. Он был большой искусник собирать легенды, предания старины, реставрировать древний быт.

Костомаров мог похвалиться большой впечатлительностью, стремлением к воссозданию былого в его живых чертах и необыкновенной памятью, оттого его исторические рассказы носят характер истинно-художественный. Когда он читал лекции о летописях, они были полны самых ярких красок, и стародавняя старина оживала перед слушателями во всей своей архаической прелести. Большинство критиков сравнивало нашего историка с французским – с Огюстином Тьерри. Ещё в 70-х годах Костомаров вынес тяжёлую болезнь, организм его был уже подточен, и 7 апреля 1885 года он скончался, оставив по себе память своеобразного популяризатора исторических знаний и плодотворных идей.

¹ Пинчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К., 2005. – 142 с.

² Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. – К., 2004. – С.6.

³ Разін Олексій Єгорович (?–1875) – талановитий російський дитячий письменник, журналіст, педагог, медик. Засновник «Журнала для дітей». Автор перекладу з німецької праці «Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству поселян, собственников».

⁴ Тьеррі Огюстен (1795–1856) – відомий французький історик. Один із засновників романтичного напрямку у французькій історіографії. Член Академії надписів (1830). Найближчий друг і учень Сен-Сімона. Автор праці «Собрание неопубликованных памятников по истории третьего сословия».

⁵ *Муравьев Д.П.* Быков Петр Васильевич // Краткая литературная энциклопедия. В 9-ти т. – Москва, 1962. – Т.1. – С.800.

⁶ *Быков П.В.* Силуэты далекого прошлого. – Москва; Ленинград, 1930. – 240 с.

⁷ Арсеньев Костянтин Іванович (1789–1865) – російський історик, статистик, географ. Академік Петербурзької АН (1841). У 1819–1821 – професор Петербурзького університету. Звільнений за засудження кріпосного права в Росії. У своїх працях намагався обґрунтувати економічне районування Росії. Головна праця «Статистические очерки России» (1848).

⁸ Грановський Тимофій Миколайович (1813–1855) – російський історик, спеціаліст із всесвітньої історії. Засновник кафедри з аналогічною назвою Московського університету, яку очолював у 1839–1855 рр. Родоначалник вивчення історії середніх віків у Росії.

⁹ Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – видатний російський історик, колекціонер, журналіст, письменник. Докторська дисертація «О летописи Нестора» (1834). Професор всесвітньої історії Московського університету (1828–1835), 1835–1841 – професор російської історії. Вивчав давньоруську і слов'янську історію. Обґрунтував теорію норманського походження російської державності. Зібрав «Древнехранилище» – колекцію старовинних ікон, хрестів, монет, рукописів тощо.

¹⁰ Устрялов Микола Герасимович (1805–1870) – російський історик, професор Петербурзького університету, академік Імператорської Академії наук. Автор п'яти томної «Русской истории» (1837–1841), «Исторического обозрения царствования Николая I», «Истории царствования Петра I» (1847).

¹¹ Шубинський Сергій Миколайович (1834–1913) – російський історик, друг М.Костомарова. 1875–1880 – редактор часопису «Древняя и Новая Россия». Згодом редактор «Исторического вестника». Автор численних праць з історії Росії. До наукового обігу ввів низку історичних джерел.

¹² Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – один із найвидатніших російських істориків. Учень М.Погодіна та М.Устрялова. Автор фундаментальної праці «История России» у 29-ти томах (1851–1879).

¹³ Забєлін Іван Єгорович (Забіла Іван) (1820–1908) – знаменитий історик-археолог. Тісно спілкувався з М.Костомаровим. Почесний член Петербурзької Академії наук (1892). Доктор російської історії Університету Св.Володимира. Голова «Общества Истории и Древностей России» (1879). Автор численних праць з історії та археології.

¹⁴ Богданович Модест Іванович (1805–1889) – російський військовий історик. Генерал-лейтенант. Працював у розпорядженні військового міністра Росії. Офіційний військовий історіограф (1863). Член Військової Ради.

¹⁵ Семєвський Михайло Іванович (1837–1892) – російський історик, журналіст. Засновник і редактор журналу «Русская старина». Займався історико-етнографічними дослідженнями. Досліджував історію Росії XVIII ст. Листувався з М.Костомаровим.

¹⁶ Мордовцев Данило Лукич (Мордовець) (1830–1905) – українсько-російський белетрист, публіцист, історик. Представник народницької, слов'янофільської течій та українського націоналізму. Найбільш плідною була його літературна діяльність. Близький друг М.Костомарова з часів заслання.

¹⁷ *Костомаров Н.И.* О причинах и характере унии в Западной России. – Х., 1842. – 130 с.

¹⁸ *Костомаров Н.И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст. – Санкт-Петербург, 1860. – 214 с.

¹⁹ *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Первый отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1874. – Вып.5. – С. 325–344.

²⁰ *Костомаров Н.И.* Кремуций Корд. – Санкт-Петербург, 1862. – 80 с.

²¹ *Костомаров Н.И.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. – 1858. – Т.121. – Кн.11. – С.289–346; Кн.12. – С.531–586.

²² *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в начале XVII века // Вестник Европы. – 1866. – Т.1. – С.1–154; Т.2. – С.1–129; Т.3. – С.1–174; Т.4. – С.1–93.

²³ Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Вестник Европы. – 1869. – Т.1. – Кн.2. – С.685-758; Т.2. – Кн.3. – С.154-224; Кн.4. – С.618-694; Т.3. – Кн.5. – С.138-153; Кн.6. – С.559-607; Т.4. – Кн.7. – С.89-154; Кн.8. – С.548-587; Т.5. – Кн.9. – С.17-104; Кн.10. – С.562-622; Т.6. – Кн.11. – С.109-189; Кн.12. – С.668-739.

²⁴ Костомаров Н.И. Почерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Современник. – 1860. – Т.80. – Кн.3. – С.5-62; Кн.4. – С.293-350; Т.83. – Кн.9. – С. 67-102; Кн.10. – С. 503-564.

²⁵ Костомаров Н.И. Мазепа. Историческая монография. – Москва, 1882. – 446 с.

²⁶ Багатотомне видання. Див.: Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упорядники О.Т.Гончар, Г.В.Пасеценко; вступ.стаття Ю.А.Пінчука. – К., 2003. – 196 с.

²⁷ Костомаров Н.И. Костюшко и революция 1794 г. // Вестник Европы. – 1870. – Т.10. – Кн.1. – С.5-65; Кн.2. – С.544-572; Т.2. – Кн. 3. – С.137-195.

²⁸ Костомаров Н.И. Личность царя Ивана Васильевича Грозного // Вестник Европы. – 1871. – Т.5. – Кн.10. – С.499-571.

²⁹ Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. – 1868. – Т.2. – Кн.4. – С.485-536; Т.3. – Кн.5. – С.150-212.

³⁰ Костомаров Н.И. Горе-злочастье // Современник. – 1856. – Т.56. – Кн.3. – С.49-68.

Little known memoirs of P.V.Bykov about M.I.Kostomarov are presented for reader's attention. The article analyzes the place of M.I.Kostomarov in social, political and scientific processes of the second half of the XIX century, peculiarities of his creative heritage and the matter value of memoirs in this sense.

До 125-річчя від дня народження В.К.Липинського

Т.С.Осташко*

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ДОБИ

У статті розкриваються головні етапи формування політичної концепції В.Липинського та її роль у розвитку української суспільно-політичної думки.

Плідна й розмаїта діяльність В'ячеслава Липинського (1882–1931) виявилася на різних напрямках національно-визвольного руху українського народу першої половини ХХ ст.: громадському, державно-політичному та науковому. Поляк за походженням, він є відомим в Україні як визначний український історик, політик, дипломат і мислитель. Із його ім'ям пов'язаний консервативно-монархічний напрямок в українській суспільно-політичній думці, який у міжвоєнний час набув широкого розмаху в середовищі української еміграції в Європі, Канаді, США, а згодом – Латинській Америці та на західноукраїнських землях. Водночас В.Липинський став засновником державницької школи в українській історіографії.

Детальний аналіз розробленої В.Липинським концепції відродження української державності, яка стала ідейно-політичною платформою модерного українського монархічно-консервативного руху, здійснювався здебільшого за межами України. Але й у діаспорі тривалий час В.Липинським цікавилися лише ті автори, які так чи інакше поділяли його ідейно-політичні погляди¹. Більш широкий інтерес праці мислителя почали викликати вже після Другої світової війни, коли почалася переоцінка донцовської теорії відродження української державності. У той час з'явилися ґрунтовні праці науковців – представників

* Осташко Тетяна Сергіївна – канд. іст. наук, провід.й наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

діаспори (Л.Біласа, В.Босого, М.Базілевського і П.Ковалю, В.Гришка, В.Ісаїва, І.Лисяка-Рудницького, Я.Пеленського, Є.Пизюра та ін.)².

Вивчення історичних і суспільно-політичних поглядів В.Липинського в Україні стало можливим лише після відновлення її державності. Протягом 1992–2003 рр. виходить низка публікацій, присвячених мислителю та його праці. Серед них слід згадати перевидання «Листів до братів-хліборобів», збірники листів та документів «В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини», «Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930)», перший том повного зібрання епістолярної спадщини В. Липинського, монографії К.Галушка, В.Масненко, ювілейне число альманаху «Молода нація»³. У 1992 і 2002 рр. відбулися міжнародні наукові конференції, присвячені 110-й та 120-й річницям від дня його народження⁴. Зацікавлення відродженням консервативної ідеології в Україні продемонстрував вихід збірок «Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика» й «Гетьманський альманах», переважна більшість матеріалів яких присвячена В.Липинському та започаткованому ним руху⁵.

Метою даної статті є спроба з'ясувати головні етапи формування політичної концепції мислителя та її роль у розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки в процесі національно-визвольної боротьби українського народу та пошуків шляхів державного відродження України.

В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович Липинський народився 5/17/ квітня 1882 р. в с. Затурцях на Волині. Як писав він згодом у своїй автобіографії, його сім'я «належала до роду земельної шляхти мазовецької, якого одна лінія (що в XVI і XVII ст. писалася по імені гніздової посілости в землі Нурській «de Antiqua Lipiny») вийшла в поч. XVIII ст. на Україну, осіла на стало на Поділля, придбала там значні земельні маєтки і займала там в XVIII і XIX ст. різні земські і військові уряди». За словами В.Липинського, його мати – Клара походила з роду Рокицьких, батько – Казимир «оселився на Волині в с. Затурцях, які він одідичив по своїй матері з волинського шляхетського роду Бечковських»⁶.

Середню освіту здобув у гімназіях Житомира, Луцька й Києва. На той період припадає початок його громадсько-політичної діяльності. Він прагнув середовища, де паростки його національної свідомості могли б знайти сприятливий ґрунт для її подальшого розвитку. Ще на гімназичній лаві В.Липинський познайомився з українським національно-визвольним рухом, «ідеологія» якого, за висловом іншого відомого вітчизняного громадсько-політичного діяча М.Галагана, «була дуже нескладна – українство і революційність», а «теоретиком» став Тарас Шевченко»⁷. Стаж своєї політичної діяльності В.Липинський визначав із 1900 р., підкреслюючи при цьому, що за «переконанням своїм був завжди самостійником, але не належав до РУП, натомість приймав участь в аспіраціях державницьких, що формувалися тоді в Галичині»⁸. Розкриваючи процес формування своїх суспільно-політичних поглядів та національної свідомості, В.Липинський у 1922 р. писав, що до «українства ... прийшов стихійно, зорганізувавши в польській гімназійній організації український гурток, що потім вишукав настоящих православних українців і з'єднався з ними в одну українську гімназійну громаду»⁹. Він запропонував польській організації, до якої належав, об'єднатися з українською громадою. Коли ж його колеги відмовилися від цього, він покинув польську організацію й став членом української громади середньошкільників. До неї входили гуртки учнів київських чоловічих та жіночих гімназій, колеги П.Галагана, реальних училищ і Київської духовної семінарії. Ім'я В.Липинського М.Галаган назвав серед найбільш відомих 1900–1902 рр. київських гуртківців-середньошкільників – згодом українських громадсько-політичних діячів: Б.Матюшенка, В.Чехівського, Н.Грінченка, М.Косача, С.Драгоманова, Л.Юркевича¹⁰.

Настрої й політичні уподобання української молоді на зламі XIX і XX ст. досить вдало охарактеризував відомий вітчизняний громадсько-політичний діяч та вчений, один із найближчих однодумців В.Липинського – Д.І.Дорошенко. Він зокрема писав, що «не могло бути «свідомого українця» – не соціаліста, чи хоч не радикала... Виходу не було: або одрікайся «політики» і обмежуй себе виключно «культурницькою роботою»..., або ж іди до соціалістів»¹¹. На відміну від більшості своїх ровесників, які захоплювалися соціал-демократичними ідеями, В.Липинський ще учнем 1-ї Київської гімназії прагнув протиставити «ідейним соблазнам» соціалізму й радикалізму національно-державницьку ідею. Розкриваючи процес політичного самовизначення В.Липинського, Д.Дорошенко констатував, що він «ще на шкільній лаві зробив те, що Антонович зробив уже будучи студентом університету»¹². На той час В.Липинському було 17–18 років¹³. Разом із тим, на нашу думку, на формування національної свідомості мислителя суттєво вплинули самостійницькі погляди М.Міхновського. Останній доводив необхідність збройної боротьби за права українського народу, за його повне національне визволення, «без чого неможливе і його соціальне визволення з темряви, визиску і рабства»¹⁴. М.Міхновський висував тезу про незаконність панування російського царизму в Україні, закликав до боротьби за державну незалежність власними силами. Як і М.Міхновський, В.Липинський постійно демонстрував свої державницькі уподобання. «Я був самостійником, есть і буду ним до смерті», – жорстко визначив він свою політичну позицію¹⁵.

Закінчивши 1-у Київську гімназію, В.Липинський служив у російській армії в драгунському Ризькому полку, який дислокувався у Крем'янці на Волині¹⁶. Відбувши військову службу, він продовжив освіту, вивчаючи історію та агрономію в Краківському, а також соціологію у Женевському університетах. Повернувшись на батьківщину, В.Липинський займався впорядкуванням власного господарства в родовому маєтку Русалівські Чагари на Уманщині¹⁷.

Від 1908 р. він розпочав активну діяльність по наверненню польської й полонізованої шляхти Правобережної України до українства і здобув підтримку групи, яка нараховувала близько 30 членів¹⁸. Вони називали себе «українцями польської культури» або «римо-католицькими українцями». Д.Дорошенко, якого відомий громадсько-політичний діяч Ф.Матушевський познайомив у той час із майбутнім ідеологом українського монархізму, згадував, що В'ячеслав Казимирович «уже був відомий в українських кругах з того, що він об'їхав цілий ряд міст на правобережній Україні, виголошуючи відчити, в яких закликав місцеве польське громадянство до повороту до своєї, себто до української народності»¹⁹. Наслідком таких пропагандистських подорожей стало видання книжки «Шляхта на Україні: її участь у житті українського народу на тлі його історії», яка була видрукувана польською мовою в Кракові у 1909 р. «Ця книжка наробила великого розголосу, – зазначав Д.Дорошенко, – поляки її скуповували по книгарнях і нищили»²⁰. 22 лютого 1909 р. відбувся з'їзд українців польської культури, про який зокрема згадував Є.Чикаленко²¹. У загальних рисах описав його перебіг Д.Дорошенко. «З'їзд був цікавий передовсім тим, що учасники його, в нашому звичайному розумінні – поляки (бо римо-католики), проголосили себе «українцями польської культури», і всі дебати проводилися мовою українською». За його словами, вони «визнавали себе громадянами України, тісно зв'язаними всіми своїми інтересами з її господарем – українським народом, вони ставали до праці, щоб допомогти тому народові в його політичному, соціально-економічному й культурно-національному відродженні, отже – в справах земського самоврядування, кооперації, просвіти, в домаганні української школи і т.д.»²². Д.Дорошенко дав високу оцінку акції В.Липинського та його однодумців, наголосивши, що «в тодішніх обставинах прилучення до українського руху кількох десятків високо культурних, активних людей було для нас вели-

кою моральною допомогою». «Це було продовження традиції, започаткованої славної пам'яті Антоновичем, Михальчуком, Рильським, Познанським та їх товаришами, – підкреслював він. – Акція Липинського була по суті продовженням цієї традиції, з тою хіба відміною, що Антонович клав натиск головно на культурний бік справи, тримаючись аполітичної позиції, тоді як Липинський головну увагу поклав на політично-національний бік української справи»²³. Аби повернути спольщену українську шляхту до справи національного відродження, він разом із своїми однодумцями почав видавати в Києві двотижневик «Przegląd Krajowy». У листі до І.Франка В.Липинський, обґрунтовуючи власну позицію, писав, що він та його прихильники «по суті є спольщеною українською верствою», тобто мають «хоч слабкі, а все ж не забуті українські традиції (переважно політичні), мають свою, хоч убогу поки що, але оригінальну українську культуру...»²⁴.

У той же період В.Липинський розпочав (з 1908 р.) свою науково-публіцистичну працю у відомій щоденній українській газеті «Рада»²⁵. Видавець часопису Є.Чикаленко, в свою чергу аналізуючи найбільш цікаві для читача його публікації у 1912 р., виділив його статтю (псевдонім «Правобережець») про Б.Залеського – польського поета-романтика, чільного представника «української школи» в польській літературі. Цей номер газети, за словами видавця, «передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила вражіння»²⁶. Є.Чикаленко також згадував той факт, що у листопаді 1912 р. він пропонував В.Липинському стати редактором «Ради». «Це людина справді не щоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист...», – писав він. Проте В.Липинський рішуче відкинув цю пропозицію, оскільки «вважав неможливим, щоб на чолі української газети стояв католик»²⁷.

Займаючись публіцистичною та політичною діяльністю, В.Липинський працював й як учений. У 1909–1912 рр. виходять друком його наукові праці «Данило Братковський: суспільний діяч і письменник кінця XVII століття» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Руського» (1909), «Аріяньський соймак в Киселині в маю 1638» (1910), брошура «Szlachta na Ukrainie» (1909) й ін. У них автор відстоював необхідність участі шляхетських верств в українському русі з одночасним збереженням ними своїх корпоративних ознак та класових інтересів. У 1912 р. побачило світ фундаментальне дослідження «Z dziejów Ukrainy», зредаговане і написане в основному самим ученим. До неї ввійшли його монографії «Назва Русь і Україна та їх значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни» й ін.

Важко визначити, який напрямок діяльності (політичної, наукової, публіцистичної) В.Липинського був для нього у той час більш важливим. Свою політичну концепцію він яскраво продемонстрував на таємній нараді українських діячів напередодні Першої світової війни, яка відбулася 4–6 березня 1911 р. у Львові. Проведення останньої зніціювали українські соціал-демократи (А.Жук, Л.Юркевич і В.Степанківський) з метою подальшої політизації українського руху. У центрі уваги наради стало заснування друкованого видання, навколо якого мала бути згуртована нова загальноукраїнська політична організація «під прапором державної самостійності України»²⁸. В.Липинський, який на той час мешкав у Кракові, був запрошений на зібрання Л.Юркевичем. Останній характеризував його, як «викінченого самостійника й націоналіста», що було сприйнято учасниками наради «з великою охотою»²⁹.

Від самого початку наради в її середовищі визначилися два погляди: самостійницький без орієнтації на чужі сили, який представляв В.Липинський, та «сепаратистичний» («молодоукраїнський») із виразною орієнтацією на Австрію, який підтримували галицький громадсько-політичний діяч і видавець В.Кушнір

і В.Степанківський. В.Липинський визнавав можливість орієнтації на Німеччину чи Австро-Угорщину лише як тактичний тимчасовий крок. Л.Юркевич висловлювався за так зване «класове» вирішення проблеми й, за словами Д.Дорошенка, «принципово відкидав загальноукраїнські (некласові) політичні концепції, отже, тим самим і самостійництво...»³⁰.

Заперечуючи суспільне майбутнє для соціалістичної демократії в Україні, В.Липинський вважав її шкідливою у контексті боротьби за національну державність, оскільки, на його думку, вона могла працювати тільки на Російську імперію. Він виступав рішуче проти участі українців у демократичному русі в Росії. «Сили при сім ми тратимо, а нічого не зискуємо, – відзначав він. – Російська революція годується, головним чином, нашими соками, нам же приносить тільки дальшу русифікацію»³¹. Передбачаючи близький вибух міжнародного конфлікту, В.Липинський намагався використати його для української самостійницької акції. Він прекрасно усвідомлював організаційну слабкість українських політичних сил напередодні війни та передбачав неспроможність їх провладу використати сприятливі умови вибуху світового конфлікту для створення незалежної Української держави. «Життя чим раз більше переконує мене, що се для нас єдиний вихід, – писав В.Липинський у листі до А.Жука. – Але, на жаль, переконуюсь також, що коли б війна вибухла незабаром, то приготувитись до сього ми не маємо змоги і ми б були зовсім залежні тоді від зовнішніх обставин, тобто від настрою мас і рішучості поодиноких людей. Тому повторюю, війна тепер – се для нас нещастя»³².

В дискусії з національного питання, яка виникла на нараді з приводу ймовірної самостійності чи федерації України у складі Росії, В.Липинський доводив необхідність створення власної незалежної держави, за що деякі з учасників наради, зокрема Л.Юркевич, порівнювали його погляди із сіонізмом³³. Вони вирішили налагодити контакти із самостійницькими організаціями у Великій Україні (Українською народною партією М.Міхновського й організацією «Оборона України»). При цьому В.Липинський вважав необхідним розпочати організаційну діяльність щодо видання друкованого органу «Вільна Україна». Мотивуючи необхідність саме цієї назви, він писав, що його «ціллю є Україна, не «російська» і не «австрійська», а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку». «Інша річ, – наголошував він, – що в боротьбі за визволення, в тактиці тієї боротьби я можу прихилитись до котроїсь з двох держав, між котрими поділена Україна, можу шукати собі союзників»³⁴. Тобто В.Липинський був прихильником того, щоб у разі світової війни метою ймовірних політичних комбінацій залишалася самостійна Україна.

Певним наслідком наради стало створення у листопаді 1912 р. Українсько-го інформаційного комітету (УІК), який поставив собі за мету пропаганду справи визволення України в європейському світі й зацікавлення нею офіційних чинників – Австро-Угорщини та інших держав³⁵. У грудні 1912 р. В.Липинський у Кракові виробив проект «Меморіалу до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі»³⁶, який мав за мету організацію боротьби за власну незалежну державу в умовах можливого вибуху світової війни. Цей документ відображав політичну позицію автора, його послідовно самостійницьку концепцію перспектив розвитку України, висвітлював бачення можливості й шляхів здобуття останньої незалежності в разі світової війни. Аналізуючи політику Росії та Австро-Угорщини, В.Липинський зазначав, що для жодної з цих держав існування незалежної України не є бажаним. Для першої, за його словами, самостійницький рух означає «кінець російсько-зентралізованої держави», а для другої важливі лише інтереси «польської, пануючої над нами, нації». Тому участь українців на боці будь-якої з двох воюючих сторін, на думку В.Липинського, у разі окупації Ав-

стрією більшої частини Правобережної України призведе до того, що «ми окупили кров'ю українських солдат... ще більше ослаблення нашого національного організму», а якщо Росія окупує Східну Галичину і Буковину, ця територія перетвориться на «предмет безконечних австро-російських конфліктів»³⁷.

Передчуваючи неминучість воєнних дій на території Східної Галичини й частини Правобережжя, В.Липинський звертав увагу на те, що «поза тереном майбутньої Австро-Російської війни, щоби обняв би Волинь, Поділля і частину Київщини, величезна територія України лишається вільною для діяльності тих українців, що свої політичні плани не зв'язують з інтересами воюючих між собою, а нам ворожих держав». Саме на цих землях, на його думку, мав зародитися національно-визвольний рух. Катеринославщина, Харківщина та наддніпрянська Київщина із столицею Києвом мали, за задумом В.Липинського, стати епіцентром боротьби «за повне визволення України з-під ярма чужих держав»³⁸.

Значний інтерес викликають розроблені ним політичні й соціально-економічні підвалини розвитку майбутньої незалежної держави. У меморіалі політик підтвердив оголошену на львівській таємній нараді 1911 р. концепцію конституційної монархії в Україні, причому взяв до уваги різні комбінації щодо можливої правлячої династії, остаточне вирішення яких мало бути закріплене конституційним органом. «Форма правління: конституційна монархія і евентуальна справа династії – германської, австрійської чи, може, навіть російської, – наголосив В.Липинський у меморіалі, – залежатиме від укр[аїнської] конституанти і становища Європи під протекторатом Росії або Австрії...»³⁹. Соціально-економічні перспективи розвитку майбутньої української незалежної держави, розроблені ним у меморіалі, концептивно відображали сповідувані автором принципи територіального патріотизму, релігійного плюралізму (за умов найбільш вагомому місця православної церкви) та спадкового приватного землеволодіння (з обмеженням великих господарств до 500 дес.), тобто були головними тезами його майбутньої концепції української трудової дідичної монархії. На думку політика, шлях виконання цієї програми полягав в організації «Союзу українських державників (імперіалістів)» – «Союзу визволення України», який мав розпочати у разі вибуху російсько-австрійської війни літературно-пропагандистську діяльність по проведенню в життя запропонованого ним плану, а також увійти у блок із тими партіями, «котрі на підставі спільної мінімально соціальної програми згоджуються підняти масовий рух за політичну незалежність України»⁴⁰.

Першу світову війну В.Липинський зустрів у лавах російської армії. У своїй автобіографії він писав: «В день вибуху світової війни, як резервний офіцер, був покликаний до 4-го драгунського Новотроїцького-Єкатеринославського полку, в рядах якого відбув східно-пруську кампанію в складі II російської армії ген.Самсонова». У 1915 р. «через недугу був перенесений в кінні резерви, стаціоновані зразу в Дубні, потім Острозі, врешті Полтаві, де прослужив до часу російської революції»⁴¹. На фронті дався взнаки залікований туберкульоз, від якого В.Липинський страждав до кінця своїх днів⁴².

Після Лютневої революції, опинившись на Полтавщині, він взяв участь у процесі українізації військових частин й одночасно разом із провідним діячем українських хліборобів-демократів С.Шеметом, як сам згадував, «політично організовував хліборобські консервативні елементи»⁴³. На відміну від українського громадянства в підросійській Україні, яке підтримувало програму автономії в складі федерації, мислитель відстоював ідею незалежної Української держави. Його позиція не просто викликала нерозуміння вітчизняних громадсько-політичних діячів, але сприймалася ними як політичне «божевілля». У листі до визначного українського вченого й громадсько-політичного діяча В.Гнатюка вже в

еміграції він згадував, що його називали «варіятом», коли «нашій інтелігенції я говорив про українську державність»⁴⁴.

В.Липинський стає одним із лідерів і автором політичної програми Української демократично-хліборобської партії (УДХП), виданої у жовтні 1917 р. В цьому документі він значно розширив політичні та економічні програмові засади діяльності останньої, прийняті при заснуванні її у травні того року. Новими стали положення про необхідність формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної й приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством і т.ін.⁴⁵. Цікаво, що в 1917 р. партія, хоча й не поділяла соціально-політичної програми Центральної Ради, проте не пішла в опозицію та продовжувала підтримувати перший український парламент, оскільки вважала його законним інститутом. Цей принцип підтримки легітимної української влади, яка могла і не відповідати його поглядам, характеризував політичну діяльність В.Липинського протягом усього періоду національно-визвольної боротьби.

До оцінки Центральної Ради та її лідерів політик звернувся у своїх «Листах до братів-хліборобів», причому не просто як історик чи сторонній спостерігач, а як безпосередній учасник подій. Він проаналізував причини її поразки й зокрема підкреслив, що «весь перший період Центральної Ради у внутрішній політиці пройшов... під гаслом боротьби з самостійниками взагалі, і з самостійниками несоціалістами зокрема»⁴⁶. В.Липинський наголосив, що «соціалістичні українські партії порішили в певний момент ідею самостійности змонополізувати виключно для себе, викинувши просто як «реакціонерів та гетьманців» всіх давніх самостійників за межі української нації, котра від дня проголошення четвертого універсалу мала стати вільною й незалежною нацією – промінявши автономію на самостійність – соціал-революціонерів»⁴⁷.

В згубності так званої класової позиції Центральної Ради В.Липинський переконався на власному досвіді у 1917 р. Як уже зазначалося, він взяв безпосередню участь в українізації кінної військової частини, в якій служив, однак наштотувався на небажання Генерального Секретаріату затвердити її офіційно як українську. Для «тодішніх провідників нації», пояснив цю позицію В.Липинський, він залишався «паном», «поміщиком», який «не виголошував демагогічних промов і не записався у партію есерів»⁴⁸. Ігнорування Центральною Радою так званих цензових елементів суспільства завадила їй, зрештою, використати творчий потенціал нації у всіх сферах державного будівництва, в тому числі й у військовій справі.

В.Липинський критикував українських соціалістів за їх настирливі намагання порозумітися з російською демократією «в часі російської революції» та скептично оцінював їх спроби спертися лише на так звані трудящі класи у державотворенні. Критикуючи класову упередженість Центральної Ради, він підкреслював, що для її лідерів «членом «української» нації міг бути тільки той, хто поступову й демократичну програму української інтелігенції визнавав і мандат на представництво народних інтересів в її руки склав». В інтерпретації лідерів українських соціалістів, зауважував політик, «лівіші кадетів і правіші большевиків» – ось були ті рамки, в яких могла існувати «українська нація»⁴⁹.

За доби Гетьманату послідовна державницька позиція В.Липинського отримала широке визнання у тогочасному політикумі. «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, – підкреслював Д.Дорошенко, – що ім'я В.К.Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі»⁵⁰. Д.Дорошенко, який одержав у кабінеті Ф.Лизогуба портфель міністра закордонних справ, пропонував йому стати товаришем міністра або ж очолити міністерство. Зрештою,

В.Липинський прийняв запрошення взяти на себе обов'язки посла Української Держави в Австро-Угорщині. Це був ключовий дипломатичний напрямок з огляду на те, що імперія Габсбургів мала у своєму складі українські та польські землі й це вимагало від Української Держави особливо сильної та активної дипломатії в даному регіоні. «Як людина, що... була дуже добре обізнана з польською справою, – наголошував Д.Дорошенко, – а також із становищем західно-українських земель, В.К.Липинський як не можна краще надавався на посла Української Держави до Австро-Угорщини, де таку важну роль в політиці відіграло питання польсько-українських відносин»⁵¹.

Д.Дорошенко і В.Липинський у той час належали до різних політичних таборів. Перший був членом Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), другий – Української демократично-хліборобської партії. Обидва вони в 1918 р. брали діяльну участь у цих політичних організаціях, однак праця в державному апараті Гетьманату фактично поставила їх в опозицію до власних партій, які вважали Українську Державу витвором реакційних та проросійських кіл. Д.Дорошенко був змушений вийти з УПСФ, яка заборонила своїм членам входити до кабінету Ф.Лизогуба. УДХП, до якої належав В.Липинський і був одним з її організаторів, на першому етапі перевороту підтримала гетьмана П.Скоропадського, однак через якийсь час увійшла до блоку антиурядових партій – Українського національно-державного союзу. Д.Дорошенко та В.Липинський доклали чималих зусиль, щоб залучити свої партії до участі у державотворчому процесі. Проте подолати вузький корпоративізм своїх колег їм не вдалося. Більше того, навіть поміркована преса розпочала проти них кампанію, звинувачуючи в антиукраїнстві. В.Липинський сприйняв з обуренням реакцію вітчизняних газет на його призначення послом у Відні. «Нова Рада» – друкований орган УПСФ – намагалася переконати громадськість, що послами Української Держави за кордоном, окрім О.Шульгина, призначені не українці. Позапартійний друкований орган – газета «Відродження» – піддала безпідставній жорсткій критиці діячів українського посольства в Австро-Угорщині, назвавши їх зрадниками. В.Липинський вважав ці випадки як такі, що направлені не лише проти нього особисто, а й у цілому проти Української Держави, і вимагав від Міністерства закордонних справ офіційної реакції на спроби дискредитації політики МЗС. «Дуже неприємно вразила нас всіх стаття в «Відродженні», про котру пишу Вам окремо, офіційним листом, – наголошував у листі до Д.Дорошенка В.Липинський. – Щоб напівофіційоз ширив поголоски про «зраду» державних урядовців – се щось неможливе. Всякому безголов'ю мусить бути якась межа, навіть в наших скрутних умовах»⁵².

Треба зазначити, що В.Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Берестейській мирний договір. Дипломат провів обмін ними з уповноваженими Болгарії (15.07.1918 р.), Німеччини (24.07.1918 р.) та Туреччини (22.08.1918 р.)⁵³. Опинившись у центрі гострого політичного конфлікту навколо одностороннього анулювання Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини, В.Липинський виявив себе і справжнім фахівцем, незважаючи на те, що його суперниками були дуже досвідчені австрійські дипломати, зокрема граф Йоган Форгач – відомий своїм авторством ультиматуму Австро-Угорщини до Сербії, з якого почалася світова війна⁵⁴. В.Липинський послідовно й принципово виступав за вирішення ключових питань зовнішньої політики Української Держави. Одним із них була проблема Холмщини. Хоча за Берестейським договором її територія разом із частиною Підляшшя відійшла до України, Австро-Угорщина, військами якої були окуповані ці землі, відкрито дозволяла полякам її полонізувати і нищити українське національне життя. В.Липинський виявляв у цьому питанні досить жорстку позицію, наполягаючи на відмові з ук-

раїнського боку «ратифікувати мир з Австрією, з огляду на одностороннє порушення цього миру з боку Австрії», а в разі, «коли Холмщина буде прилучена до Польщі насильно, без ратифікації миру Австрією.., треба б відкликати з Відня наше посольство». Останнє, на його думку, мало б зашкодити Австро-Угорщині значно більше, ніж Україні, оскільки вона мала серйозне зацікавлення в економічних стосунках з нею⁵⁵. В.Липинський провів у справі Холмщини серію зустрічей із міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Буріаном, а також із графом Й.Форгачем, який прибув до Відня. Їх наслідком було позитивне вирішення проблеми на дипломатичному рівні. Однак дальший розвиток подій – розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, а згодом й антигетьманське повстання в Україні – дав можливість Польщі окупувати Холмщину та Підляшшя.

Після протигетьманського повстання Директорії, яке В.Липинський вважав трагічною помилкою у національній історії, він продовжував залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії й доклав чималих зусиль для міжнародного визнання нової державної влади в Україні. Однак політичні опоненти з українського республіканського уряду намагалися будь-що дискредитувати його і відкликати з посади посла у Відні. Причиною цього були наклепницькі звинувачення, ніби дипломат веде пропольську політику та тенденційно інформує Антанту про українські справи. 16 січня 1919 р. міністерство повідомило В.Липинського про його звільнення. Він у свою чергу звернувся до МЗС УНР із проханням призначити слідство у цій справі, яке мало б з'ясувати, «хто вніс більше плутанини в польсько-українські відносини і хто вів дійсно небезпечну та шкідливу для Української Держави супроти поляків політику, чи центральний уряд УНР чи доручене мені посольство України у Відні»⁵⁶. Водночас українські дипломати, які в той час перебували у цьому місті, разом із головою дипломатичного представництва ЗУНР в Австрії – відомим галицьким дипломатом і політиком М.Васильком – на спільній нараді висловилися проти відкликання В.Липинського. Це, на їх думку, могло знизити представницький рівень УНР в Австрії⁵⁷.

У квітні 1919 р. В.Липинський відвідав Станіславів (на той час місце перебування уряду ЗУНР) та Рівне (відповідно Директорії). Останній він зокрема запропонував проект реформування дипломатичної служби за кордоном і персональні зміни в складі деяких відповідних представництв. Особливу увагу державного проводу політик звертав на нескоординованість дій у міжнародній практиці УНР та ЗУНР, що нерідко призводило до дублювання, а іноді й до суперечливості в дипломатичних кроках їх місій. Одночасно обговорювалася тактика обох українських делегацій на Паризькій мирній конференції⁵⁸.

Повернувшись із Рівного, В.Липинський, за свідченням Д.Дорошенка, втратив останню надію, що «УНР може зберегти хоч якусь тінь української державності»⁵⁹. Проте він зробив ще декілька спроб використати міжнародну ситуацію на користь України і вжити дипломатичних кроків для здобуття допомоги їй з боку країн Антанти. В цьому йому допомагав А.Жук, який, за дорученням В.Липинського, 27 травня 1919 р. надіслав листа міністру закордонних справ УНР із пропозицією звернутися до урядів країн Антанти із заявою, що українці, домагаючись визнання власної державної самостійності, тим не менше не відкидають ті чи інші форми зв'язку з російськими урядами, визнаними альянтами. Пропонувалося зокрема знайти спільну мову з представниками адмірала О.Колчака на Паризькій конференції для здійснення спільної військової акції проти поляків у Східній Галичині та інші акції для здобуття міжнародного визнання ЗУНР, не ускладнюючи справи міжнародного визнання Великої України⁶⁰.

18–22 червня 1919 р. у Відні відбулася перша нарада голів представництв УНР за кордоном, на якій учасники зібрання ухвалили рішення вжити всіх заходів, «щоб позбавитись будь-якої залежності, хоч би й чисто господарської від

Польщі» та перенести всю вагу дипломатичної діяльності на Паризьку мирну конференцію⁶¹. Окрема резолюція стосувалася Східної Галичини, яка була окупована Польщею. Дипломати зазначили зокрема, що для цієї української території необхідно було «за всяку ціну добиватись повного державного відокремлення... від Польщі у формі суверенності або, коли це буде неможливо, хоч би у формі тимчасового нейтралітету»⁶². В.Липинський, який був одним з ініціаторів цього обговорення, закликав учасників наради «зійти з національного ґрунту на ґрунт територіально-державний»⁶³. Його участь фактично і визначила конструктивний характер обговорення проблем, що були у центрі уваги дипломатичної наради. Вона ухвалила спеціальну резолюцію, в якій висловлювалася позиція України по відношенню до більшовицьких псевдодержавних утворень. У ній зокрема підкреслювалося, що для її зовнішньої політики «соціально-політичні аспекти стоять на другому плані». Це означало, що «Україна не може прийняти за будь-яку ціну такого московського уряду, який виступив би в ролі уряду всієї Росії без огляду на його політичний та соціальний характер». Натомість визнавалася можливість встановлення дипломатичних зв'язків з урядами, «обмеженими самою Москвою»⁶⁴.

Участь у віденській нараді була фактично останньою публічною акцією В.Липинського на посаді посла. Непослідовні політичні кроки Директорії, її репресії проти державницьки налаштованих діячів, зрештою, змусили його податися до демісії. Останнім поштовхом до цього кроку став розстріл талановитого воєначальника П.Болбочана, який спробував виступити проти політичного курсу С.Петлюри. В своїй автобіографії В.Липинський писав: «Не погоджуючись з політикою українського республіканського уряду (при якому він остався на своїм становищі, зазначивши, що він робить це, не міняючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, бажаючи допомогти зберегти рештки української державності і тому, що гетьман звільнив державних урядовців і офіцерів від складеної йому присяги), Вячеслав Липинський подався до демісії в червні 1919 р. і від того часу перебуває на еміграції в Австрії»⁶⁵.

У своєму проханні про відставку 26 липня 1919 р. політик наголосив, що факт розстрілу П.Болбочана свідчить, що уряд УНР «став виразно на шлях партійного терору»⁶⁶. В листі від 16 жовтня 1919 р. до міністра закордонних справ А.Лівицького він детально проаналізував внутрішню політику Директорії та її уряду та події, які призвели до розстрілу П.Болбочана. Сам факт розправи над полковником він назвав «тільки вище, виднішим полум'ям того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата»⁶⁷. Польовий суд над П.Болбочаном В.Липинський сприйняв як політичне вбивство, яке поряд із численними фактами розкладу і хаосу у середовищі уенерівського проводу остаточно розчарували його в режимі Директорії. Прояви партійної й класової нетерпимості, якими супроводжувалася політична діяльність керівництва УНР, на думку В.Липинського, лише поглиблювала «язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції»⁶⁸. Альтернативу він вбачав у принципово новому підході до державного будівництва, яке б ґрунтувалося на гармонійній політичній співпраці всіх державотворчих сил в Україні.

Після втрати української державності В.Липинський не зупинив пошуків шляхів її відновлення. Одним із важливих аспектів його діяльності стає розробка теоретичних підвалин українського державотворення. Мислитель створює концепцію класократичної трудової монархії, спираючись значною мірою на практичний досвід Української Держави П.Скоропадського. Аналізуючи поразку спроб Директорії УНР відстояти українську державу, В.Липинський однією з її головних причин вважав відсутність чіткої концепції побудови держави («ідея держави була неясна і туманна»), а також «брак єдності між нашими провідниками». Останнє, на його думку, могло знову стати на перешкоді

відродження української державності у нових більш сприятливих для неї політичних умовах. «Нація наша роз'єднана політично, ідейно й культурно, – підкреслював він. – Щоб не загинути навіки, вона мусить сотворити свою державу, свою одну національну державну ідею таку, яку в формі національно-державної незалежності мають москалі, поляки, чехи, угри, не кажучи вже про всі інші великі культурні нації, й одну національну культуру таку, що об'єднує кожна націю на цілім світі в одно тіло»⁶⁹.

В.Липинський ніколи не вірив, що українська демократія здатна сконсолідувати націю та побудувати незалежну державу. Він гостро критикував нав'язану уенерівським проводом формулу, що народ через вибори може вирішити, котрі з його провідників найкращі, і що вони будуть у змозі з'ясувати, як краще будувати державу. Коментуючи цю схему української демократії, політик наголошував, що «народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть»⁷⁰. На його думку, державу не можна створити без застосування фізичної військової сили, оскільки вона народжується з воєн та революцій. Але тільки військової сили для створення держави недостатньо. Потрібен для цього легітимний уряд, визнаний всіма соціальними групами. В.Липинський вважав, що саме інститут монарха надавав будівництву держави і викристалізації нації легітимності й лише він міг обмежити сваволю провідників, оскільки був, за його словами, «одним єдиним для цілої нації головою національної держави, символізуючим собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої української нації»⁷¹.

Навесні 1920 р. політик разом із кількома своїми прихильниками (Д.Дорошенком, М.Кочубеєм, А.Монтрезором, С.Шеметом, Л.Сідлецьким (Савою Крилачем), О.Скорописом-Йолтуховським та М.Тимофіївим) заснував у Відні Український союз хліборобів-державників (УСХД). Одним із перших документів новоствореної організації була угода з гетьманом П.Скоропадським, яку від імені організації підписали у Берліні 8 травня 1920 р. В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Дорошенко й А.Білопольський, від імені гетьмана – його особистий ад'ютант, член першої Генеральної ради полковник Г.Зеленевський⁷². Цей документ продемонстрував намір встановлення монархічної влади в Україні. «Завданням нашим являється збудування незалежної, міцної Української Держави, – наголошувалося у ньому. – Завдання це будемо вважати виконаним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом»⁷³.

Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, В.Липинський прийшов до висновку, що дві його прикмети – виборність та залежність від чужих держав – виявилися шкідливими для розвитку нації. Тому саме спадкова, «дідична» монархія, до якої наприкінці свого життя прагнув Б.Хмельницький, має стати найбільш вдалою формою українського державного устрою. Формулюючи теоретичні підвалини інституту монарха, В.Липинський наголошував, що УСХД має об'єднати всіх, хто бажає відродження України. «Ми хочемо, щоб вони всі муром стали біля Гетьмана і його роду, як одинокого, реального, живого символу України, – наголошував він. – Бо тільки така точка опори України в самій собі, тільки такий сталий, з батька на сина переходячий український центр дасть хребет українству – зародкові української нації». В.Липинський підкреслював, що основою діяльності й «світогляду» УСХД є відродження гетьманства «як найкращої системи організації українотворчих сил»⁷⁴. Протягом літа-зими 1920 р. він працював над статутом та регламентом союзу, які були ухвалені у січні 1921 р.

Основний принцип статуту наголошував, що поза державною організацією української нації не можна забезпечити нормального громадського життя, ладу і спокою в Україні. Тому УСХД ставить своїм завданням згуртування тих сил, що хочуть збудувати незалежну та суверенну Українську Державу й гарантува-

ти їй «не ефемерне, а тривке існування на цілий ряд поколінь»⁷⁵. На думку В.Липинського, цього можна досягнути за умов, коли по-перше, соціальною основою держави стануть «природні і сталі» групи людей – матеріально продуктивні трудові класи; по-друге, вона забезпечить кожному класу максимум його культурного та економічного розвитку й гарантуватиме участь в управлінні нею пропорційно до ступеня розвитку даного класу і таку, що «відповідала б každочасовим, все змінливим взаємовідносинам сил між поодинокими класами»; по-третє, окремим українським «землям, розмежованим на підставі природних, історичних, економічних та географічних умов», буде надано право якнайширшого самоврядування; по-четверте, «самоорганізація кожного класу і кожної землі доведе до створення одного суцільного і здорового політично-економічного організму»; по-п'яте, об'єднання всіх класів та всіх земель відбудеться на основі «сталого і єдиного принципу національної і державної єдності», персоналізованого в особі незмінного й «невиборного» голови національної держави. Такою формою державності статут Українського союзу хліборобів-державників проголосував трудову правову понадкласову монархію⁷⁶.

Один із засновників УСХД – Д.Дорошенко, аналізуючи процес створення цієї організації, у своєму листі до громадсько-політичного діяча М.Стороженка 4 серпня 1925 р. писав, що «мав час усвідомити собі свою нову ідеологію, підвести під свої погляди й настрої, так би мовити, теоретичну базу». За його словами, йому «в цьому багато допоміг В.К.Липинський». «Липинський допоміг тепер не мені одному знайти ясну й певну стежку серед еміграційного розбрату, – наголошував Д.Дорошенко. – Це він звів до купи і об'єднав цілий гурт людей коло нашого бувшого Гетьмана, як біля особи, що вже по своїй станувищю являється, так би мовити, втіленням, символом українських державницьких стремлень»⁷⁷. Учасників гетьманського руху, без застережень, можна віднести до інтелектуальної еліти української еміграції у Західній Європі.

Паралельно з політичною діяльністю В.Липинський не полишає й наукової праці. В центрі його досліджень була Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Б.Хмельницького. На думку вченого, відродження української державності у той період стало можливим завдяки низці факторів: об'єднанню всіх верств суспільства навколо козацтва, яке залучило до її будівництва представників інших станів – селянства, міщанства, шляхти; участі у визвольній війні 1648–1657 рр. останньої, яка сприяла піднесенню загальнокультурного рівня низового козацтва; перемозі козацького землеволодіння над колоніально-паразитарним господарюванням польської магнатерії; освяченню визвольної боротьби православною церквою. Історичні праці В.Липинського, насамперед «Україна на переломі, 1657–1659», започаткували новий, державницький напрямок української історіографії. Пануючій у ній народницькій концепції його представники прагнули протиставити принципово новий погляд на історичний процес в Україні. Слід зазначити, що до державницького напрямку в українській історіографії належали відомі вітчизняні вчені: Н.Полонська-Василенко, Д.Дорошенко, С.Томашівський, І.Крип'якевич, Б.Крупницький, В.Кучабський, В.Заїкін, О.Оглоблін, Л.Окіншевич, Д.Оляччин, М.Петровський, М.Слабченко та ін. Більшість із них у різний час працювала в гетьманських установах, часом займаючи ключові посади.

Один із перших історіографів В.Липинського І.Кревецький наголошував, що його державницька концепція має за основу три наріжні камені: землю, націю і державу. «Здобування української землі, творення української нації й будівлення Української Держави – отсе орієнтаційні пункти», з яких, за його словами, представники державницької школи (в даному разі йшлося про «Історію України» С.Томашівського та «Україну на переломі» В.Липинського. – Т.О.),

«розглядають українську історію, критерії, які прикладають при оцінці поодиноких історичних фактів і цілих історичних процесів»⁷⁸.

Починаючи з 1921 р., гетьманські організації з'явилися у Німеччині, Польщі, Болгарії, Чехословаччині й Румунії⁷⁹. У середині 1920-х рр. їх чисельність зростала. Вони виникли також у Франції – Союз українських хліборобів, у Польщі – Варшавська група УСХД, Організація українських робітників-класократів та Союз гетьманців-державників плуга і меча – в Аргентині. У 1932 р. відповідний осередок було засновано в Англії. У середині 1920-х рр. гетьманський рух, який охопив українські січові організації Канади й США, сконсолідував їх у Союз гетьманців-державників Північної Америки та Канади. Поява монархічного руху на початку 1920-х рр. як явища національного, суспільно-політичного життя українців за кордоном не залишалася поза увагою лідерів УНР в екзилі, про що свідчили донесення її дипломатичної служби⁸⁰. Про неабияку увагу до діяльності гетьманських організацій свідчать і матеріали закордонних спецслужб, зокрема польської, яка відслідковувала контакти В.Липинського та гетьмана П.Скоропадського, коло їх прихильників на території Польщі⁸¹.

Членами гетьманських осередків були здебільшого емігранти з Великої України, але, починаючи із середини 1920-рр. склад УСХД суттєво зміцнився за рахунок січових організацій США та Канади, які сприйняли відповідну монархічну ідеологію. Відстоюючи ідею чіткої організації, В.Липинський був далекий від думки про додержання одноманітності гетьманських осередків й уніфікації структури останніх. Він вважав, що їх має бути стільки, «скільки єсть органічних типів українських людей, і щоб всі ці організації, об'єднані біля одного гетьмана, взаємно доповнювали себе, творили єдиний, але різnorodний у формах організм». У 1926 р. було створено гетьмансько-монархічну організацію галицької інтелігенції, до складу якої ввійшли М.Кордуба, І.Кревецький, І.Крип'якевич, І.Гладилович та ін. Статут цього осередку був розроблений В.Залозецьким. Його головні положення були пов'язані із «спільною державно-національною ідеєю» й спиралися на ідеологію української трудової монархії, розроблену В.Липинським. Всі положення цього документу торкалися виключно принципів, викладених останнім у його трактаті «Листи до братів-хліборобів», а саме: персоніфікації особи П.Скоропадського, як діичного гетьмана-монарха; класократичній структурі побудови майбутнього українського суспільства; державно-територіальному об'єднанні людності в Україні; політичному і релігійному плюралізмі⁸². Гетьманські осередки існували також у Перемишлі та на Волині.

Закладаючи підвалини українського монархічного руху⁸³, В.Липинський передбачав, що владу гетьмана буде обмежено політичним органом – Радою присяжних – і виконавчим – Гетьманською управою. В результаті інститут гетьманства мав виконувати консолідуючі й представницькі функції у суспільстві. мислитель вважав, що гетьман є тільки символічною фігурою в державі, лише репрезентує відповідний рух та не є його справжнім політичним лідером. Одночасно він сподівався, що міцна гетьманська організація «орденського типу», якою В.Липинський бачив УСХД, ідеологічно і політично очолювана ним самим, зуміє контролювати дії гетьмана й керувати кроками останнього, скриплюючи його морально-політичний авторитет. У той же час В.Липинський розпочав ідеологічну кампанію щодо зміцнення авторитету П.Скоропадського як гетьмана та обґрунтування легітимності його роду, а також виправдання політики гетьманату 1918 р. «...З цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, – писав дещо пізніше мислитель, – взявся я за працю – з одного боку, над продовженням формулювання нашої ідеології, а з другого – над відновленням авторитету гетьмана і створенням легенди роду Скоропадських. Така легенда була необхідна для досягнення двох цілей: 1) виховання нею

самого гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства»⁸⁴.

З осені 1927 р. у середовищі гетьманців розпочалася тривала боротьба, яка набула голосного резонансу в українському громадянстві. Зближення П.Скоропадського із С.Шементом, який активно сповідував ідею «практичної політики», фактично започаткувало конфлікт у керівних колах УСХД. С.Шемент виступав «проти вирівнювання іменем гетьмана всіх гетьманців по Липинському». «Стремління зробити з Липинського Магомета, а з «Листів до братів-хліборобів» – Коран – це пересада, – наголошував С.Шемент. – Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих причисляю я і себе, «Листи до братів-хліборобів» залишаються підручником, але не Кораном»⁸⁵.

Виступаючи проти опозиції в Гетьманській управі й Раді присяжних, яка стверджувала, що монархічному рухові необхідні насамперед гроші та практичні дії, В.Липинський у листі до провідного діяча гетьманського руху О.Назарука наголошував, що тільки «ясна державна ідея і залізна організація» є сутністю УСХД, «без ясної державної ідеї і без залізної організації ми нікому ні на що не потрібні»⁸⁶. Мислитель вважав, що головними завданнями на цьому етапі творення гетьманської організації є послідовне формування у свідомості її членів бажання Української Держави й усвідомлення причин, «що не дали їй в протязі 1000 літ здійснитись». «Ми знаємо, – писав він, – що первородним гріхом українців є ідейний хаос в політиці і брак організаційної дисципліни». Друге завдання, на його думку, полягало у тому, щоб довести, що гетьманці мають свою власну ідею й свою організацію та що рік 1918 «був тільки початком, якого помилки будуть виправлені і за яким пішли і підуть діла дальші – ось єдине оправдання існування нашого тут, на еміграції»⁸⁷.

У свою чергу П.Скоропадський, який почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний претендент на гетьмана в майбутній дідовичній трудовій українській монархії, виявив прагнення звільнитися від ідеологічного та організаційного контролю й проводити власну політичну лінію. Тим більше, що кількість його прихильників у Раді присяжних значно переважала кількість прихильників В.Липинського. Крім того, він перебував дещо ізольовано в австрійській провінції – в Бадегу, що до певної міри не давало йому можливості швидко реагувати на політичні дії гетьмана. Зокрема останній у січні 1929 р. під час своєї подорожі до Будапешта вів переговори з урядовими угорськими представниками без погодження з Радою присяжних. За обіцянку матеріальної й моральної допомоги гетьманському руху П.Скоропадський згодився підписати договір про визнання Підкарпатської Русі угорською територією⁸⁸.

Прихильники гетьмана прагнули позбавити В.Липинського практичного впливу на рух. У липні 1930 р. вони скликали з'їзд гетьманців, який фактично затвердив П.Скоропадського на посаді голови Ради присяжних замість В.Липинського. Натомість останньому пропонувалося «обмежити свою компетенцію виключно справами теоретичного і ідеологічного характеру». Однак В.Липинський на це не погодився⁸⁹.

У конфлікті між ним та П.Скоропадським ще раз виявилися високі моральні риси В.Липинського і як людини й як політика, котрі, на жаль, досить часто не сприймалися адекватно багатьма учасниками гетьманського руху і його дослідниками. І.Лисяк-Рудницький у статті «В'ячеслав Липинський» констатував, що останній не «мав риси, дуже корисної для політика–практика, а саме – вміння дивитися крізь пальці на людські грішки та дрібні підлоти... До своїх співробітників він звик ставити ригористичні етичні вимоги, і цим часто робив собі з них таємних особистих противників»⁹⁰.

Оточення П.Скоропадського не зупинилося перед звинуваченням В.Липинського в «амбіціозності», «диктаторстві» й, зрештою, спробами видати його за психічно хвору людину. Останні листи В.Липинського, написані незадовго до смерті, є переконливим свідченням повної безпідставності тверджень про його нібито психічний розлад. Незважаючи на тривалу і виснажливу хворобу, він до кінця життя зберігав ясний розум, чітко дотримувався принциповості й ідейної послідовності у своїй політичній діяльності, що, на жаль, не завжди було зрозуміло учасникам та лідерам започаткованого ним руху. За кілька місяців до смерті мислитель писав о.Т.Горникевичу: «І невже Ви дійсно думаєте, що тільки недуга могла спричинити сей крок? Чи прийшло Вам на думку, що коли б це дійсно було так, коли б в моєму виступі (комунікат у газеті «Діло» – «Розкол серед гетьманців»⁹¹ – Т.О.) не було об'єктивної правди, то чи не обійшла б заінтересована сторона цього виступу повним мовчанням? Скажіть, кому, невинному, прийде в голову полемізувати з галюцинаціями невідповідального хворого»⁹².

Після розриву з гетьманом він разом із невеликим гуртом однодумців – В.Залозецьким, В.Кучабським, М.Кочубеєм, Р.Метельським, М.Савур-Циприяновичем – 18 серпня 1931 р. заснував нову організацію «Братство українських класократів-монархістів, гетьманців». Ідеологія її була тією ж самою, що й УСХД на попередньому етапі. Різниця полягала лише у тому, що питання вибору династії залишалось відкритим до скликання установчих зборів після відродження Української держави.

Протягом останніх років життя В.Липинський тяжко хворів на туберкульоз легень. Він помер 14 червня 1931 р. в санаторії Віннервальд, поблизу Відня. Згідно із заповітом, його було поховано у родинному маєтку в селі Затурці на Волині.

Розробляючи ідеологію модерного українського монархізму, політик намагався перебороти односторонність розвитку нації, зміцнюючи праву консервативне крило українського суспільно-політичного життя. Його концепція трудової дідичної монархії, яка мала бути реалізована в традиційній для України формі гетьманства, передбачала об'єднання різних суспільних течій у рамках єдиної політичної системи та спільного для всіх закону. Створення ним Українського союзу хліборобів-державників і постійна наполеглива праця над організаційною розбудовою гетьманського руху свідчили, що В.Липинський не був відстороненим від життя теоретиком-ідеалістом, як його трактували й трактують донині деякі дослідники, а виявив себе як глибокий мислитель та водночас реальний політик-практик. Його концепції національної еліти, територіального патріотизму, релігійної толерантності, класократичної структурованості суспільства тощо не втратили свого практичного значення для розбудови української державності й у наші дні.

Державник за переконаннями, засновник політичних організацій і позапартійних об'єднань, член наукових товариств та просвітніх установ, він мав тісні контакти з провідними українськими діячами різних суспільних течій. Своїм прагненням залучити до державотворчого процесу всі патріотичні сили В.Липинський заслужив повагу в переважній більшості українських політиків усіх напрямків. Завдяки йому саме консерватизм у порівнянні з народництвом, націоналізмом і комунізмом зробив найбільший інтелектуальний внесок у розвиток суспільно-політичної думки в Україні протягом ХХ ст.

¹ *Забаревський В.* (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський та його думки про українську націю та ідею. – Відень 1925; *Назарук О.* Відновитель державної ідеології України. – Чикаго, 1926; В'ячеслав Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931.

² *Босий В.* В'ячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. – Торонто, 1951; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський // Збірник «Української літературної газети» за 1956. – Мюнхен, 1957. – С.197–213; *Гришко В., Базілевський М., Коваль П.*

В'ячеслав Липинський та його творчість. – Нью-Йорк, 1961; *Рудницький І.* В'ячеслав Липинський (історик, політичний діяч і мислитель) // Сучасність. – Мюнхен, 1961. – №6. – С.74–90; *Білас Л.* В.Липинський і «територіалізм» // Там само. – 1962. – №2–3; *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Там само. – 1969. – №9. – С.103–115; *Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // *В.Липинський.* Архів. – Т.7. – Філадельфія, 1976. – С.XV–XCVIII; *Білас Л.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського». До родовідної мислення Липинського // *В.Липинський.* Твори. – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.VII–XCVIII; *Ісаїв В.* Політична соціологія В.Липинського // Там само. – 1984. – №6. – С.81–65; *Harvard Ukrainian Studies.* – 1985. – Vol.9. – №3/4 й ін.

³ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995; Вячеслав Липинський: з епістолярної спадщини (Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна). – К., 1996; *В.Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – Київ; Філадельфія, 2003; Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930). – Львів, 2004; *Масненко В.* Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. – К.; Черкаси, 2000; *Галушко К.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002; Молода нація: альманах (В'ячеслав Липинський (1882–1931) до 120-річчя від дня народження. – 2002. – №4.

⁴ В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Студії. – Т.І). – Київ; Філадельфія, 1994; В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – К., 2002.

⁵ Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – Вип.1. – К., 2000; Вип.2. – К., 2003; Вип.3. – К., 2006; Гетьманський альманах. – Ч.1. – К., 2002; Ч.2. – К., 2003.

⁶ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.160.

⁷ *Галаган М.* З моїх споминів. – К., 2005. – С.88.

⁸ *Липинський В.* Повне зібрання творів архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – С.290. Там само. – С.289.

⁹ *Галаган М.* Вказ. праця. – С.93.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.4465. – Оп.1. – Спр. 777. – Арк.27 зв.

¹² *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле, 1901–1914. – Вінніпег, 1949. – С.114.

¹³ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.149

¹⁴ *Терещенко Ю.І., Курило В.М.* Історія України: У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1995. – С.347.

¹⁵ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – С.765.

¹⁶ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.160.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ.праця. – С.150.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.113.

²⁰ Там само.

²¹ *Є.Чикаленко.* Щоденник. – Т.І (1907–1917). – К., 2004. – С.52.

²² *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.114.

²³ Там само. – С.115.

²⁴ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.166.

²⁵ Рада. – 1908. – 27 березня.

²⁶ *Є.Чикаленко* Вказ. праця. – Т.І. – С.208.

²⁷ Там само. – С.245.

²⁸ *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936. – С.35.

²⁹ *Жук А.* До історії української політичної думки перед світовою війною// Визволення (Відень–Прага). – 1923 р. – Березень. – Ч.11. – С.33.

³⁰ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.34.

³¹ Там само. – С.34.

³² *Жук А.* Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» // Календар-альманах «Дніпро» за звичайний рік 1935. – Львів, 1935. – С.106.

- ³³ Його ж. До історії української політичної думки перед світовою війною. – С.36.
- ³⁴ Його ж. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України». – С.106.
- ³⁵ Його ж. До історії української політичної думки перед світовою війною. – С.39.
- ³⁶ ЦДАВОУ. – Ф.3807. – Оп.2. – Спр.49. – Арк.32–37.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – Арк.35.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.37.
- ⁴¹ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.160.
- ⁴² Там само. – С.36.
- ⁴³ Там само. – С.160.
- ⁴⁴ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – С.312.
- ⁴⁵ Липинський В. Матеріали до програми [Української демократичної хліборобської партії]. Передмова. Нарис програми української демократичної хліборобської партії // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – С.253–266.
- ⁴⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – С.11.
- ⁴⁷ Там само. – С.5.
- ⁴⁸ Там само. – С.11.
- ⁴⁹ Там само. – С.6.
- ⁵⁰ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава. – К., 2002. – С.105.
- ⁵¹ Там само. – С.104.
- ⁵² В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.91.
- ⁵³ Дорошенко Д. Історія України. – Т.ІІ. – С.95.
- ⁵⁴ Там само. – С.94; Його ж. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.282.
- ⁵⁵ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.85.
- ⁵⁶ ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.5, 6.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.10.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 17.
- ⁵⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.462.
- ⁶⁰ Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – № 4. – С.61.
- ⁶¹ Див.: Там само. – С.61–62.
- ⁶² Там само. – С.61.
- ⁶³ ЦДАВОУ. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.66.
- ⁶⁴ Жук Ю. Вказ. праця. – С.62.
- ⁶⁵ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.161.
- ⁶⁶ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.275.
- ⁶⁷ Там само. – С.278.
- ⁶⁸ Там само. – С.279.
- ⁶⁹ Липинський В. Вказ. праця. – С.43–44.
- ⁷⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.269. – Оп.2. – Спр.251. – Арк.43.
- ⁷¹ Липинський В. Вказ. праця. – С.88.
- ⁷² Осташко Т. Вячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація: альманах. – К., 2002. – №4. – С.88–90.
- ⁷³ Там само. – С.88.
- ⁷⁴ Липинський В. Вказ. праця. – С. XXVII.
- ⁷⁵ Хліборобська Україна. – Ч.ІІ, ІІІ, ІV. – Відень, 1920–1921. – С.261.
- ⁷⁶ Там само. – С.262.
- ⁷⁷ ЦДАВОУ. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.777. – Арк.29.
- ⁷⁸ Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. – 1924. – Т.СXXXIV–СXXXV.
- ⁷⁹ Хліборобська Україна. – Зб.ІV. – Відень, 1922–1923. – С.302.
- ⁸⁰ Докладніше див: Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 1920-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія.

Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.5. Архіви – складова інформаційного ресурсу суспільства. – К., 2002. – С.296–308.

⁸¹ Докладніше див: *Осташко Т.* Польська військова спецслужба (dwojka) про український монархічний рух // *Ucrainica-polonica*. – К.; Житомир, 2004. – Ч.І. – С.249–256.

⁸² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.991. – Арк.90–101.

⁸³ *Липинський В.* Вказ. праця.

⁸⁴ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.19.

⁸⁵ Там само. – С.20.

⁸⁶ ЦДІАЛ. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.97.

⁸⁷ Там само. – Арк.105.

⁸⁸ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.152.

⁸⁹ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.28.

⁹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – С.135.

⁹¹ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – С.452–472.

⁹² В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.28.

The article reveals the main stages of formation of V.Lypyns'kyi's political conception and its role in the development of Ukrainian socio-political thought.

* * *

О.О.Крижановська*

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ ТА УЯВЛЕННЯ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 20–50-х рр. ХІХ ст.

У статті розглядаються особливості соціальної психології кріпосних селян Правобережної України другої чверті ХІХ ст., досліджуються ставлення селян до власності, хліборобської праці, волі та особливості відображення соціальних настроїв і уявлень у сфері національних відносин на селі.

Соціальні настрої селян – вираження ними свого ставлення до суспільних устоїв, своїх вимог до умов життя. Цей «життєвий тонус» міг бути «піднесеним» чи, навпаки, «пригніченим». Він нерідко слугував каталізатором актів соціального протесту селян. Траплялося, що на соціальний настрій селян впливали не лише конкретні життєві обставини, а й поширювані чутки (у багатьох випадках – малодостовірні чи і взагалі безглузді).

На свідомість селян впливали також їх уявлення та уява (здатність відтворювати щось у думках). Уявлення могли бути адекватними, чіткими, чи, навпаки, помилковими, обмеженими, невиразними. Чим реалістичнішими вони були, тим більшою результативністю відзначалася їх регулятивна і стимулююча діяльність.

Основною метою даної розвідки є з'ясування особливостей соціальної психології кріпосних селян Правобережної України другої чверті ХІХ ст. Для її досягнення аналізуються чинники, які визначали психічні почуття селян чи, принаймні, істотно впливали на них, досліджуються ставлення селян до власності, хліборобської праці, волі, особливості їхнього соціального ідеалу, відображення соціальних настроїв та уявлень у сфері національних відносин на селі.

* Крижановська Оксана Олегівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Через тривале перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої тамтешня система соціальних відносин, збережена царським урядом Російської імперії, до складу якої було інкорпоровано Правобережжя, головним чином із політичних міркувань (щоб забезпечити політичну толерантність польського дворянства), істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережжі та Півдні України. Кріпосництво вкоренилося міцніше на Правобережжі. Основну масу населення цього краю становили поміщицькі селяни (на Лівобережжі переважали селяни державні, яким господарювалося значно вільніше). Соціально-економічне розшарування в їх середовищі було в 30–50-х рр. XIX ст. менш виразним, ніж між державними селянами Лівобережжя. На відміну від Лівобережної та Південної України, де соціальним регулятором у відносинах між землевласниками і селянами слугували закони, на Правобережжі цю функцію виконували в основному звичаї та традиції, що їх встановлювали, як правило, самі поміщики. На характер відносин між селянами й поміщиками суттєво впливало те, що переважну більшість поміщиків на Правобережжі становили польські дворяни та представники полонізованої української шляхти. Навіть маєткова адміністрація, з якою селянам доводилося безпосередньо контактувати, складалася переважно з дрібної шляхти. Отож, селяни на Правобережжі неминуче зазнавали не лише соціального гноблення, а й національних і навіть релігійних утисків (поміщики і поставлені ними адміністратори були, як правило, католиками, селяни ж у своїй масі – православними).

У 30-х–50-х роках XIX ст. село на Правобережній Україні справляло гнітюче враження. Кріпосницьке гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби – усе це призводило до зубожіння селян і, як наслідок цього, до збіднення багатьох поміщицьких господарств. О. Забелін, автор «Военно-статистического обозрения Волынской губернии», зазначав, що «в нинішнім поколінні поміщиків помітний абсолютно хибний напрям у домашньому житті... Вони натискають на всі пружини (одержання) прибутків і, швидко розорюючи селян, передчасно втрачають батьківське надбання»¹. Щоб компенсувати збитки, завдані багатьом поміщицьким господарствам у ході воєнних дій 1830–1831 рр., а заодно помститися «хлопам» за відмову підтримати «польську справу»², поміщики (на Правобережжі це були переважно поляки) посилювали кріпосницький визиск. Панщина зростала, багатьох селян, особливо внаслідок проведення «інвентарної реформи» 1847–1848 рр., поміщики переводили на т.зв. «місячину», тобто забирали у них наділи й робочу худобу, а їх самих та працездатних членів їхніх родин примушували відбувати щоденну панщину³. У багатьох маєтках впроваджувалася обтяжлива для селян система «уроків», яка змушувала їх відбувати одноденну панщину впродовж двох–трьох днів. «Що було найтяжчим за доби кріпацтва, то це «уроки», – згадував колишній кріпак В. Горленко. – Настала косовиця, і на одного дійсного косаря відмірювали ділянку і на його жінку та дітей, якщо вони ще не ходили на панщину. Ще гірше було в жнива. Часто можна було спостерігати, як на двох–трьох десятинах, відміряних як урок для всіх членів сім'ї, жне одна душа, чоловік чи жінка; від понеділка до суботи вони «урок» не закінчували, а з понеділка вже починалися нові «уроки». На себе люди працювали лише ночами, і один Бог знає, як витримували вони цю надлюдську працю»⁴.

У повітах Київського й Волинського Полісся система «уроків» застосовувалася переважно на лісових роботах і була для тамтешніх селян особливо важкою, оскільки ці роботи виконувалися далеко від рідної домівки, тому їм доводилося надовго залишати своє господарство напризволяще. Селянам (особливо на Київщині) давалися взнаки малоземелля та нестача робочої худоби. Так, у Київській губернії у 40-х роках XIX ст. мали тягло і займалися землеробством не більше третини селянських дворів⁵. Ще важчим було економічне становище

селян Поділля та Волині. Волинський губернатор у 1937 р. повідомляв, що тамтешні селяни «взагалі бідні, а їхнє господарство розладнане»⁶. На Волині існували цілі села, людність яких жила з милостині⁷.

Не краще поміщицьких жила більшість селян у державних маєтках⁸. На Правобережжі державні селяни перебували на так званому «господарчому становищі» (маєтки з ними здебільшого віддавались в оренду місцевій шляхті). Таких маєтків тоді налічувалося 404⁹, тобто 87% від їх загальної кількості. Посесори, як і поміщики, користувалися правом вотчинної поліції та суду над селянами, їхні хижацькі методи господарювання в орендованих маєтках держава практично не контролювала. Автор «Обозрения Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 год» писав, що становище державних селян було «ледь не гірше, ніж селян поміщицьких... Орендарі й адміністратори гонили селян на побічні роботи у власних маєтках і записували по ревізії за собою..., за найменший опір, за кожну подану скаргу жорстоко карали»¹⁰.

Чимало селян марно намагалися поправити своє майнове становище з допомогою відхожого промислу, навіть заняттям контрабандою товарів. Економіст і статистик Дмитро Журавський (1810–1856 рр.) писав, що «до зими багато їх (заробітчан – *Авт.*) поверталися, але рідко хто приносив додому зароблені гроші..., більшість приходять обшарпані, ледь вкриті клаптями літнього сіряка»¹¹.

Однак не лише реальні умови життя визначали суспільно-політичні настрої та уявлення селян Правобережжя в досліджуваний період. Їх психологію і світогляд суттєво корегували також інші чинники, передусім польське повстання 1830–1831 рр., антикріпосницьке повстання селян у Східній Галичині (1846 р.), «інвентарна реформа» 1847–1848 рр., Кримська війна 1853–1856 рр. тощо.

Правобережнє селянство, в якого, за словами сучасника, «на спині ще не погоїлися рубці, по-нелюдськи проведені панськими нагайками»¹², не підтримало спробу польського дворянства на початку 30-х рр. XIX ст. відродити Велику Польщу¹³. Проте польські патріоти не полишали надію схилити українських селян на свій бік у політичному протистоянні царській Росії. Скажімо, восени 1848 р. подільський цивільний губернатор повідомляв уряд, що на прикордонні з Волинню виявлено 30 примірників «обурливого заклик до черні», написаної «польськими літерами малоросійською мовою» листівки «Голос світу до братів руснаків»¹⁴. Російський уряд своєю чергою, звертався до правобережних селян по допомогу у боротьбі проти польських «заколотників». Це все неминуче втягувало селянські маси у «велику політику», формувало їхні політичні симпатії, громадянські та національні почуття.

Ще більший резонанс у середовищі селян Правобережної України викликало велике селянське повстання в Самбірському окрузі (Східна Галичина) навесні 1846 р. Генерал-ад'ютант граф Олексій Орлов повідомляв тоді міністра внутрішніх справ Російської імперії Л.О.Перовського, що у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії поміщицькі селяни «стали більш свавільними і вголос висловлюють свої скарги. Існує думка, що до цього, крім чуток про виступ селян проти своїх панів у Галичині, їх підбурюють закордонні простолюдини, які під виглядом продажу ягід та інших товарів проникають на нашу територію»¹⁵. Аналогічне повідомлення отримав у листопаді 1846 р. Л.О.Перовський і від надвірного радника Муравйова, який з'ясував «стан умів» кріпосних селян у зв'язку з подіями в Галичині: «Нині... здебільшого уми селян західних губерній мають шкідливий напрямок і поміщицькі селяни із задрістю дивляться на перехід державних селян на оброк...»¹⁶.

Чиновник для особливих доручень у своєму донесенні генерал-губернатору Правобережної України Д.Г.Бібікову висловлював у квітні 1847 р. стурбованість із приводу того, що «нове положення про селянський стан (скасування панщини – *Авт.*) у Галичині та Царстві Польським було сприйняте селянами (Подільської

губернії) за добровільний дар від уряду, тому виникали непорозуміння щодо ставлення їх (селян) до володільців вороже і цілком послаб вплив поміщиків на селян... За таких умов ідеї комунізму, поширившись у Західному краї, мали б вельми згубні наслідки для (тамтешніх) поміщиків»¹⁷. Цього чиновника лякала ймовірність поширення серед поміщицьких селян західних окраїн Російської імперії «комуністичних» ідей, а ольгопільському повітовому предводителю дворянства здалося (про це він повідомив 6 липня 1848 р. Д.Г.Бібікову), що у селі Баланівка Подільської губернії «майже комуністичні» ідеї вже опанували селянами¹⁸. Поліції і чиновникам «комуністичними» вочевидь уявлялися наміри селян здобути волю шляхом винищення поміщиків і розподілу між собою їхнього майна. Про існування цих намірів, навіть зміцнення їх унаслідок галицьких подій, свідчать архівні джерела. Так, наприкінці травня 1846 р. князь Любомирський повідомляв, що селяни с. Вербка-Мурована з надією говорили про те, що «в Німеччині всіх панів вирізали мужики...»¹⁹. Чиновник для особливих доручень рапортував у квітні 1847 р. генерал-губернатору Д.Г.Бібікову, що «селяни знають про минулорічні смути в Галичині й пояснюють їх собі так: «Мазури вирізали панів, щоб звільнитися від панщини і стати вільними»²⁰. Із Волині він тоді ж повідомляв, що «селяни взагалі плакають думку, що в їх становищі незабаром має відбутися переміна... Одні говорять, що взагалі не будуть коритися своїм панам, а інші вважають, що вони так, як це є в Царстві Польському, працюватимуть на поміщика тільки впродовж одного дня на тиждень і т.п.»²¹.

Проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. посилювало у селян прагнення до соціальної рівності та почуття власної гідності. У кріпаків з'явилася віра в те, що й вони нарешті здобули своє право. Чутки про невдачі російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр. послабили в них царистські ілюзії. Саме тоді селяни вели розмови про можливість розгрому Російської імперії англійськими й французькими військами, який принесе їм жадане звільнення від кріпацтва.

Себе і своє місце у суспільстві селяни Правобережної України оцінювали крізь призму усвідомлення ними суспільної значущості хліборобської праці, притаманного також європейському селянству²². Вони вважали працю хлібороба своїм покликанням, дарованим їм самим Богом. Тадей Рильський записав на Київщині народну пісню, де були такі промовисті рядки:

А Господь і к нім (до Адама та Єви – Авт.) рече:

«В поті лица хліб свісте,
Візьми заступ та нагнися,
Копай землю, потрудися –
Щось тобі Бог уродить»²³.

Без селянської праці, на їхню думку, ніхто у суспільстві, особливо пани, не змогли б існувати. У народній пісні, складеній у період Селянської реформи 1861 р., щодо цього говорилося:

Свободонька панциноньку перед собою гнала,
Загнала її в ліса-дебра, щоб там пропадала.

А за нею пани-ляхи ідуть у погоню:

«Вертай, вертай, панцинонько, вернися додому!

Ми не вмієм молотити, наші жінки жати,

Вертай, вертай, панцинонько, не дай пропадати!»²⁴

Про це ж ідеться і в багатьох народних прислів'ях та приказках («коли б не хлоп, не віл, не було б і панів», «я вашець і ти вашець – а хто нам хліба напашець?»²⁵).

Повага до хліборобської праці була в потомственого мужика такою великою, що він осудливо ставився до тих, хто, на його думку, зраджував батьківській ниві і шукав кращого життя у місті. «Як був Грицько, то (було) всього багаць-

ко, а як став Григорій, то як (...) голий», – глузливо кепкували з таких відступників хазяйновиті мужики²⁶.

Те, що селяни усвідомлювали себе годувальниками суспільства, сприяло руйнуванню в них традиційного селянського сервілізму, пробуджувало приспане кріпосництвом почуття власної гідності. Напередодні скасування кріпосного права селяни вже не хотіли визнавати соціальних пріоритетів шляхти, тим паче, що в її середовищі кількість безмаєткових шляхтичів зростала, а їх соціально-економічне становище наближалось до селянського. Про це красномовно свідчить розмова двох селян із с. Обуховичі Радомишльського повіту Івана Шлапака та Костянтина Сірошенка із шляхтичем із Радомишля влітку 1849 р. Шляхтич привітався із селянами, але при цьому назвав їх «мужиками». Таке звертання селяни оцінили як грубість, вияв неповаги до них і запропонували шляхтичеві надалі називати їх «панами-братцями», якщо він не хоче скуштувати мужицьких кулаків²⁷. Аналогічні настрої селян засвідчувала й глузлива народна пісня, складена на Правобережній Україні та записана колишнім кріпаком:

Їхав ляшок із Варшави,
Надів сині шаровари
І шабельку у бока,
Не боїться мужика.
Їхав ляшок понад лугом,
Аж там оре мужик плугом;
Ляшок шапки не здіймав,
«Помогай Бог!» не сказав.
Мужик його привітав,
За чуприну похитав.
«То бери ти, хлопче (погоничу) пугу,
Та научи ляшугу
Як шапочку здіймати,
«Помогай Бог» казати...»²⁸.

Зростання в селян почуття самоповаги часом виливалося у відкриті акції соціального протесту. Вони хотіли відчувати себе громадянами в державі й вимагали відповідного ставлення до них з боку поміщиків та місцевої адміністрації. Так, коли у зв'язку зі смертю Миколи І пристав повітового містечка Сквир на Київщині необачно привів до присяги царю Олександрю II місцевих селян (цього він не повинен був робити), а інший пристав тоді ж змусив присягнути селян с. Березне Корсунського повіту як свідків у справі викрадення чиєїсь кобили, березнівці обурилися: «Хіба ми не люди в нашого царя? Всі пани, і попи, і жиди царю присягали, а ми не дали присяги! Ми на глум на рябу кобилу присягали!»²⁹. Це обурення селян вилилося в криваву «Київську козаччину» 1855 р.

Суспільний устрій не здавався селянам Правобережжя справедливим ні до, ні після скасування кріпосного права. Соціальну справедливість вони, як і західноєвропейське селянство, пов'язували з ідеалом Правди – об'єднуючою ланкою «початку й кінця народної соціальної утопії»³⁰. Цей ідеал був досить абстрактний. Загалом же він символізував рівність усіх не лише перед Богом, а й у реальному житті. Єдина для всіх Правда (символ соціальної рівності) колись існувала, однак люди, зрештою, її втратили („була колись Правда, та заржавіла», «Правда ясніша від сонця, та її зі свічкою шукають»³¹), тепер же навіть Бог неспроможний її відродити, одна смерть всіх урівняє («тільки то й Правди на світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий»³²). Тадею Рильському запам'яталася сумна казка, яку він почув у Київському повіті. У ній ішлося про те, що заможний господар улаштував обід, але не для всіх, а лише для Правди. Він не саджав за стіл нікого, бо вони не живуть за Правдою, «навіть Бога, який

одним дав усе, а іншим – нічого, окрім тягарів». Лише Смерть він посадив за стіл, бо вона до всіх ставиться однаково³³.

Люди, як уявлялося селянам, не зуміли зберегти Правду – і вона трансформувалася в кілька правд, так що справжня Правда залишилася при простих і убогих, а багаті ж та вельможні зажили своєю «правдою», насправді ж – неправдою, кривдою («правда в постолах, а кривда в чоботях», «багачева правда гірше брехні», «мужича правда є колюча, а панська на всі боки гнуча», «панська правда всюди однакова: на мужицькому горбі»³⁴). Думка про зречення сильними світу цього високого ідеалу Правди, тобто про їхнє небажання виконувати Божі заповіді, яскраво відобразилось у відомій лірницькій пісні «Нема в світі Правди, Правди не зіскати». Тадей Рильський повідомляє, що ця пісня була в ХІХ ст. дуже популярною в середовищі простих українців³⁵.

Основним критерієм справжньої Правди селяни вважали справедливий розподіл власності. Не маючи адекватного уявлення про сутність власності, вони все ж здогадувалися, що саме позбавлення їх права власності на землю було першопричиною їх підневільного становища³⁶ і домагалися її перерозподілу. При цьому вони опиралися не стільки на теоретичне обґрунтування своїх прав на землю, скільки на практику громадського й родинного життя – на звичаєве право. У ХІХ ст. у народній правосвідомості на Правобережній Україні побутувало стійке уявлення про сервітути – спільну власність селян і поміщиків на ліси, пасовиська, водойми, оскільки самі землевласники не заперечували такої практики, дозволяючи селянам до скасування кріпосного права випасати свою худобу на поміщицьких угіддях, збирати хмиз і дари природи в поміщицькому лісі тощо. Селяни, не розбираючись у юридичних тонкощах, вважали, що, оскільки можуть випасати свою худобу на поміщицьких левадах, то й дерева також належать їм, через що іноді чинили опір вирубці поміщицьких дерев на громадських левадах³⁷.

У суспільній свідомості селян напередодні скасування кріпосного права (ймовірно, під впливом поширюваних чуток, що волю їм, можливо, дадуть, але землю залишать у власності поміщиків) з'явилося і міцніло переконання, що не лише сервітути, а й орна земля мають належати селянам. Свої претензії на земельну власність вони вмотивовували двома основними аргументами: 1) вони вже відпрацювали панам за землю і 2) Бог створив землю не для нероб-поміщиків, а для тих, хто працює на ній. Учасники «Київської козаччини» 1855 р., наприклад, заявляли: «Поля і ліси – наші, і все, що є у панів, – також наше. Воно так і є, бо ми самі і наші предки за все це вже відпрацювали»³⁸.

Таким же аргументом відстоювали в середині ХІХ ст. право власності на «всі поміщицькі землі та угіддя» селяни Таращанського, Звенигородського та Васильківського повітів на Київщині³⁹. Надання селянам «волі без землі» лише зміцнювало в них це переконання. Ось які нарікання селянина записав у 1862 р. етнограф: «Підмовляють (поміщики та урядники) на якийсь-то оброк: по їх – плати та викупай, та тільки те й роби, що плати. Сказано, собаку прив'язано, та вона й бреше! Який оброк? Та і з чого його заплатиш? Зі шкури? Та її й так доволі драли, зовсім облупили... А із землі? За віщо ж то за свою землю, та ще й платити? Бог її нам дав, Бог і візьме... Навкруги станового та всякого іншого начальства всюди до біса позаводилося. Може і справді доведеться свою землю, своєю кров'ю политу, викупляти!»⁴⁰.

Загалом селяни Правобережної України ставилися до приватної власності з повагою. Як свідчить народний фольклор, крадіжку вони засуджували як аморальний акт. Разом із тим серед них набули поширення й зрівняльні ідеї, притаманні також європейському і російському селянству. Однак, якщо в Європі соціальні низи виводили свою вимогу майнової та соціальної рівності з відповідних біблійних ідей і понять (рівність – Божий дар ще «від Адама і Єви»), то ук-

раїнський селянин – переважно з громадської практики та свого переконання в тому, що майном мають володіти ті, хто створив його своєю працею. Етнограф записав розповідь польського шляхтича про напад гайдамаків на панський маєток у с. Чорнявки неподалік від Бердичева. Гайдамаки зібрали сільську громаду, відкрили панський льох і дозволили людям забрати з нього напої та інші продукти зі словами: «Пийте, люди, беріть, що хочете. Це ваша праця»⁴¹. Саме таке розуміння справедливості перерозподілу власності породжувало мрію селян про передачу їм від панів не лише землі, а й іншого майна, передусім робочої худоби. Коли до селянина Гордія Шелена із с. Ліщинівка Васильківського повіту у 1849 р. прийшов односелець позичити воза, той сказав позичальнику: «Не проси воза, незабаром виріжуть панів і ляхів, то будуть (нашими) воли і вози»⁴².

Західноєвропейські селяни намагалися реалізувати свій соціальний ідеал, як правило, під проводом парафіяльного духовництва. Священники і монахи «тримали натовп у своїх руках, викликаючи в нього то страх, то надію, примушуючи його плакати, співати, коритися чи бунтувати. Вони говорили від імені Господа Бога»⁴³. Вожаками ж правобережного селянства здебільшого були харизматичні вихідці з його ж середовища – «батьки», отамани. Це пояснюється, мабуть, соціальною пасивністю низового духовництва та тією обставиною, що воно, будучи в середині ХІХ ст. значною мірою зрусифікованим і перетвореним державною владою в придаток бюрократичної машини, не користувалося особливою довірою у селян, навіть зараховувалося ними до числа своїх класових ворогів.

На Заході «вандалізм натовпу спрямовувався не на пограбування, а на руйнування»⁴⁴. На Правобережній Україні селянські бунти, через національну специфіку селянського ідеалу, нерідко поєднували і те, й інше. Колективний підпал поміщицького маєтку тут нерідко супроводжувався пограбуванням майна погорільця. Ймовірно, не лише почуття заздрощів до тих односельців, котрі завдяки своїй підприємливості і хватці⁴⁵ стали заможними, а й переконання в тому, що кожен, чиею працею створювався цей статок, може претендувати на його частку, викликало в сільській бідноті бажання пожитися за рахунок майна не лише поміщиків, а й інших багатіїв. Уособленням соціальної справедливості незможні селяни вважали того, хто, подібно до ідеалізованого ними Устима Кармалюка, забирав майно у багатих і роздавав його бідним. Така реалізація зрівняльних ідей здавалася багатьом селянам богоугодною справою:

З багатого хоч я й візьму –

Убогому даю

Отак гроші поділивши,

Я гріхів не маю⁴⁶.

Стабільним, незламним було прагнення кріпосних селян до волі, яке наростало упродовж першої половини ХІХ ст. Напередодні скасування кріпосного права сама думка про подальше перебування в кріпосницькій неволі здавалася їм нестерпною, вони ждали «хоч за три дні перед смертю волю побачити»⁴⁷. Чигиринський предводитель дворянства Нечай стурбовано повідомляв у 1832 р. генерал-губернатора Правобережної України, що на Черкащині поміщицькі селяни «... думають не лише про те, як огородити себе від утисків із боку власника, а, як здається, навіть про цілковиту волю»⁴⁸. У квітні 1847 р. чиновник для особливих доручень інформував генерал-губернатора, що на Волині поміщицькі селяни «не лише до поганого, а й до доброго поміщика не мають і найменшої прихильності»⁴⁹. Селяни вважали, що «пани однакові, що у вас, що у Кракові», що «на один копил дідько всю шляхту покроїв»⁵⁰, прагнення повалити панське ярмо було в них незламним.

Переконання селян у тому, що їм треба здобути волю, підкріплювалося переказами про боротьбу їхніх дідів і прадідів проти кріпосницького гноблення,

про козаччину та гайдамаччину. Тадей Рильський зазначав, що живучість історичної пам'яті була важливою і невід'ємною складовою психології та світогляду українського селянина: «Розради в своєму горі народ шукав... у зверненні до історичної традиції»⁵¹. У народній пісенній творчості селяни зберігали пам'ять про Нечая, Бондаренка, Морозенка та інших народних героїв Хмельниччини, які далися взнаки «ляшкам-панкам». Чиновник для особливих доручень повідомляв улітку 1848 р. генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, що в містечку Жаботині на Черкащині селяни «споконвіку відзначалися бунтівним духом... (і) дуже добре пам'ятають про ту сваволю, якою виділялися (за гайдамаччини) їхні діди...»⁵².

Схильність українських селян романтизувати та героїзувати своїх пращурів помічали й іноземці. Так, аташе французького посольства у Петербурзі Жан-Бенуа Шерер писав про українців наприкінці XVIII ст.: «Народ цей багатий на перекази про своїх прадідів...»⁵³. Самі селяни вважали це своєю слабкістю („хто про що, а він про Наливайка»⁵⁴), однак при цьому дбайливо зберігали все те, що нагадувало їм про героїчну минувшину. Так, уманський земський справник повідомляв навесні 1854 р. київського цивільного губернатора, що у с. Мошурові одноворець Іван Сулима зберігає «простонародне, написане масляними фарбами» полотно, на якому зображено «колишню уманську різню»⁵⁵.

У своїх історичних героях, як правило, в народній пам'яті ідеалізованих, селянство бачило не просто символ національної ідентичності, а реальну силу, здатну повести його на боротьбу за соціальне та національне визволення. Так, у 1826–1827 рр. селяни Уманщини поширювали звістку про те, що нібито з'явився син Гонти, який розіслав «усім панам укази з вимогою віддати усю землю селянам і повернутися якомога швидше до Варшави, а хто не виконає цього указу..., того селяни вб'ють»⁵⁶. У жовтні 1853 р. звенигородський земський справник повідомляв київського цивільного губернатора, що серед селян повіту ходять чутки, буцімто на полях с. Павлівка є льох, у якому колись переховувалися гайдамаки й дотепер там зберігається їхня зброя⁵⁷. Отож, на відміну від російського селянства, селяни Правобережної України більше покладалися не на заступництво «доброго царя» (таким їм уявлявся у 20–50-х рр. XIX ст. великий князь Костянтин Павлович), а на козацьку та свою історичну героїку. Звернення до історичної традиції об'єктивно посилювало притаманне українському селянству почуття колективізму («грумада – великий чоловік», «що громада забажає, того й пан не поламає»⁵⁸).

Торкнемося питання про ставлення правобережного селянства до національних меншин, оскільки воно прямо стосувалося його суспільної світоглядної парадигми.

Володимир Іконніков навів низку фактів, які свідчать про поширення на Київщині у 1826–1827 рр. бунтівних чуток, що нібито гряде винищення «ляхів» і «жидів»⁵⁹. Поширення цих чуток він пов'язав зі своєрідним впливом на селян повстання Чернігівського полку (грудень 1825 р.). Аналогічні чутки поширювалися на Правобережній Україні і пізніше. Так, у містечку Таганча селянка Мотрона Науменкова запевняла влітку 1848 р., що «через кілька днів почнуть жидів і ляхів різати, а нам заборонено щось жидам і ляхам продавати і щось у них купляти»⁶⁰. У 1849 р. селяни с. Обуховичі Радомишльського повіту Іван Шлапак та Костянтин Сірошенко порадували стрічного шляхтича звісткою, нібито з'явився указ нищити ляхів «і (за це) нічого не буде»⁶¹. Восени 1854 р. уманський земський справник доповідав київському губернатору, що у с. Мазурові чутки про різанину, яка має відбутися у день св. Пасхи, «поширюється серед кріпосних селян дедалі більше». Він повідомляв, що і в с. Паланочці «між жінками почали гуляти чутки, що цього (1854) року у день св. Пасхи... будуть різати дворян-поміщиків і ляхів»⁶². У квітні 1858 р. уманський земський

справник рапортував начальству, що в с. Росішки селяни перешіптуються, буцімто місцевий коваль «заготовляє списи, сокири і ножі з метою різати ними панів і ляхів», і це відбудеться 15 травня⁶³. Наприкінці 40-х рр. XIX ст. про близьку розправу з панами гомоніли й селяни Волині⁶⁴.

У докапіталістичній Західній Європі серед селян також поширювалися всілякі чутки, але не про майбутню різанину, а про викрадення «циганами» дітей, про наміри уряду підвищити податок на сіль, про політичні змови тощо, причому там «чутки і бунти були неподільними, де б вони не відбувалися і якими б не були їхні масштаби»⁶⁵. Соціальна фантазія ж селян Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. у цьому відношенні була жорстокішою, проте здебільшого не виходила за рамки бунтівних погроз, рідко супроводжувалася кривавими експесами. Однак у регіоні, де у XVIII ст. нуртувала гайдамаччина, вона сіяла паніку серед поміщиків і непокоїла владу. Чиновник для особливих доручень повідомляв київського губернатора на початку 1826 р. про вперті чутки поміж селянами про грядущу різанину, яка має відбутися у Вербну неділю, спонукала багатьох поміщиків Уманщини спішно податися в Умань, що лише дало привід для нових чуток серед селян⁶⁶.

Привід для появи і поширення серед неграмотного селянства бунтівних чуток міг бути найнесподіванішим, їхній зміст – найбезглуздішим. Скажімо, у липні 1849 р. підданий графів Браницьких із с. Ліщинова Васильківського повіту Гордій Шелен, спостерігаючи за працею топографів, здивував односельців звісткою, що «це здійснюють перемир'я землі, після чого буде одне панство й одне царство, будуть степи вільні, а завтра, 29 червня, на свято Петра і Павла вибиратимуть у Києві нового царя, і тому цар дозволить москалям погуляти впродовж трьох днів, (ті) виріжуть панів-ляхів та підпанків, а селяни стануть вільними»⁶⁷.

У поширюваних серед селян чутках про винищення «ляхів» та «жидів», яке відбудеться неодмінно на велике православне свято, частіше фігурували «ляхи», рідше – «жиди». Саме в «ляхах» кріпаки бачили своїх найзапекліших ворогів. Але в слово «лях» вони вкладали не етнічний чи релігійний, а соціальний зміст. Українське селянство загалом не відзначалося ксенофобією. Обминув його і релігійний фанатизм – до католиків та інших іновірців селяни ставилися цілком толерантно. Тадей Рильський зазначав, що «серед (українського) народу ви часто почуєте, що католики, як і православні «вірять в одного Бога і в Ісуса Христа, тільки в них інакше правиться», що католицький священик читає в церкві те ж самісіньке, що і православний, «лише не з того кінця». Звичайно, і для українського селянина під впливом церкви «жид» був «христопродавцем», проте не Антихристом – «огидним розпусником, який чинить перелюб зі своєю донькою»⁶⁸, – як для селянина західноєвропейського. Тут гору брала його традиційна віротерпимість. Із позицій віротерпимості, навіть з повагою, ставиться він і до іудаїзму, вважаючи, що «жиди вірять в одного Бога» і що це «дуже стара й дуже тверда віра». Отож, слушно вважав етнограф, вороже ставлення українського селянства до «панів-ляхів» і «жидів» «мало зовсім інше, не релігійне підґрунтя»⁶⁹. На його думку, яка знаходить підтвердження в історичних джерелах, у XIX ст. на Правобережній Україні «під впливом перебігу історичних подій у слові «лях» майже зник його національний зміст, і воно стало синонімом слова «пан»⁷⁰. Селяни мали намір винищити не поляків, а поміщиків-поляків, взагалі шляхтичів (їх, за даними канцелярії генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, у 1840 р. налічувалося понад 410 тис.⁷¹), бо однаково ненавиділи і поміщиків, і безземельну шляхту, яка здебільшого працювала адміністраторами маєтків.

Отже, селяни вороже ставилися не до всіх євреїв, а лише до «поганих», тобто до тих, які не менше від «панів-ляхів» діяли їх своїм здиством та приводили до цілковитого зuboжіння (лихварів, професія яких викликала серед про-

стого люду не лише Правобережної України, а й усієї Європи, «презирство, змішане із заздрістю»⁷², орендарів, шинкарів). Із «хорошими» євреями вони нерідко краще ладили, ніж зі своїми одноплемінниками-мироїдами. Так, на початку 1826 р. у м. Ольшаниця Васильківського повіту соцький графині Браницької Семен Терещенко своїм родичам казав: «Якщо москалі будуть різати, то й ми з ними виріжемо всіх багатіїв, передусім Осипа та Давида Очеретяних, вільноживучих; Шмуліса-жида ж залишим, бо добра людина»⁷³.

Губернії Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська) лежали в зоні «смуги осілості» євреїв, яких там у 1840 р., за даними канцелярії генерал-губернатора, налічувалося понад 457,5 тис. осіб⁷⁴, тобто 8,9% від загальної кількості населення. Проживали євреї, за словами Д.Бовуа, переважно «в жалюгідних населених пунктах, званих містечками»⁷⁵. 9 грудня 1804 р. царський уряд «Положенням про євреїв» дозволив їм купувати землю, але без кріпосних селян, натомість заборонив тримати «ні під своїм, ні під чужим іменем» шинки та постоялі двори «в селах і біля великих доріг», навіть проживати там, «хіба що проїздом»⁷⁶. Однак місцеві євреї, які традиційно мали шинкарство одним з основних джерел прибутків, знаходило способи, як обійти цей закон, особливо заборону торгувати спиртними напоями. У цьому їм, поза сумнівом, сприяли власники маєтків⁷⁷, з якими євреї-шинкарі справно розплачувалися за оренду місцевих «п'їтейних» закладів. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов повідомляв, що в підвладному йому регіоні 80% євреїв займалися, головним чином, торгівлею, в тому числі – горілкою, та давало селянам горілку в борг під заклад майна, навіть майбутнього врожаю⁷⁸.

Це ж практикували євреї-шинкарі і на Правобережній Україні, тим паче, що у зв'язку з поверненням у Російській імперії в 1827 р. до системи винних відкупів і нестачею охочих займатися відкупами (це призводило до зниження цін на напої та, відповідно, до збитків казни) уряд мусив поступитися своєю принциповістю і знову допустити євреїв до безпосередньої торгівлі спиртним⁷⁹. Отож, споювання й розорювання селян тривало. Волинський губернатор повідомляв у 1838 р., що практика євреїв-шинкарів «згубно впливала на моральність селян, підривала їхній добробут і приводила їх до крайнього зубожіння»⁸⁰. Самі селяни здавна скаржилися, що місцеві шинкарі, при потаканні з боку маєткової адміністрації, «продають їм горілку фальшивою квартою і відпускають людям одні помії, і надто обраховують їх. І коли б якийсь господар заборгував їм..., то йому...влаштовують екекцію, у ніщо перетворюють підданих і доводять їх до розору»⁸¹.

Євреї нерідко прибирали до своїх рук окремі, найприбутковіші, селянські заняття (оренда млинів тощо). Сучасник, вочевидь перебільшуючи, повідомляв, що «усім, що могло б поліпшити селянську долю, негайно користувалися євреї»⁸². Ясна річ, що усе це вносило напругу у стосунки між значною частиною селян і цією національною меншиною. Причому ця напруга виростала не на національному чи релігійному, а на соціальному ґрунті. У місцевих єврейських селяни бачили передусім своїх пригноблювачів і здирців, не вникаючи в питання, що спонукало більшість євреїв займатися лихварством, шинкарством та орендою.

Таким чином, соціальні настрої та уявлення правобережного селянства у 20–50-х рр. ХІХ ст. мали як загальне спрямування, так і місцеву специфіку, викликану особливостями його соціально-економічного становища, історичними традиціями, складним політичним розвитком Правобережжя, впливом міжнародних подій, передусім пов'язаних із соціальними рухами селян Галичини, з якими правобережне селянство підтримувало контакти. Селяни Правобережної України вважали свій суспільний статус несправедливим і нестерпним, чітко усвідомлюючи себе основним годувальником суспільства. Вони ратували за звільнення з кріпацтва, за рівні права з іншими станами, за передачу в їхню влас-

ність поміщицьких земель. Значного поширення серед них набули зрівняльні ідеї, на яких позначився процес майнового та соціального розшарування в сільських громадах. Виправдання своїм соціальним вимогам вони знаходили не стільки у релігійних ідеалах, скільки в ідеалізованій ними національній історичній традиції. Соціальні уявлення селян, при відсутності в них ксенофобії та релігійного фанатизму, істотно позначилися на ставленні селян до поміщиків-поляків і євреїв-лихварів, орендарів, шинкарів. Рівнем і характером своєї соціальної свідомості, попри її місцеву специфіку, правобережне селянство практично не вирізнялося від європейського.

¹ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч.1. – С.64.

² Генерал-губернатор Правобережної України повідомляв, що випадки помсти селянам із боку польської шляхти «були тоді повсюдні» (*Клебановский П.* К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году // *Киевская старина.* – 1905. – №6. – С. 467).

³ *Самарин Ю.Ф.* Сочинения. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.2. – С.65.

⁴ *Г.* Воспоминания подольского старожила о временах крепостного права // *Киевская старина* – 1898. – №2. – С.50.

⁵ Статистическое описание Киевской губернии, изданное Ив. Фундуклеем. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.2. – С.326.

⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2256. – Арк.22.

⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.451. – Спр. 98. – Арк. 167.

⁸ На Правобережній Україні державних маєтків у 40-х роках XIX ст. налічувалося лише 464. (*Шульгин В.Я.* Юго-Западный край под управлением Бибикова // *Древняя и новая Россия.* – 1879. – Ч.V–VI. – С.90).

⁹ Там же. – С. 90.

¹⁰ Русский архив. – 1884. – Кн.3. – С.26–27.

¹¹ Статистическое описание Киевской губернии... – Ч. 2. – С.334.

¹² *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з фр. – К., 1996. – С.32.

¹³ Французький історик Д.Бовуа слушно зазначив, що «росіянам не треба було багато робити для того, щоб завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми» аж до кінця XIX ст. (*Бовуа Д.* Вказ. праця. – С. 29).

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 398. – Спр.74. – Арк. 132.

¹⁵ Центральний державний історичний архів Росії в Санкт-Петербурзі (далі – РЦДІА Санкт-Петербург). – Ф. 1286 – 1846 р. – Оп.10. – Спр. 969. – Арк. 116.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк. 124 зв. – 125.

¹⁷ Там само. – Арк. 241 зв., 243.

¹⁸ Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. – К., 1985. – С. 286.

¹⁹ Там само. – С. 238.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк. 243.

²¹ Там само. – Арк. 87 зв. – 88.

²² Європейське селянство вважало себе годувальником суспільства, про що переконливо свідчать хоча б твори селянських поетів: Вільяма Ленгленда («Видіння про Петра-Орача») та Вернера Садівника («Селянин Гельмбрехт»).

²³ *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* – К., 1991. – С. 43.

²⁴ *Історичні пісні.* – К., 1961. – С.715.

²⁵ *Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період.* – К., 1963. – С.99, 103.

²⁶ *Драгоманов М.П.* Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – С.381.

²⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп. 162. – Спр. 171. – Арк. 1.

²⁸ *Савченко И.* Отрывок из записок бывшего крепостного // *Киевская старина.* – 1899. – №8. – С.59.

²⁹ Сикорский В. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 года // Там же. – 1882. – №4. – С.86.

³⁰ Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX век. – Москва, 1978. – С.9.

³¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 165, 167.

³² Там само. – С. 166.

³³ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С. 9.

³⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 165–167.

³⁵ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – С.39.

Михайло Драгоманов записав цікаву розповідь сліпого лірника про виконання ним у Ніжині цієї пісні для місцевої поміщиці. У ній є такі слова:

Уже тепер Правда у панів в темниці,
А щира неправда з панями в світлиці.
Уже тепер Правда в панів у порога,
А щира неправда сидить конєць стола.
Уже тепер Правда у панів під ногами,
А тая неправда сидить із панями...

(Драгоманов М.П. Указ. соч. – С. 188–189).

³⁶ Про це свідчить, зокрема, один із апокрифів («Слово про Адама і Єву»), в якому йдеться про те, що Бог, хоч і прогнав Адама та Єву із раю, та все ж виділив їм для прохарчування 1/7 раю. Проте диявол дозволив їм обробляти цю землю на певних, фатальних для них, умовах: «Диявол же не даст ему (Адаму) орати, глаголяше ему: напиши мне рукописание свое да еси мой, тога землю мою работай. Адам рече: чья земля, того еси и аз, и чада мои... Дьявол же обрадовался велико и рече: тако запиши мне. И взят плеча и написа рукописание си и рек: чья есть земля, того и аз, и чада моя. И дьявол взял рукописание Адамово и держание». (Клибанов А. Указ. соч. – С. 16).

³⁷ Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX століття. – К., 2004. – С. 319–354.

³⁸ Сикорский В. Указ.соч. – С. 99.

³⁹ Революционная ситуация в России в середине XIX века. – Москва, 1978. – С.45.

⁴⁰ Драгоманов М.П. Указ. соч. – С. 217–218.

⁴¹ Там же. – С.220.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 799. – Спр. 235. – Арк. 12–12зв.

⁴³ Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1994. – С.156.

⁴⁴ Там же. – С.159.

⁴⁵ Заможні селяни («багатирі») будували свій добробут не завжди важкою працею та господарською умілістю, а й нерідко шляхом паразитування на праці убогіших односельців. Кореспондент «Земледельческого журнала» у 1834 р. писав, що заможні господарі позичають біднякам «гроші на сплату державного податку, відправляють замість них підводи, постачають їх посівним матеріалом, – за всі ці ж добродіяння користуються їхніми земельними ділянками, які їх же змушують обробляти. Начальство, їдучи селянським полем, побачить, що кожен на своїй землі порається коло хліба, але коли наступить пора жнив, то побачить, що в стодолах бідняків немає жодного снопа, і вони ще з осені просять у багатих хліба, заставляють їм свої польові наділи і ходять замість них на панщину. Багатії ці, немов п'явки, суть кров із бідних...». (Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття // Нариси з історії України. – Вип. VIII. – К., 1939. – С.119. Чиновник-економіст Г.Гохгут повідомляв у середині 40-х років XIX ст., що чимало заможних селян тримали менше від потреби наймитів і робочої худоби, бо «більшість селян були у них у боргу і відпрацьовували у вигляді допомоги за чарку вина» (Гохгут Г. Хозяйственное обозрение Киевской губернии // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1847. – №6. – С.43). Про це ж повідомляв генерал-губернатора Правобережжя оверуцький справник із Волині: «... при відсутності влади і нагляду самі нічого не роблять, а за горілку та частування змушують працювати на них найбідніших» (ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 452. – Спр.67. – Арк.9).

Селяни, які відчули на собі гноблення з боку односельця-багатиря, говорили, що він «із сімох захвате, а одному заплаче».

⁴⁶ Історичні пісні. – К., 1961. – С.678.

- ⁴⁷ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.155.
- ⁴⁸ Н.М. Материали для новейшей истории Юго-Западного края // Киевская старина. – 1899. – №4. – С.416.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк.87.
- ⁵⁰ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.109, 202.
- ⁵¹ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.12.
- ⁵² Селянський рух на Україні. 1826–1849. – К., 1985. – С.290.
- ⁵³ Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.169.
- ⁵⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.203.
- ⁵⁵ ДАКО. – Ф. 2. – Оп.169. – Спр. 67. – Арк. 6.
- ⁵⁶ Иконников В.С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам). Оттиск из «Сборника в честь В.И.Ламанского». – Санкт-Петербург, 1905. – С.79.
- ⁵⁷ ДАКО. – Ф.2. – Оп.168. – Спр.201. – Арк.7–8.
- ⁵⁸ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.157–158.
- ⁵⁹ Зокрема, погрожували фізичною розправою шляхті та євреям у 1826–1827 рр. селяни містечка Тетієво Таращанського повіту, сіл Бачку рине та Скитки Липовецького повіту, Білоцерківської економії графині Браницької, всієї Південної Київщини (Иконников В.С. Указ. соч. – С.61–79).
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф. 2. – Оп.161. – Спр.107. – Арк.1.
- Найімовірніше, селянка у цьому разі згадала про заборону папською курією католикам ще у середині XVIII ст. торгувати чи «мати будь-яку іншу спільну справу» з євреями (Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Санкт-Петербург, 1907. – Т.2. – С.139–144).
- ⁶¹ ДАКО. – Ф.2. – Оп.162. – Спр.171. – Арк.1.
- ⁶² Там само. – Оп.169. – Спр.67. – Арк.5–6; Спр.76. – Арк.1.
- ⁶³ Там само. – Оп.173. – Спр.32. – Арк.39.
- ⁶⁴ Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки АН СССР. – 1950. – №34. – С.103.
- ⁶⁵ Дельмо Ж. Указ. соч. – С.149.
- ⁶⁶ Иконников В.С. Указ. соч. – С.76.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.799. – Спр.235. – Арк.1.
- ⁶⁸ Дельмо Ж. Указ. соч. – С.175.
- ⁶⁹ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.12.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Бовуа Д. Назв. праця. – С.68.
- ⁷² Гуревич А.Я. Ростовщик // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.413.
- ⁷³ Иконников В.С. Указ. соч. – С.62.
- ⁷⁴ Бовуа Д. Назв. праця. – С.68.
- ⁷⁵ Там само. – С.67.
- ⁷⁶ Щербак М.Г. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2004. – №6. – С.19–20.
- ⁷⁷ Їм лише у Волинській губернії в 1851 р. належало 410 діючих винокурень, 65 з яких (16%) перебувало в оренді (ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.452. – Спр.65. – Арк.10–18).
- ⁷⁸ Высокочков Л. Николай I. – Москва, 2003. – С.327.
- ⁷⁹ Там же. – С. 328.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2508. – Арк. 13.
- ⁸¹ РЦДІА Санкт-Петербург. – Ф.823. – Оп.3. – Спр.806. – Арк. 62, 179.
- ⁸² Бовуа Д. Назв. праця. – С. 95.

The article examines the specific features of social psychology of serf peasantry of Right-bank Ukraine of the second quarter of XIX century, investigates attitude of peasantry to property, agricultural work, freedom, peculiarities of reflection of social mood and ideas in sphere of national relations in the village.

В.С.Шандра*

ФОРМУВАННЯ БЮРОКРАТІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглядаються деякі особливості формування бюрократії в українських правобережних губерніях Російської імперії. Унаслідок польських повстань місцева еліта усувалася від владних повноважень, і верховна влада конструювала імперський бюрократичний апарат, вдаючись до різних методів, в залежності від співвідношення соціальних і політичних факторів, демонструючи нові підходи на кожному черговому інтеграційному витку. Для зміцнення позицій верховної влади, подолання нестабільності, а також усунення соціоетнічних, політичних, культурно-конфесійних відмінностей створювався новий тип чиновника, здатного нав'язати суспільству умови перебування в Російській імперії.

Унаслідок військового підкорення та включення набутих територій в імперські межі влада абсолютного монарха утверджувалася там, удаючись до різних засобів. Утримання надбаних земель в імперській орбіті, як і інтегрування в новий політико-правовий простір та структуру влади здійснювалося з урахуванням регіональної специфіки. Услід за військово-політичним зміцненням після розпуску національних армій йшло порозуміння з місцевою елітою. Сформована в інших політичних традиціях відмінна від російської її соціальна структура потребувала компромісних рішень, при яких етнічна еліта прагнула зайняти свою нішу у новій ієрархії влади. Центрові ж йшлося про залучення її до бюрократичного апарату для обслуговування державних потреб.

На останню чверть XVIII ст., часу входження Правобережної України в імперський простір, Росія вже мала власну, досить чисельну бюрократію, конструювання якої розпочалося ще Петром I. Різкими темпами вона виводилася з-під впливу станів, узалежнюючись від імператора. Заснована на династичному управлінні та становому, хоча й незавершеному, поділі традиційного суспільства¹, держава зобов'язала дворян служити у цивільній і військовій сферах, перетворюючи їх зі слуг «монарха» на слуг «государства и отечества». Для подолання аристократичного засилля запроваджувалася «Табель про ранги», яка повністю підпорядковувала служилий стан верховній владі, а також сприяла залученню до управління здібних осіб та узаконювала єдину систему чинів. За допомогою цього законодавчого акту верховна влада здобула можливість контролювати соціальне становище знаті. А також скорегувала співвідношення між привілейованим походженням і особистою вислугою («знатное дворянство по годности считать»), власними заслугами перед імператором та освітою на користь останніх. Проте прагнення Петра I мати дворянське чиновництво не принесло очікуваних результатів, і вищі державні посади займали представники земельної аристократії. Доводилося також законодавчо регулювати соціальну структуру дворян, то притягуючи їх до служби, то допускаючи при необхідності осіб недворянського походження². Формування кадрового складу стимулювалося не лише соціальним походженням і діловими рисами, а й зростаючими вимогами до професійної підготовки, захисту державних інтересів та дотримання державної дисципліни³.

Підхід до конструювання бюрократії за російським зразком верховна влада практикувала і в приєднаних Малоросії, Ліфляндії, Естляндії, зокрема у двох останніх посада ландратів і регірунгсратів «Табелі про ранги» поширювалася з

* Шандра Валентина Степанівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

1726 р., незважаючи на те, що доступ до урядових посад визначався там аристократичним походженням, а не службою⁴. Катерина II 1780 р., під час ознайомчої поїздки по губерніях Білоруського генерал-губернаторства, відразу зменшила амбіції польської шляхти, яка обіймала виборні посади, присвоївши їй російські чини⁵.

Наукова проблема бюрократії в Російській імперії, в основному, обмежується корінними російськими губерніями⁶. Специфіка формування державного апарату на інкорпорованих імперією територіях все ще залишається малодосліджуваною тематикою історіографії⁷, зокрема й української⁸. Вивчення цієї соціальної групи є перспективним для з'ясування статусу українського життєпростору у складі імперії, новим резервом для поглибленого розуміння інтеграційних процесів. А тому їй варто актуалізувати шляхом встановлення засобів регулювання соціального та етнонаціонального складу, чисельної норми чиновництва, кількісних параметрів і категорій професійних груп, загального освітньо-культурного та фахового рівня. Як і з'ясування моральних, світоглядних переконань, ділових якостей, встановлення типових та нетипових властивостей, притаманних чиновництву українських губерній Російської імперії. Важливим елементом тут є регулювання та стимулювання державної служби, зокрема наділення земельною власністю, принципи сплати жалування, організація нагляду та відповідальності за порушення службових обов'язків, як надійних державних контролюючих важелів управлінської діяльності. До не менш важливих належать формування правових механізмів державної служби та набір «технік» влади⁹.

Урядові наслідки конструювання бюрократії найяскравіше простежуються в наявності формальної та неформальної ієрархії в ті чи інші історичні періоди, ефективності виконання нею службових обов'язків, у традиційній поведінці різних її груп у період стабільності, проте найбільш виразно – в екстремальних ситуаціях.

У статті найбільше відстежено урядову політику при формуванні бюрократичного апарату в Правобережній Україні з пропозицією її періодизації, причому, по можливості, враховуються тактичні зміни на кожному її етапі.

Перехідний період

*Порядок во всём есть душа правления*¹⁰.

Включення Правобережної України до складу Російської імперії відбулося внаслідок міжнародних договорів, за якими з європейської карти зникла ще недавно могутня Річ Посполита. До такої розв'язки польського питання доклала немало зусиль дипломатія та військові двору Катерини II¹¹. Державницькі традиції новоприєднаної еліти спиралися на основи шляхетської демократії, яка не потребувала патерналістського піклування верховної влади, як це було в Росії. Не бажаючи обслуговувати інтереси держави, вона постійно демонструвала відмінне від імперського розуміння суті управління і насамперед функціонування органів самоврядування. Сеймики Речі Посполитої відстоювали корпоративні інтереси та мали власне представництво у вигляді сейму. Російська ж імперія стверджувалася як абсолютна монархія, зорієнтована ще з часів Петра I на армійську модель державного життя за наказами верховної влади.

Катерина II хоча й видала для здобуття прихильності місцевої знаті Жалувану грамоту дворянству (1785 р.), однак розуміла, що її станово-корпоративний характер не йде в жодне порівняння з річпосполитським. Стаття 64 забороняла неслужилому і тому дворянству, що не набуло обер-офіцерського чину, брати участь у виборах¹². Фактор ліквідації польської держави вплинув на її позицію,

і вона вже набагато менше рахувалася з правобережною шляхтою у порівнянні з елітою білоруських губерній, приєднаних ще в часи існування Польщі¹³.

На етапі приєднання Правобережної України Росії бракувало власного бюрократичного апарату, і влада контролювала ситуацію з політичною, господарською, релігійною метою здебільшого військовою силою. Розуміючи небажаність тривалого її застосування, імператриця надала генералу М.М.Кречетникову, який очолював російські війська, адміністративні повноваження – відтак при формуванні бюрократичного апарату він сам міг присвоювати чиновникам звання до титулярного радника включно. При цьому радила призначати здібних та некорисливих чиновників, серед них і місцевих, лояльних до імперії¹⁴. Його наступнику Т.І.Тутолміну рекомендувала брати на службу досвідчених канцелярських служителів, коли бракуватиме місцевих чиновників, із російських та малоросійських губерній, яким пропонувалося додаткове жалування¹⁵.

При запровадженні російських державних інституцій Катерина II не хотіла відступати від законодавчих норм «Учреждения для управления губерний Российской империи» (1775 р.) та від Жалуваної грамоти містам (1785 р.), однак розуміла, що ще певний час доведеться послуговуватися польськими судами. Покликані зміцнити польську державну владу установи, відкриті за конституцією 3 травня 1791 р., ліквідовувалися. Так М.М.Кречетников, сподіваючись на підтримку антиконституційних сил, продемонстрував прихильність до старих польських порядків. Воеводам доручалося відновити ґродські і земські суди та магістрати, а оскільки приєднані території було позбавлено старих адміністративних центрів, то відкрити їх заново.

Для посилення російської влади при співіснуванні польських установ і російських військ М.М.Кречетников запровадив повітові посади земських комісарів (переважно з поляків) і земських наглядачів (із росіян), прообразом яких були відповідно земські справники та городничі, які очолювали повітову адміністрацію в Росії¹⁶.

Консолідуючі заходи Катерини II не пройшли випробування під час царювання Павла I, який ослабив наступ і поблажливо поставився до шляхти, сприяв відродженню щорічних сеймиків, із виборними посадовцями, які поєднували станові і державні обов'язки. Відновлювалися виборні суди, зокрема головні, земські, підкоморські, а для з'ясування державних справ засновувався Волинський надвірний суд¹⁷. Безземельній шляхті надавалося виборне право, якого не мало російське дворянство¹⁸. Хоча Павло I відмовився від намісництва і надав правобережним губерніям «особливі права», узаконивши таким чином їхнє особливе територіально-правове становище в імперії, проте збільшив повноваження повітових судів для контролю за поміщицьким землеволодінням¹⁹.

За Олександра I Правобережна Україна стала сферою діяльності приятеля імператора – А.Є.Чарторийського, патріота Речі Посполитої, який мріяв про відновлення польської державності в старих кордонах. Коли він був міністром іноземних справ (1802–1806 рр.), а також попечителем Віленського навчального округу (1803–1824 рр.), то неухильно полонізував край шляхом широкого залучення шляхти до місцевого управління. Сеймики поступово переростали в повітові та губернські дворянські зібрання, адже за формою в їхніх функціях виявилося багато спільного.

Тож незважаючи на бюрократичний централізм Олександра I місцевий управлінський апарат продовжував формуватися, в основному, із правобережної шляхти, яка на протигагу російському дворянству, віддавала перевагу цивільній службі перед військовою й охоче служила в державних установах і становах органах. Імперія далекоглядно закріпила найвищі регіональні адміністративні посади у краї, зокрема генерал-губернаторів та губернаторів, за російськими військовими, які брали участь у приєднанні правобережних земель. Винят-

ком може бути лише брацлавський воєвода, а з 1817 р. – губернський маршалок Ніколай Грохольський (Nikołaj Grocholski), якому було доручено створити комісію для заміни старих державних податків новими. Імператор призначив його подільським віце-губернатором (1822 р.) і губернатором (1824 р.). Однак за підтримку Листопадового повстання 1830 р. той був позбавлений посади і взятий під поліцейний нагляд²⁰. Серед губернаторів польського походження варто згадати й волинського губернського маршалка Б.К.Гіжицького, якого було призначено на губернаторську посаду 1816 р., як компромісний варіант вирішення конфлікту між шляхтою та попереднім губернатором М.І.Комбурлеєм²¹.

І все ж центр не влаштувала велика чисельність місцевої шляхти, яка, скориставшись недосконалим законодавством та солідарною підтримкою магнатів, масово оформила документи про дворянське походження. Ось чому 1828 р. департамент законів Державної ради висловив недовіру до діяльності дворянських депутатських зібрань, і його чиновники серйозно взялися за укладання правил для ревізії дворянського стану. Додатковим перевіркам не підлягали лише ті, хто набув дворянства військовою та статською службою²².

Час перебування Правобережної України у складі Російської імперії від приєднання до початку ревізування дворянства, що стало однією з передумов Листопадового повстання 1830 р., можна вважати перехідною фазою у формуванні місцевого бюрократичного апарату Правобережної України, під час якої імперія поєднувала традиції польської та російської державності.

Початок наступу

Доверенность и любовь к новому порядку и забвение старого зависит от впечатления при первоначальном действии присутственных мест²³.

Після придушення повстання почався новий період у житті українського Правобережжя, який супроводжувався активним втручанням Російської держави у функціонування органів самоврядування аж до відлучення правобережної шляхти від владних повноважень на місцях та встановлення контролю за поміщицькою приватною власністю. Традиційна для самодержавства політика співпраці з місцевими елітами зазнала поразки, а тому обрався курс на насильницьку інтеграцію, із надзвичайними методами соціального регулювання. Під сумнів бралася чинність Жалуваної грамоти дворянству, згідно з якою саме воно повинно було через виборну процедуру обіймати посади в місцевому управлінні. Створена на основі катерининських «Учреждений...» (1775 р.) структура владної вертикалі на практиці виявилася дещо іншою. На противагу корінним російським губерніям, органи дворянського самоврядування позбулися права комплектувати державні установи, мережа яких стала густішою. Державні інституції в Правобережній Україні доповнювалися новими штатними посадами, зокрема, у казенних і палатах державних маєтностей, за допомогою яких мобілізувалися людські та природні ресурси для виконання найважливіших державних завдань – збирання податків та виконання рекрутської повинності.

Система державних установ удосконалювалася створенням гнучкої та ефективної горизонтальної мережевої структури. Серед численних тимчасових комісій і комітетів переважали ті, що мали каральні функції. Адже йшлося про спрощення відмінної від російської соціальної структури, унаслідок якої збільшувалася чисельність платників податку та тих, на кого поширювалася 15-річна військова служба. Слідчі комісії над учасниками повстання та губернські ревізійні щодо дворянських привілеїв, боргові, ліквідаційні, люстраційні, фондушеві, інвентарні, переселенські, врешті генерал-губернаторство, доповнювали і

поглиблювали діяльність традиційних губернських установ. Серед них немало було й таємних (хоча б для захисту селян), які вказали російській владі на учасників повстання.

Ще донедавна існуючі судові та адміністративні установи та посади, яких не було у великоросійських губерніях, та ті, що нагадували польську державну традицію, припиняли свою діяльність, зокрема головні, гродські, земські, повітові, підкоморські суди, а повноваження підкоморіїв, коморників, хорунжих, возних і регентів передавалися новостворюваним межовим, повітовим і земським судам. Ще вчора виборні посади земських справників і засідателів земських судів займали призначувані урядом чиновники, яким, як і городничим та поліцмейстерам подвоювався розмір жалування²⁴. Вони діяли вже на основі російського законодавства, а невдовзі було відмінено чинність і Литовського статуту. Очікуваного запровадження місцевих законів західних губерній так і не відбулося. Суттєві зміни вносилися у суди вищої категорії – карні й цивільні судові палати, які відновлювалися 1831 р. та набували ролі вищої інстанції для повітових судів, міських магістратів і ратуш. Введений Катериною II усестановий принцип діяльності було переглянуто з оглядкою на місцеву соціоетнічну строкатість. Замість засідателів від купецького стану, який тут складався переважно з євреїв, вводилася посада засідателя від уряду. Виняток становила Київська палата карного й цивільного суду, в якій зберігався російський зразок за умови, що купці будуть православного віросповідання²⁵.

Обмеження участі в управлінні місцевої шляхти досягалося її фізичним усуненням (через заслання), учасники повстання та причетні до нього, а також ті, за ким встановлювався поліційний нагляд, автоматично позбавлялися виборного права. А також ті, за ким встановлювався поліційний нагляд. Позбавляло виборного права також підвищення майнового цензу (до 100 селян) та встановлення нового його критерію, такого, як тривалість служби в російських установах, яку Микола I вважав обов'язковою. Унаслідок ревізування нещодавно набутого дворянства, та шляхти, яка прагнула до переведення у дворянство, значна її частина вливалася до податних станів²⁶.

Однак уряд не закривав двері перед тими, хто бажав отримати дворянство службою, із тією суттєвою різницею, що до першого класного чину неподатні мешканці західних губерній мали прослужити 6 років, тоді як для інших ця кількість років була значно меншою: від 1 до 4 років, залежно від рівня освіти та якості служби²⁷. Це був надійний імперський захід, адже, набуваючи дворянство службою, місцева шляхта закріплювала за собою права власності на землю, що сприяло формуванню відданої бюрократії, здатної представляти інтереси монарха у краї, а не станів.

Обійнявши посаду київського генерал-губернатора наприкінці 1838 р., Д.Г.Бібіков додав в урядову кадрову політику рішучої послідовності і наступальності. Поглибленим ревізуванням дворянства він передбачав розірвати солідарність аристократії й шляхти та розділити останню на категорії. Із лояльної прагнув створити відносно самостійний прошарок, який можна було б асимілювати через статську і військову службу, зміцнивши у такий спосіб соціальну базу абсолютної монархії в цьому нестабільному регіоні. Іншу ж частину, як не лояльну, прагнув усунути і не допускати до участі у місцевому управлінні. Найперше, генерал-губернатор узаконив свої вимоги щодо привілейованого виборного права дворянства, за якими до обрання допускалися лише ті, хто мав десятилітній стаж військової або статської служби²⁸. Іншими словами, вони були поступливішими, адже їхнє соціальне становище напряму залежало від державної служби. Його радикалізм підтримав Комітет у справах західних губерній, і вакансії тих, хто з якихось причин не міг служити на виборних посадах суддів чи засідателів, заповнювали відставними офіцерами. А третій засідатель, який у

центральных губерниях обиралися селянами, у західних – призначався з чиновників, переважно з колишніх відставних військових. Цей указ поновлювався перед кожними дворянськими виборами, що сприяло формуванню місцевої бюрократії російського походження, до числа яких не в останню чергу зараховувалися «чиновники малоросійських губерній»²⁹.

Актуалізувався один із недавніх законодавчих актів, згідно з яким обумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, за винятком тих, котрі не мають коштів, то службові пільги будуть поширюватися на всіх руських. Пропонувалося розуміти це поняття не у вузькому значенні, а в широкому. До руських належали «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження із досвідом служби у внутрішніх губерніях³⁰.

Потреба посилити імперське втручання в соціально-господарську сферу для з'ясування специфіки державного та приватного землеволодіння та діяльність польських нелегальних угруповань спонукало в першу чергу реформувати місцеву поліцію, яка стала незалежною від польського поміщика державною інституцією. Найімовірніше, київський генерал-губернатор скористався з ще катерининської «Інструкції сотському з товаришами» від 19 грудня 1774 р., згідно з якою поліційні посади формувалися з виборних від селянських громад³¹. Повіти поділялися на дільниці з наглядачами, у села на кожні 50 дворів вводилися п'ятидесятьки з відставних чиновників і унтер-офіцерів та солдатів із жалуванням. Її мережа розширювалася й підпорядковувалася безпосередньо генерал-губернаторові, у розпорядження якого Сенат виділяв щорічно 50 тис. руб. із правом використовувати їх на надання допомоги, нагород, підвищення окладів насамперед чиновникам поліції, перевагу для служби в якій отримували чиновники російського походження³². Його переконання, що приїжджий «православний чиновник», позбавлений місцевих зв'язків, зможе оперативніше навести «порядок» підтримав Микола I, за згодою якого було оголошено в газетах про бажаний переїзд відставників для обіймання поліційних посад. Унаслідок цього в Південно-Західний край наїхали ті чиновники, від непрофесійних та неякісних послуг яких відмовилися у внутрішніх губерніях та які сподівалися на перспективу кар'єрного росту. Збіднілі, вони менш за все переймалися державними справами, натомість дбали про швидке особисте збагачення³³. Це їх характеризував спостережливий правник О.Ф.Кістяківський, – «жадібне, звикле до свавілля чиновництво, стояло стіною між монархом і народом»³⁴, – зауважуючи особливу поведінку правобережного чиновника.

Д.Г.Бібіков посадив поліцію на коней, надавши їй необхідної мобільності, що на той час означало те ж саме, що в радянській – на міліцейські «бобіки». Міська поліція запроваджувалася за російським зразком, виписаним «Статутом благочинія або поліцейським»: виборних членів магістратів із купців і міщан дозволено було зараховувати в дворянство, із якого формувалася управлінська ланка поліцією у містах³⁵.

Не заперечив уряд і проти підпорядкування генерал-губернаторові повітових стряпчих, які займалися захистом у карних справах, і які в інших губерніях звільнялися з посад Сенатом за поданням губернського прокурора та міністра юстиції. Тут їх постійно переміщали з одного повіту в інший, аби вони не встигли завести зв'язків із місцевою елітою³⁶.

Шляхта, яка не підтвердила дворянства і яка вливалася до нової соціальної структури, – однодворців та громадян – організовувалася також згідно з російською традицією, продиктованою військово-фіскальними потребами. Ця категорія населення формувалася в громади, що їх очолювали старшини з наглядачами хлібних магазинів та писарями, які, за законом, мали бути православно-віросповідання³⁷, що означало – займати ці посади поляки не мають права.

Центральний уряд, ідучи назустріч вимогам генерал-губернатора, вирішив замінити місцевих урядовців російськими чиновниками. Однак наступник Д.Г.Бібікова генерал-губернатор І.І.Васильчиков критично поставився до таємного розпорядження від 2 лютого 1855 р. про повне їх усунення. Йому вдалося переконати верховну владу, що у краї немає такого числа тямущих росіян, а тому він дозволив польським дворянам служити в державних установах при посиленому за ними наглядові. Олександр II, сподіваючись на прихильність місцевої еліти, повернув право обрання дворянами суддів та засідателів повітових судів за умови наявності стажу державної служби, чину та встановив майновий ценз (3 тис. дес. землі)³⁸.

Тож, період від Листопадового до Січневого повстання можна вважати етапом насадження російського «порядку», для чого створювалася структурована мережа російських адміністративних і судових інституцій, аналогічних тим, що існували в корінних російських губерніях із суттєвою різницею, що їх сітка була густішою та розгалуженішою. Здатність контролювати місцеві події і явища, в тому числі й законодавчими актами створювала насичене державне поле, за межами якого всі дії набували неправового характеру. Місцеві урядовці, хоча й усувалися від управління, проте російська влада сподівалася створити із лояльної шляхти соціальний прошарок, здатний брати участь у діяльності державних структур, однак там їм надавалися чиновницькі місця середніх і нижчих рангів.

Заміна шляхти, дискредитованої участю у повстанні, російським чиновництвом

Замена поляков русскими чиновниками послужила главнейшим средством к проведению русского начала в стране и оказала весьма важную услугу, устранив из присутственных мест польское влияние, противудействовавшее правительству³⁹.

Наступний, третій етап, також був зумовлений польським повстанням, але вже іншим, Січевим, 1863 року. Заборонені після повстання дворянські зібрання не поновлювалися⁴⁰, і відтепер уряд самостійно формував державний управлінський апарат. Заміна місцевих урядовців відбувалася на фоні створення інфраструктури державних інституцій шляхом заснування нових та реорганізації тих, що діяли згідно з губернською реформою 1775 р. Тоді як місцева влада у корінних російських та інтегрованих у складі імперії губерніях передавалася вестановим земським та міським органам, члени яких – гласні – вибиралися на основі майнового цензу, а не станового представництва. Великі реформи забезпечували появу нового типу управлінця, якого обирало на посади населення, а не призначала влада. У правобережних губерніях питання про найближче запровадження реформ, окрім селянської, навіть не ставилося на порядок денний. Ішлося про інше: якими засобами примусити російського чиновника зайняти місце польської знаті.

Західний комітет вимагав, щоб етнічні поляки («лица польского происхождения») зовсім не допускалися до вищих урядових посад у Південно-Західному краї імперії, і найперше ті, які при виконанні службових обов'язків спілкуються із населенням. Виняток становили лише особи нижчих посад, та й то у таких специфічних установах, як скажімо, будівельні комітети і лікарські відділення губернських управлінь. А ті посади, із яких поляки звільнялися, повинні були займати православні й лютерани за умови, що вони одружені не з польками. У змішаних шлюбах убачали одну з причин недієздатності чиновників, бо саме дружини-польки уособлювали небажаний вплив католицької церкви⁴¹. А відповідальність за кадрову зміну верховна влада покладала на генерал-губернаторів і міністрів, причому ті повинні були враховувати досвід «бездоганих,

здібних та благонадійних у політичному сенсі» польських чиновників і не звільняти їх, а переводити на службу до внутрішніх губерній імперії. У практичних діях таке рішення найбільше збігалось з діяльністю генерал-губернатора О.М.Дондукова-Курсакова, переконаного, що завдяки здібностям і працьовитості польські чиновники принесуть суттєву користь у внутрішніх губерніях імперії.

«Наляканий ворожим оточенням» російський чиновник все ще не становив на Правобережжі більшості, і уряд залучав чиновників із малоросійського дворянства та інтелектуальної української еліти, яка, ототожнюючи національні інтереси з соціально-етнічними селянськими, охоче йшла на співпрацю з російським урядом. Скориставшись цим фактором, до установ, які впроваджували в життя аграрну реформу 1861 р., а їх було більше, ніж у російських губерніях, набиралися чиновниками представники з малоросійського дворянства. Сама реформа отримала антипольське спрямування з патріотичним відтінком, сприяючи об'єднанню російських та українських сил. До складу Тимчасової комісії для запровадження уставних грамот увійшли не лише чиновники міністерств внутрішніх справ і фінансів, чийого «зневажливого ставлення до селянських інтересів» побоювалися у Петербурзі, а й місцеві дворяни. Заступником голови комісії був Г.П.Галаган, якого співробітники прозвали «дволиким Янусом» за те, що на правій стороні Дніпра він горою стояв за селян, а на лівій, де мав маєтки, – розоряв їхні господарства⁴².

Реалізація селянської реформи зумовила заснування інституції мирових посередників, що на Правобережжі збереглася до 1917 р., тоді як в інших губерніях – до 1874 р., коли її замінили повітовими у селянських справах присутствіями. Проведений напередодні Січневого повстання перший призов мирових посередників для укладення уставних грамот, своєрідних арбітрів у поземельних справах, був польським⁴³. А тому стало питання про заміну їх уже не місцевими дворянами-поміщиками, а приїжджими, переважно відставними офіцерами, що змусило владу клопотатися про збільшення жалування як цим, так і іншим чиновникам⁴⁴. Тимчасова комісія та мирові посередники (200 осіб) за короткий час розгорнули активну діяльність із перевірки уставних грамот, створивши таку атмосферу, в якій селяни могли висловлювати свої претензії до поміщиків, що прискорювало передачу земельних ділянок на їх користь згідно з уставними грамотами. Саме тому на службу мировими посередниками та головами мирових з'їздів пішли українофіли О.О.Русов, Н.В.Ковалевський, М.П.Зібер, П.А.Косач, які вважали, що перебуваючи на цих посадах, вони зможуть краще прислужитися інтересам селянства⁴⁵.

Коли аграрна реформа завершувалася київський генерал-губернатор О.П.Безак подав імператорові нову пропозицію: голів мирових з'їздів перевести на вільні посади повітових предводителів дворянства, що значно зміцнить російську присутність у краї. Ця ідея не знайшла розуміння навіть у П.О.Валуєва, який вважав, що голови мирових з'їздів не замінять повітових предводителів дворянства, бо ті не знають місцевих умов. Однак О.П.Безак аргументовано доводив, що за час служби вони добре вивчили край, і, що особливо важливо, встигли завоювати довіру уряду, і запевняв, що благонадійних кандидатів із місцевого дворянства на ці посади просто немає. Окрім цього, губернські предводителі дворянства почали отримувати жалування за свою службу, що не практикувалося в російських та тих губерніях, ступінь інтеграції яких до імперії був набагато вищим від правобережних⁴⁶.

Певно, що ці заходи були ефективними, бо вже 1874 р. волинський губернатор не проминув браво зауважити у річному звіті Олександру II про цілковите російське походження, православне віросповідання та політичну благонадійність чиновників його губернії, служба яких є бездоганною, бо «неправосудие, постыдное лихоимство и все другие преступления по службе встречаются

весьма редко и составляют исключительное явление»⁴⁷. Але вже 1885 р. внаслідок перевірки перебування поляків на державній службі відомства Міністерства внутрішніх справ з'явилася можливість зауважити генерал-губернаторові, що закони 1864 р. не виконуються, адже їх число становило 103 особи, що правда, це були секретарі з'їздів мирових посередників, медики, службовці приказу громадської опіки, служба яких не відповідала «интересам русского дела в крае»⁴⁸.

Тож для третього етапу, який тривав до 1870-х рр., найхарактернішою прикметою було таке нове явище, як цілеспрямоване усування дискредитованих участю у подіях 1863–1864 рр. поляків та залучення до середньої ланки бюрократичного апарату значно лояльніших етнічних українців, що забезпечило успішне проведення аграрної реформи 1861 р.

Підміна великих реформ

Нигде служебный класс так не дискредитирован, как у нас в России. Слово «чиновник»... не переводимо ни на один иностранный язык, потому что непереводимо то обидное значение, которое в нём заключается, то значение как бы бранной клички.

*Е.Н.Трубецкой*⁴⁹

Розпочати реформування місцевого управління в Правобережжі уряду заважало кілька факторів і найперше те, що там російський поміщик не становив більшості, а польському, на переконання уряду, все ще не можна було довірити місцеве самоврядування. Складно було реалізувати «найдемократичнішу» судову реформу 1864 р. Адже її основний принцип – незалежність судової гілки влади від виконавчої – був неприйнятним. Мирових суддів слід було обирати на повітових земських зібраннях, проте земська реформа на Правобережжі не запроваджувалася. А спроба призначати їх Міністерством юстиції наштотувалася на відсутність фахових правників. Міська реформа 1870 р., за винятком Києва, не поширювалася на жодне з міст, оскільки єврейське та польське населення там становило більшість, але не отримало виборних прав. При обговоренні положення про зменшення числа військових, які обіймали статські посади, Комітет міністрів (1868 р.) погодився з думкою того ж О.П.Безака: не поширювати його на правобережні губернії, бо, незважаючи на пільги, російські чиновники не становлять там більшості. Лише поліція «має цілковито російський особовий склад», а новий закон позбавить можливості мати тут надійних чиновників⁵⁰.

Тож можливість запровадження реформ тісно ув'язувалося хоча б зі збільшенням чисельності російських поміщиків відносно польських землевласників. Оскільки заходи уряду зменшити польське землеволодіння шляхом переселення російського поміщика не стали ефективними, посилилася спроба русифікувати край через якнайширше залучення на державну службу чиновників із внутрішніх губерній, які б набували тут землі і ставали місцевими дворянами.

Запроваджені пільги мало сприяли збільшенню числа чиновників російського походження, тому йшлося про додаткові заходи для приваблювання їх державною службою в Південно-Західному краї. До виплати прогонних і підйомних, добових та збереження пенсій при обійманні статських посад додавалися нові. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ, отримували, починаючи з 1864 р., 50% надбавку до жалування. Таку щедрість нескладно пояснити, адже кошти надходили від відсотків зборів, що їх сплачували польські поміщики⁵¹. Правилами 1869 р. надбавка, щоправда в дещо зменшеному розмірі – 20% – поширювалася й на чиновників немісцевого походження відомства

державних маєтностей та юстиції, у разі їхнього виклику місцевим начальством та за умови бездоганної служби. Поліційним чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги⁵². Саме ці чиновники ставали власниками казенних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від генерал-губернатора. Як нагороду за службу при сплаті вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного збору⁵³. За підрахунками відомого статистика та економіста Тихона Осадчого ця соціальна категорія впродовж десятиріччя (1877–1887) збільшила площі своїх землеволодінь: у Київській губернії в 4 рази, Подільській – у 3, а у Волинській – у 2,5 рази⁵⁴. Натомість польські дворяни 9 західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку⁵⁵.

Верховна влада сподівалася, що обзавівшись маєтком, чиновник буде брати активну участь у дворянській корпорації та робитиме кар'єру на державній службі. Така урядова політика не імпонувала українофілам, частина з яких вважала, що земельні багатства краю, конфісковані у польського поміщика, розкрадаються «жадібним» чиновництвом. Вони вважали, що земельний фонд має стати суспільним багатством для заснування народних шкіл та лікарень для українського етносу, який на власних плечах виніс руську ідею і перетворив у ніщо польську «витівку»⁵⁶.

Як не парадоксально, але чиновництво не виправдало урядового сподівання на усунення поляків із соціокультурного простору, не сприяло русифікації краю. Польські землевласники та єврейські цукрозаводчики змогли частину чиновників підкупити, щоб вони лобювали їхні інтереси у політичних і адміністративних сферах. Ця їх поведінка дала можливість зауважити ще один тип правобережного чиновника, «який продавав інтереси тієї держави, у якій перебував на службі»⁵⁷.

На тлі імперських прожектів чиновництво найперше намагалось використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби у своїх власних інтересах. При запровадженні значніших пільг у Царстві Польському більшість із них тут же переїздила з Південно-Західного краю до Польщі. Місцева вища адміністрація змушена була просити верховну владу поширити, хоча би частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Царстві Польському, на чиновників Київського генерал-губернаторства⁵⁸.

Кульмінацією одноразових розпоряджень про привілеї тим чи іншим категоріям чиновників став законодавчий акт у вигляді «Положення об особых преимуществах гражданской службы в отдалённых местностях, а также губерниях западных и Царстве Польском» 1886 р., який установлював систему стимулів для чиновників у західному регіоні імперії. Суттєво переглядалися принципи їхнього комплектування та матеріального забезпечення. Його появі сприяла позиція генерал-губернатора Північно-Західного краю І.С.Каханова, який для більшої переконливості заручився підтримкою генерал-губернатора Південно-Західного краю О.Р.Дрентельна. Ним були підтримані основні положення пропозиції, хоча, як з'ясувалося при їх обговоренні з губернаторами, поляків у Південно-Західному краї служить у порівнянні з Північно-Західним значно менше, і вони вже перестали «вредить русскому делу». Більше того, поляки не програли, коли їх перестали брати на державну службу, навпаки, зайнялися приватним підприємництвом, посіли впливові місця в бізнесі, тоді як чиновники російського походження, обіймаючи державні посади, отримують невисокі оклади і далеко не завжди їх служба є бездоганною. На неї йдуть ті, хто не здібний займатися іншими справами, а незадовільна служба шкодить репутації російської держави. На відміну від волинського та подільського, київський губернатор вважав, що простого збільшення розмірів жалування не достатньо, щоб поліпшити ефективність служби. Лише одну пропозицію про підпорядкування генерал-гу-

бернаторам повітових справників київській генерал-губернатор не підтримав, вважаючи, що це поламало б усталену систему й ослабило владні повноваження губернаторів⁵⁹.

Уряд врахував пропозиції місцевих сановників, внаслідок чого чиновникам із внутрішніх російських губерній, які переїжджали на службу до західних губерній, запроваджувалися різноманітні й досить суттєві пільги. На державну службу могли вступати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів) та ті, котрі не мали табельного чину до 8 класу, а заміщення посад 8 і 9 класів дозволялося лише генерал-губернатором. Скорочувався термін служби для отримання чинів, орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для отримання пенсії та відсоткові надбавки до жалування. Останні з огляду на їх розміри вимагають деталізації.

Класні чиновники духовних консисторій православного віросповідання, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, міської і повітової поліції, а також учителі парафіяльних шкіл отримували 50% до жалування. Чиновникам 14–8 класів, котрі служили в губернських правліннях, приказах громадської опіки, комісіях народного продовольства, пошті, казенних палатах, повітовому казначействі, управлінні державних маєтностей, контрольних палатах, духовно-навчальних закладах та в канцелярії попечителя навчального округу, а також навчальних закладах Міністерства народної освіти і дирекціях народних училищ, наглядачам та вчителям повітових і міських училищ трьох південно-західних губерній; повітовим лікарям, землемірам, і чиновникам Міністерства сполучень (крім інженерів) держава встановлювала 20% надбавку⁶⁰. Тож виходить, що згідно із «Положенням» 1886 р., служба в західних губерніях потребувала значних зусиль і відповідальності та частково прирівнювалася до служби у віддалених місцевостях Сибіру та Середньої Азії.

Спроба заснувати самоврядування та ліквідація чиновницьких привілеїв

Наше население не подготовлено к самоуправлению.

К.П.Победоносцев

Самоуправление не соответствует самодержавному строю государства.

*С.Ю.Витте*⁶¹

Унаслідок заходів, спрямованих на поліпшення матеріального та соціального забезпечення правобережного чиновництва, імператор отримав бажаний результат. Держава зміцнила свої позиції, служба в регіоні стала авторитетною, і тому уряд сподівався, що для поширення реформ йому не бракуватиме імперської еліти. І все ж таки, запроваджуючи Великі реформи, він не був до кінця певний, що владою не скористаються неблагонадійні соціальні елементи. Генерал-губернатор О.П.Ігнат'єв, обійнявши посаду, відразу 1890 р. зауважив, що на державній службі перебувають «лица нерусского происхождения» та вимагав від губернаторів не давати згоди на їх призначення. Однак ті мало що могли вдіяти, оскільки контори державного банку, акцизні управління та інші установи фінансового відомства, не підпорядковуються губернській адміністрації. У цьому разі пропонувалося вживати іншу завуальовану словесну форму, – «підозрілий у політичному відношенні», – яка дозволяла усувати «неправославних осіб» із будь-яких державних посад, у тому числі й вільнонайманих⁶².

Із цих же міркувань при запровадженні судової, міської і земської реформи у Правобережній Україні, виборний принцип для нових державних інституцій заміню-

вався на призначуванні. Миріві судді, яких обирало населення в інших губерніях, тут призначалися (із 1872 р.) міністром юстиції на основі схваленого губернатором списку кандидатів. Їхня незалежність від адміністративних органів під час прийняття судових рішень в інших губерніях досягалась шляхом обіймання посади упродовж трьох виборних років, тоді як тут їх могли змінити в будь-який час.

Подібне становище спостерігалось і при запровадженні міської реформи, при якій у правобережних губерніях замість виборних дум та управ у містечках вводилася спрощена форма громадського управління. Вибрані на сході уповноважені (12–15 осіб) обирали з-поміж себе міського старосту з одним або двома помічниками, які з'ясували місцеві господарсько-економічні справи. Лише з початком ХХ ст. розширилися можливості обіймати виборні посади в місцевому управлінні. Міські думи та управи очолювали голови, якими ставали, як правило, колишні чиновники, а членами – міщани та купці. Серед останніх могли бути поляки і євреї, які хоча й становили більшість населення правобережних міст, але на посаді гласних їх схвалював губернатор та генерал-губернатор, а їх число узгоджувалося з петербурзьким начальником Головного управління у справах місцевого господарства⁶³.

Земська реформа, що також запроваджувалася у Правобережній Україні зі значним запізненням у порівнянні із більшістю губерній Російської імперії, продемонструвала, як уряд шукав інших форм організації органів місцевого самоврядування. Поєднання земського самоврядування з елементами представницької влади та державними бюрократичними структурами для досягнення соціальної стабільності проявилася у заснуванні згідно з Положенням від 2 квітня 1903 р. губернських та повітових комітетів і управ у справах земського господарства. До їх складу входило 24 повітових гласних, місцевих власників нерухомих маєтностей, які затверджувалися міністром внутрішніх справ за поданням генерал-губернатора. А управи, як виконавчі органи, формувалися адміністрацією з державних службовців⁶⁴. Цей експеримент, найімовірніше, не витримав перевірки часом, був не настільки ефективним, як того хотілося верхній владі, бо 1911 р. уряд повернувся до запровадження у західних губерніях земських органів на виборній основі.

Навіть революція 1905–1907 рр., яка трансформувала політичний устрій внаслідок запровадження Основних державних законів та особливо закону від 5 жовтня 1906 р., що усував переваги дворянства на державну службу⁶⁵, не ліквідувала у Правобережній Україні чиновницьких пільг та привілеїв. Лише 1910 р. київський генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов наважився скасувати привілейованість служби російських чиновників у Південно-Західному краї, вважаючи, певно, що шкода від них зростає обернено пропорційно до числа тих, які нею користуються. Порушене перед Міністерством фінансів питання відразу було вирішене однозначно – нові призначення здійснювати вже на основі загальноросійських законів про державну службу. Пропозицію генерал-губернатора при її попередньому обговоренні не підтримали волинський і подільський губернатори, а також подільський і брацлавський єпископ, київський і галицький митрополит та попечитель Київського навчального округу, а схвалив, та й то неповністю, лише київський губернатор. Ф.Ф.Трепов був переконаний, що саме такими рішучими діями можна змусити чиновницький апарат більше перейматися проблемами державного управління, а не своїми власними інтересами. Обговорення цього питання дало можливість з'ясувати розуміння російськими посадовцями своїх завдань у нових умовах. Традиційне протистояння етноконфесійних, польсько-католицького і єврейського питань значно поступилося місцем «українським тенденціям», «пропаганді українського сепаратизму», що потребувало, на думку, наприклад, попечителя округу, «нарощування російської при-

сутності», адже «лише росіяни вносять ідею державної і національної єдності», важливої і з огляду на прикордонне розташування краю⁶⁶.

Запропонована періодизація формування бюрократії у Правобережній Україні є свого роду етапами утвердження Російської імперії в цьому історичному регіоні, організаційна відмінність владних структур якого переглядалася впродовж усього XIX ст. Держава змінювала традиційні інституції влади, неухильно насаджувала власну бюрократичну систему державних установ, збільшуючи їх мережу, усувала дискредитовану участю у польських повстаннях правобережну знать від владних повноважень на місцях. Оскільки шляхетний стан не реалізував політику імперії на співпрацю в управлінні історичним регіоном, то бюрократія виводилася з-під його контролю. Внаслідок цього, враховуючи шляхи, способи й джерела формування бюрократії Правобережної України проявилися кілька унікальних явищ у її конструюванні. Для утвердження Росія нароцувала поліційну структуру влади, модернізувала імперську бюрократію, здатну до силових, надзвичайних методів управління. Усуваючи місцевих дворян-землевласників від владних повноважень, намагалася на їх місце укорінити професійних бюрократів. Для цього вдавалася до стимулювання кадрової експансії через систему пільг, не змінюючи якісних критеріїв службової діяльності. А для забезпечення постійного перебування російського чиновництва в цьому краї ішла на те, щоб поєднати державну службу й дворянське землеволодіння, надаючи російським чиновникам привілеї для набуття земельних маєтків. При цьому верховна влада цілеспрямовано залучила до співпраці українську еліту й активно формувала бюрократичний апарат із представників українського дворянства, особливо для служби в селянських установах.

Під час регулювання соціетнічного складу бюрократії імперія насаджувала суспільству ідеологічні концепції, які породжували полонофобські настрої, формувалася образ поляка як носія іншої релігії та ворожих для імперії ідей.

Унаслідок такої політики у правобережних губерніях Російської імперії сформувалися кілька функціональних типів російського чиновника, принаймні, три поведінкові норми проявилися найбільш зримо. Частина, обіймаючи вищі регіональні та губернські посади, із почуття обов'язку, а також сповідуючи русифікаторські ідеї, напрацьовувала законодавчі проекти, здійснювала адміністративно-судову, виконавчо-поліційну діяльність, забезпечуючи інтереси держави і населення, що сприяло інтегруванню краю в імперські структури. Інша частина, адаптуючись до ситуації, радше навпаки, найменше дбала про державу і населення, а скористалася імперськими надпроблемами для власного збагачення. Третя частина, перебуваючи на службі, використовувала її в інтересах місцевого селянства, долею якого переймалася, вважаючи своїм моральним обов'язком захищати його інтереси. У цілому ж, попри зусилля потужної бюрократії, її вплив на суспільство не став визначальним. Усунута від владних повноважень місцева еліта, конкуруючи із чисельним чиновницьким апаратом, зреалізувалася у багатьох інших сферах – сільськогосподарській економіці, підприємницькій діяльності, банківській і аптечній справі та адвокатській практиці.

¹ Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей. – Москва, 2004. – С.118.

² Писарькова Л.Ф. От Петра I до Николая I: Политика правительства в области формирования бюрократии // Отечественная история. – 1996. – №4. – С.29, 42.

³ Бармака М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2006. – С.110.

⁴ Мадариага де И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.515; Троцкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: Формирование бюрократии. – Москва, 1974. – С.120.

- ⁵ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – Кн.4: Новая серия. – Санкт-Петербург, 1914. – Ч.51. – С.322.
- ⁶ Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: Формирование бюрократии. – С.7.
- ⁷ Варто спеціально вказати на дослідження: *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999 (тут здебільшого ідеться про Царство Польське).
- ⁸ Виняток становить праця М.В.Бармака (див. посилання 3), своєрідність якої полягає в тому, що її автор не зосереджується на особливостях формування бюрократії на українських землях.
- ⁹ Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці. – К., 1998. – С.270, 280.
- ¹⁰ Слова належать Катерині II, з якими вона зверталася до генерала М.М.Кречетникова, вказуючи на його першочергові завдання в «польських областях» (Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.23. – №17090). Це перша, але досить вдала, спроба створити з поляків образ деструктивного народу, бунтівників та змовників, яким бракувало державного порядку.
- ¹¹ *Мадариага де И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – С.377–379.
- ¹² Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // Российское законодательство X–XX вв. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С.36–37.
- ¹³ Див. докладніше: Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – Кн.4: Новая серия. – С.314–355.
- ¹⁴ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.23: С 1789 по 6 ноября 1796. – №17090.
- ¹⁵ Письма императрицы Екатерины II к Тимофею Ивановичу Тутолмину, 1786–1795 / Сообщ. кн. Н.Н.Голицыным // Русский архив. – 1873. – Кн.12. – Ст.2289; Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796). – Каменец-Подольский, 1885. – Вып.1. – С.158.
- ¹⁶ Жукович П.Н. Управление и суд в западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. – Санкт-Петербург, 1914. – Ч.51. – Кн.5. – С.29, 48.
- ¹⁷ Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов, 1974. – С.55; Колмаков Н.М. Записка о судебной реформе в Западном крае и в частности в Киевской губернии. – К., 1872. – С.4.
- ¹⁸ Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права. – Санкт-Петербург: Правда, 1911. – С.427–428; Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 гг. – Санкт-Петербург, 1906. – С.256.
- ¹⁹ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.24: С 6 ноября 1796 по 1798 гг. – №176344; Т.25: 1798–1799. – №18958.
- ²⁰ *Rolle K. Nikolaј Grocholski* // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959–1960. – Т.8. – С.587–588.
- ²¹ *Radziwiński Z.L.* Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy. Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie // Kwartalnik historyczny. – 1916. – S.76, 86, 87.
- ²² ПСЗ. – 2 изд. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.3: 1828. – №1806.
- ²³ Із листа Д.Г.Бібікова до міністра юстиції В.М.Паніна (Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.348. – Спр.192. – Арк.2).
- ²⁴ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1832. – Т.6. – Отд.2: 1831. – №4869, 4894; Санкт-Петербург, 1833. – Т.7: 1832. – №5068.
- ²⁵ Там же. – Санкт-Петербург, 1837. – Т.11. – Отд.1: 1836. – №9226.
- ²⁶ За даними, що їх навів С.Беккер у книзі «Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России» (Москва, 2004. – С.26), у кінці XVIII ст. питома вага шляхетства була найвищою у Речі Посполитій (8%), за нею йшла Угорщина (6%), далі – Іспанія (5%). Приблизно однаковою вона була у Франції і Росії – 1,5%.
- ²⁷ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1835. – Т.9. – Отд.1: 1834. – №7224.

- ²⁸ Там же. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.20. – Отд.1: 1845. – №18860; Сведения о Западном крае, доставленные управляющим Министерством юстиции. – Б.м., Б.г.
- ²⁹ Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д.Г.Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т.1. – С.90.
- ³⁰ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1837. – Т.11. – Отд.1: 1836. – №9092.
- ³¹ Мадариага де И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – С.445.
- ³² 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1858. – Т.32. – Отд.1: 1857. – №31926; Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д.Г.Бібікова. – С.90.
- ³³ Воропонов Ф. Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн.11. – С.431–432.
- ³⁴ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / Упор. В.С.Шандра (ст. упор.), М.І.Бутич, І.І.Глизи, О.О.Франко: У 2 т. – К., 1995. – Т.2: 1880–1885. – С.224.
- ³⁵ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1834. – Т.8. – Отд.1: 1833. – №5887.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.789 а. – Спр.169. – Арк.6; Оп.347. – Спр.1.
- ³⁷ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1835. – Т.9. – Отд.1: 1834. – №6734.
- ³⁸ Там же. – Санкт-Петербург, 1858. – Т.32. – Отд.1: 1857. – №32314.
- ³⁹ Из всеподданнейшего звіту київського, подільського і волинського генерал-губернатора О.П.Безака Олександрю II (ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.45. – Спр.570. – Арк.70).
- ⁴⁰ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1865. – Т.37. – Отд.1: 1862. – №37992; Санкт-Петербург, 1866. – Т.38. – Отд.2: 1863. – №40180. Останнім виборним предводителем дворянства, наприклад, Волинської губернії був Владислав Заленський, якого було усунуто з посади 1866 р. (*Radzimiński Z.L.* Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy. Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie // *Kwartalnik historyczny.* – 1916. – S.6).
- ⁴¹ Горизонтов Л.Е. Паракдоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – С.86; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.626. – Спр.550. – Арк.1, 4, 6.
- ⁴² Воропонов Ф. Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн.9. – С.66.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.2б. – Ч.3. – Арк.88–96; Отчёт по Главному комитету об устройстве сельского состояния за десятилетие с 19 февраля 1861 по 19 февраля 1870 г. – Санкт-Петербург, 1870. – С.11.
- ⁴⁴ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.38. – Отд.1: 1863. – №39935, 40366, 40427; Т.39. – №40656. Починаючи від серпня 1863 р., мирові посередники почали отримувати по 500 руб. до свого окладу в 1500 руб. сріблом (2 ПСЗ. – Т.38. – Отд.1. – №39935).
- ⁴⁵ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.297.
- ⁴⁶ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. – Москва, 1979. – С.105.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.53. – Спр.427. – Арк.7, 8.
- ⁴⁸ Там само. – Оп.523. – Спр.164. – Арк.1, 6.
- ⁴⁹ Цит. за: Уортман Р. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – С.43.
- ⁵⁰ 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.43. – Отд.1: 1868 – №46054.
- ⁵¹ Там же. – Санкт-Петербург, 1867. – Т.39. – Отд.1: 1864. – №40655.
- ⁵² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.102. – Спр.231. – Арк.2.
- ⁵³ Там само. – Оп.336. – Спр.1. – Арк.33; 2 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1874. – Т.46. – Отд.1: 1871 – №49698.
- ⁵⁴ Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – С.33.
- ⁵⁵ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – С.126.
- ⁵⁶ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). – Т.1: 1874–1879. – С.230.
- ⁵⁷ Там само. – К., 1995. – Т.1. – С.526; Т.2. – С.72.
- ⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.45. – Спр.579. – Арк.70.
- ⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.552. – Спр.227. – Арк.17–19.
- ⁶⁰ 3 ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.6: 1886. – №3817; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.522. – Спр.224. – Арк.7–8.
- ⁶¹ Цит. за: Власть и реформы: От самодержавной к советской России / Отв. ред. В.В.Ананьич. – Москва, 1996. – С.432.

⁶² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.318. – Арк.2, 4.

⁶³ Там само. – Оп.657. – Спр.45, 187; Оп.569. – Спр.159; Оп.660. – Спр.51; Оп.661. – Спр.186; Оп.663. – Спр.32. – арк.52.

⁶⁴ З ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1905. – Т.23. – Отд.1. – №22757.

⁶⁵ Там же. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.26. – Отд.1: 1906. – №27805; 28392.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.639. – Спр.767. – Арк.2, 15.

The article examines the peculiarities of bureaucracy formation in Ukrainian right-bank provinces of the Russian Empire. As a result of local elite removal from authority powers the supreme powering the next stage of integration measures applied new approaches to design imperial bureaucratic machinery in this historical region. To overcome protests and to decrease social, ethnic, political, cultural and confessional differences a new type of official was created, that was able to impose the conditions of residence in the Russian Empire on the society.

О.В.Швед*

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КРАЇН СКАНДИНАВІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті проаналізовано процеси трансформації національних, регіональних та цивілізаційних ідентичностей країн Північної Європи в контексті інтеграційних рухів. Здійснено спробу історичної ретроспективи змісту понять «Північ», «Скандинавія», «Європа».

Поглиблення процесів інтеграції та глобалізації висуває на порядок денний нові виклики до особистості, пов'язані з її включенням у нові системи відносин та формуванням нових засад як самоідентичності, так і національної ідентичності в цілому. Реалії повоєнної Європи та об'єднавчого руху вимагали від народів континенту й, зокрема, північноєвропейських держав нових форм мислення та поведінки, чого можна було досягти не водночас, а шляхом поступального руху. Саме цією суперечністю глобального й особистісного пояснювалась певна нестабільність людської психіки в контексті суспільної та національної свідомості. Ідентичності змінювались, ставали більш складними та багатограними, вони формувалися регіоном, етнічністю та гендером, а також традиційними факторами нації та класу. У зв'язку із процесом глобалізації, вступом в ЄС і помітним зростанням імміграції у другій половині ХХ ст. принципового значення набуває збереження малими народами своїх національних ідентичностей.

Виходячи із зазначеного вище, слід підкреслити, що проблема культурної та цивілізаційної самоідентифікації в постбіполярному світі посідає одне з центральних місць у сучасних наукових студіях гуманітарного циклу¹. Національні характери, їхні особливості, що означає «бути скандинавом», народні звичаї та традиції – ці теми перебувають у центрі уваги сучасних північноєвропейських етнологів та істориків². Водночас вказана проблематика тривалий час залишалася поза увагою вітчизняної історичної науки. У достатньо повних списках наукової та науково-популярної літератури з історії, економіки та культури країн Північної Європи немає жодної праці з цієї теми³. Національна ідентичність не враховувалась сучасними дослідниками-скандинавістами у своїх дослідженнях, за рідким винятком⁴. Тим часом вплив національного характеру, ідентичності на вибір історичного шляху можна простежити на всіх етапах розвитку країн Скандинавії.

* Швед Оксана Володимирівна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цей вплив особливо помітно відобразився в повоєнний період, коли перед державами Півночі постав серйозний зовнішньополітичний вибір – про подальший розвиток у рамках загальноєвропейських чи суто регіональних інтеграційних схем.

Поглиблення розробки зазначеної теми було спричинене появою так званого цивілізаційного підходу до розкриття логіки глобальних конфліктів. Ця концепція була послідовно викладена в серії праць визнаного американського теоретика міжнародних відносин С.Гантінгтона⁵. У своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» професор Гарвардського університету зазначає, що в нових умовах повалення ідеологічного двополюсного протистояння основним рушієм світової політики є блоки націй, «цивілізації», а динамізм політичної ситуації й конфліктності зумовлюється лінією розломів між ними. Дослідник вказує, що на сучасному етапі визначальним є не те, на чиєму ти боці, а чітке усвідомлення відповіді на питання «хто ти?».

На концептуальному рівні С.Гантінгтон виділяє вісім різних цивілізацій, при цьому основна увага надається західній (європейській), до якої вчений зараховує й країни Скандинавії. На думку дослідника, основним критерієм визначення цивілізаційної суті країни є наявність спільного європейського минулого: періодів феодалізму, Відродження, Реформації, Просвітництва, здобутків Французької революції, індустріального перевороту, поширення західного християнства. Виходячи з окреслених вище критеріїв, віднесення країн Скандинавії до західної цивілізації є обґрунтованим, оскільки вони географічно розташовані в Європі, мають спільну з іншими європейськими народами історію, належать до християнського світу з його ціннісними орієнтирами.

Утім в умовах перехідного періоду, яким для країн Північної Європи став тривалий еволюційний процес, поступової більш тісної орієнтації на континентальну Європу, на нашу думку, потрібно сприймати як належне наявність у широких верств населення подвоєної або багатопшарової самоідентифікації. За таких умов особистість належним чином не відцентрована, у ній поєднується декілька ідентифікаційних складових, у нашому випадку – європейська та скандинавська (нордична), що, власне, і призводить до відчутних коливань суспільних настроїв – то в бік прогресивних перетворень (вступ до ЄС та НАТО), то до ностальгії за минулим у формі створення регіональних скандинавських інтеграційних схем. Ці процеси можна простежити як на рівні кожної окремої особи, так і на рівні емоцій і думок громадського загалу, що, своєю чергою, визначає науковий інтерес до детального розгляду проблеми національної ідентичності країн Скандинавії в контексті євроінтеграційних процесів.

Регіональна ідентичність виступає ключовою складовою при конституюванні регіонів як соціальних та політичних просторів і систем дії. Однією з першопричин регіональної специфіки є існування різних цінностей, норм та форм поведінки між регіонами. Найпоширеніші джерела таких цінностей та моделей соціальної комунікації – релігія й мова. Однак регіональна ідентичність залишається досить складною й не завжди пов'язана із ціннісними відмінностями.

У дослідженнях регіональної ідентичності та її складових із політичними діями присутні три складові. Перша – когнітивна, тобто люди, власне, повинні усвідомлювати існування регіону та його географічні межі. Це, своєю чергою, вимагає наявності знань про інші регіони, з якими цей регіон можна порівняти й від яких він може відрізнитися. Люди також повинні усвідомлювати особливості регіону. Низка впливових дослідників північноєвропейського регіону характеризує ступінь розуміння існування регіону наступним чином – «північноєвропейці розвили в собі розуміння спільності, чи розуміння того, що інші представники Півночі є майже такими ж; вони не ставляться один до одного як до чужинців – Північ розглядається ними як спільний дім»⁶.

Друга складова – емоційна, тобто спосіб сприйняття регіону та ступінь, в якому він забезпечує фундамент загальної ідентичності й солідарності в можли-

вому протистоянні з іншими формами солідарності, включаючи класову та національну. У випадку країн Скандинавії спільний досвід, історична пам'ять справляли значний вплив на те, яким чином північні країни організовували своє суспільне життя. Як зазначає у своєму дослідженні Г.Стеніус: «Що стосується того, до якої міри скандинави сприймають себе учасниками північної родини, то більшість із них ставиться до цього лояльно, дехто відмовляється визнавати це, проте, не зважаючи на розбіжності, вони бачать зовнішній світ в одному світлі»⁷. Вона дозволяє пояснити когнітивну складову та пов'язана із третьою, інструментальною, складовою – чи використовується регіон як основа для мобілізації та колективної дії в переслідуванні соціальних, економічних та політичних цілей⁸.

При аналізі регіональних ідентичностей та оцінці їх значимості виникає низка складних проблем. Метод опитування – найпростіший спосіб з'ясувати, яким чином люди ідентифікують себе. Проте інструмент опитування, по суті, базується на індивідуальному досвіді, здебільшого не пов'язаний із контекстом, тоді як колективна ідентичність – це те, що переживається спільно. Саме тому опитування не в змозі зафіксувати колективні мобілізації чи пояснити колективну поведінку шляхом звернення до індивідуальної мотивації. Політична криза, травмуючі події, хвилюючі спогади можуть мобілізувати колективні ідентичності, які протягом значного часу залишаються «сплячою» складовою відносин індивідів або жодним чином себе не проявляють. Тому дані опитувань повинні доповнюватися підтвердженням у вигляді поведінки й політичної дії.

Формування стабільного та відцентрованого світовідчуття громадянина, тобто його національної свідомості, є тривалим процесом, в якому задіяна історична пам'ять не одного покоління, що справедливо й для країн Північної Європи. Водночас регіональна ідентичність може бути укоріненою в історичних традиціях і міфах, але у своїй сучасній формі вона представляє собою соціальну конструкцію, створену в специфічному контексті під тиском соціальних, економічних і політичних обставин. Регіональна ідентичність потребує зв'язку між громадянами та людьми, про яких вони знають лише через ЗМІ, політичні партії чи більш широкі соціальні інститути.

Існування загальної регіональної ідентичності в її когнітивному та емоційному вимірах не обов'язково передбачає існування політичних наслідків. Це залежить від того, чи використовується регіональна ідентичність як структура сприйняття та оцінки політичних проблем, особливо при голосуванні на виборах та референдумах. З іншого боку, регіоналізм може зупинитися на першому чи другому етапі без переходу до третього. Справа ускладнюється виникненням феномену багатопланових ідентичностей унаслідок зміни державного та європейського порядку, який зруйнував монополію держави на створення ідентичності, що дозволяє людям приймати регіональну ідентичність, не відмовляючись від своєї національної ідентичності чи навіть не особливо її послаблюючи.

Розглядаючи позицію громадської думки щодо самоідентифікації, можна виділити три її різновиди: національну – тобто усвідомлення своєї належності до окремої нації («я норвежець / швед / фін / данець»); регіональну – визначення себе як «скандинава»; цивілізаційну та більш глобальну – усвідомлення власного європейського «я». Причому слід зазначити, що національна самосвідомість у представників Півночі активно розбудовується й прогресує з часу створення власних національних держав, тобто для Норвегії та Фінляндії – після здобуття незалежності на початку ХХ ст. У той час, як скандинавська або північна ідентифікаційна складові мають досить глибоке коріння, закріплене в культурній та ідеологічній спадщині держав, починаючи з ХVІІ ст. (рух нордизму). Б.Стро вважає, що нордичність була складовою національних ідентичностей усіх північноєвропейських народів⁹. Європейська самоідентифікація в по-

рівнянні з іншими виражена найбільш слабо й виходить на передній план при цивілізаційному протистоянні, як-то «Схід – Захід», «Європа – Азія».

Протягом ХХ ст. ці три різновиди самоідентифікації пройшли еволюцію, яка дещо скорегувала їхню позицію щодо один до одного. Так, у першій половині ХХ ст. скандинавське самоусвідомлення поступилося домінантним місцем національному, що було пов'язане, у першу чергу, із процесом активної розбудови національних держав, і згодом посіло своє місце в суспільній свідомості як «північна ностальгія»¹⁰. Водночас північна спільність продовжувала бути узагальнюючою назвою для країн Скандинавії у визначенні інших держав. Усередині північних країн проблеми ідентичності поставали з ще більшою гостротою, наполягаючи на існуванні власної ідентичності й неможливості безумовно визначитися однією загальною назвою.

Характер і природу відносин усередині Північного регіону та в більш глобальному європейському контексті неможливо зрозуміти без відповідного екскурсу в досить чутливу сферу проблем ідентичності. У цьому контексті доцільно застосувати авторитетну теорію репрезентації просторових уявлень у свідомості людини – концепцією ментальної карти. Поняття «ментальна карта» (*mental map, cognitive Landkarte*) вперше в науковий обіг запровадив Е.Толман у 1948 р. Однак основні праці з цієї тематики були написані протягом 1970-х рр. авторським колективом, до якого належали Р.Доунз і Д.Сті¹¹. Географ Р.Доунз і психолог Д.Сті визначають ментальну картографію як «абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні та духовні здібності, які надають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати й викликати з пам'яті та переробляти інформацію про оточуючий нас простір». Відповідно, ментальна карта – це створене людиною зображення частини простору, який її оточує. Вона відображає світ так, як його уявляє собі людина, і може бути хибною, тобто спотворення світу є досить вірогідним¹². Таким чином, групи людей, спільноти, колективи впродовж певного проміжку часу створювали специфічні в історичному й культурному відношенні уявлення про просторову структуру навколишнього світу, який вони бачили чи могли собі уявити.

Цей процес колективної ментальної картографії протягом останніх років повертає до себе увагу фахівців із різних галузей знань. Із часом поняття «ментальна карта» набуло поширення в низці інших дослідницьких дисциплін, серед яких своє місце посідає й історична наука. За допомогою цієї концепції автор вважає за доцільне простежити еволюцію понять «Північ» та «Європа», що, своєю чергою, призвело до переосмислення їхнього співвідношення в структурі самоідентифікації мешканців скандинавських країн.

Північ як історичний регіон і ментальна конструкція включає в себе два виміри – географічний та геополітичний, і саме тому є ключовим для розуміння специфіки позиції країн Скандинавії щодо європейських інтеграційних схем. Таким чином, аналізуючи змістову варіативність концепту «Norden» (Північ) та «Europe» (Європа), можна простежити напрямки трансформаційних процесів, які мали місце в масовій свідомості суспільно-політичних кіл північноєвропейських країн.

Архаїчне слово «Norden» (Північ) здавна використовувалося для означення територій, які знаходились в одному напрямку¹³. Спочатку воно поширилося в данській та шведській мовах, згодом – у норвезькій, означаючи території (місцевості) на півночі, як і в німецькій та голландській мовах. Лише згодом ця назва закріпилася за певними теренами, а саме Скандинавським півостровом та суміжними з ним Данією та Фінляндією, а також культурно спорідненими північноатлантичними територіями – Ісландією та Фарерськими островами. На закріплення цього терміна як означення згаданих вище територій інтенсивно вплинуло формування панскандинавської ідеології, яка спиралася на відчуття спільної ідентичності між представниками цих країн, на відміну від решти континен-

тальної Європи та світу. Таким чином, поступово «Північ» переросло в іменник, який позначав чітко окреслену територію.

Протягом ХХ ст. подальша еволюція цього терміна була пов'язана з інституціоналізацією північного співробітництва, зокрема у формі заснування таких органів міждержавної співпраці, як Північна рада (1952 р.) та Північна рада міністрів (1971 р.), Північна мовна спілка та інших структур співпраці на урядовому та приватному рівнях.

Серед інших узагальнюючих назв, якими характеризується ментальний концепт «Північ», слід назвати термін «Skandinavia» (Скандинавія), який має латинське походження й уживається на означення країн Скандинавського півострова від часів Римської імперії. Географічна змістовна складова цієї назви досить розпливчаста, що пов'язано, у першу чергу, з обмеженими знаннями римлян про територію, які знаходилися за межами їхньої імперії. Отже, під Скандинавією мали на увазі північні варварські території¹⁴. Уперше термін «Скандинавія» у географічному контексті використав Пліній у своїй праці «Naturalis Historia». Ведучи мову про «Північ» як узагальнююче поняття, слід зазначити, що в картині світу класичної античності вона вважалася батьківщиною нецивілізованих варварів, притулком «іншого», від чого «Південь» – цитадель культури – відмежувалася. Протистояння Півночі Європи та її Півдня сягало своїм корінням часів вікінгів, коли вся Європа молилася про порятунок від норманів (A fuore Normannorum libre nos, Domine). Відомими є також факти протистояння Скандинавії й германських імператорів, які зафіксував Саксон Граматик і виклав у «Gesta Danorum». Ідея «дикої Півночі» проіснувала щонайпізніше до доби романтизму. Загалом географічні межі Європи й Півночі в ці часи зафіксував напис на південній ділянці муру данського міста Рендсбурга – «Eidora Romani Terminus Imperii» («Річка Ейдер є межею Римської імперії»)¹⁵.

З ХVІІІ ст. як загальноживаний термін на означення регіону Північної Європи поширюється поняття «Скандинавія»¹⁶. Сучасне використання назви «Скандинавія» щодо певної географічної цілісності було закріплене з ХІХ ст. за Норвегією, Швецією та Данією. Саме так трактують термін «skandinavisk» (скандинавський) норвезькі словники¹⁷. Водночас британські словники дають більш широке визначення – «представники Данії, Швеції, Норвегії, Ісландії та Фінляндії», або «мешканці Скандинавського півострову – норвежці та шведи»¹⁸. У країнах Північної Європи, зазвичай, ним позначають споріднені норвезьку, шведську та данську мови. Отже, ототожнювати поняття «Північ» та «Скандинавія» слід лише умовно, оскільки під другою можна розуміти лише певну частину північного простору.

Слід зазначити, що перманентно відбувався процес умовного перекрою ментальної карти Європи, який з кінця ХVІІІ ст. характеризувався звуженням поняття «Північна Європа» і його обмеженням германським мовним ареалом. Ці зміни проявилися, коли традиційний чи класичний поділ Європи на варварську «Північ» і цивілізовану «Південь» поступився новому поділу континенту на «Захід» та «Схід»¹⁹. На початку ХІХ ст. в загальній картині світу до Північної Європи зараховували країни, які були розташовані північніше Чорного моря й Дунаю та східніше Ельби й Вісли. Цю територію визначали поняттям «Septembrio» – «опівнічні країни» чи просто «північні країни». Подібними визначеннями послуговувалися здебільшого в німецько-, франко- й англійських місцевостях. Таким чином, назва «Північ» поступово набула позитивної конотації й стала синонімом назви «Скандинавія», що, своєю чергою, дозволило «Півночі», як ідентифікаційному конструкту, стати об'єктом вивчення ментальних карт в останні роки²⁰.

«Північ» як політичний феномен постала з необхідності спільного стримування німецької, а згодом російської загрози в зоні Балтійської затоки²¹. Традиційно історичним фундаментом скандинавської співпраці вважають Кальмарсь-

ку унію 1397–1523 рр. (об'єднання Данії, Норвегії (з Ісландією) та Швеції (з Фінляндією) під зверхністю данських королів). З історичною спорідненістю дослідники пов'язують і становлення нордизму – основи нового мислення Півночі у XVIII ст.²² Підвалини його заклав О.Рюдбек – медик та вчений-енциклопедист, який написав твір «Атлантида», в якому доводив, що саме Швеція була легендарною Атлантидою й прабатьківщиною людської цивілізації²³. О.Рюдбек створив фундамент нордичної ідеології, яка проголошувала першість Півночі, тобто Скандинавії на чолі зі Швецією, і таким чином обґрунтовувала претензії Швеції на виключну позицію в ієрархії європейських держав. Ідея північної єдності набула подальшого розвитку в літературних колах студентів-ідеалістів у 1830-х рр. і виявлялася в основному в написанні патріотичних художніх творів, у т. ч. й пісень, деякі з яких є відомими й дотепер. Під час одного зі студентських зібрань у 1842 р. поет К.Плауг ознайомив присутніх із текстом неофіційного національного гімну Скандинавії «Величній Півночі цвіт», який містив наступні рядки: «Як довго величній Півночі цвіт / Не міг поодинці піднятись з колін / І сила спроможна підкорювати світ / В краї чужоземні ішла на уклін / Розлученим здавна єднатися час, ми маємо стати єдиним одним / І сила північна, що в кожному з нас / Зміцніє й майбутнім наповнить наш дім»²⁴.

Ця ідейно-політична конструкція протрималась до XIX ст., коли втратила свою специфічно шведську конотацію й перетворилася на нордичну ідеологію загального характеру скандинавізму. Скандинавізм був політико-літературним рухом, що існував у Німеччині в XIX ст., і якому відповідали однойменні літературні напрями в північних країнах. Певним поштовхом до його розвитку стало відкриття давньоскандинавської літератури й реінтерпретація саґ та міфів як спільної давньогерманської спадщини, яку здійснили літератори німецького романтизму. Стилістичне перетворення Півночі на культурну прабатьківщину германців і її привласнення скандинавською літературою знайшли згодом своє продовження в расовій ідеології націонал-соціалістів. У цілому скандинавізм являв собою північний варіант розповсюджених націоналістичних амбіційних поглядів панславистів чи пангерманістів²⁵. Рух був досить складним комплексом явищ (культури в першу чергу), який дозволяв відрізнити мешканців європейської Півночі від решти. У процесі свого формування скандинавізм був різномірним рухом як у теоретичному, так і в практичному планах. На початковій стадії – це програма культурного зближення країн, близьких за мовою. У теоретичних аспектах скандинавізм був окремою формою загальноєвропейської течії й мав яскраво виражені риси централізму й прогресизму. На південь від Скандинавії тривали процеси об'єднання Італії та Німеччини. На відміну від німців та італійців, скандинави не ставили перед собою мети перетворення свого регіонального комплексу на національну державу. На думку дослідників, із допомогою скандинавізму північноєвропейці прагнули на місцевому рівні повторити загальноєвропейський рух, що за своїм змістом був сумішшю старої філософії космополітизму та природо-наукового предметного реалізму²⁶.

У практичних своїх формах скандинавізм одразу зіткнувся із серйозними суперечностями, вирішити які скандинави не змогли. Слід виділити насамперед дві. По-перше, скандинавізм як окрема форма пан'європеїзму був нездатен протистояти більш ґлобальному євроінтеграційному рухові. По-друге, у рамках скандинавізму кожна скандинавська країна намагалася вирішити свої вузьконаціональні задачі: Данія – протистояти Пруссії, а згодом Німеччині в питанні належності Шлезвіґ-Гольштейну; Норвегія – відстояти незалежність від Швеції; Швеція – відторгнути Фінляндію від Росії²⁷. По мірі вирішення своїх вузькопартикулярних задач загальноскандинавська ідея поступово вгасала перед зростаючою потужністю всеєвропейської ідеї. Скандинавізм сприяв уніфікації законодавства та розробці національних особливостей культури в рамках окремо виділеного регіону²⁸.

Отже, поняттю «Північ» був притаманний певний романтизм, пов'язаний із ідеалістичною концепцією єдиної півночі, поширеною в XIX ст. у вигляді народних рухів нордизму та скандинавізму. Можна погодитися із думкою шведського історика Б.Стро, який у своєму дослідженні «Скандинавська ідентичність» зазначає: «Виходячи з історії, можна стверджувати, що скандинавські народні рухи були рушіями процесу самоідентифікації, не стільки північної чи скандинавської, скільки національної. Важливим елементом зазначених національних ідентичностей скандинавських країн було усвідомлення спільного північного минулого, північних цінностей та їх міфологізація. Скандинавізм не прийшов на зміну національним ідентичностям, він їх зміцнив, таким чином він був свого роду резонатором, віддзеркаленням національних ідентичностей»²⁹.

Спектр трактування поняття «Північ» у країнах Скандинавії пояснюється світоглядними установками, які панували в суспільно-політичній думці країн. Ключовими словами цих соціально-прагматичних настанов були поняття «виключність», «окремішність», «братерство», «північна єдність». У цьому зв'язку доречним буде звернути увагу на слова шведського національного гімну: «Ти стародавня, ти вільна, ти високогірна Північ» («Du gamla, du fria, du fjällhöga nord»), або ж: «О, я хочу жити, я хочу померти на Півночі!» («Ack, jag vill leva, jag vill dö i Norden!»).

Для підкреслення тісного зв'язку та близькості, що існувала між північноєвропейськими країнами, застосовувалися й відповідні метафори, як-то «північна раса», «північне плем'я» – характерні для передвоєнного часу; «північні сусіди», «братні народи», «північна родина» – розповсюджені в повоєнний час³⁰. Причому, якщо північні країни були родиною, то в ній Швеція була «батьком»; якщо вони були «братами», то Швеція була старшим³¹. Притаманний Півночі стереотип власної моральної зверхності, корені якого сягають XVII ст., часу, коли Швеція була великою державою, зберігся й до сьогодні як міцна основа для регіонального співробітництва й ментального відокремлення скандинавських країн від решти Європи (Європейського Союзу)³².

У більш широкому міжнародному контексті питання стоїть у площині визначення європейської ідентичності досліджуваних країн. Традиційне віднесення країн Скандинавії до західної (європейської) цивілізації не означало безапеляційної євроідентифікації самими скандинавами. У першій половині XX ст. для більшості скандинавів «Європа» була чужою землею, виникнення диктаторських режимів в Італії, Німеччині та Іспанії, а також неспроможність західних великих держав протистояти їхній експансії означало в розумінні мешканців Північної Європи поступову деградацію Європи до межі варварства³³. Для більшості поміркованих скандинавів континент став синонімом авантюрного та небезпечного, що, своєю чергою, сприяло розвитку власної регіональної ідентифікації та проведенню нейтральної зовнішньої політики.

Північноєвропейці протиставляли «Північ» – осердя демократичних цінностей, рівних можливостей та солідарності, «Європі», уважаючи перше поняття таким, що не мало нічого спільного з європейським, католицьким, римським, імперіалістичним, колоніальним та експлуатаційним³⁴. Скандинавські соціал-демократи в картині сучасної консервативної Західної Європи бачили, як номінальні соціалісти та соціал-демократи допомагали верховенству савілля папізму та великого капіталу в Німеччині, Італії та Франції. Так, у Німеччині великий капітал, на їхню думку, домінував через впливові лобі в Бонні та Брюсселі, досягаючи корпоративних вигод та зменшення оподаткування. Аналогічним чином в Італії подібні альянси утворювалися між представниками християнських демократів та власниками концернів «Фіат» чи «Оліветті». Наявність демократії в голлістській Франції взагалі ставилася під сумнів³⁵. У всьому простежувалася позиція, подібна до тієї, яку представляв британський міністр іноземних

справ Д.Гоу, на думку якого, континент був сповнений лихими людьми, що снують інтриги для того, аби знищити демократію, національну ідентичність та протягнути чорним ходом країни в європейську федерацію³⁶.

У повоєнний час доміантною стала асоціація поняття «Європа» з Європейським економічним співтовариством (згодом – Європейський Союз) – політико-економічним інтеграційним утворенням. Ведучи мову про інтеграційні процеси, які інтенсивно ширились Європою, особливий інтерес як джерело з реконструкції самоідентифікації становлять листи в редакцію однієї з провідних скандинавських газет «Dagens Nyheter». В одному з них дописувачі представляли «Європу» футбольним полем, на яке обов'язково мали вийти для матчу північні футбольні команди, оскільки залишитися за межами грального майданчику було, на їхню думку, рівноцінним ігноруванню скандинавами чемпіонату світу з хокею³⁷.

Важливо зазначити, що питання європейської ідентичності загострилося у зв'язку з поглибленням процесів інтеграції на континенті. Нові форми європейської консолідації водночас потребували також і посилення процесів відчуження від «інших». Переконаність, що майбутнє країн Північної Європи полягало у використанні їх власних ресурсів і особливої позиції в політиці безпеки – балансування між двома антагоністичними блоками під час «холодної війни», стало джерелом живлення такого оригінального самоідентифікаційного поняття, як «Nordisk» (нордичність). У своєму дослідженні О.Вівер наполягає на тому, що протягом затяжного ідеологічного конфлікту, який склався внаслідок «холодної війни» «нордичність» відродилася й стала істотною складовою національного самоусвідомлення кожної із північних країн. За своїм ідеологічним визначенням країни Півночі не належали ані до Сходу, ані до Заходу, водночас вони уособлювали так званий третій шлях, заснований на гуманітарних принципах, мирі, співпраці та роззброєнні, а також на винятковій моделі держави соціального благоденства. У цьому контексті північна ідентичність у той час була моделлю просвітництва, антимілітаристського суспільства, яке стояло на щабель вище від «старої Європи»³⁸.

Поняття «нордичності» було в опозиції до усвідомлення європейської культурної ідентифікації. Попри територіальну близькість, за своїм культурно-історичним досвідом країни Скандинавії визнавали себе ближчими до Британії та США, аніж до континентальної Європи. Цей тісний зв'язок виявився в політичному світогляді й економічних інтересах. Згодом така позиція була доповнена й уточнена прем'єр-міністром Норвегії Т.Лі, який підкреслював, що сфера скандинавських інтересів лежить за межами Європейського континенту. На його думку, ці інтереси пов'язані, у першу чергу, з їхнім статусом морських держав: «Ми, як морехідна нація, винесли зі своєї історії наступний висновок – море не розділяє, а об'єднує. Ми – атлантична нація, і перш за все ми б хотіли виникнення організованого співробітництва між двома великими атлантичними державами – Британською імперією та Сполученими Штатами Америки»³⁹.

Такі погляди мали певну підтримку. З іншого боку, у Скандинавії багато хто схилився до уявлень про особливий скандинавський шлях розвитку країн, їхньої самобутності, належності до окремої цивілізації. У цьому контексті слід відзначити вихід у світ книги відомого й впливового шведського економіста Г.Мюрдаля під назвою «Швеція та Західна Європа», в якій він порівнює шведську державу благоденства з ЄС. У своїй роботі вчений називає ЄС об'єднанням країн із більш примітивною формою соціальної організації, ніж скандинавська⁴⁰. Віддаючи належне наявності долі раціоналізму, у такій позиції, зрештою, проявляється однобічний підхід.

Повоєнне бачення стосунків із континентом і певне дистанціювання від поняття «Європа» знайшли своє віддзеркалення в суспільному світогляді сканди-

навів. Так, наприклад, у норвезькій мові, коли йдеться про події, що мають місце на континенті, часто використовується вислів «nede I Europa» («там, в Європі»). Дослідження А.Генріксона про «ментальні карти» дозволяє припустити, що це може впливати й на ставлення до самих подій, які відбувалися в Європі⁴¹. Таким чином, «Європа» для скандинавів (як і для британців) означала континентальні країни, як раніше залишалася чужою землею, яку було приємно відвідати, але не хотілося там ані жити, ані тісно пов'язувати себе з цими країнами. Французькою культурою захоплювалися, проте на відстані, і міне багато років, перш ніж норвежці, данці та фіни зможуть пробачити Німеччині вторгнення та окупацію їхньої батьківщини.

У післявоєнний період із поступовим розвитком схем регіональної скандинавської інтеграції північна ідентичність отримала прикладний, практичний характер, оскільки була інституціоналізована в діяльності спільних північних організацій та союзів. Подібні тенденції домінували і в політичних колах, погляди яких висловив згодом прем'єр-міністр Норвегії в одному з інтерв'ю: «Ми відчуваємо північну ідентичність, коли вільно перетинаємо північні кордони без паспорту. Для мене вона в першу чергу пов'язана із людськими контактами, інтенсивними торговельними відносинами, спільною свідомістю та культурною солідарністю». На продовження думки політик зазначив свою рішучість зберегти існуючу свободу в найбільш вільному регіоні світу, навіть якщо його розділять кордони ЄС⁴².

Зовнішньополітичні невдачі, а іноді й відверті провали, як-то неспроможність створення Північноєвропейського оборонного союзу, конкуренція між країнами «шістки» та «сімки» відкрили перед країнами Скандинавії похмуру реальність, в якій не було місця інтеграційним ілюзіям, заснованим на колишній могутності північних країн у часи Кальмарської унії. Внутрішні економічні проблеми підштовхували країни до пошуків шляхів взаєморозуміння з Європейським континентом у рамках інтеграційних процесів. Складність та неоднозначність такої переорієнтації знайшли відображення в назвах праць із даної проблематики, де домінують слова певної семантики, що характеризують психічний, емоційний, фізичний стан: «глухий кут» («Dead issue»), «на роздоріжжі» («On the Crossroads»), «між Сциллою й Харибдою» («Between Scylla and Charybdis»), «у розгубленому стані» («Iutakt»)⁴³.

Із кінця 1950-х рр. країни Скандинавії, зокрема Данія та Норвегія, за прикладом Об'єднаного Королівства, вступили в активні контакти з представниками європейських країн із приводу можливості приєднання країни до Спільного ринку. Інтеграція країн Півночі до європейської спільноти була не простим прямолінійним рухом, а процесом, сповненим внутрішньої динаміки, зі своїми спадами та підйомами. Рельєфним відображенням складності ситуації стали два французьких вето Шарля де Голля у відповідь на норвезьку, данську та британську заявки про вступ до ЄЕС. Авторитарна поведінка французького керівництва викликала розчарування в європейській ідеї та призвела до реінкарнації франкофобії.

Промовисті заяви Ш. де Голля про виключність Франції спричинили негативне та скептичне ставлення до ідеї європейської єдності. Для скандинавів поняття «Європа» стало синонімом належності до так званої сучасної імперії Карла Великого, про що свідчать слова щодо ЄС центральної політичної фігури шведської соціал-демократії цього періоду Е.Кокка: «Сьогодні ця франко-германська комбінація, свого роду альянс між генералом де Голлем і доктором Аденauerом на передовій католицької, консервативної та капіталістичної Західної Європи нагадує нежиттєздатне утворення. Європа – це не «динамічний» ЄЕС, це мертвий пейзаж»⁴⁴.

Офіційні представники Данії та Норвегії на початок 1960-х рр. після неможливості досягнення домовленостей про економічну співпрацю в рамках сканди-

навського регіону чітко усвідомлювали очевидність того, що альтернативою Європі є Європа. Перед ними стояло завдання переконати в цьому широкі маси. Євроентузіазм не мав під собою ціннісного ґрунту, і тому суспільна думка перебувала в тісній залежності від ЗМІ, легко стаючи об'єктом політичних маніпуляцій.

Скандинавські аналітики вдавалися до близьких і зрозумілих кожному метафоричних конструкцій для того, щоб унаочнити важливість рішення їхніх країн про вступ до ЄС. Об'єднання представляли як «будівлю», «кімнату», «дім» чи «фортецю», у свою чергу викликаючи інтерес широких верств населення до мешканців цього «дому», мети створення такої «будівлі», її головних архітекторів⁴⁵. Іншою поширеною метафорою була людина, зокрема говорилося, що європейська інтеграція «зародилася» в повоєнний час, «зростала» через інституціоналізацію в рамках ЄС, і тепер «досягла свого повноліття»⁴⁶. Водночас щодо ЄС у цьому аспекті євроскептики вживали термін «євросклероз», а також вказували на те, що в такого індивідуума замалий мозок для завеликого за розмірами тіла⁴⁷. Найпоширенішими серед аналітиків були образи «європейського потягу» або «автобусу», в який країни здатні «вскочити» в останню мить⁴⁸. Цей потяг також мав свій розклад, в якому день відправки збігався із датами проведення національних референдумів із питань членства в ЄС⁴⁹. Проведену кампанію з європрихильності можна вважати успішною, оскільки соціологічні опитування 1960–1970-х рр. свідчили про зростання скандинавських симпатій до ЄС.

Обговорення інтеграційної проблематики досягло свого піку під час кампанії національних референдумів в Данії та Норвегії, у ході яких мешканці країн мали вирішити, чи бажають вони й надалі бути учасниками ЄС. Ретроспектива світоглядних установок, які виявилися в ході дебатів у формі промов, політичних слоганів, маніфестів дає змогу зрозуміти зміст поняття «Європа» для прихильників і противників Спільного ринку.

Євроентузіаста прищеплювали населенню усвідомлення того, що «Європа» означає технічний прогрес, інновації, високі стандарти життя, нові робочі місця. Так, наприклад, Робітнича партія Норвегії організувала кампанію під назвою «Прихильник Робітничої партії, прихильник вибору «за». Євроскептики становили меншість політичного спектру країни. Вони пристрасно відстоювали свою позицію й унаочнювали її використанням живих, зрозумілих пересічному громадянину образів. Для них стати європейцем означало поріднитися з «єврократами», «Брюссельським спрутом» або «гномами Цюріха». На їхню думку, перспектива членства в ЄС була рівноцінною набуттю статусу сьомої чи восьмої країни у союзі, де домінувала католицька церква та праві політичні рухи⁵⁰.

Процес подальшої реідентифікації скандинавами поняття «Європа» був суттєво пом'якшений глобалізаційними тенденціями. На сучасному етапі його рецепція має компромісний характер, засвідчений опитуваннями громадської думки департаментом статистики ЄС. За його даними, хоча північні народи й відчують себе більше представниками окремої нації, ніж власне європейцями, що є характерним і для громадян Франції, Німеччини, Іспанії та інших країн, 74% шведів та 66% данців (станом на 2000 р.) визнали свою прихильність та симпатію до Європи, та менший ентузіазм щодо свого членства в ЄС⁵¹. Слід наголосити на прогресі, який відбувся з початку 1990-х рр., коли аналогічні опитування демонстрували, що більшість респондентів узагалі не задумувалася про свою європейську ідентичність, для них існувала лише національна належність⁵².

Отже, розглянувши національну ідентичність представників північноєвропейських країн в євроінтеграційному контексті, можна дійти висновку, що вона є багатопшаровою й об'єднує три складові – власне національну, регіональну й цивілізаційну. При чому домінантна позиція кожної з них відіграла провідну роль у розбудові державної політики країн у певний період становлення. Взаємозалежність цих складових проявлялася особливо чітко у вирішальні мо-

менти історії, такі, як процес становлення національних держав, протистояння зовнішнім загрозам, і, безумовно, – реакція на процес європейської інтеграції. Загальноскандинавська (північна) ідентифікація була однією з найпопередніших і найбільш виражених упродовж історичного розвитку держав, що знайшло своє відображення в закріпленні загальних назв «Північ» та «Скандинавія» як ментальних конструкцій. Слід зазначити, що такі ідеї в сучасну добу глобалізації й посилення взаємозв'язків між народами не є достатньо обґрунтованими. Існування спільних екологічних проблем, проблем безпеки, потреби світового та європейського розвитку переводять питання в першу чергу культурної та цивілізаційної належності країн в іншу площину – площину діалогу між ними, прикладом чого можна вважати поступове ототожнення себе з європейською ідентифікацією. На часі формування нових моделей ідентичності, які б взаємодоповнювали одна одну й не вступали в конфлікт при виникненні зовнішньополітичних викликів.

¹ Див. докладніше: *Белова А.* Лексична семантика і міжкультурні стереотипи // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – С.43–54; *Dell' Olio F.* The Reidentification of the Concept of Nationality in the UK: Between Historical Responsibility and Normative Challenges // *Politics*. – 2002. – Vol.22. – №1. – P.9–16; *Billing M.* Banal Nationalism. – London, 1995. – 200 p.; *Linde-Laursen A.* Det nationals nature, Studier I dansk-svenske relationer. – København, 1995. – 256 p.; *Marcussen M., Risse T., Engelmann-Martin D., Knopf H. J., Roscher K.* Constructing Europe? The evolution of French, British and German nation state identities // *Journal of European Public Policy*. – 1999. – Vol.6. – №4. – P.614–633; *Ingebriksen C.* Europeanization and Cultural Identity: two Words of Eco-Capitalism // *Scandinavian Studies*. – 2001. – Vol.73. – №1. – P.63–76; *Neumann I.B.* Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations. – London, 1996. – 253 p.; *Goldmann K., Gilland K.* Nationality versus Europeanisation: the national view of the nation in four EU countries. – Stockholm, 2001. – 184 p.; *Hedetoft U.* Euro-nationalism: or how EC affects the nation-state as a repository of identity. – Aalborg, 1990. – 30 p.

² Див. докладніше: *Dau A.* Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv. – Stockholm, 1994. – 253 p.; *Herlitz G.* Svenskar. Hur vi är och varför vi är som vi är. – Uppsala, 1992. – 91 p.; *Laine-Sveiby K.* Svenskhet som strategi. – Stockholm, 1987. – 143 p.; *Frykman J., Löfgren O.* (ed.) Svenska vanor och ovanor. – Stockholm, 1991. – 295 p.; *Rojas M.* I ensemhetens labyrint. Invandring och svensk identitet. – Stockholm, 1993. – 162 p.; *Christiansen P., Østergård U.* Folket, landet og nationen // *Dansk Identitet?* – Århus, 1992. – P.13–56; *Østergård U.* Peasants and Danes: the Danish national identity and political culture // *Comparative Studies in Society and History*. – 1992. – Vol.34. – №1. – P.3–27; *Idem.* Historical and cultural preconditions. Danish national identity: between multinational heritage and small state nationalism // *Branner H., Kelstrup M.* (eds.) Denmark's policy towards Europe after 1945: history, theory and options. – Odense, 2000. – P.139–184; *Klinge M.* L'Emergence d'une identite nationale en Finlande // *Historiens et Geographes*. – 1999. – Vol.90. – №366. – P.191–200; *Connery D.* The Scandinavians. – London, 1966. – 590 p.; *Browning C.S.* Coming Home or Moving Home? «Westernizing Narratives in Finnish Foreign Policy and the Reinterpretation of Past Identities // *Cooperation and Conflict*. – 2002. – Vol.37. – №1. – P.47–72; *Ingebriksen C., Larson S.* Interest and Identity. Finland, Norway and European Union // *Cooperation and Conflict*. – 1997. – Vol.32. – №2. – P.207–222.

³ Див.: *Северная Европа: Проблемы новейшей истории: Сб. науч. трудов Акад. наук СССР.* – Москва, 1988. – Вып.2. – 227 с.; *Северная Европа: Проблемы истории.* – Москва, 1999. – Вып.3. – 366 с.; *Северная Европа: Проблемы истории.* – Москва, 2003. – Вып.4. – 398 с.; *Северная Европа: Проблемы истории.* – Вып.5. – Москва, 2005. – 419 с.

⁴ Див.: *Чернышѣва О.* Шведы и русские: Образ соседа. – Москва, 2004. – 254 с.; *Кан А.* Швеция и Россия в прошлом и настоящем. – Москва, 1999. – 359 с.

⁵ *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – Москва, 2003. – 605 с.; *Huntington S.* The Clash of Civilizations? // *Foreign Affairs*. – Summer 1993. – Vol.72. – №3. – P.22–49; *Idem.* The West Unique, Not Universal // *Foreign Affairs*. – November / December 1996. – Vol.75. – №6. – P.28–46.

- ⁶ *Neumann I.B.* State to Region: How to Save Formal Nordic Cooperation // NEBI Yearbook, 2000. – Vol.3. – P.245; *Etzioni A.* Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces. – New York, 1965. – P.211; *Klinge M.* Aspects of the Nordic Self // *Daedalus*. – 1984. – №113. – P.268.
- ⁷ *Stenius H.* State, Citizenship and Civil Society // *Götz N., Hackmann J.* (eds) *Civil Society in the Baltic Sea Region*. – Aldershot, 2003. – P.21.
- ⁸ *Китинг М.* Новый регионализм в Западной Европе // *Логос*. – 2003. – №6 (40). – С.93.
- ⁹ *Strath B.* Nordiskf Rådet och nordiskt samarbete // *De Nordiska Felleskaper*. *Den Jyske Historiker*. – 1994. – Vol.69–70. – P.5.
- ¹⁰ *Weaver O.* Nordic Nostalgia: Northern Europe after the Cold War // *International Affairs*. – 1992. – Vol.68. – №1. – P.78–102.
- ¹¹ *Tolman E.* Cognitive Maps in Rats and Men // *Psychological Review*. – 1948. – Vol.55. – P.189–208; *Downs R., Stea D.* Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977. – 284 p.; *Downs R., Stea D.* Kognitive Karten. Die Welt in unseren Köpfen. – New York, 1982. – 392 p.
- ¹² *Downs R., Stea D.* Kognitive Karten. – P.23.
- ¹³ *Vikør L.* Scandinavia vs. Norden // *Scandinavian Review*. – 2002. – Vol.92. – №1. – P.40–45.
- ¹⁴ Див.: *Иордан*. О происхождении и деянии гетов. – Москва, 1960. – С.21
- ¹⁵ *Исаев М., Чеканский А., Шишкин В.* Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. – Москва, 2001. – С.233; *Joenniemi P., Lehti M.* The Encounter Between the Nordic and the Northern: Torn Apart but Meeting Again? // *Lehti M., Smiths P.J.* Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences. – London & Portland, 2003. – P.129.
- ¹⁶ *Østergård U.* Entre deux mers. Comparing the Mediterranean and Baltic Sea // *Schymik C., Henze V., Hille J.* (eds.) *Go North! Baltic Sea Region Studies: Past-Present-Future*. – Berlin, 2006. – P.13.
- ¹⁷ Див.: *Bokmålsordboka: definisjons – og rettskrivningsordbok*, ed. *Landrø M.I., Wangensteen B.2.* opl. – Bergen, 1986; *Nynorskordboka. Definisjons – og rettskrivningsordbok / utarbeidd av Avdeling for nynorsk ved Norsk leksikografisk institutt, Universitetet i Oslo, i samarbeid med Norsk sprekred*, ed. *Hovdenak M.* – Oslo, 1986.
- ¹⁸ *Longman Dictionary of English Language and Culture*. – Longman, 1992.
- ¹⁹ *Wolff L.* Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. – Stanford, 1994. – 420 p.; *Idem.* Voltaire's Public and the Idea of Eastern Europe: Toward a Literary Sociology of Continental Division // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – P.932–942.
- ²⁰ *Henningsen B.* Der Norden: Eine Erfindung. Das europäische Projekt einer regionalen Identität. Antrittsvorlesung an der Humboldt-Universität zu Berlin. – Berlin, 1995. – 36 p.; *Idem.* Der Norden: Eine Erfindung // *Der Norden*. Norwegen, Schweden, Danmark, Finnland. – München, 1993. – P.13–110.
- ²¹ *Joenniemi P., Lehti M.* The Encounter Between the Nordic and the Northern: Torn Apart but Meeting Again? // *Lehti M., Smiths P.J.* Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences. – London & Portland, 2003. – P.131.
- ²² *Witoszek N.* Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered // *Sørensen Ø., Strath B.* (eds) *The Cultural Construction of Norden*. – Oslo, 1997. – P.88; *Götz N.* Norden: Structures That Do Not Make a Region // *European Review of History*. – 2003. – Vol.10. – №2. – P.326.
- ²³ Див.: *Чернышѣва О.* Шведы и русские: Образ соседа. – Москва, 2004. – С.86.
- ²⁴ Цит. за: *Holmberg A.* On the Practicability of Scandinavism: Mid-nineteenth century Debate and Aspirations // *Scandinavian Journal of History*. – 1984. – Vol.9. – №3. – P.171–182 (переклад авт.).
- ²⁵ *Østergård U.* Norden – europöisk eller nordisk? // *Den jyske Historiker*. – 1994. – Vol.69–70. – P.7–37; *Rerup L.* Nationalisme og skandinavisme indtil første verdenskrigs udbrud // *Den jyske Historiker*. – 1994. – Vol.69–70. – P.79–87; *Strath B.* Scandinavian Identity: A Mythical Reality // *European Identities. Cultural Diversity and Integration in Europe since 1700*/Ed. by *Sørensen N.* – Odense, 1995. – P.37–57; *Wæver O.* Nordic Nostalgia: Northern Europe after the Cold War // *International Affairs*. – 1992. – Vol.68. – №1. – P.78–102.
- ²⁶ *Sammess L.* Patriot, intelligens og skandinaver. Norske reaksjoner på skandinavismen. – Oslo, 1959. – P.3.

²⁷ *Sorensen L.* Hovbakke. Norden som ide og praksis: den Danske foreningen Nordens rolle som politisk-ideologisk pressionsgruppe 1940–1960 // *Historie*. – 1996. – №1. – P.84–113; *Østergård U.* Entre deux mers. Comparing the Mediterranean and Baltic Sea // Schymik C., Henze V., Hille J. (eds.) *Go North! Baltic Sea Region Studies: Past-Present-Future*. – Berlin, 2006. – P.14.

²⁸ *Østergård U.* Norden – europøysk eller nordisk? // *Den jyske Historiker*. – 1994. – Vol.69–70. – P.7–37; *Rerup L.* Nationalisme og skandinavisme indtil første verdenskrigs udbrud // *Den jyske Historiker*. – 1994. – Vol.69–70. – P.79–87; *Stråth B.* Scandinavian Identity: A Mythical Reality // *European Identities. Cultural Diversity and Integration in Europe since 1700*. – Odense, 1995. – P.37–57.

²⁹ *Stråth B.* Scandinavian Identity: A Mythical Reality // Sørensen N. (ed.) *European Identities. Cultural Diversity and Integration in Europe since 1700*. – Odense, 1995. – P.54.

³⁰ *Ringmar E.* Re-Imagining Sweden: The Rhetorical Battle Over EU Membership // *Scandinavian Journal of History*. – 2001. – Vol.23. – P.50.

³¹ *Ibid.* – P.60.

³² Див.: *Henningsen B.* Die schwedische Konstruktion. – P.9, 36. Тісно пов'язані із просторовим поняттям «Північна Європа» («Nordeuropa») терміни «Північно-східна Європа» («Nordosteuropa») чи «Район Балтійського моря» («Ostseeraum»), яким протягом декількох останніх років присвячуються історичні дослідження. Див., напр.: *Zernack K.* Grundfragen der Geschichte Nordosteuropas // *Zernack K.* Nordosteuropa. Skizzen und Beiträge zu einer Geschichte der Ostseeländer. – Lüneburg, 1993. – P.9–21; *Idem.* Der europäische Nordosten als Geschichtsraum // *Bibliotheca Baltica* / Hg. von Fligge J., Schweitzer R. – München, 1994. – P.26–34; *Iver B.* Neumann. A Region-Building Approach to Northern Europe // *Review of International Studies*. – 1994. – Vol.20. – №1. – P.53–74; *Troebst S.* Nordosteuropa. Begriff, Traditionen, Strukturen // *Kommune. Forum für Politik, Ökonomie, Kultur*. – 1997. – Vol.5. – P.36–42.

³³ *Русне У.* Внешняя политика Норвегии. – Москва, 2003. – С.183.

³⁴ *Østergård U.* Entre deux mers. Comparing the Mediterranean and Baltic Sea // Schymik C., Henze V., Hille J. (eds.) *Go North! Baltic Sea Region Studies: Past-Present-Future*. – Berlin, 2006. – P.15.

³⁵ *Kokk E.* Värden, vi och Västeuropa in Förändrigens vind. – Stockholm, 1962. – P.130–134.

³⁶ Див.: *The Guardian Weekly*. – 1990. – November 25.

³⁷ EG viktig marknad-letter to the editor // *Dagens Nyheter*. – 1993. – September 23; Nationellt sårande stå utanför-letter to editor // *Dagens Nyheter*. – 1994. – November 10.

³⁸ *Wæver O.* Nordic Nostalgia: Northern Europe after the Cold War // *International Affairs*. – 1992. – Vol.68. – №1. – P.77; *Mouritzen H.* The Nordic Model as a Foreign Policy Instrument: Its Rise and Fall // *Journal of Peace Research*. – 1995. – Vol.32. – №1. – P.9–21.

³⁹ Див.: *The Times*. – 1941. – 14 November.

⁴⁰ *Ekström T., Myrdal G., Pålsson R.* Vi och Västeuropa. – Stockholm, 1962. – P.33.

⁴¹ Див.: *Henrikson A.K.* The Geographical «Mental Maps» of American Foreign Policy Makers // *International Political Science Review*. – 1980. – Vol.1. – №4. – P.494–530.

⁴² *Brundtland G.* Prime minister of Norway // *Arbeidsladet*. – 1995. – 26 Januar.

⁴³ Див.: *Sundelius B.* Nordic co-operation: a dead issue? // *World Today*. – 1977. – Vol.33. – №7. – P.275–282; *Worre T., Wolfe M.* Denmark at the Crossroad: the Danish Referendum of 28 February 1986 on the EC reform package // *Journal of Common Market Studies*. – 1988. – Vol.26. – №4. – P.361–388; *Haahr J.* Between Scylla and Charybdis: Danish party policies on European integration // *Branner H., Kelstrup M.* Denmark's policy towards Europe after 1945: history, theory and options. – Odense, 2000. – P.305–333; *Nils P.* Generaler og Fotfolk I takt EF avgjørelsen I dentre Skandinaviske land // *International Politikk*. – 1972. – Vol.4B. – P.795–804.

⁴⁴ *Kokk E.* Värden, vi och Västeuropa in Förändrigens vind. – Stockholm, 1962. – P.134.

⁴⁵ Див.: *Larsson A.* Handelsresande Larsson // *Dagens Nyheter*. – 1993. – September 4; *Lyttkens L.* Risk för Festung Norden I EG // *Dagens Nyheter*. – 1990. – December 27; *Varning för EG-Prostitution* // *Dagens Nyheter*. – 1993. – April 5.

⁴⁶ *Lyttkens L.* Risk för Festung Norden I EG // *Dagens Nyheter*. – 1990. – December 27.

⁴⁷ Див.: *På jakt efter EG-andans själ* // *Dagens Nyheter*. – 1990. – December 27; *Dahlerup D., Gahrton P.* Jatill nordisk EG-linje // *Dagens Nyheter*. – 1992. – October 28.

⁴⁸ Dinkelspiel U. Snus och skatter problemfrågor // Dagens Nyheter. – 1992. – October 28.

⁴⁹ Kågeson P. Norden bör stå utanför EG // Dagens Nyheter. – 1992. – June 6.

⁵⁰ Laurson J., Olesen T. A Nordic Alternative to Europe? The Interdependence of Denmark's Nordic and European policies, 1945–1998 // Contemporary European History. – 2000. – Vol.9. – №1. – P.66.

⁵¹ Eurobarometer 54, Autumn 2000 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb54/eb54_highlights_en.htm

⁵² Eurobarometer 38, Autumn 1992 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb38/eb38_en.htm

The article highlights the transformation processes of national, regional and civilization identities of the Nordic countries in European integration context. The attempt of historical retrospective review of meanings «Norden», «Scandinavia» and «Europe» is being made.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.В.Конча*

ЧИ ІСНУЄ «ІОАКИМІВ ЛІТОПИС»?

У статті розглядається проблема автентичності літописного фрагменту, названого його першим дослідником – В.Н.Татищевим – «літописом Іоакима» («Іоакимовская летопись»). Тривалій дискусії з цього приводу нещодавно спробував покласти край відомий київський історик О.П.Толочко, категорично ставши на бік прихильників підробного характеру Іоакимового літопису та інспірування його самим В.Н.Татищевим. Однак аналіз аргументів О.П.Толочка не дозволяє визнати їх слушними.

В історіографії Давньої Русі особливе місце займає праця російського історика першої половини XVIII ст. Василя Никитовича Татищева «История российская»¹, якою відкривається низка знаменитих узагальнюючих праць з історії Російської імперії. В.Н.Татищев (1688–1750 рр.) виступив ніби предтечею Н.М.Карамзіна, С.М.Соловйова, В.О.Ключевського. Як неодноразово відзначалося в науковій літературі, В.Н.Татищеву значною мірою властиві риси літописця, який створює чергову літописну компіляцію на основі доступних йому джерел і, водночас, у нього присутні елементи критичного аналізу цих джерел, що знаменує започаткування наукової історичної традиції.

Історики завжди цінували В.Н.Татищева передусім як «літописця», адже до його праці вкраплено чимало унікальних свідчень з історії Русі, що їх не містили відомі дослідникам XIX і XX ст. джерела. Спроби віднайти документи, які стали джерелом унікальних повідомлень В.Н.Татищева, здебільшого, не увінчалися успіхом. Втрата цих джерел навряд чи здалася би дивною з огляду на долю багатьох зразків рукописної спадщини Росії й України (згадати, хоча б, «Слово про Ігорів похід»), якби не та обставина, що унікальностей і ексклюзивів, відомих лише з праці В.Н.Татищева, виявляється забагато. Відтак уже в молодших сучасників В.Н.Татищева виникала підозра, що якісь (якщо не всі) з

* Конча Сергій Вікторович – канд. іст. наук, наук. співроб. Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

унікальних свідчень він просто вигадав. Проте дещо пізніше кілька з «татищевських» джерел були таки знайдені, а деякі з його унікальних повідомлень знайшли бодай непрямі підтвердження у нововідкритих джерелах, що повернуло дослідників у лоно поваги до В.Н.Татищева як до серйозного історика й довірливого ставлення до його ексклюзивних свідчень².

Мабуть найбільш знаменитим і резонансним серед унікальних татищевських джерел є так званий «Іоакимів літопис» (далі – ІЛ), що його сам В.Н.Татищев уважав найважливішою своєю знахідкою. На сторінках своєї праці він розповідає історію виявлення ІЛ³, що в короткому викладі виглядає наступним чином. Дізнавшись про збирання В.Н.Татищевим давніх манускриптів, його далекий родич – архімандрит Бизюкова монастиря⁴ Мельхіседек Борщов – надіслав йому три зошити, що здавалися війнятими з розшитої книги й містили рукописний текст літописного характеру. За словами М.Борщова, зошити ці належали місцевому збирачеві старожитностей монаху Веніаміну. В.Н.Татищев визначив рукопис як відносно недавній список, причому зроблений вельми недбало й неякісно: «...письмо новое, но худое, склад старой смешенной с новым, но самой простой...». Однак за змістом рукопис виявився дивовижним. Проаналізувавши текст, В.Н.Татищев дійшов висновку, що список був відображенням створеної на початку XI ст. літописної праці, яка належала перу першого новгородського архієпископа Іоакима (989–1030 рр.). Рукопис виявлявся, таким чином, безцінним документом, що репрезентував «донесторове» літописання, зразки якого давно сподівався віднайти родоначальник російської історичної науки.

У процесі ознайомлення з текстом В.Н.Татищев зробив висновок, що список є не оригінальним документом, а копією, спеціально зробленою для нього (монахом Веніаміном (?)), проте архімандрит Мельхіседек вимагав повернути зошити. Знявши, у свою чергу, копію зі списку (з пропусками деяких місць, які на той момент здалися йому не надто важливими), В.Н.Татищев відіслав зошити, висловивши побажання побачити оригінальний текст і ту книгу, де він містився. Однак через деякий час історик дізнався, що Мельхіседек помер, а частина його майна, серед якого була й книга з текстом ІЛ, зникла. Щез і шанувальник старожитностей Веніамін. Певних відомостей щодо походження зниклої «книги Мельхіседека» ніхто надати не міг. Подійкували, ніби вона списана в Сибіру, але власником її був не Веніамін, а саме Мельхіседек. Подальші пошуки обірвалися зі смертю самого В.Н.Татищева (1750 р.). У спадок нащадкам залишилася тільки неповна татищевська копія унікального літопису.

Перед нами розгортається, таким чином, заплутана детективна історія, що дуже нагадує «класичну» схему нехитрих підробок такого штибу: таємничий монах – любитель старожитностей, загадковий рукопис, що зникає в невідомому напрямку, поспіхом знята копія, раптова смерть або зникнення тих, хто міг би пролити світло на походження рукопису. Усе це вже саме по собі не могло не викликати недовіри до ІЛ як до реального історичного джерела. Намагання В.Н.Татищева видати ІЛ за давно розшукуваний зразок «донесторової» літописної традиції тільки збільшували сумніви. На думку ряду дослідників, В.Н.Татищев став жертвою містифікації, злого жарту якогось дуже вправного підробника. Інші виносили більш суворий вирок патріархові російської науки – він сам, нібито, і був автором цієї фальсифікації (чим, звичайно ж, ставилися під удар також інші, менш резонансні, відкриття й повідомлення В.Н.Татищева)⁵.

Утім прибічників достовірності ІЛ також ніколи не бракувало. Особливо зросло переконання в автентичності процитованого В.Н.Татищевим тексту після того, як авторитетний дослідник літописання, академік А.А.Шахматов, виявив паралелі до ІЛ в одному з новгородських літописів, який, на думку дослідника, був укладений раніше за «Повість минулих літ» (тобто, репрезентує знову ж «донесторову» традицію)⁶. На користь достовірності «тексту Іоакима» наводили

аргументи й сучасні дослідники (хоча й далеко не всі визнавали авторство першого новгородського архієпископа)⁷. Проте вичерпних і неспростованих доказів того, що текст ІЛ дійсно має давньоруське походження й що ймовірність підробки є виключеною навести досі нікому не вдалося.

Ситуація, таким чином, виглядає досить неоднозначною – переконливих доказів достовірності ІЛ немає, практично всі дослідники продовжують ставитися до нього досить скептично, проте звернення до «Псевдо-Іоакима», як до історичного джерела, не припиняються. Час від часу в ньому знаходять чи то підтвердження, чи то доповнення до гіпотез і побудов, зроблених на основі інших даних, роблячи при цьому досить відповідальні висновки. Відтак кожного разу, стикаючись із посиланням на «Іоакимів літопис», науковцю доводиться перейматися питанням про межу наукового й квазінаукового.

Завдання розібратися з цією ситуацією й остаточно вирішити проблему унікальних татищевських джерел поставив перед собою відомий київський дослідник давньоруської доби Олексій Петрович Толочко⁸. Його присвячена В.Н.Татищеву праця становить значний за обсягом том із солідним історіографічним апаратом. Праця підкуповує читача ясністю викладу, чіткістю структури, жорсткою однозначністю конклюдій.

Загальний висновок одного з провідних наших медієвістів виявився вкрай несприятливим для В.Н.Татищева і його «Історії». Практично всі унікальні татищевські джерела виявилися фальсифікаціями, а вкраплені до тексту повідомлення – простими, нічим не підкріпленими вигадками. «*История российская*» – *самая большая (и судя по продолжительности – самая успешная) мистификация в русской истории* – урочисто-суворо проголошує О.П.Толочко⁹. Не є, звичайно ж, винятком й «Іоакимів літопис»: «*Иоакимовская летопись никогда не существовала вне «Истории»*. Она соткана из идей Татищева»¹⁰. Причиною такого безпрецедентно легковажного підходу до відтворення історичного минулого послугувало бажання В.Н.Татищева дещо прикрасити й доповнити надто сухий і бідний на події ранній період історії Русі, а, заразом, і підтвердити серію своїх власних малообґрунтованих припущень.

Отже, послідувавши за О.П.Толочком в його висновках, маємо прийняти, що ґрунтовна татищевська праця, яка досі вважалася втіленням зародження російської історичної науки, має відійти в розряд історіографічних курйозів і поповнити копилку мистифікацій. Що ж стосується літопису Іоакима, то про існування його, як імовірного історичного джерела, належить назавжди забути. Усі гіпотези, припущення й міркування, так чи інакше пов'язані з використанням свідчень ІЛ, автоматично відходять у розряд спростованих і безнадійно застарілих.

Не торкаючись тут оцінки спадщини В.Н.Татищева в цілому й практики його методів, розглянемо практику аналізу, який підвів О.П.Толочка до його кардинального висновку про необхідність «закриття теми» «Іоакимового літопису», як можливого історичного джерела.

Свій критичний аналіз О.П.Толочко розгортає по двох основних напрямках: перший стосується наведеної В.Н.Татищевим історії відкриття ІЛ і його візуальної характеристики, другий – власне змісту того тексту, що його В.Н.Татищев видав за літопис початку XI ст.

Попри те, що О.П.Толочко визнає історію відкриття ІЛ розказаною (вигаданою) дуже вдало й компетентно (автор називає В.Н.Татищева вельми вправним, навіть талановитим фальсифікатором), його сучасному опоненту вдається виявити в цій розповіді низку суперечностей і накладок. По-перше, прагнучи бути переконливим, В.Н.Татищев сам себе заплутав із питанням про давність і оригінальність того списку, що потрапив йому до рук. Спочатку він, нібито, визнав

його оригінальним – тобто безпосередньо тим документом, що його мали в розпорядженні Мельхіседек і Веніамін. Потім він раптом вирішив, що текст був скопійованим спеціально для нього: «...*сии тетради нарочно для меня списаны*». І, нарешті, уже після втрати рукопису, розпитуючи мешканців Бизюкова монастиря, В.Н.Татищев дізнався, що загадкові зошити були частиною книги, списаної в Сибіру, а, отже, знов-таки документом, певною мірою, «оригінальним», в усякому разі не зробленим спеціально «під Татищева».

«Трудно допустить, что историк мог прийти к двум взаимоисключающим выводам одновременно», – резонно зауважує О.П.Толочко й робить висновок: «...перед нами след двух различных версий происхождения и авторства летописи»¹¹. Виглядає так, ніби В.Н.Татищев вагався, що краще – видати список за свіжу копію (і тим самим викликати підозри в тому, що текст надіслав йому якийсь жартівник), чи все ж таки представити його вийнятим зі старої книги: «...мысль Татищева развивалась в направлении всё большей «аутентизации» рукописи», – резюмує О.П.Толочко. Ці вагання, треба думати, так непокоїли В.Н.Татищева, що «досвідчений фальсифікатор», урешті-решт, залишив обидві версії, підставляючи тим самим під удар переконливість усієї своєї «ловко придуманной» вигадки.

Однак звернувшись до слів самого В.Н.Татищева, побачимо, що справа виглядає не зовсім так, як подає її О.П.Толочко. В.Н.Татищев нічого не говорить про те, що рукопис видався йому давнім і «оригінальним», він лише зазначає: «*Сии тетради видно, что из книги шитой выняты, по разметке 4, 5 и 6-я, письмо новое, но худое...*» і т. д. Те, що «тетради» з текстом вийняті з розшитої книги може навести на думку, ніби вони були списані давно й потім зшиті в книгу, але могло бути й так, що чисті аркуші розмітили й підшили з метою наповнити їх якимсь текстом, однак цього не сталося і чистими зошитами скористалися для того, щоб перенести на них цікавий для В.Н.Татищева текст. Що ж стосується слів монахів Бизюкова монастиря, ніби книга була списана (колись давно) в Сибіру, то з самої розповіді В.Н.Татищева видно, що йдеться про чутки й непевні заяви людей, які самі не мали жодного стосунку до тієї книги. Узагалі, неможлива впевненість у тому, що вони казали про ту саму книгу, витягами з якої користувався В.Н.Татищев, адже, зі слів монахів, Мельхіседек «сказывал, что [книга] чужая и никому не показывал»¹².

Як бачимо, версії, що їх, нібито, одну по одній вигадував В.Н.Татищев зникають, лишається непевність¹³. Але О.П.Толочко, не сумніваючись, очевидно, у тому, що йому вдалося схопити корифея «на гарячому», іде далі. Наступним об'єктом його уваги стає ремарка В.Н.Татищева в його списку тексту ІЛ, де сказано: «*Здесь на стороне подписано: утрачено в летописце 2 листа*». Це просте вказання чомусь здається О.П.Толочку «загадковим» і слугує підставою для далекоглядних висновків: «Татищев, следовательно, воспроизводит глоссу, содержащуюся в оригинале Иоакима (!? – С.К.). Едва ли вероятно, чтоб новейший (и «худой»!) копиист был так продвинут, что изготовил для историка археографически точную копию с сохранением всех особенностей оригинала»¹⁴. Висновок О.П.Толочка: ремарка вставлена В.Н.Татищевим для надання більшої переконливості своїй містифікації.

Не можна, звичайно, стверджувати, що не могло бути саме так. Однак не можна й не здивуватись, де О.П.Толочко побачив натяк на «археографически точную копию». Цілком очевидно, що розмітка й обсяг зошитів з текстом ІЛ, до чого О.П.Толочко особливо прискіпливий, ніяк не пов'язані зі згадкою про втрату літописного фрагменту. Якщо припустити на мить, що «псевдо-Іоаким» дійсно дійшов з глибини століть, то цілком імовірно, що хтось, колись, на певній стадії «еволюції» тексту, що його мали переписувати багато разів, відмітив втрату якоїсь кількості (число 2 може бути, зрештою, припущеним) листів. Пізніші переписувачі сумлінно відтворювали цю помітку, адже нею пояснювалась лакуна у викладі, отже й «худому» копіювальнику не треба було бути аж

занадто «продвинутим», аби усвідомити потребу копіювання цієї фрази. Урешті решт, він міг її скопіювати, навіть не замислюючись над значенням.

Отже й другий закид О.П.Толочка не влучає в ціль. Але намагаючись, очевидно, витягнути все з історії про отримання В.Н.Татищевим трьох зошитів під номерами 4, 5, 6, він робить ще більш несподіване «відкриття»: «Первые три тетради, которые по летописной традиции должны были содержать этногенетическое введение, остались Татищеву неизвестными [...]. Но странным образом историк знал их содержание: он знал, что начало летописи было «о народах», что там читались близкие к польским хронистам тексты...»¹⁵.

Проте нізвідки не випливає, що В.Н.Татищев знав зміст попередніх зошитів – його версія ІЛ дійсно має етногенетичний вступ, але ніде не сказано, в якому саме зошиті (під яким номером) він містився. Приголомшивши спочатку читача своїм тонким спостереженням, О.П.Толочко далі пише: «Конечно, можно предположить, что Татищев действительно не знал содержания первых тетрадей, а введение «о народах» начиналось в четвёртой...». Звичайно ж! Це не тільки «можна припускати», але й прямо випливає з розповіді В.Н.Татищева. «Геніальний містифікатор» аж ніяк не міг написати, що знає зміст «тетрадей», яких він, за його власними словами, сам ніколи не бачив і про які нічого певного не чув!

«Но, в таком случае, какой летописный текст мог бы содержаться в трёх предшествующих тетрадях?» – продовжує щиро дивуватися розвінчувач містифікацій. Цього, на жаль, нікому не дано знати. І нізвідки не випливає, що текст був літописний. Можливо, там була історія Бизюкова монастиря від дня створення, а, може, опис монастирського майна. Можливо зошити під номерами 1, 2, 3 взагалі не містили ніякого тексту, але оскільки їх пошкодили миші, то текст було скопійовано на ті, що вціліли. До суті справи це не має жодного стосунку.

Як бачимо, О.П.Толочку не вдається знайти сліди «подлога» в татищевській розповіді про виявлення ІЛ. І в цьому немає нічого несподіваного, адже сам О.П.Толочко мало не на кожній сторінці пише про те, наскільки грамотно й ретельно В.Н.Татищев уникав усіх імовірних підозр, як передбачав і обходив усі можливі звинувачення, як, будучи майстром містифікацій, він максимально заплутав історію виявлення ІЛ, а потім обрубав усі кінці, так що за двісті п'ятдесят років ніхто так і не зміг навести неспростовних доказів фальшування.

Більше того – за словами суворого критика татищевської легковажності, патріарху науки вдалося спіймати на гачок навіть неупереджених істориків і спрямувати хід їх дослідницької думки на століття вперед: «...последующие споры вокруг Иоакимовской летописи развивались по предложенному самим Татищевым сценарию. Историки попали в расставленную ловушку... Татищев и после смерти эффективно контролировал направление исследовательской мысли... В рассуждениях Татищева заложены практически все возможные подходы к тексту [Иоакимовой летописи], которые как бы заново будет открывать наука в XIX–XX веках»¹⁶.

Що й говорити – Василій Татищев є злим генієм від історії! Тільки завдяки проникливості шановного Олексія Петровича це нарешті з'ясувалося й тепер ми знаємо, як саме містифікатор здійснював свої темні наміри.

Найпринциповішим доказом фальшування, а також того, що автором підробки не міг бути ніхто інший, як В.Н.Татищев, О.П.Толочко проголошує наявність у тексті ІЛ даних, що їх міг мати в розпорядженні лише автор XVIII ст., а точніше – дослідник літописів першої половини XVIII ст., а ще точніше – сам В.Н.Татищев. Винісши цей вирок, суворий критик не особливо тішить читача прикладами й доказами, розглядаючи в цьому сенсі лише два епізоди.

Розповідаючи про похід князя Святослава на Візантію, псевдо-Іоаким наводить таку фразу: «...последи за Дунаем у стены долгие все войско погуби». В.Н.Татищев дозволяє собі після слів «у стены долгие» ремарку: «Какая сия

стена и где, я описания не нахожу». «Опрометчивое замечание!» – не стримується, у свою чергу, О.П.Толочко (ось цей хитрий лис Татищев і упіймався!). Справа в тому, що «довга стіна за Дунаєм» добре відома – ця стіна перегороджувала підступи до Константинополя, простягаючись на багато кілометрів від моря до моря. Про цю стіну повідомляють численні візантійські автори (праці яких В.Н.Татищеву були відомі), але про неї не згадує жоден давньоруський літопис. Зате літописи говорять, що Святослав із військом доходив до околиць Константинополя – **«за маломъ во ве не дошелъ Царяграда»** – тобто приблизно туди, де й знаходилася Довга стіна! Оскільки давньоруська літописна традиція про Довгу стіну біля Царгорода нічого не знає, а невправний компілятор-монах XVII – початку XVIII ст. навряд чи би став використовувати маловідомі широкому загалу візантійські джерела, то – робить висновок О.П.Толочко – цілком очевидно, що згадка про Довгу стіну могла належати тільки самому В.Н.Татищеву¹⁷.

В.Н.Татищев мав керуватися наступними міркуваннями. Аби в авторів ІЛ не запідозрили пізнього компілятора-жартівника, він уводить до тексту своєї фальшивки згадку про Довгу стіну – невідому літописцям, але цілком історичну. Для того ж, щоб відвести підозри від самого себе, він прямо до тексту своєї (нібито) копії вносить ремарку: «Какая сия стена и где, я описания не нахожу», удаючи з себе саму наївність. Достатньо, однак, ознайомитися з колом читання В.Н.Татищева, аби переконатися, що про довгі стіни поблизу Константинополя не знати він не міг. Останнє й дозволяє викрити його як фальсифікатора.

Проте прискіпливий критик забуває чомусь про одну важливу деталь: в ІЛ сказано, що Святослав біля Довгої стіни **«все [своє] войско погуби»**, однак літописи не говорять, що біля Царгорода Святослав втрачав багато війська й зазнавав поразки. Дійсно, мала місце битва з візантійцями, в якій Святослав втратив суттєву частину й без того невеликого (якщо вірити літописам) війська, що відбилося потім на ході всієї кампанії. Але ця битва сталася десь на значній відстані від Константинополя – тільки після неї Святослав вирушив до Царгорода, **«воюя и грады развивая, яже стоятъ и до днешнего дне пусты»**. Нажахані греки поспішили укласти мирну угоду, через що Святослав і **«не дошел Царяграда»**. Візантійські джерела, оповідаючи про ці ж самі події, узагалі не говорять, що Святослав доходив до Константинополя – згідно з візантійською версією подій, військо русів було розбите десь поблизу кордонів Болгарії¹⁸. Історик Лев Диякон пише про втрату русами 20 тис. воїнів з загальної кількості 60 тис. (отже, у будь-якому разі про повний розгром не йдеться) – набагато значних втрат зазнали руси пізніше, захищаючись на Дунаї від військ Іоанна Цимісхія. Отже, Довга стіна поблизу Константинополя й загибель Святославового війська не збігаються в просторі!

Чи міг глибокий знавець літописання й «талановитий містифікатор», навмисно готуючи «фокус» із довгими стінами, випустити з уваги цю деталь? Навряд чи. Крім усього іншого, він не міг не розуміти, що туманність цієї згадки, унікальної на тлі відомої інформації про походи Святослава, викличе додаткові підозри в його опонентів. Усупереч О.П.Толочку, у ремарці В.Н.Татищева щодо довгих стін немає нічого дивного чи, тим більше, «опрометчивого» – оскільки ані у візантійських, ані в давньоруських джерелах не згадується ніяких «довгих стін» на місці фатальних для Святославового війська битв із візантійцями, то В.Н.Татищев має рацію, кажучи: *«какая сия стена и где, описания не нахожу»*.

Наступним об'єктом атаки О.П.Толочка стають обставини, пов'язані зі згадкою в ІЛ *«Б'ярмії»*. Треба зауважити, що на початку ІЛ – в «легендарній частині» – згадується кілька назв давньоскандинавського походження: «Гордорик» (пор. «Гардаріки» – поширена в сагах назва Русі), «Гунигар» (пор. «Гунигард» – в деяких джерелах ця назва позначає Київ або південну Русь), «Колмогард» (пор. «Гольмгард» – Новгород), нарешті «Б'ярмія» (= «Б'ярмаланд», країна на

узбережжі Білого моря). Сама по собі обставина фігурування цих назв у тексті ІЛ є досить дивною, незалежно від того, як трактувати цей текст. Жодне з джерел, які сягають літописної традиції, включаючи наповнені різноманітними фантазіями хронографи XVII ст., не використовувє й не згадує норманських термінів, що позначають східноєвропейські географічні об'єкти. Як правило, дослідники розглядали наявність цих назв в ІЛ як аргумент проти авторства В.Н.Татищева, адже добре знаючи характер, стиль, дух, мову й ономастикон літописів, родоначальник російської історичної науки не став би зловживати експериментами з чужими й екзотичними для літописної традиції термінами в тексті, що його він хотів би видати за давньоруський літопис.

Натомість О.П.Толочко і тут схильний убачати доказ «зловмисності» В.Н.Татищева. Проте цей пасаж у його побудовах не набуває розвитку. Головна підозра падає на епізод із «легендарної частини», де сказано, що один із словенських князів – Буривой, батько Гостомисла (того самого, за рішенням якого були покликані варяги), володів *усією Б'ярмією до ріки Кумені*. В.Н.Татищев, коментуючи цю згадку, висловлює здогад, що під «Б'ярмією» слід розуміти Південну Карелію, а під «Куменню» – річку Кімень на півдні Фінляндії.

Із річкою Кімень пов'язана важлива історична подія, сучасна діяльності В.Н.Татищева як історика – згідно з Абоським мирним договором 1743 р. вздовж р. Кімень було проведено державний кордон між Швецією й Російською імперією¹⁹. Отже, виглядає так, ніби невідомий літописець XI ст., або ж компілятор-переписувач XVI–XVII ст., ніби передбачаючи, що кордон Русі-Росії колись пройде по р. Кімень, «застовбив» цей кордон уже з IX ст.

Звичайно ж, подібна ідея могла прийти в голову лише сучаснику Абоської угоди, що ним був В.Н.Татищев. Очевидно, у такий спосіб російський історик намагався показати «споконвічність» прав Росії на Південну Карелію. Що стосується ототожнення Б'ярмії-Бьярмаланда з Карелією, то й у цьому випадку – запевняє нас О.П.Толочко – виявляється пізні літературне джерело, з якого В.Н.Татищев почерпнув цю інформацію. Тоді як більшість попередників і сучасників В.Н.Татищева вважали, що Б'ярмія знаходилась в Лапландії (на Кольському півострові), історик нібито сприйняв версію П.Юстена, який ототожнив Б'ярмію саме з Карелією²⁰.

Таким чином, О.П.Толочко резюмує: «...автором отрывка Псевдо-Иоакима должен быть современник Татищева с его историческим опытом и его библиотекой. Мог ли им быть кто-либо, кроме самого Татищева? Едва ли».

Суворий слідчий у татищевській справі не звертає чомусь уваги на простий нюанс – у тексті Псевдо-Іоакима немає жодних географічних атрибутів ані щодо положення Б'ярмії, ані щодо положення ріки Кумені. Ототожнення В.Н.Татищева є нічим іншим, як припущеннями коментатора. Із тим самим успіхом будь-хто може ідентифікувати «Б'ярмію» з тексту ІЛ із Кольським півостровом, якщо йому це більше подобається, а «Кумень», наприклад, із Кемійоки, або ж – згідно з більш сучасними поглядами – Б'ярмію можна розглядати як область у басейні Північної Двини, а Куменню вважати якийсь з її притоків – адже невідомо, як ці притоки називались у IX–XI ст. Те, звідки В.Н.Татищев почерпнув своє уявлення про тотожність Б'ярмії з Карелією, або чому він побачив у Кумені Псевдо-Іоакима річку Кімень не має ані найменшого значення для встановлення авторства ІЛ, адже ототожнення ці – підкреслю ще раз – містяться не в тексті псевдо-Іоакима, а в тексті самого В.Н.Татищева.

Де ж склад «злочину»? Його й тут немає. Але О.П.Толочко й далі продовжує робити вигляд, ніби йому вдалося притиснути до стінки бідолашного В.Н.Татищева й викрити в ньому родоначальника всіх фальсифікаторів російської історії. Наведені аргументи він вважає достатніми, аби розвіяти всі сумніви щодо походження ІЛ і тепер уже залишається тільки визначити мотиви, що спо-

нукали патріарха науки вдатися до такої неблаговидної справи, як фальсифікація. Пояснюється все просто – В.Н.Татищеву бракувало фактів для обґрунтування своїх припущень і здогадок. Довгі роки він шукав засіб заповнити пробіли в історії генези давньоруської державності й становлення руського православ'я, і не знаходив. Нарешті, аби заспокоїти самого себе й переконати опонентів – як справжніх, так і уявних – він вигадав «Іоакимів літопис», де були дані відповіді на наболілі проблеми. «...Псевдо-Іоаким либо удачно заполнял лакуны в летописных сообщениях об особо волновавших Татищева событиях и обстоятельствах, либо разрешал явное противоречие в показаниях разных источников»²¹, – так коментує О.П.Толочко причини появи «містифікації століття».

Одним із таких «особо волновавших Татищева обстоятельств» було уславлене нашою сучасною історіографією «аскольдове хрещення Русі». Ще до знайомства з літописом Іоакима В.Н.Татищев зробив припущення, ніби задовго до володимирового хрещення 988 р., хрещення прийняв київський князь Аскольд і частина його підлеглих. На останнє досить виразно натякають візантійські джерела, проте однозначного підтвердження цьому в літописанні В.Н.Татищев не знайшов. «Заповнюючи» цю лакуну, псевдо-Іоаким послужливо називає Аскольда «блаженным» і говорить про будівництво церкви св. Миколи на місці його загибелі, недвозначно натякаючи на те, що Аскольд таки був християнином²².

Для О.П.Толочка виглядає очевидним, що знайдений В.Н.Татищевим унікальний рукопис продовжує його ж власну ідею.

Але натяк на те, що князь Аскольд помер християнином – це, власне, і все, що нам повідомляє псевдо-Іоаким про «аскольдове хрещення»; жодних подробиць цієї події він не наводить. Нічого нового в цьому повідомленні ІЛ немає – про церкву св. Миколая, побудовану на місці загибелі Аскольда, згадують і інші літописи²³, з чого й без підказок В.Н.Татищева будь-хто може зробити висновки, що Аскольд (особисто!) таки прийняв хрещення.

З «аскольдовим хрещенням» в ІЛ пов'язаний один інтригуючий момент – саме після розповіді про похід Аскольда на Царгород, за яким, згідно з паралелями у візантійському літописанні, мала бути розповідь про прийняття хрещення Аскольдом і його військом, слідує згадана вже вище поміта: *«утрачено в летописце 2 листа»*. В.Н.Татищев робить чергове припущення: *«По сему дознаюся, что о крещении Оскольда утрачено...»*.

Як пов'язати одне з іншим? О.П.Толочко запевняє нас, що «Іоакимів літопис» зроблено під ідеї В.Н.Татищева, однією з найвизначніших з яких є хрещення за Аскольда, але коли настає час розповісти про це, відповідний фрагмент раптом виявляється втраченим. Хіба так заповнюють лакуни в літописних повідомленнях? Звичайно О.П.Толочко й цьому знаходить пояснення – у такий спосіб, мовляв, В.Н.Татищев хотів надати переконливості своїй фальшивці. Так чого ж хотів В.Н.Татищев? Підтвердити свої гіпотези, чи довести автентичність компіляції, в якій розповідається невідомо про що? Чи, може, він сподівався, що його здогад про зміст (нібито) втрачених листів переконає найсуморіших скептиків?

Очевидно одне – Псевдо-Іоаким ніяких подробиць про християнство в часи Аскольда не повідомляє й, отже, здогадів В.Н.Татищева щодо великого хрещення Русі при цьому правителі не підтверджує. Єдина в цьому плані відмінність повідомлень ІЛ від інших літописів полягає в тому, що Аскольда тут названо «блаженным». Деталь може й суттєва, але не така, що перевертала би, чи істотно розширювала, поширені уявлення про місце цього князя в історії християнства на Русі. Так що, у даному разі, питання про мотиви В.Н.Татищева залишається відкритим.

З Аскольдом в ІЛ пов'язані ще дві татищевські гіпотези, що їх – так запевняє О.П.Толочко – В.Н.Татищев висував ще до віднайдення ІЛ і які були пов-

ністю підтверджені текстом літопису. Перша з цих гіпотез полягає в тому, що ім'я Діра – співправителя Аскольда – з'явилося в літописах унаслідок неправильного розуміння кимось із ранніх літописців слова «тірар», що в угро-фінських мовах, нібито, означає «синовець» («пасынок»). Тобто, не було двох нерозлучних князів – Аскольда й Діра, а був один – «Аскольд-синовець»²⁴.

Чиїм же «синовцем» був Аскольд? Згідно з наступним припущенням В.Н.Татищева – самого Рюрика. Або ж – як варіант – Аскольд був сином Рюрика й синовцем його другої дружини, сином від якої був Ігор. Аскольда саме тому й було названо в одному з ранніх літописів «синовцем», щоб підкреслити неправомочність його зазіхань на великокнязівський стіл.

«Іоакимів літопис» розповідає, що невдовзі по вокняжінню Рюрика в північних землях, до нього прибувають посланці з Києва, знемогаючи від натиску хозар, і прохають «...да послет к ним сына или ина князя княжити». Рюрик же «вдаде им Оскольда и вои с ним отпусти». У повній відповідності до припущення В.Н.Татищева про «фіктивність» Діра, Псевдо-Іоаким зовсім не згадує цього імені – усупереч решті літописних версій, Рюрик відправляє в Київ самого лише Аскольда.

На підставі цієї інформації О.П.Толочко вважає можливим стверджувати, що текст Псевдо-Іоакима підтвердив абсолютно умоглядні припущення В.Н.Татищева щодо Аскольда та його родинних відносин із Рюриком і, тим самим, ще раз продемонстрував, що є нічим іншим, як продовженням думок самого історика.

Проте в тексті ІЛ немає прямої вказівки на те, що Аскольд – син Рюрика. Кияни говорять про «сына или ина князя», отже з тим же успіхом Аскольд міг виявитися «иным князем», а зовсім не сином і не синовцем. Більше того – будь-хто розсудив би, що раз ІЛ не говорить прямо про родинні стосунки Рюрика й Аскольда (тоді, як інші літописи підкреслюють, що Аскольд і Дір – не рідня Рюрику), то сином Рюрика Аскольд аж ніяк не міг бути. Таким чином, ІЛ не тільки не підтверджує припущення В.Н.Татищева, а навпаки – суперечить йому.

Що стосується гіпотези В.Н.Татищева про те, що Аскольд не мав співправителя на ім'я Дір, то даний висновок знаходить аналогії в працях сучасних дослідників. Досить поширеною є думка, що Аскольд і Дір правили не одночасно, а в різні періоди – похід на Царгород був здійснений, найімовірніше, Аскольдом. Аскольд же був убитий Олегом, вихователем малолітнього Ігоря, як, власне, і розповідає про це ІЛ²⁵. Причому висновок цей був зроблений зовсім не під впливом ідей та умоглядних етимологій В.Н.Татищева й не на підставі інформації ІЛ, а на основі текстологічного аналізу літописів і з урахуванням свідчень деяких інших джерел.

Таким чином, перед нами постає дивовижна ситуація – фальсифікатор історії В.Н.Татищев для підтвердження своїх умоглядних конструкцій інспірував «літопис Іоакима», однак ціла плеяда дослідників (далеко не останніх, скажімо так, фахівців із давньоруської історії) незалежно від В.Н.Татищева та його псевдолітописних даних, керуючись зовсім іншими засадами й ідучи іншими шляхами, приходять, до того ж, що зобразив Псевдо-Іоаким – себто сам В.Н.Татищев – у своїй фальшивці!

Здавалося б, цей дивний збіг (що про нього, безумовно, добре відомо О.П.Толочкові) заслуговує на всебічний розгляд або, принаймні, на коментар у книзі, присвяченій феномену ІЛ, однак О.П.Толочко просто ігнорує його. «Забуває» він згадати й про цілий ряд інших важливих обставин і дивовижних паралелей між ІЛ та цілком достовірними документами.

Намагаючись переконати читача в заангажованості й зловмисності В.Н.Татищева, О.П.Толочко наводить ряд прикладів, сміливих і досить фантастичних (на перший погляд), тверджень і акцентує увагу на тому, що, окрім історії В.Н.Татищева ці твердження зустрічаються тільки в літописі Псевдо-Іоакима²⁶. Так,

В.Н.Татищев припустив, ніби князь Олег I був дядьком по матері Ігоря Рюриковича – згідно з цим, ІЛ говорить, що улюбленою дружиною Рюрика й матір'ю Ігоря була *сестра Олега Ефанда*. Далі В.Н.Татищеву спало на думку зробити княгиню Ольгу чи то онукою, чи то правнучкою старійшини Гостомисла – відповідно, Псевдо-Іоаким говорить, що Ольга була *«рода Гостомыслова»*. Усупереч більшості літописів, які батьківщиною Ольги називають Псков, В.Н.Татищев припустив, що Пскова тоді ще не існувало, його функції виконував Ізборськ, а тому Ольга мала бути родом з Ізборська – Псевдо-Іоаким повністю підтвердив і це.

Здавалося б, після цих прикладів у читача не може лишитися сумніву в тому, що «Іоакимів літопис» з його «унікальними» даними написаний самим же В.Н.Татищевим і ним же вигадані «унікальні» дані. Однак подібне враження може скластися тільки в читача, не обізнаного або поверхово обізнаного з літописанням. О.П.Толочко чомусь не вважає за потрібне повідомити цьому читачеві, що всі вище згадані деталі присутні не тільки у Псевдо-Іоакима, а ще в ряді цілком достовірних літописних списків. Ці списки, щоправда, є, як правило, пізніми й часто розходяться з канонічним текстом «Повісті минулих літ». Однак для нас важливим є те, що вони є, і є достатньо давніми, щоб з ними міг ознайомитися В.Н.Татищев і прийняти їх до уваги. Не менш важливо, що ці списки, переважно, є продовженням *новгородської літописної традиції*, тобто тієї ж, до якої мав би належати й «Іоакимів літопис».

Деякі списки XVII ст. називають Олега *дядьком* Ігоря, не уточнюючи, щоправда, по якій саме лінії²⁷. Однак із того, що і в давньоруській, і в скандинавській традиції опікуном і вихователем княжича (і, очевидно, не лише княжича) нерідко ставав саме *дядько по матері* – давньоруськ. «*уй*», звідки укр. «*вуйко*» – неважко дійти висновку, що Олег мав бути саме «вуйком» Ігорю²⁸.

Княгиня Ольга в новгородській літописній традиції вважається правнучкою Гостомисла: **«Ще же живу суще Ольгу, сочεται Игорь с Ольгою, премудрою и красною девницею, правнучкою Гостомысловаю, от Пскова»**, що добре засвідчено в цілому ряді літописних варіантів²⁹.

Ситуацію з Псковом детально роз'яснює укладена в XVI ст. «Степенная книга»: за молодих років майбутньої великої княгині «... **еще во граду Пскову не сущу, но вяше начальный град во стране той, зовомый Изборск**»³⁰, а також новгородські літописи: **«Родися Олга въ области Псковской, въ веси Выбуттовской, яже нынѣ есть близ Пскова, града же онаго тогда не въ»**. Оскільки Псков було збудовано у безпосередній близькості від Ізборська а, отже, і від «веси Выбуттовской», то цим пояснюється, чому різні літописні версії називають рідним містом Ольги то Псков, то Ізборськ, напр.: **«Олегъ... призвалъ изъ Изборска дѣвницу доводѣтельную, именемъ Ольгу...»**.

Як бачимо, усі ці повідомлення зовсім не є вигадками В.Н.Татищева. Цілком може бути, що якісь з цих деталей мають легендарний характер і з'явилися десь у XIV–XVI ст., однак вони не можуть бути доказом підробного характеру ІЛ і, тим більше, того, що автором його був В.Н.Татищев. Немає нічого фантастичного й нічого дивного в тому, що деякі припущення й висновки В.Н.Татищева, зроблені на основі даних новгородської літописної традиції, збіглися з інформацією ІЛ, яка, судячи з усього, мала належати тій же традиції. Крім того, усупереч запевнянням О.П.Толочка, *немає достеменних доказів того, що всі ці припущення були зроблені В.Н.Татищевим до віднайдення ІЛ, а не після*.

Утім припущень, про які можна з впевненістю сказати, що вони зроблені до «віднайдення» ІЛ, але мають з ним певні паралелі, у В.Н.Татищева теж не бракує. Цілу систему гіпотез застосовує він для реконструкції складу родини Володимира I. «Повість минулих літ» та інші літописи, що продовжують її традицію, подають досить розпливчасті відомості про склад Володимирового сімейства: дружин у нього було чи то п'ять, чи то шість, чи то сім, лише три з них –

Рогніда, Малфрід і Анна – названі по іменам, інші ж – за національностями («чехиня», «грекиня», «друга чехиня», «болгариня»). Старшим сином в одному місці названо, начебто, Ізяслава, в іншому – Вишеслава, щодо багатьох синів неясно, від якої вони матері³¹. Намагаючись узгодити між собою різні літописні уривки й усунути суперечності, В.Н.Татищев відновлює картину, яка, на його думку, є найбільш вірогідною³².

І от сталося так, що схема відносин між представниками численної великокнязівської родини, представлена в нововідкритій літописній версії (себто в ІЛ), у деталях збіглася з картиною, яку раніше намалював сам же відкривач. В усякому разі в цьому запевняє нас О.П.Толочко: «Именно такую картину находим в Иоакимовской летописи. Этот текст в точности распределил сыновей так, как ранее и предполагал Татищев...»³³. Цілком очевидно, що кращого доказу фальсифікаторства годі й шукати.

Порівнявши, досягнуту «в результате довольно сложных комбинаций», схему В.Н.Татищева із поданим у «Повісті минулих літ» під 980 р. списком жінок і дітей Володимира, знайдемо лише кілька суттєвих розбіжностей: Вишеслава зроблено старшим сином першої дружини Рогніди, хоча в ПМЛ він – син першої «чехині», «чехині» натомість надано сина В'ячеслава (за літописом невідомого), другу «чехиню» В.Н.Татищев ідентифікував з Малфріддою, а «болгариню» – з Анною. Вийшло, таким чином, п'ять дружин – так само, як і в літописній статті 980 р., розподіл синів між «грекинею», другою «чехинею», «болгаринею» теж збігається з літописним.

Що ж бачимо в ІЛ? Національності жінок тут, здебільшого, не вказані, натомість вони всі названі по іменам, за кількістю їх шість, старшим сином є Вишеслав, але матір'ю його названо невідому з інших літописів «варяжську княжну» Олову³⁴ (її єдину визначено за походженням), Малфрід дійсно відповідає (за послідовністю називання) «чехині», але не другій, як припускав В.Н.Татищев, а першій; другого сина в Малфріді «відбирає» якась Адиль; матір'ю Святополка, що нею, згідно з ПМЛ і В.Н.Татищевим, має бути «грекиня», названо Предславу (ім'я дивне як на грекиню); ніякого В'ячеслава в списку ІЛ не віднаходиться... По суті, «точних» збігів між ІЛ і версією В.Н.Татищева лише *один* – останньою дружиною названо «царівну» Анну, її синами – Бориса й Гліба. Але саме така ситуація є добре задокументованою всією давньоруською традицією, так що будь які закиди щодо цього були би безпідставними.

Треба, очевидно, дуже довго й напружено вдивлятися в три списки – ПМЛ, ІЛ і В.Н.Татищева, щоб побачити якусь підозрілу подібність між двома останніми. Скоріше за все, готуючи цей пасаж, автор (як і у більшості інших випадків) просто перебував у самозакоханій упевненості, що всі без винятку читачі, «внемля изысканному слогу», будуть просто вірити йому на слово.

Щодо Вишеслава, що його В.Н.Татищев, за виразом О.П.Толочка, «сделал» першим сином Володимира, то викривач фальсифікацій і тут «забув» нагадати довірливому читачеві, що в статті 988 р. ПМЛ чітко зазначено, що старшим сином правителя Русі був саме Вишеслав, який був посланий князувати у Новгороді, але помер ще за життя батька³⁵. Завдяки вказанню цих деталей, версія старшинства Вишеслава користується цілковитою довірою у дослідників, починаючи з В.Н.Татищева.

То хто тут є фальсифікатором?

Присвятивши десятки сторінок детальному розглядові другорядних обставин і, переважно, ним самим надуманих проблем, О.П.Толочко залишає без уваги ряд принципово важливих питань, які лежать на поверхні, а тому, здавалося б, вимагають першочергового роз'яснення. У центрі розповіді «Іоакимового літопису» є хрещення Новгорода у 989 р. На відміну від решти літописних версій, які зображують добровільність прийняття християнства (люди самі скидають ідол Перуна,

б'ють його, топлять у річці), ІЛ змальовує хрещення Новгородца досить похмурими фарбами: «...гиблючим³⁶ в нечестии [новгородцям] слово крестное... явися безумием и обманом», «...людие уведавше еже Добрыня идет крестити я, учиниша вече и заклъшася вси не пустити во град и не дати идолы опровергнути», «Народ оной страны разсвирипев, дом Добрыни разориша, имене разграбиша, жену и неких от сродник его избиша», «Людие... собрашася до 5000, оступиша Путятю и бысть между ими сеча зла», «Добрыня... повеле у брега некие дома зажесчи, чим люди паче устрашени бывше...», «Добрыня же идолы сокруши... изломав, в реку вергоша, и бысть нечестивым печаль велика... с воплем великим и слезами просяче за ня...», «...не хотящих креститися воины влачаху и кресчаху...», «Сего для людие поносят новгородцев: Путятя крести мечем, а Добрыня огнем»³⁷.

Не тільки новгородці виявили ворожість до нової віри і противилися хрещенню: «...в Ростове, Новеграде, Владимире и Белеграде... [єпископи] учаху люд и кресчаху всюду стами и тысячами, колико где прилучися, асче людии невернии вельми о том скорбяху и роптаху, но отрицатися воев ради не смеяху».

Опис хрещення Новгородца виглядає «замальовкою з натури» учасника подій – власне автор ІЛ прямо говорить про це: «Мы же стоим на торговой стране, ходим по торжисчам и улицам, учахом люди елико можахом». Із цієї замальовки виходить, що Русь зовсім не з готовністю й радістю відкривається світлу нової віри, а хреститься «*воев ради*»; в Новгороді ж спалахує справжнє повстання прибічників традиційної релігії.

Пафос місіонера – сучасника подій – був би прозорим: він дає зрозуміти, з якою впертістю і невіглаством зачерствілих ідолопоклонників довелося зіткнутися першохрестителям Новгородца й усієї Русі, яких зусиль треба було докласти, аби посіяти в серцях затятих нечестивців світло істинної віри. В історії християнства описів, подібних до опису автора ІЛ, знайдемо чимало – від «варварських королівств» ранньосередньовічної Європи до конкістадорів в Америці. Авторам цих розповідей, судячи з їхнього стилю й патетики, зовсім не спадало на думку, що живописуючи насильства над язичниками, знущання й тортури над іновірцями та еретиками, вони в невігідному світлі представляють саму церкву.

Однак для чого цю неймовірну на тлі решти літописів розповідь, яка кидає тінь на прийняття Руссю християнства, було *вигадувати* православному історичу В.Н.Татищеву? Невже для того, щоб додати переконливості своїй фальшивці? Православний історик вирішив запламувати християнізацію та рівноапостольного князя, за велінням якого вона провадилась, поставити під сумнів добровільність прийняття Руссю істинної віри й усе це тільки для того, аби довести, що Аскольд не мав брата Діра й правив у Києві сам-один?!

Якось воно не стикується, не складається, не вимальовується – треба або довести, що В.Н.Татищев був таємним ідолопоклонником, мусульманином-радикалістом, войовничим іудаїстом і складав свою історію з метою дискредитувати християнство, або визнати, що «Іоакимів літопис» написав не він.

Таким чином, підбиваючи підсумок нашому розгляду, мусимо констатувати, що загадка «Іоакимового літопису» залишається – хто, коли, з якою метою написав текст, що став відомим під цією назвою, незрозуміло.

Ясно, однак, що, попри всю категоричність висновків О.П.Толочка і його впевненість у своїй правоті, він *ані на крок* не наблизив нас до розв'язання таємниці «Іоакимового літопису». Його праця може справляти враження міцно й гарно зведеної будівлі, проте будівля ця зведена з льоду й піску.

Можна було б і не писати цієї статті, адже навряд чи хтось із фахівців усерйоз поставиться до «аргументів» О.П.Толочка, а для нефахівців уся ця тема нав-

ряд чи видасться цікавою. Прикро, однак, що безсумнівно властиві О.П.Толочкові допитливість розуму, критичність мислення, широкий кругозір і глибока ерудиція поєднуються з украй некритичним ставленням до *своїх власних думок та ідей*. З енергією, гідною кращого застосування, автор намагається «розвінчати» В.Н.Татищева, не помічаючи (треба сподіватися), що сам скочується на позиції, які межують з фальсифікацією й підміною (рос. – подлогом). Дивовижним чином у закидах О.П.Толочка, адресованих В.Н.Татищеву, проступають фрази, що з більшою підставою мають бути віднесені до нього самого. Одну з них ми можемо визнати ключовою для характеристики його праці: «Текст создан в рамках... представленый о том, что может казаться вероятным, и к тому же в расчёте на читателя, не обладающего даже этими познаниями».

¹ Татищев В.Н. История российская. – Т.1–7. – Москва; Ленинград, 1962–1966 (т.1 уперше був виданий у 1769 р.).

² Линниченко Н.А. Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1883. – Октябрь. – С.247–257; Кузьмин А.Г. Был ли В.Н.Татищев историком? // Русская литература. – 1971. – №1. – С.53–63; Добрушкин Е.М. К вопросу о происхождении сообщений «Истории Российской» В.Н.Татищева // Исторические записки. – Т.97. – 1976. – С.200–236; Кузьмин А.Г. Татищев. – Москва, 1987. – С.337–362.

³ Татищев В.Н. История... – Т.1. – С.107–114 (тут же наведено й сам текст пам'ятки).

⁴ Заснований у першій половині XVII ст. ставропігійальний Бизюків монастир Смоленської єпархії знаходився неподалік м. Дорогобужа. У 1790-х рр. було засновано одиоименний Бизюків монастир на Миколаївщині.

⁵ Про історію суперечок навколо ІЛ див: Лавровський П.А. Исследование о летописи Якимовской // Учёные записки второго отделения Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1856. – Кн.2. – Вып.1. – С.75–93. Линниченко Н.А. Указ. соч.; Толочко А.П. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.196–205.

⁶ Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV–XV веков // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – Ноябрь. – С.183–187.

⁷ Шамбинаго С.К. Иоакимовская летопись // Исторические записки. – 1947. – Т.21. – С.254–270; Kleiber B. Nordiske spor i en gammel russiske kronike // Maal og Minne. – Oslo, 1960. – Heft.1–2. – S.56–70; Гольдберг А.Л. Легендарная повесть XVII века о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1982. – Вып.ХІІІ. – С.62; Янин В.Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. Исследования и материалы. – Москва, 1984. – Вып.7. – С.40–56; Азбелев С.Н. Факты истории и предьстории великого Новгорода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2002. – №2 (8). – С.8–13; Его же. К изучению Иоакимовской летописи // Новгородский исторический сборник. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып.9. – С.5–27.

⁸ Толочко А.П. Указ. соч.

⁹ Там же. – С.22.

¹⁰ Там же. – С.245.

¹¹ Там же. – С.212–213.

¹² Татищев В.Н. Указ. соч. – Т.1. – С.113.

¹³ У будь-якому випадку є очевидним, що якби В.Н.Татищев готував фальсифікацію, він навряд чи став би робити взаємовиключні заяви щодо давності рукопису. У тому ж, що історик заплутався в суперечливих заявах монахів немає нічого дивного.

¹⁴ Толочко А.П. Указ. соч. – С.213.

¹⁵ Там же. – С.215.

¹⁶ Там же. – С.217–220.

¹⁷ Там же. – С.221.

¹⁸ Диакон Лев. История. – Москва, 1988. – С.56–59, 122–124.

¹⁹ Толочко А.П. Указ. соч. – С.223.

²⁰ Там же. – С.224. Насправді ж у розділі 29 своєї праці (стор. 283, т. 1, вид. 1962 р.) В.Н.Татищев детально роз'яснює своє розуміння географічного змісту поняття «Бьярмия» (воно є близьким до сучасного) і чітко називає джерела, з яких він отримав ці знання.

- ²¹ Толочко А.П. Указ. соч. – С.225.
- ²² Там же.
- ²³ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. Приложение. – Санкт-Петербург, 1878. – С.137–145.
- ²⁴ Татищев В.Н. История... – Т.1. – С.106; Т.2. – С.204–205.
- ²⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1992. – С.407–410; Ловмянський Х. Русь и норманны. – Москва, 1985 (Warszawa, 1957). – С.143–144; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.165; Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев? – К., 1964. – С.160; Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – С.22–23.
- ²⁶ Толочко А.П. Указ. соч. – С.227–228.
- ²⁷ Гиляров Ф. Предания... – С.146; Лавровский П.А. Указ. соч. – С.127.
- ²⁸ Пор.: Лавровский П.А. Указ. соч. – С.127–128. До того ж, якби Олег був дядьком Ігоря по батькові, то згідно з давньоруською традицією, саме він, а не Ігор мав би першочергове право на престол. Літописи ж одностайно вважають Олега лише опікуном (регентом) і воеводою Ігоря.
- ²⁹ Мазуринский летописец // ПСРЛ. – Т.XXXI. – Москва, 1968. – С.39; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т.1. – С.117; Гиляров Ф. Указ. соч. – С.150.
- ³⁰ Книга Степенная царского родословия. Ч.І // ПСРЛ. – Т.XXI. – Санкт-Петербург, 1908. – С.6.
- ³¹ Повесть временных лет / Под ред. Д.И.Лихачёва. – 2-е изд. – Ленинград, 1999. – С.37, 54.
- ³² Татищев В.Н. История... – Т.4. – С.132.
- ³³ Толочко А.П. Указ. соч. – С.230.
- ³⁴ Зате ісландські королівські саги називають дружиною Володимира (Вальдемара) королеву Аллогію (варяжку, судячи з імені). Повідомлення про неї стосуються часів перебування Володимира князем Новгородом (Гольмгарда) – бл. 970–980 рр. (див.: Стурлусон С. Круг земной. – Москва, 1980. – С.101); Прицак О. Походження Русі. – Т.ІІ. – К., 2003 – С.93–102, 146. Ось яскравий факт, навколо якого варто було би подискутувати щодо достовірності ІЛ! Проте для О.П.Толочка його зовсім не існує.
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.54.
- ³⁶ Татищев В.Н. История... – Т.1. – С.112–113. Сполука «сч» замість літери «щ» зумовлена редакцією В.Н.Татищева, а відсутність «ерів» і «ятів» – редакцією видання 1962 р.
- ³⁷ Під час сучасних археологічних розкопок виявлено сліди великої пожежі в Новгороді останньої чверті X ст., причому саме там, куди вказують зазначені в ІЛ орієнтири (див.: Янин В.Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев. – С.54–56).

The article examines the problem of authenticity of the fragment of the chronicle named by its first researcher – V.N.Tatischev «The Chronicle of Ioakym». A famous Kyiv historian O.P.Tolochko recently tried to put an end to a long-term discussion of this matter, having taken the side of those, who think that the Ioakim's chronicle is a falsification and was inspired by V.N.Tatischev. Still the analysis of O.P.Tolochko's arguments cannot allow to consider them appropriate.

Л.В.Таран*

**ПРОБЛЕМИ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ІСТОРІЇ:
ВІД ПОЗИТИВІЗМУ ДО ПОСТМОДЕРНІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)**

У статті досліджується еволюція теоретико-методологічних та епістемологічних принципів світової й української історіографії.

Розвиток історіографії є процесом зміни спокійних періодів періодами криз, коли вичерпується евристичний потенціал старих парадигм наукового пізнання й відбувається заміна їх новими методологічними парадигмами. І це зазвичай є наслідком зміни соціально-політичних та наукових умов розвитку історіографії. Коли я вперше (3 квітня 1997 р.) заговорила про кризу сучасної світової й української історіографії¹ на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ, мені заперечували, називаючи нинішній стан науки історії «відродженням» і «розквітом». Але це терміни поезії. Наукова термінологія – сувора річ, і період зміни парадигм у всьому світі називається кризою. Вона настала в історіографії країн світу, СРСР (Росії та Україні) майже одночасно – з кінця 1980-х рр. У країнах, що виникли на території колишнього СРСР, це сталося під впливом процесів демократизації. За цей час нагромадилася велика кількість літератури з даної проблеми. Із часів перебудови історики Росії та України змінили своє ставлення до немарксистської історіографії, одержавши можливість спочатку порушити питання про діалог, а потім – про конструктивне співробітництво вчених, пошуки наукових контактів з істориками, які стоять на немарксистських світоглядних позиціях. Історики відкрито заговорили про кризу сучасної історіографії, про поєднання зусиль західних і вітчизняних учених у вирішенні складних проблем історичного знання, перетворення нашої історіографії на органічну частину світової науки, розуміючи це як один із перших етапів наведення мостів із французькою історичною наукою. Сучасна українська історіографія, як, до речі, і світова, стоїть перед вибором шляху подальшого розвитку. Що таке історичний процес? Якими засобами й методами досягти цілісного пояснення минулого без традиційного розчленування на соціально-економічний та духовний рівні життя суспільства?

Французька історіографія посідає передові позиції в історичній науці ХХ–ХХІ ст., справляючи значний вплив на розвиток світової історичної думки. Протягом останніх сімдесяти років завдяки зусиллям талановитих, яскравих і обдарованих істориків (Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель, Е.Леруа-Ладюрі, Ж.Жорес, А.Матъез, Ж.Лефевр, Е.Лабрус), вона пережила суттєву методологічну трансформацію, що дало можливість подолати традиційний ортодоксальний позитивізм, який утвердився з 70-х рр. ХІХ ст. як соціальний наслідок франко-німецької війни й Паризької Комуни. Позитивізм був міжнародною течією й в останній третині ХІХ ст. панував у Росії, Україні, Франції, Англії, Італії, США, Польщі та інших країнах.

Метою перебудови історичної науки, викладеною на сторінках заснованого 1876 р. журналу «Історичний огляд», проголошувалося перетворення історії на могутній засіб національного виховання на ґрунті ліберальних та антиклерикальних цінностей, які були ідейною спадщиною Французької революції 1789 р., зміцнення демократичних інститутів режиму ІІІ республіки загалом. Із цією метою провідні історики зі сторінок журналу закликали відродити універ-

* Таран Лідія Валентинівна – д-р іст. наук, професор Ніжинського державного університету імені М.Гоголя.

ситети, підвищити рівень професіоналізації науки, використавши передовий на той час німецький досвід, висунули вимогу тотального охоплення джерел і неупередженого викладу встановлених фактів. Нова суспільно-політична атмосфера Франції 1870-х–1880-х рр. сприяла реалізації цих завдань. Віра батька позитивізму О.Конта в розум, як творця історії та інструмент її пізнання, у позитивну науку, що повинна ґрунтувати свої висновки на точних і перевірених фактах означала для істориків, котрі поділяли позитивістські принципи, усебічне й повне використання архівних джерел. В умовах, коли вперше були відкриті архіви багатьох міністерств, Ватикану, Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобос слідом за Е.Бернґаймом, виходячи з методологічних позицій позитивізму, розробили принципи джерелознавства².

Низка сформульованих ними чітких правил аналітичної роботи, методики дослідження мають загальнонаукове значення. В історіографії радянського періоду серед них відзначалися: теза про індивідуальність і специфічність історичних явищ, їх залежність від місця й часу; вимога максимально точного описування фактів як «об'єктивного та єдиного джерела історичних знань»; пізнавальний оптимізм; визнання (та абсолютизація) ідеї еволюції й у зв'язку з цим застосування генетичного принципу при вивченні історичних подій, явищ, установ; перенесення акценту з діяльності видатних осіб на діяльність мас, з індивідуальної психології на колективну; зосередженість на процесах структурного характеру, на противагу подієво-розповідальним побудовам провіденціального історизму.

Але «тремтяча обережність переможених у 1871 р.» змушувала істориків Франції обмежено використовувати ідейно-теоретичний багаж позитивізму. Вони принципово відмовлялися від висновків та узагальнень, послуг філософії історії, пошуків закономірностей і причин (а якщо шукали історичного пояснення, то відповідали на запитання «як?», а не «чому?»), вважаючи ці проблеми справою наступних поколінь учених. Теорія прогресу була для них «метафізичною гіпотезою», сама історія – суб'єктивною наукою, а її уроки – застарілою ілюзією. Історичний процес вони пояснювали взаємодією рівноправних факторів – економічного, політичного, культурного, ідеологічного, расового. Позитивістський історизм не робив різниці між методами природничих і гуманітарних наук, абсолютизуючи перші; це впливало з контівської класифікації наук за предметом вивчення, з уніфікації всіх наук.

У радянській історіографії, зокрема в працях О.Вайнштейна та М.Барґа, позитивістська історіографія розглядалася як підготовчий етап для подальшого розвитку історичних досліджень³.

Між обмеженим використанням позитивістських методологічних ідей і особливостями розробки конкретних проблем у науці останньої третини ХІХ ст. існував тісний взаємозв'язок.

Напружена соціально-політична ситуація у Франції після подій 1870–1871 рр. робила пріоритетним для істориків вивчення політичного досвіду революції 1789 р. Професійно й організаційно її дослідження було підняте на якісно новий рівень, завдяки ліволіберальному історикові А.Олару, його журналу й школі, учням і послідовникам.

Специфіка осмислення Французької революції методологічно пояснювалася слабкими сторонами позитивістського історизму, рівнем розуміння проблем епістемології історичного знання, історичного синтезу, вірою в можливість його досягнення на основі аналізу одного ряду однотипних явищ: стосовно школи А.Олара – на основі аналізу лише політичної історії. Історіографія пострадянського періоду, продовжуючи критичне переосмислення концепцій ученого, солідаризується з ним в оцінці діяльності Ж.Дантона, який уособлював ідеї реформістського, мирного, ліберального у своїй основі шляху перетворення країни.

У розвитку історичної науки й думки у Франції, Росії та Україні 70-х рр. XIX – поч. XX ст. були загальні й особливі риси. Загальні визначалися історизмом історичної свідомості епохи, що зумовлює структуру знань людей про світ і про себе, як суб'єктів історії.

Модернізація 1860–1890-х рр., рівень соціальних запитів у Росії й Україні мали наслідком професіоналізацію науки. Пануючим напрямом політичної та історичної думки був лібералізм, який містив «у зародку відображення загальнолюдських інтересів», а теоретико-методологічні принципи позитивізму, розроблені Е.Бернгаймом, Ш.-В.Ланг'луа й Ш.Сеньобосом стали загальноновизнаними в середовищі російських та українських учених⁴. Однак російський та український позитивізм відрізнявся від французького. Складність проблем російського та українського суспільств спричинила те, що історична наука тут раніше й глибше зазнала впливу марксизму, молоді тоді науки соціології, а також неокантіанства.

Є два погляди щодо часу, етапів, сутнісних характеристик кризи історичної науки Росії розглядуваного періоду, яким, на наш погляд, властива тенденція до зближення. Більшість учених тепер пов'язують глибинний зміст кризи не з еволюцією позитивізму, а з кардинальним розривом із ним і заміною його принципів неокантіанськими. Це сталося після революції 1905 р. й найяскравішого втілення набуло в дослідженнях російського вченого О.Лаппо-Данилевського.

Зміна та ускладнення умов існування людини у XX ст., криза в природознавстві, загострили увагу науки на епістемологічних проблемах історичного знання, розробкою яких зайнялася неокантіанська баденська школа. Її представники – В.Віндельбанд і Г.Ріккерт – дали нову класифікацію наук, розподіливши їх на дві основні категорії – науки природничі (номотетичні), здатні спостерігати повторювані явища та встановлювати загальні поняття й закони, і науки про культуру (ідеографічні), описові – про специфічне, одиничне. За історією, як наукою про культуру, не визнавалася здатність формувати абстракції, установлювати закони, але вона повинна була порушувати ці проблеми, звертаючись до послуг філософії. Формуючи загальні поняття й категорії, наука за допомогою цих логічних конструкцій систематизує історичну реальність, спрощує та перетворює її. Неокантіанський історизм, поставивши проблему меж людського розуму, увів до теорії пізнання поняття релятивізму, визнав залежність пізнаваності об'єктів науки від суб'єкта, який пізнає їх, який здійснює відбір історичних явищ, співвідносячи їх із культурними цінностями епохи⁵.

Формування «російсько-української історичної школи» припало на 70-ті роки XIX ст. – час кризи «першого позитивізму», який склався до 60-х рр. У період становлення школи криза долалася завдяки сприйняттю марксистських ідей її корифеями. У цьому плані слід відзначити пріоритет російських учених у порівнянні з французькою університетською наукою.

Представники «першого позитивізму» – М.Карєєв, М.Ковалевський – спеціально дебатували проблеми історичної теорії К.Маркса. Представники «другого позитивізму» – Є.Тарле, Р.Віппер, В.Бузескул, Д.Петрушевський – відчували вплив неокантіанства, до ідейного багажу якого зверталися М.Карєєв і М.Ковалевський. До досвіду неокантіанства російська наука поставилася обережно.

Таким чином, методологія конкретних досліджень з історії Французької революції ґрунтувалася на позитивістських, марксистських і неокантіанських парадигмах. У російській історіографії Французької революції, як і в медієвістиці загалом, до 1917 р. не було ані загальної методологічної кризи (в розумінні теоретичної розгубленості), ані впливового критичного напрямку, тому що наука Росії відзначалася високим рівнем сприйняття нових теоретико-методологіч-

них ідей свого часу й вчасно використовувала їх у розробці конкретних проблем історіографії.

Розуміючи специфічність історичної науки, російські вчені вважали, що вона здатна встановлювати закони (проте цю тезу вони не відстоювали послідовно), пропагували ідеї історичного синтезу на кілька десятиліть раніше від французького філософа А.Берра. Поділяючи плюралістичну теорію факторів, діячі «російсько-української історичної школи» розробляли теорію особистості, яка проявляє себе в історії в сукупності своїх антропо-психологічних і «почасті соціальних рис», тобто підходили до особистості з позицій, близьких до тих, які школа «Анналів» висунула лише в 1920–1930-х рр.

Російські вчені порушували проблему міждисциплінарності як основи історичного дослідження, звертаючи особливу увагу на співпрацю з соціологією, психологією, біологією. Проте питання історичного синтезу не були для «російсько-української школи» остаточно вирішеними, вони залишаються найскладнішими й для сучасної науки.

Найважливішою концептуальною особливістю підходів «російсько-української школи» до Французької революції був розгляд її як боротьби народних, передусім селянських, мас. Корифеї школи – М.Кареев, І.Лучицький, М.Ковалевський – присвятили історії французького селянства фундаментальні праці, які визнано класичними.

Російська та українська історіографії перебували під значним впливом народництва, який позначився на загальній оцінці Франції XVIII ст. як некапіталістичної країни⁶.

Відома суперечка між М.Ковалевським і І.Лучицьким теж пояснюється різницею в розумінні сутності процесу капіталізації французького села в передреволюційну добу. М.Ковалевський уважав його найбільш характерною рисою об'єзземлення селян (англійський шлях), а І.Лучицький – збільшення селянської власності, в розряд якої заносив цензіву, що визнається власністю феодального типу. І.Лучицькому належав пріоритет в ознайомленні з фондами французьких архівів і в застосуванні кількісних, статистичних методів обробки їх даних.

Під час дискусії, яка розгорнулася у зв'язку з 200-літнім ювілеєм Французької революції, історики-ревізіоністи – Ф.Фюре, Е.Леруа-Ладюрі, Д.Ріше та ін. – дійшли висновків, протилежних тим, які відстоювала «російсько-українська історична школа», і обґрунтовували положення про сеньйорію як колиску капіталізму, у той час, як французькі марксистські історики певною мірою перебільшували ступінь збереження феодальних відносин і недооцінювали рівень розвитку капіталістичних та напівкапіталістичних форм господарювання у передреволюційний період (А.Собуль). У цілому ж праці сучасних французьких та російських дослідників (О.Люблінська, А.Адо, Ю.Безсмертний, Ф.Гужар, П.Губер, Д.Робен, Ж.Бастье) наповнили розуміння процесу переростання феодалізму в капіталізм новим документальним та евристичним змістом⁷.

Традиції «російсько-української історичної школи» в Україні були ясно виражені як у дореволюційний, так і в післяреволюційний (перший) період розвитку історіографії Французької революції, який, на думку В.Дунаєвського, охоплює 1917 – поч. 1940-х рр.⁸ У дореволюційний період вони були розвинені в працях учня І.Лучицького – майбутнього академіка Є.Тарле, який меншою мірою, ніж учитель, зазнав впливу народництва, але більшою – легального марксизму. Його дисертація являла собою прекрасно документовану розробку майже невивченого на той час сюжету – історії робітничого класу епохи революції.

У Новоросійському (Одеському) університеті на зламі XIX–XX ст. і до поч. 50-х рр. працювали такі відомі спеціалісти з історії нового часу як О.Трачевський (він першим почав тут читати лекції з історії Франції XVIII ст.), Р.Віппер, П.Ардашев, І.Іванов, Є.Щепкін. У традиціях «російсько-української істо-

ричної школи» були створені дослідження Г.Афанасьєва з соціально-економічних проблем Франції XVIII ст. О.Вайнштейн у праці, написаній на основі багаточислої Воронцовської колекції документів, здійснив спробу соціального аналізу французької еміграції періоду революції.

Вагомий внесок у дослідження економічної політики й класової боротьби епохи Термідору зробив К.Добролюбський, який прийняв марксизм і слідом за М.Кареевим логічно включав Термідор у хронологічні рамки революції. Пізніше такого ж погляду дотримувався К.Джеджула.

Перший період вивчення революції 1789 р. завершується створенням колективної праці «Французька буржуазна революція 1789–1794 рр.» (за ред. В.Волгіна, Є.Тарле. – Москва, 1941). У підготовці книги брав участь К.Добролюбський. В основі трактувань революції в російській історіографії 30-х–40-х рр. і пізніше лежала концепція М.Лукіна. Праця відбивала класичну концепцію революції, що оформилася в 30-ті рр. завдяки зусиллям російських і французьких лівих, соціалістичних істориків, послідовників Ж.Жореса, таких, як А.Матез, Ж.Лефевр, Е.Лабрус.

Харківський науковий центр не дав видатних спеціалістів з історії революції 1789 р. Але тут функціонувало партійне видавництво «Пролетар», яке приділяло велику увагу випуску вітчизняної та кращої перекладної літератури з проблем історії Франції XVIII ст. Праця українських істориків у цій ділянці знаходила відображення на сторінках журналу «Прапор марксизму» (до 1929 р.). На поч. 1930-х рр. дослідницька й видавнича діяльність була значною мірою згорнута, а боротьба за утвердження марксизму часто-густо набувала кривавого характеру (тільки в Україні за неповними даними 185 учених пройшли через ГУЛАГ, багато з них загинули*).

Найважливішими наслідками стали одержавлення, тотальна ідеологізація науки, відокремлення її від світової науки, переведення гуманітарних наук у ранг другорядних, безправ'я основної маси наукових працівників. Подолання всього цього в країнах СНД лише починається⁹.

У кінці XIX – на початку XX ст. французька історіографія переживала чергову методологічну перебудову. У той час у Франції набула поширення соціологічна теорія Е.Дюркгайма, позитивіста, який зазнав впливу неокантіанства. Він і його послідовники сприяли розвитку нових уявлень про зміст історичного процесу, застосовували соціологізовані методи його пізнання.

Метою діяльності Е.Дюркгайма було створення єдиної соціальної науки, а синтез усіх наук про людину, у тому числі історії, на основі міждисциплінарного методу повинна була здійснювати соціологія. Е.Дюркгайм справив значний вплив на А.Берра, який боровся за «історичний синтез», синтез філософії та соціології, на ґрунті історії. Поширенню ідеї «історичного синтезу» сприяли – «Журнал історичного синтезу», Міжнародний центр синтезу й видання 100-томної серії «Еволюція людства». А.Берр критикував позитивістський синтез, який полягав у побудові в хронологічній послідовності ряду однорідних фактів (так писалася політична, релігійна, економічна, культурна історія, не перетинаючись і не пояснюючи одна одну). Історичний синтез учений уважав лише підготовчим етапом праці історика, постулюючи необхідність встановлювати причини явищ і закони. Випадкове, логічне та необхідне в історичному процесі пізна-

* У статті херсонського історика С.Водотики (Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2002. – Вип. 6) простежується тенденція відокремити український історіографічний процес 20-х рр. XX ст. від загальноєвропейського. Насправді ж цей процес був єдиним. «Російсько-українська історична школа» з успіхом функціонувала до кінця 1920-х рр.

ється на основі міждисциплінарності, з урахуванням уявлень про прогрес людства («злет розуму») і при умові вивчення відбиття соціальних процесів у психіці людини (неокантіанська теза)¹⁰.

Вплив марксизму проявився в «Соціалістичній історії» Ж.Жореса. У чотирьох томах, присвячених революції, простежується глобальний підхід до теми, широкий обсяг охоплених проблем, переважно економічних та соціальних. Натхнений концепцією Ж.Жореса, свою працю про французьку революцію створив П.Кропоткін, під пером якого вона постала як широкий соціальний, передусім селянський, рух¹¹.

З ініціативи Ж.Жореса, який із трибуни французького парламенту говорив про досягнення українського вченого І.Луцицького у вивченні селянського питання у Франції XVIII ст., палата депутатів 1903 р. створила комісію для розшуку й видання документів із економічної та соціальної історії Французької революції. Учені Росії та України брали активну участь в її діяльності. У той час оформлюється «російсько-українська історична школа», хоча Ж.Жорес називав її «французько-російською». На думку Є.Тарле, до неї належали М.Кареев, І.Луцицький, М.Ковалевський та Ф.Саньяк.

Після Першої світової війни історична наука Франції переживала чергову кризу історизму, викликану як соціально-політичними, так і загальнонауковими причинами. Її долали послідовники Ж.Жореса й А.Берра. Серед перших найвизначнішими спеціалістами з історії Французької революції були А.Матьез та Ж.Лефевр. Вони намагалися примирити французьку соціальну традицію з марксистською інтерпретацією історії. А.Матьез ідеалізував діяльність Робесп'єра та якобінців, а Ж.Лефевр зробив значний внесок у вивчення селянського руху революційної епохи, розглядаючи його як автономний та консервативний.

У методологічному плані новизною підходів відзначалася праця Ж.Лефевра «Великий страх 1789» – взірць вивчення суспільної свідомості. Праця Ж.Лефевра заклала основи дослідження ментальності XVIII ст.

Оновленню теоретико-методологічних підходів до історії сприяли праці учня А.Матьеза Е.Лабруса, який вивчав довгі та короткі цикли французької економіки XVIII ст. з метою пояснення революційного вибуху 1789 р. Його праці стали класикою світової історіографії, проте їх, як і твори А.Олара, критикують за спробу вирішення проблем історичного синтезу на підставі аналізу однотипного ряду явищ¹². Висновки А.Матьеза, Ж.Лефевра, Е.Лабруса стали складовою класичної історіографії революції.

1929 р. послідовники А.Берра – Л.Февр та М.Блок, заснували журнал «Аннали економічної й соціальної історії» та школу «Анналів». Школа заповнила лакуну у вивченні економічної історії французької революції та інших сюжетів у контексті глобальної історії. Увага до цього аспекту минулого зумовлювалася світовою економічною кризою 1929 р. й знайомством з ідеями марксизму, показником зростання інтересу до якого була поява збірника наукових статей «У світлі марксизму», який вийшов за редакцією А.Валлона (1935–1937 рр.). Загалом поширення марксизму та ідей школи «Анналів» відбувалося паралельно, а під цього процесу припадає на 1960-ті рр. Спільним у трактуванні марксизму у Франції та в СРСР 1930-х рр. було те, що перевага віддавалася економічним аспектам історії. Школа «Анналів» Л.Февра й М.Блока здійснила революцію в історіографії, яку розуміють як у контексті розвитку французької історичної думки, так і в плані впливу розроблених нею методологічних парадигм на світову науку XX ст.

У цьому зв'язку слід відзначити насамперед визнання історії як науки, реальності, об'єктивності та пізнаваності історичного минулого, високих соціальних завдань історії, які полягають у поясненні теперішнього й прогнозуванні майбутнього через пізнання минулого. Було висунуто важливий методологічний

принцип про визнання необхідності постійного вдосконалення методів історії у відповідності із загальним ритмом розвитку наук, зміною соціального та політичного контексту.

Предмет історії в розумінні «Анналів» тотальний, глобальний: це суспільство в усій повноті, взаємопов'язаності та взаємозумовленості його компонентів (матеріального, економічного, соціального життя) і людина в природному, соціальному, історичному контексті, а також усі прояви духовного життя суспільства й ментальності людини, що визначаються історичною епохою.

Підходи до цієї всеохоплюючої проблематики починаються з урахування деяких традиційних позитивістських методів аналітичної роботи з першоджерелами. Однак, школа «Анналів» категорично опротестувала позитивістські (і не лише) принципи історичного синтезу, повстала проти переконання попередників у тому, що факти є «цеглинками істини, заготовленими самою історією», тобто проти теорії відображення, віри О.Конта, Г.Гегеля, К.Маркса в розумність світу самого по собі й здатність науки відбивати цю розумність. Також Л.Февр і М.Блок категорично опротестували тезу неокантіанства, згідно з якою за історією не визнавалася здатність установлювати закони, формулювати загальні поняття й категорії.

«Анналі» боролися проти О.Конта й проти І.Канта, зокрема проти неокантіанського розподілу наук на номотетичні та ідеографічні, але розгорнули цю боротьбу на два-три десятиліття пізніше, ніж історики Росії. У російській історіографії цей рух ішов передусім від сприйняття марксизму, у французькій – від ідей Е.Дюркгайма, А.Берра, Ф.Сіміана, від поширеного використання теоретико-методологічного багажу й позитивізму, і неокантіанства.

Найважливішою методологічною парадигмою школи «Анналів» була теза про історію як вироблення істориком у зв'язку з цим робочих гіпотез, запитальника, з яким він звертатиметься до першоджерел.

Спільним із марксизмом було розуміння необхідності систематизувати історичний матеріал. При цьому основною евристичною категорією марксизму було поняття суспільно-економічної формації, а в «Анналів» – цивілізації. «Анналі», як і марксизм, розвинули ідеї історизму, тезу про специфіку та конкретику кожного суспільства, поєднали вивчення динаміки (в марксизмі це переважало) й статичності (що відбилося у творчості Ф.Броделя, який досліджував ті аспекти матеріальної цивілізації капіталізму, які протікають у рамках часу «великої довготривалості», де історія розгортається на стику з географією).

Підходи Л.Февра до проблем цивілізації відрізнялися від підходів К.Маркса до проблем суспільно-економічної формації, бо марксизм (як і позитивізм) зосереджувався на об'єктивній стороні історичного процесу, хоча й постулював об'єктно-суб'єктний підхід до дійсності, а Л.Февр, слідом за І.Кантом, замикав цивілізацію на людині.

Поєднання школою «Анналів» систематизуючого та індивідуалізуючого підходів до історії логічно привело її засновників до постановки проблеми міждисциплінарного методу у вивченні історії, до об'єднання на полі історії результатів усіх наук про людину як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, і в цьому вони продовжили й розвинули ідеї А.Берра.

Звернувшись у 1920-х рр. до розробки проблем економічної історії, «Анналі» відповіли на виклики марксизму створенням широких узагальнюючих праць у цій ділянці. Пріоритет тут належав М.Блоку, авторові фундаментальних досліджень із проблем французького та західноєвропейського феодалізму, високо оцінених в історіографії як радянського, так і пострадянського періодів не лише за порушення проблем історії феодалізму*, але й за чудовий взірць діалогу, який учений вів з економічною наукою, соціологією, географією, психо-

* В останніх працях А.Гуревича цей термін не вживається (Л.Т.)

логією, археологією, лінгвістикою, етнологією, історією права. Діалог із географією Л.Февра й М.Блока пояснювався високим рівнем французької школи «географії людини», представленої А.Деманжоном, А.Сорром, Ж.Сіоном, які розвивали ідеї географічного посибілізму в історії й наполягали на перевазі людського впливу на географічне середовище. Школа «Анналів» ставила проблеми історичної географії, біогеографії в широкому розумінні. Співпраця з соціологією виявлялася в прагненні вивчати структурну історію, історію соціальних груп і класів. Розуміння природи класів у науці пострадянського періоду наближається до блоківського й заперечує уніфікований, суто економічний підхід до природи класів усіх історичних епох. «Анналі» першого покоління багато зробили в організаційному плані для вивчення у Франції соціальної та економічної історії¹³.

Найважливішою методологічною парадигмою «Анналів» було усвідомлення людини не лише як об'єкта історії, але і як суб'єкта історії, заклик вивчати багатфакторну детермінованість її вчинків, мотивацію поведінки суспільної людини в часі. М.Блок, Л.Февр, Ж.Лефевр увели в науку ключове поняття ментальності, дали зразки його вивчення й накреслили подальші шляхи цього процесу. Ментальність людей XVI ст. була предметом уваги Л.Февра. Учений обґрунтував необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення ментальності, передусім із урахуванням даних економічної науки, археології, медицини, історії техніки, філології, семантики, іконографії.

Школа «Анналів» по-новому поставила проблему епістемології історичного знання: різко розширила коло спеціальних історичних дисциплін; пред'явила якісно нові вимоги до професійної підготовки істориків; переглянула принципи історизму, сформульовані в німецькій історичній науці XIX ст., і у зв'язку з цим поряд із генетичним методом аналізу порушила питання про застосування ретроспективного та історико-порівняльного методів; із позицій неокантіанського імперативу про людський зміст історії й заняття історією осмислила завдання історичного синтезу як діалогу людей минулих епох і сучасності, ціннісних орієнтацій сучасної досліднику культури в підході до культури минулого.

Сприймавши тезу неокантіанства про межі людського розуму, вона ввела в теорію пізнання принцип релятивізму як проблеми відносності наших знань про минуле у відповідності до картини світу історика, який його вивчає, одночасно висунувши тезу про конструювання предмету дослідження істориком у тому ж розумінні, що й в інших науках¹⁴.

Середина 1960-х рр. була переломним етапом в існуванні школи «Анналів» – до неї прийшло офіційне визнання; з нею пов'язують існування «histoire nouvelle» як найбільш плідного оновлення історичного знання XX ст. Представники «нової історичної науки» брали активну участь у полеміці з марксистськими істориками з приводу проблем революції 1789 р. Їхніми спільними зусиллями образ революції був кардинально переглянутий.

Історична наука XX ст. безпосередньо критикувала теорію базису-надбудови К.Маркса як таку, що спрощує історичний процес і механізм історичного руху, як парадигму, що протиставляє матеріальне й ідеальне, висуває класову боротьбу як універсальний фактор пояснення історії, зводить її до безпосередніх зіткнень у сфері економіки. Ще 1943 р. про це писав (звичайно, у шухляду) С.Сказкін, згодом – Ф.Бродель, Ж.Ле-Гофф, Р.Шарт'є, М.Барґ, А.Гуревич, Ю.Безмертний. Усі вони наголошували на тому, що системний підхід до історії – одна з парадигм марксизму – застосовувався радянською, у тому числі й українською, історіографією лише до базисних явищ. Уся надбудовна сфера не була представлена як «самостійні й рівноправні компоненти» єдиної системи суспільно-історичного розвитку.

Дві основні метаморфози, які пережила у XX ст. світова історіографія, – звернення до вивчення ментальності й «лінгвістичний поворот» – можуть роз-

глядатися як суттєві спроби показати дію надбудовної сфери «як самостійної й рівноправної підсистеми» єдиної системи суспільно-історичного розвитку¹⁵.

Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель мали протягом 60-ти років у Франції (й не лише) найвищий авторитет і численних прихильників, які створили велику кількість праць, в яких аналізувалися довготривалі процеси, великі соціальні структури, глобальні закономірності, було написано історію великий людських мас («мовчазної більшості»), середньої людини, масових уявлень.

Із кінця 1970-х рр., здійснюючи критичний поворот, світова історіографія звернулася до мікроісторії, поведінки в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідуумів, визнала за ними здатність шляхом прийняття нестандартних рішень кожен раз по-своєму актуалізувати соціальні структури завдяки свідомому вибору, свободі дій суб'єкта в історії.

Одним із проявів постструктуралізму й постмодернізму в сучасній західній історіографії став «лінгвістичний поворот», у рамках якого було сформульовано важливу тезу про те, що мова є не інструментом пізнання світу, а складовою його частиною й історична реальність конструюється мовною та дискурсивною практикою¹⁶. Критики деструктивізму заговорили про те, що в його рамках можна саму історію звести нанівець, якщо немає різниці між текстом документа й історичним текстом. Але елементарний здоровий глузд протистоїть цьому. Від нескінченної суперечки про постмодернізм, пише П.Рікер, історики перейшли до питання небезпечного, але цілком конкретного: чи є текстом голокост? Чи доступний дискурсу світ Освенціма? – запитує Г.Штайнер.

У центрі таких подій є кати, жертви, свідки. Що робити історику? Як писати історію? Як і класичні «Аннали» Л.Февра і М.Блока, «Аннали» 2000 року пишуть: історику належить розуміти, не звинувачуючи і не виправдовуючи¹⁷.

П.Рікер у книзі «Час і розповідь» (Москва, Санкт-Петербург, 2000) запропонував уживати термін «репрезентація минулого», пояснюючи, що це означає одночасно й «заміщення» (особа, яка заміщає монарха, не є сам монарх) і близькість (намісник не рівний тому, кого заміщає). Уважаючи таку інтенцію претензією на прорив, на рух уперед, П.Рікер порушив одвічне питання, що стосується правдоподібності історичного тексту й пропонує дві відповіді: 1) порівнювати належить два або кілька текстів. Той факт, що Французькій революції присвячено «цілу бібліотеку», говорить про бажання істориків якомога ближче підійти до оригіналу, самої події; 2) репрезентація минулого – це не проблема історії, а проблема пам'яті. Історичні конструкції є реконструкціями, тобто результатом інтенцій, претензій, побажань, а ступінь їхньої вірогідності залежить не від людської порядності історика, а від тих причин, за якими історик задає документу те чи інше запитання, вибирає той чи інший спосіб пояснення, виявляючи причину чи мотивацію вчинків, надає перевагу тій чи іншій мові¹⁸.

Таким чином, «Аннали», як і раніше, шукають метод написання історії, аби відповісти на запитання, як циркулювати між минулим, теперішнім і майбутнім.

Здійснюючи наприкінці 1980-х рр. «критичний поворот», «Аннали» дійшли висновку, що історія повинна на рівних вести діалог із соціальними науками. Символічною в цьому розумінні є зміна назви журналу, який із 1989 р. називається «Аннали. Історія й соціальні науки». Жодна дисципліна не може претендувати на гегемонію в галузі соціальних наук. Міждисциплінарність стала практикою вчених, хоча розробка компаративного методу, який застосовується лише спорадично, як і раніше, залишається проблемою. Ментальності зараз закидають невизначеність, двозначність, багатозначність, одвічний компроміс із поняттям первісного мислення. Забути цю категорію допоможе міждисциплінарність, яка дозволить побачити речі з різних поглядів¹⁹.

Світова історіографія пройшла етапи модернізму й постмодернізму. Від постмодернізму, від метафори суспільства як тексту, нам залишилося уявлення

про полісемію, про активну участь читача у відтворенні змісту. Від моделювання – думка про те, що хороша історична книга – це система міцно пов'язаних між собою концепцій. Разом із тим, книга – це не мініатюрне відображення реальності, а відображення структури, яка робить цю реальність більш-менш проникливою, залежно від вихідних гіпотез і прийнятих правил експерименту²⁰. Значить, як така, вона підлягає перегляду. Історія переписувалася й переписуватиметься. Історія створювала й створюватиме свій об'єкт.

Історики єдині в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення макро- й мікроаналізу. Одне з сучасних визначень історії таке: «Процеси, у межах яких соціальні персонажі заново визначають будову соціуму, згідно з тим, що вони мають намір зробити й що роблять, самі того не відаючи. Усе це становить предмет історії»²¹.

Що відбулося з українською історіографією за роки незалежності? Про це пишуть самі українські історики. Серед узагальнюючих праць треба відзначити дві: колективну монографію «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (Л., 2004), видану за редакцією Л.Зашкільняка та курс лекцій Я.Калакури «Українська історіографія» (К., 2004). Обидва автори – і їхні численні прихильники – розуміють, що марксизм – це серйозна сторінка в історії науки, що він, відповідно до рівня розвитку історіографії ХІХ ст., оперував макрокатегоріями. Узявши від марксизму все найкраще, українська історіографія повинна засвоїти здобутки світової історіографії, передусім для того, щоби адекватно відтворити історію України в термінах і категоріях, напрацьованих світовою наукою з початку 30-х рр. ХХ ст. І в цьому плані не можна недооцінювати внесок діаспорної історіографії (О.Субтельний та ін.).

Позитивізм і надалі утримуватиме свої позиції в українській історіографії, яка кинулася заповнювати «білі» й «чорні» плями історії, тому якась її частина залишатиметься позитивістською й описовою. Але за всіма історіографічними суперечками стоїть історія України, узята у світовому контексті. В її вивченні, як справедливо пише Л.Зашкільняк, «міцно утвердилася історична схема, запропонована М.Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного й закономірного розвитку української нації на шляху до завоювання незалежності»²².

У монографії, редагованій Л.Зашкільняком, відзначається, що в океані праць з історії України, які з'явилися після здобуття незалежності, потрібно виділити праці, створені вченими Інституту історії України НАНУ за редакцією В.Смолія, які побачили світ у 1990-х рр. При задекларованій і частково справжній новизні всі вони беруть початок від традиційної схеми історії України М.Грушевського та містять фактаж і оцінки дореволюційної, радянської й діаспорної історіографії²³. Це традиційний академічний синтез, який базується на традиційній теоретико-методологічній парадигмі. Утім, він має право на існування.

Альтернативою є праці Н.Яковенко, яка знайома з сучасною світовою постановкою проблем методології історії. На початку 1990-х рр. вона разом із О.Толочком видавала серію «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей». У неї є й монографічні дослідження, присвячені українській еліті та елітарним теоріям. У наш час, коли руйнуються традиційні уявлення про історичний рух як прогресивний і закономірний²⁴, дослідниця також виступає проти використання цих категорій і закликає звернути увагу на особистісний фактор в історії, зосереджується на людині, її світогляді, ментальних характеристиках²⁵. Ураховуючи наявність в Україні подібних досліджень, можна зробити висновок,

що українська історіографія перейшла на позиції модернізму (тоді як світова – минула й модерністський, і постмодерністський етапи). Якщо сутністю кризи у світовій історіографії 1970–1980-х рр. було подолання модерністських парадигм, то сутністю кризи української історіографії цього ж періоду була криза марксистської парадигми, оминути модерністський і постмодерністський етапи для української історіографії виявилось неможливим, бо це дуже плідні підходи до вивчення своєї історії. Неминуче доводиться констатувати, що українська історіографія так само, як і українська модернізація, має наздоганяючий характер. Нагадаємо, що першу в Україні спробу застосувати модерністські підходи до аналізу історії України зробив академік Я.Ісаєвич ще в 1970-х рр., тобто тоді, коли це робила й світова наука²⁶, надбання якої треба вивчати й застосовувати (на жаль, із ними український читач слабо ознайомлений²⁷).

Український історичний процес потрібно вписати у світовий. Це потребує значної підготовчої роботи. Наприклад, академік В.Смолій, констатуючи великий історіографічний доробок із проблематики національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, перераховує численні невирішені досі проблеми: роль і місце війни в національній і європейській історії; співвідношення національно-визвольного й соціального аспектів боротьби, розвиток національної свідомості, політичні програми угруповань еліти, роль особи й мас і т.д.²⁸

Відповідь на порушені питання лежить у площині розробки проблеми перехідної епохи від феодалізму до капіталізму в Україні, її хронологічних рамок і внутрішнього змісту. Для Англії такими рамками є середина XV ст. (початок обгороджувань і поява розсіяної мануфактури) – 50-ті рр. й наступні десятиліття XIX ст. (друга парламентська, адміністративна, військова, шкільна, поштова та інші реформи й утвердження промислової, колоніальної, фінансової, морської монополії Англії у світі). Для Франції – середина XVI ст. – 1860-ті – 1890-ті рр. (перемога промислового капіталізму, остаточне утвердження режиму III республіки, демократизація політичного устрою завдяки реформам, що закріплювали завоювання Великої французької й наступних революцій). У Франції останній етап розвитку мануфактури припадає на перші дві третини XVIII ст. Співіснування феодалізму й мануфактурного капіталізму обумовило їх економічне суперництво, боротьбу двох соціальних систем, що знаходило відбиток в ідеології Просвітництва, яке розробило гасла революції²⁹. Методологія розрахунків перехідної епохи розроблена М.Барґом і Є.Черняком³⁰.

Академік В.Смолій постійно дбає про розширення інтересу українських істориків до проблем теорії й методології історії, про те, щоб і український історіографічний процес був відображений не тільки в макро-, а й у мікрокатегоріях. З 2002 р. Інститутом історії України НАНУ видається альманах «Соціум». Кількість періодичних видань, в яких обговорюються проблеми теорії й методології історії, невпинно зростає. Українська історіографія, говорячи словами Л.Февра, «перебуває на марші».

Таким чином, сучасна українська історіографія потребує методологічної перебудови (це зумовить новий запитальник, з яким історики звертатимуться до архівів), напрацювання, з урахуванням світового досвіду, нових підходів і концепцій, засвоєння сучасної наукової мови, понять і категорій, вироблених світовою історіографією у XX ст., а також підвищення професіоналізму вітчизняних істориків.

¹ Див.: Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – 1998. – №5; 1999. – №1; *Її ж.* Французька історіографія (70-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.). – К., 1991; *Ей же.* Историческая мысль Франции и России (70-е гг. XIX – 40-е гг. XX в.). – К., 1994.

- ² Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902; Bernheim E. Lehrbuch historischen methode und der geschichtsphilosophie. – Leipzig, 1889.
- ³ Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография – Москва, 1964; Барз М.А. Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984.
- ⁴ Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. – 1987. – Москва, 1989. – С.258–264.
- ⁵ Таран Л.В. В.С.Иконников: исторические взгляды // Південний архів. Філологічні науки. – Херсон, 2003. – Вип. XXIII. – С.5–10.
- ⁶ Её же. Историческая мысль... – Гл. II.
- ⁷ Далин В.М. Люди и идеи. – Москва, 1970. – С.295; Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Портреты историков: время и судьбы: В 2-х т. – Т.2: Всеобщая история. – Москва; Иерусалим, 2000. – С.269, 272.
- ⁸ Dounaevski V.A. L'Historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789–1799) (Principales étapes) // La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese. – Roma, 1991.
- ⁹ Звенья: Исторический альманах. – Вып.1. – Москва, 1991. – С.235.
- ¹⁰ Таран Л.В. Теория «исторического синтеза» Анри Берра // Французский ежегодник. 1968. – Москва, 1970 – С.371, 372.
- ¹¹ Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789–1793 гг. – Москва, 1979.
- ¹² Grenier I.I., Lepetit B. L'expérience historique. A propos de C.-E.Labrousse // AESC – 1989. – №6. – P.1337–1360.
- ¹³ Hommage à Lucien Febvre. Eventail de l'histoire vivante offert par l'amitié d'historien, lingvistes, géographes, économistes, sociologues, ethnologues. – Paris, 1953. – Vol.2.
- ¹⁴ Bloch M. Apologie pour l'histoire ou Métrier d'historien. – Paris, 1949. – P.22; Febvre L. Combats pour l'histoire. – Paris, 1953. – P.116, 117.
- ¹⁵ Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.24. Докладніше див.: Таран Л.В. Историческая мысль... – С.134–136, 147.
- ¹⁶ Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссей. – Москва, 1996. – С.25, 26.
- ¹⁷ Рикер П. Историописание и репрезентация прошлого. Памяти Франсуа Фюре (Annals. НН. 2000. Vol.55/№4. P.731–747) // Анналы на рубеже веков: Антология. – Москва, 2002. – С.38.
- ¹⁸ Там же. – С.40, 41.
- ¹⁹ Попробуем поставить опыт (Annals. НН. 1989. Vol.44/№6. P.1317–1323) // Анналы на рубеже – С.21, 22.
- ²⁰ Там же. – С.19.
- ²¹ Там же.
- ²² Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.400.
- ²³ Там само. – С.75.
- ²⁴ Російський історик К.В.Хвостова пише: «більшість аналітиків ... відмовились від ідей, згідно з якими історичний розвиток – це неухильний закономірний прогрес. ... У наш час ... історичний розвиток розуміється як хаос, тобто цілісність, що об'єднує багаточисельність проявів. Ознакою хаосу є, наприклад, наявність усередині цієї цілісності саморегульованих систем; причинність, яка пов'язує різноманітні фактори, не бінарна, а множинна. Таке уявлення про розвиток поширюється тепер і на фізико-хімічні та біологічні процеси. Такий характер розвитку постулюється й для історичного процесу, причому припускається, що невизначеність і ймовірність... посилюється втручанням у каузальний взаємозв'язок факторів індивідуальної та колективної волі людини» // Хвостова К.В. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (Роль многозначной логики) // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 2000. – С.10.
- ²⁵ Українська історіографія на зламі... – С.85, 87.
- ²⁶ Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. – Москва, 1978.
- ²⁷ В Україні з 1960-х рр. дослідженням французької історіографії займалася авторка цих рядків, польської – Л.Зашкільняк. Останнім часом з'явилася цікава праця херсонсь-

кого історика С.С.Мохненка «Новая историческая наука» как течение историко-культурной мысли XX века» (Херсон, 1997), а також книжка Ж.-Б.Дюпон-Мельниченко й В.Ададунова «Французька історіографія XX століття» (Л., 2001). Остання – цілком у межах проблематики, яка розроблялася Л.Таран, але до неї додано цікаву невеличку хрестоматію, яка дає уявлення про те, як пишуть історію французькі історики різних шкіл.

²⁸ Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.9.

²⁹ Більш докладно див.: Таран Л.В. Историческая мысль ... – С.136–148.

³⁰ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. – Москва, 1990.

The article examines the evolution of methodological-theoretic and epistemological principles of world and Ukrainian historiography.

М.Б.Петров

ЗАПИСКИ ИНОЗЕМЦІВ XV–XVIII ст. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті на основі писемних свідчень іноземних очевидців XV–XVIII ст. автор розкриває особливості історичної топографії Кам'янець-Подільського тих часів, окремі аспекти еволюції його оборонних укріплень, економічного розвитку та містобудування, питання етнічного й демографічного характеру.

Вивчення історії Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. базується на джерельній основі різних типів. Найбільш вагому роль відіграють писемні джерела. Виходячи з їх родово-видових принципів зауважимо, що особливу цінність становлять джерела особового походження, зокрема записки іноземців (щоденники, мемуари, хроніки, літописи, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти тощо). У них автори викладали різноманітні свідчення про життя населення українських сіл, містечок і міст, серед яких особливе місце посідає Кам'янець-Подільський – одне з найвідоміших тогочасних українських міст, яке виникло на рубежі XII–XIII ст.¹

Писемні джерела свідчать, що до початку 1430-х рр. Кам'янець був головним містом Подільського князівства в складі Великого князівства Литовського, а в 1434–1672 рр. – центром однойменного воєводства, Кам'янецького староства й повіту під владою Польщі. 1672–1699 рр. місто було столицею Кам'янецького єялету в складі Османської імперії, а з 1699 р. знову потрапило під владу Польщі (до 1793 р.). Як важливий адміністративний осередок, оборонний форпост, центр ремесел, внутрішньої й зовнішньої торгівлі, культури та релігійного життя України місто неодноразово привертало до себе увагу іноземних мандрівників (французів, поляків, вірмен, німців, турків, італійців, московитів, ірландців та ін.), котрі залишили про нього різноманітні свідчення. Зауважимо, що порушена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу Ю.Сіпінського², В.Січинського³, Ф.Кірика⁴, П.Борека⁵, І.Сварника⁶, Д.Наливайка, Д.Колодзейчика⁷, Ю.Мицька⁸, О.Дячка⁹, О.Калашникова¹⁰, Н.Щавелевої та інших дослідників.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати Кам'янець протягом XV–XVIII ст., доречно згадати посла Франції, Англії й Бургундії Жильбера де Лянуа (1386–1462 рр.),

* Петров Микола Борисович – канд. іст. наук, професор, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

польських хроністів Яна Длугоша (XV ст.), Мартина Кромера та Мацея Стрийковського (XVI ст.), французького дослідника й археолога Блеза де Віженера, італійців Джованно Ботеро та Алессандро Гваньїні (1570-ті рр.), посла австрійського цесаря Рудольфа II до українських козаків Еріха Лясоту (кінець XVI ст.), московського мандрівника й релігійного діяча Трифона Коробейникова (кінець XVI ст.), посла Леопольда I в Москві А.Маєрберга (1650–1660-ті рр.), турецького мандрівника Евлію Челебі (1650-ті рр.), фризького дворянина Ульріха фон Вердума (поч. 1670-х рр.), турецького чауша Ельхаджа Мехмеда (1670-ті рр.), ірландського вченого-медика Бернарда О'Коннора (особистий лікар англійського посла в Польщі лорда Рочестера; 1690-ті рр.), англійського військового інженера Арчибальда Гловера (поч. XVIII ст.), французького художника Ж.Мюнца (1780-ті рр.), голландського військового інженера Ф.Деволана (поч. 1790-х рр.).

Звертаючись до щоденників, листів та окремих книг названих осіб, зауважимо, що кожен із них залишив цінні, хоча й фрагментарні, описи міст, містечок та сіл Поділля, інформацію про багатющу фауну та флору, побут, традиції, культурне, сімейне й релігійне життя населення, зокрема й Кам'янця. Так, посол Жильбер де Лянуа побував в Україні в 1412 та 1421 рр. Під час останньої подорожі він відвідав Львів, Белз, Луцьк, Кременець, Кам'янець, Білгород і Кафу, тобто ті міста, що лежали на т. зв. «Татарському торговельному шляху», який вів зі Львова через Кам'янець до Кафи¹¹. Жильбер відзначав, що всі вони знаходилися «на Русі», а щодо Кам'янця, то найбільше йому припало до вподоби географічне розташування міста. Посол зауважував також, що тут він „знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда», котрий пишно його приймав, частував і вручив багаті подарунки¹².

З 1430-х рр. Кам'янець опинився під владою Польського королівства. Місто виконувало функції воєводського центру, осередку повіту й староства, оборонного та релігійного форпосту краю. Саме цей фактор і привернув увагу хроніста Яна Длугоша. У першій книзі «Анналів» він засвідчував досить вдале розташування Кам'янця на скелястому півострові, адже річка Смотрич оточувала його таким чином, що протікаючи в глибокому каньйоні, робила місто неприступним. Хроніст зараховував Кам'янець до найважливіших економічно-релігійних і фортифікаційних осередків Польщі. Не маючи мурів і укріплень по периметру, місто стояло на високій скелі, оточене широким каньйоном. Доступитися до нього можна було лише з боку замку (по мосту) та з півдня – через браму («Jeden tylko do miasta istnieje dostep z zamku i od strony poludniowej»¹³). Назву воріт автор не вказує. Не виключено, що саме на їх місці на початку XVI ст. була зведена кам'яна Руська брама. Другою складовою топографічною одиницею Кам'янця був замок, який височів над містом із заходу. У другій половині XV ст., незважаючи на свої дерев'яні укріплення, замок дивував усіх («wprawial wszystkich w podziw»¹⁴). Як торговельний осередок, місто було «багатим на мед, віск і худобу»¹⁵.

Фрагментарні свідчення про Кам'янець залишив хроніст Марцин Кромер, який написав 30 книг «Про походження і діяльність польського народу», видані в Кракові у 1611 р. Звертаючи увагу на центр Подільського воєводства, автор навів його географічні координати («na Podolu, pod 49° dlugosci i 48°30' szerokosci, lezy Kamieniec, miasto z zamkiem, wspaniale zabezpieczone, tak swym naturalnym polozeniem, jak i dzięki pracy clowieka. Ma i ono swojego biskupa»¹⁶). Місто було центром Подільського воєводства, тут засідав сеймик¹⁷. Говорив М.Кромер і про кам'янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, яка на той час перебувала в руках вірмен («na Podolu ormianie trudniocy sie handlem»). Автор хроніки подав схематичний план тогочасного Кракова (див. рис.1), який є чудовим зразком для порівняльного вивчення просторової локації та історико-топографічної

еволюції Кам'янця-Подільського на основі не лише місцевих, а й західноєвропейських містобудівних норм.

Цікаві відомості про Поділля й, зокрема, Кам'янець залишив француз Блез де Віженер, який відвідав край на початку 1570-х рр. Він підкреслював, що місто слугувало немов би «коридором для татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину й навіть Польщу». Констатував, що в краї «головне місто – Кам'янець», яке досить добре вписалося в місцевий ландшафт. У ньому є «кафедра єпископа; місто це скоріше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самісінькому кордоні з нею»¹⁸.

Інформацію про місто знаходимо в записках італійця Джованні Ботеро, який у 1573 р. був секретарем польського короля Генріха Валуа. Із багатьох його праць особливу увагу привертають «Універсальні реляції» (Рим, 1591–1592). У першому розділі («Космографія, тобто опис частин світу») говорилося про „місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні мури та вали, що вважаються неприступними»¹⁹. Він засвідчив той факт, що місто на той час уже було відомим торговельним центром у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом, а саму міжнародну торгівлю переважно контролювали «вірмени, які торгували в тому місті (Львові – *М.П.*) і в Кам'янці та інших менших містах, що знаходяться поблизу»²⁰. У місті, як зауважував венеціанець Дж.Ботеро, «знаходилося також і католицьке єпископство, яке підпорядковувалося львівському архієпископу»²¹.

Топографія Кам'янця та його містобудівна історія привернула увагу М.Стрийковського, автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі». Підтримуючи думку Я.Длугоша, М.Стрийковський стверджував, що Кам'янець складався з двох історико-територіальних частин – міста та замку, а його назва походила від кам'яного півострова, на якому й стояло місто («Wkolo niego jest przekop przyrodzony bardzo a przykro gleboki, przez który Smotrycz rzeka plynac, miasto oblewa, z obydwu stron zasię wkolo skaly kamieniste bardzo przykre jako uciosane»²²). Від замку до міста вела одна брама через міст (Замковий – *М.П.*), а друга, мурована, була в каньйоні р. Смотрич (очевидно Руська – *М.П.*). Та брама складалася власне з барбакану (рис.2), мурів і зведених поміж скель башт (рис.3) («między skalami zmurowane»²³). Фортифікаційний вузол повністю перекривав каньйон як із боку міста, так і з боку старої Хотинської дороги, що тягнулася в каньйоні Довжоцького струмка. Замок локалізувався на місці й формувався з кам'яних башт та кам'яних мурів²⁴. Літописець стверджував, що місто стояло в кращому місці («w lepszym miejscu»), аніж замок. Окрім топографічних відомостей, М.Стрийковський виклав і свою версію щодо зачаткування Кам'янця. Він схильний був вважати, що місто збудували литовські князі, посилаючись при цьому на досить поширену вже в ті часи легенду, суть якої в тому, що, начебто, литовські князі Коріатовичі (племінники Ольгерда), перебуваючи на полюванні на Поділлі, уподобали певне місце, і вирішили звести тут неприступне місто («w Podolskiej ziemi, tam Kamieniec obronny i miescem, i skala zalożyli»²⁵).

Подає автор і відомості про перебування на Поділлі в 1448 р. польського короля Казимира Ягеллончика, котрий посприяв реконструкції дерев'яних укріплень у місті («twierdze drzewianej w Kamieńcu»²⁶). Інформація М.Стрийковського про дерев'яний замок досить цінна, оскільки вона повністю розвінчує безпідставну з погляду джерел ідею архітекторів Євгенії та Ольги Пламеницьких про те, що, нібито, кам'янецький замок існував ще в II ст. н. е. як римське кам'яне укріплення²⁷. Зауважимо, що це чиста нісенітниця – дерев'яні замкові конструкції були зведені лише в другій половині XIV ст. й проіснували до кінця XV – початку XVI ст.²⁸ Це підтверджує опис кам'янецького замку 1494 р.²⁹ та дослідження польського історика архітектури Б.Гургуїна, який доводить, що

значну реконструкцію кам'янецького замку (заміну дерев'яних укріплень на кам'яні) було здійснено лише в 1513 р.³⁰, а повністю кам'яним замок став з 1544 р.³¹ Згадав М.Стрийковський і про напади татар на Поділля, у результаті одного з яких (1468 р.) вони сплюндрували околиці Кам'янця, Житомира, Володимира³² та інших українських міст. Автор хроніки характеризував місто над Смотричем як важливий міжнародний торговельний осередок, через який шлях з Європи тягнувся аж до турецьких Кілії й Білгорода («do Kilijej i Bialgorodu, zamkow tureckich»³³).

Окрім топографічних іноземців цікавили й питання чисельності мешканців Кам'янця наприкінці XVI ст. Зокрема, за свідченнями вірменина С.Баронча, у 1566 р. вірмени, начебто, мали в місті 900 будинків³⁴. Звісно, ця інформація – явне перебільшення. Ми повністю підтримуємо думку Я.Дашкевича про те, що названа кількість вірменських будинків не відповідала реаліям життя, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. подає на все місто лише 645 будинків³⁵. Значно перебільшеними є й свідчення про кількість вірменських будинків у місті (400) в 1586 р., що їх наводить вірменський мандрівник Пірзада Кафаенц³⁶. Ближче до істини підійшов венеціанський посол Єронімо Ліппомано, який стверджував, що в Кам'янці в 1575 р. мешкало 300 вірменських родин³⁷. Уважаємо, що вірменське населення на той час становило майже третину міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до об'єктивності. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, у межах Старого міста та передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)³⁸, третина яких належала вірменам.

Важливі відомості про топографію Кам'янця подав італієць Алессандро Гваньїні в праці «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578). Виходець із міста Верони, він разом із батьком під час Лівонської війни прибув до Польщі. Усе його подальше життя й творчість були тісно пов'язані з цією державою³⁹. Перебуваючи на військовій службі в польських королів Стефана Баторія й Сигізмунда III, відвідував Кам'янець. А.Гваньїні, як і його попередники-хроністи, зауважував, що місто збудоване між неприступними скелями, має дві брами («Kamieniec ... między twardymi i oroczystymi skalami zbudowane leżące, bramy tylko dwi ma»), а сам замок добре споряджений муром, баштами й вогнепальною зброєю⁴⁰. Природний ландшафт при локалізації міста сприяв тому, що при тодішніх засобах облоги міст взяти Кам'янець було досить складно. «Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Його обтікає довкола ріка Смотрич. Вона так оточує місто, що будинків, навіть високих, не видно, тільки ледве можна побачити їхні дахи»⁴¹. Італієць писав, що місто неодноразово намагалися захопити турки, волохи й татари, однак не змогли й з ганьбою мусили відступити («po kilka lat tam leżawszy [sic!], z wielka porażka i sromotą nazad odciągać musieli»⁴²).

Цінну інформацію про Кам'янець містять нотатки московита Трифона Коробейникова, який побував у місті в 1593 р. По-перше, він здійснив топографічний опис твердині, а, по-друге, засвідчив рівень торговельного розвитку та релігійного життя. Автор порівнював розташування міста з Можайськом: «Кам'янець, місто кам'яне, як і Можайськ, стоїть на кам'яному острові; під ним річка, подібна до Яузи, а від того міста пішла вона між двох кам'яних гір; а береги в неї високі, камінь синій-синій і скеля. І обійшла та річка (Смотрич – М.П.) навколо кам'яної гори і тут же повернулася до кам'яного міста, де ще знову не зійшлася, лише сажнів з 30 і повернула між гір. На тому острові стоїть посад (місто – М.П.) і торг»⁴³. На основі свідчень Т.Коробейникова з'ясуємо, що Кам'янець складався власне з міста й замку, які сполучалися між собою мостом («На тому місці, де та річка (Смотрич – М.П.) зійшлася, від замку до того острова, який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах»). Свідчень про аркову конструкцію мосту

Т.Коробейников не подає. Крім того, він стверджував, що навколо міста в той час не було й укріплень («А муру навколо посаду немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10»⁴⁴). Цей факт підтверджує й «Кам'янецька хроніка», на сторінках якої під 1567 р. зафіксовано, що «католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатом це було не до душі, адже робота була розпочата велика й важка»⁴⁵. Т.Коробейников зазначав також, що «місто було людним і мало торги добрі». До нього вело двоє воріт («А в посаду, що на кам'яній горі, двоє воріт»⁴⁶ (Руські і Польські – *М.П.*)). За свідченнями московського мандрівника, у межах міста функціонувало чимало православних храмів (Івана Предтечі, св. Трійці, св. Петра (рис.4), Преображення Спаса, Різдва Христового, архангела Михайла, св. Онуфрія), священникам яких він давав милостиню («в Подільській землі в Кам'янці Подільському до церкви Різдва Івана Предтечі протопопу Василю дано заздравну милостиню від царя 2 злотих; біля тієї ж церкви жебракам золотий і церковним дячкам 5 алтин і 5 грошей; до соборної церкви св. Трійці попу Климентію 2 злотих і диякону Михайлу золотий; до церкви архангела Михайла попу Івану золотий; до церкви його величності отця Онуфрія дано золотий предтеченському протопопу Василю, тому що в тієї церкви попа немає, а служить в тій церкві, сказав він же, протопіп Василь»⁴⁷). На основі записок Т.Коробейникова дізнаємося й про основні пункти одного з торговельних шляхів, який тягнувся з Москви до Туреччини. Так, московський прочанин у 1593 р. з Москви до Константинополя їхав таким маршрутом: Москва – Смоленськ – Мінськ – Слуцьк – Турів – Кам'янець-Подільський – Ясси – пониззя Дунаю⁴⁸.

Важливі свідчення про місто залишив австрійський посол Еріх Лясота, який відвідав його у 1594 р., ідучи зі Львова. Е.Лясота писав, що «в місті є єпископська кафедра, воеводство, каштелянія й староство. Лежить воно в місцевості, добре укріпленій самою природою, з яким не може зрівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний із містом за посередництвом високого мосту»⁴⁹.

Якщо попередні автори у своїх описах більше уваги приділяли топографії міста і його ролі як важливого торговельного осередку, то Евлія Челебі (1657 р.) зосередився на характеристиці кам'янецького замку. Автор відзначав, що „це надійний і могутній замок з мурами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою й рівних йому немає не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у шведській країні, і в державі голландській, і в горах германських»⁵⁰. Він мав ще великий опорний пункт (Новий замок – *М.П.*; див. рис.5), який його прикривав. Е.Челебі повідомляє, що у свій час місто й замок брав в облогу навіть Абаза-паша (1633 р.) («Сімдесят днів він тримав в облозі місто, однак не досягши успіху, безславно повернувся до Сілістри»⁵¹).

Про Кам'янець у 1661 р. писав і посол австрійського цісаря Леопольда І при московському дворі А.Маєрберг. Він відзначав, що на Поділлі особливо «відзначається місто Кам'янець (Camenica), побудоване на високій горі. Воно, на думку деяких – старовинна Клепідава, знамените більше своєю місцевістю, аніж своїми укріпленнями»⁵².

З другої половини XVII ст. в різних державах Європи почали з'являтися де-що фантастичні гравюри міста (див. рис.6). До їх числа належить і та, котру опублікував видавець Сіріс (див. рис.7). Польський дослідник Я.Чубінський⁵³ досить умотивовано доводить, що зображення замку на гравюрі неправдоподібне, оскільки автор його ніколи не бачив. Уважний читач, який знайомих з архітектурою кам'янецького замку (див. рис.8), одразу ж помітить, що рельєф мису, на якому стоїть замок, геть спотворений (див. рис.7), а сам мис виступає немовби у формі острова, обмеженого зусібіч водою. Насправді ж замок розташовано на мису, який має форму гостроверхого трикутника, із півдня й півночі утворюється Довжоцьким і Зіньковецьким струмками, зі сходу омивається р. Смотрич, а

з заходу обмежується ровом. Крім того, гравер фантастично відтворив також башти та мури, що не відповідає реальному архітектурному образу замку XVI–XVIII ст., основна частина якого збереглася до наших днів. Не виключено, що саме спотворений рисунок 7 слугував своєрідним «зразком» архітектору Є.Плaменицькій для фальсифікації при реконструкції завершень таких замкових башт, як Рожанка (рис.9) і Тенчинська (рис.10), що було досить критично сприйнято українськими та, зокрема, польськими дослідниками⁵⁴.

Ульріх фон Вердум, побувавши в 1672 р. в Кам'янці, детально описав його. Причому, ідеться не лише про укріплення, а й про етнічний склад населення, питання «націєтопографії» тощо. Автор зауважував, що Кам'янець – «це столиця Поділля, а назва його по-німецьки означає «Podolisches Steinhaus». Стоїть це місто на скелі, яку омиває ріка Смотрич, і лише на південному заході ця скеля з'єднується з іншою, на якій стоїть фортеця. «Через цей відріг скелі пробито канал, так що тепер ріку пустили навколо. Вона тече з Волині повз місто, яке також називається Смотричем, а милею нижче від Кам'янця, біля містечка Жванця, впадає в Дністер, який давні історики називали Тірасом»⁵⁵. Над згаданим каналом «зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім інших склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту. Темніє в очах, коли дивитися з цього мосту вниз на ріку»⁵⁶. Далі мандрівник зауважував, що «замок зі сходу, півдня й півночі має природний захист у формі стрімких і високих скель, на яких він височіє, а з боків, окрім того, добре укріплений мурами й вежами. Західний бік лежить при великій рівній височині. Тут його укріплено майже на сучасному рівні ровами, валами та іншими земляними спорудами, але ці фортифікації погано збудовані і їх при атаці за всіма правилами воєнного мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця (Новий замок – *М.П.*) скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто». Вивчивши локалізацію Кам'янця на ландшафті, Ульріх фон Вердум також зазначав, що «оскільки місто має стрімкі й високі, наче мури, скелі, то йому не потрібно значних укріплень. Для нього необхідно було лише забезпечити укріпленнями три чи чотири дещо пологіші узвози»⁵⁷.

За свідченнями Ульріха фон Вердума, місто в плані «націєтопографії» поділялося на три частини: південну, центральну, північну. Південна була заселена вірменами, «які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву з дзвіницею (рис.11) й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали русини, які мали великий міський дім (рис.12) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині міста, як стверджував мандрівник, мешкали поляки, які теж мали там свої костели, ратушу (рис.13) й ринок»⁵⁸. Кожна міська юрисдикція мала окреме управління, яке щодо різних справ громад і осіб видавало необхідні рішення. Крім того, «тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх, причому так необмежено, що міг використовувати жовнірів із замку для виконання своїх вироків. Мали дві синагоги, одну в місті, другу поза ним» (у передмісті Карвасари – *М.П.*). «Папісти мали шість костелів: фарний, єзуїтський, яacobінський, францисканський, святого Мартина й ще один малий жіночий монастир із костелом унизу, біля підніжжя гори (домініканок – *М.П.*). Вірмени мали лише одну церкву, зате найкращу з усіх. Русинам належало три церкви в місті – святого Миколи, святого Аспазія й ще третя, а також четверта на єврейському передмісті (Карвасарах – *М.П.*), щоправда, невеличка (рис.16). Грунти тут навколо масні й досить буйні, якби їх лише обробляли»⁵⁹.

Цінні свідчення з історії міста виявляємо й у Шарля де Ля Круа (псевдонім Мадлен), який наприкінці 1660-х – у 1670-х рр. був секретарем французь-

кого посольства в Стамбулі. Найбільше уваги автор приділив облозі турками Кам'янця-Подільського в серпні 1672 р., оскільки він сам був свідком подій. У своєму щоденнику Шарль де Ля Круа описав вступ турків до Кам'янця. «На завтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою й двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли в місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті»⁶⁰. Це було, як зазначав автор, порушенням умов капітуляції. «Турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які знаходилися в центрі міста (рис.14), а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Взяття Кам'янця означало захоплення турками всього Поділля»⁶¹.

Після захоплення міста Османська імперія доклала чимало зусиль для реконструкції замку, фортифікацій, мостів, брам, житлових і господарських споруд тощо. Для цього турецька адміністрація Кам'янця запросила французьких інженерів. Протягом двох років місто і його фортифікації набули рис міцного й неприступного форпосту. Хід відновлюваних робіт (1672–1673 рр.) постійно фіксувався в донесеннях та листах представників місцевого управління і військових інженерів до столиці Туреччини. Частина з них, які проливають світло на специфіку реконструкції Старого та Нового замків, міських брам і башт, мінаретів, бастіонів і т.д. опублікував А.Грабовський⁶².

У вересні 1672 р. докладний і детальний опис Кам'янця (143 сторінки) здійснив турецький чауш Ельхадж Мехмед. Особливу цінність для дослідника становлять демографічні й топографічні відомості джерела, які свідчать, що в місті тоді налічувалося багато будинків, серед яких 553 доми, котрі мали власників, 351 дім, переданий у власність нової міської адміністрації і 123 «плаці» (грунти), котрі також перейшли до державної власності. Крім того, перепис зафіксував 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівню, фортецю, фонтан⁶³ і таке інше.

Війна 1672 р. між Польщею й Туреччиною посилила в Європі інтерес до України, Поділля та його центру – Кам'янця-Подільського. Так, 1672 р. в Нюрнбергу було видано анонімний «Загальний та ґрунтовний опис Польського королівства й особливо Поділля та Кам'янця»⁶⁴. Деяко пізніше (1691 р.) у Франції побачила світ книга Н. де Фера «Вигляд міста Кам'янця-Подільського»⁶⁵, де найбільше уваги звернуто на опис міста-фортеці, уміщено його ґравюру. У часи перебування Кам'янця в складі Османської імперії (1672–1699 рр.) місто відвідав ірландський учений Бернанд О'Коннор⁶⁶, який залишив цікаву інформацію про замок і місто у двотомній книзі «Історія Польщі», виданій у Лондоні 1698 р. Щодо першого історико-топографічного об'єкту, то професор медицини Кембриджа писав, що «міцний замок збудований на скелі, яка підноситься над містом», а «місто добре захищене як природою, так і руками людини. Його вулиці добре вимощені й відділені канавами від будівель»⁶⁷. Іноземець зауважував, що Кам'янець – «велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає архієпископу Львова. Воно зазнало страшної пожежі в 1669 р. й було захоплене турками в 1672 р., під владою яких перебуває й досі»⁶⁸. Ірландця також цікавили питання політичного характеру. Він зауважував, що Польща неодноразово намагалася повернути Поділля, організовуючи для цього військові виправи. Так, коли в 1687 р. Кам'янець узяв «в облогу генерал козаків Могила, то поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії». У 1688 р. місто ще раз потрапило в облогу поляків, які наступного року навіть розпочали його штурм, «та цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було»⁶⁹.

У першій половині XVIII ст. інформація про Кам'янець у писемних джерелах іноземців була фрагментарною. Здебільшого її залишали військовики. І це

не випадково, адже після 1699 р. турецька залога залишила місто сплюндрованим, про що свідчить опис Кам'янця 1700 р., здійснений спеціальною королівською комісією. У джерелі констатується, що з 1500 будівель, які існували в місті до початку 1670-х рр., на кінець XVII ст. вціліло лише 100⁷⁰. Уряд Речі Посполитої прагнув і надалі мати Кам'янець як добре уфортифікований форпост на південно-східному кордоні. Тож із перших років XVIII ст. до міста направлялися військові спеціалісти для відновлення його фортифікацій, і, частково, міської забудови. Протягом 1704–1706 рр. зміцненням фортифікацій керували майор коронної артилерії Арчибальд Гловер (англієць) та Кароль Крузер (голландець), а з 1706 р. до 1720-х рр. – лише А.Гловер. Збереглися його листи до великого коронного гетьмана Адама Синявського, на основі яких частково можна відтворити характер відбудовчих робіт у місті та замку. Насамперед зауважимо, що діяльність фортифікаторів гальмував брак коштів, за рахунок яких наймалися ремісники різних професій, їх помічники, а також жовніри. Із цього приводу А.Гловер зазначав (1710 р.), що жовнірів без грошей складно спонукати до робіт, натомість зростає дезертирство («*żołnierzów bez zarplaty trudno do roboty przymusić, aby z tego nie urosła okasyja do desertowania*»⁷¹). Незважаючи на різноманітні труднощі, протягом 1710–1715 рр. у Новому замку вдалося поглибити фосі, для чого руйнувалася скеля й зводилися контрескарпи. Інженери зуміли звести новий міст, який з'єднував Новий замок зі Старим, здійснити перекриття дахів на окремих замкових баштах (Студенній, Папській та ін.), збудувати окремі приміщення для офіцерів і ремісників у замку, виставити в окремих місцях палісади тощо. Значної реконструкції зазнали Замковий міст, Польська й Руська брами, Кушнірська башта (рис.15), Турецькі bastiони (Кармелітський шанець). Тоді ж було зведено нову батарею св. Богородиці, кам'яний мур над Руською брамою, споруджено нову батарею над Карвасарами⁷² і т.д. Масштабні фортифікаційні та містобудівні заходи відбулися й у 1730–1740-х рр.

Із другої половини XVIII ст. цінну інформацію про різні аспекти життя Кам'янця залишили: поляк за походженням Жан Н. Сідловський, французький художник Ж.Мюнц, голландський військовий інженер Ф.Деволан, німець К.Ферабенд та інші. Щодо Ф.Деволана, то його записки про Кам'янець з'являються в збірці «План укріплень Кам'янця» (друга половина XVIII ст.), де досить схематизовано, на думку П.Ричкова, відтворено замковий комплекс та міську забудову⁷³. План доповнено розгорнутими примітками Жана Н. Сідловського, який частково здійснив опис міста та його фортифікацій. Зокрема, названий автор підкреслював, що „природа створила це місто незвичайним і дуже надійним чином, однак людина скористалася з цього дуже недостатньо, подібно тому, як малодосвідчений гофмейстер не здатний розвинути природних здібностей свого молодого пана. Що стосується міста, як головного об'єкта – довкола воно оточене крутими скелями 4–5–6 кластерів від Польської до Руської брами... Річка Смотрич тече таким чином, що вся фортеця цілковито від неї залежить, і неможливо знайти засобу, щоб щось зробити з цим природним урвищем, а тому виглядає все це дуже неприступною фортецею для оволодіння». Однак, зауважує автор, військове мистецтво «облоги міст та нові можливості вогнепальної зброї на кінець XVIII ст. вже значно перевершили потенційну оборону цієї твердині»⁷⁴.

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Ж.Мюнца, який на початку 1780-х рр. відвідав Кам'янець, здійснивши його топографічний опис та залишивши два малюнки. Насамперед, художника вразила неповторність локалізації міста на місцевості, а також вдале розташування його оборонних укріплень. Особливу роль у містобудівній історії Старого міста та його замків, на думку художника, відіграє річка Смотрич, яка протікає в глибокому каньйоні, ширина якого досягала «від 150 до 250 стоп». Автор зауважу-

вав, що до міста вели дві брами. Одна з них – головна, знаходилася в глибокому каньйоні з північного боку міста (Польська брама – *М.П.*), друга – з півдня (Руська брама – *М.П.*), до якої тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до Старого міста можна було потрапити й з боку замку через Замковий міст. Окрім топографічного опису, Ж.Мюнц залишив і два малюнки Кам'янця – Руську браму та краєвид південно-східної частини Старого міста⁷⁵. На сьогодні це безцінні іконографічні джерела для дослідження історико-архітектурного образу міста XVIII ст.

Привертають увагу й нотатки Ф.Деволана. Як талановитого голландського військового інженера та гідротехніка, його в 1787 р. було запрошено на російську службу, де він отримав чин інженера-майора. За його проектами й безпосереднім керівництвом будувалися десятки фортець та міст, серед яких Одеса, Тирасполь, Григоріополь та інші. Весною 1790 р. Ф.Деволану було доручено розробити під керівництвом генерала артилерії барона Меллера «систему оборони берегів Чорного моря, Криму й Дністра». А восени 1793 р., після захоплення Росією Волині й Поділля, Ф.Деволану від голови військової колегії графа Салтикова надійшов наказ «проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її зміцнення та відбудови»⁷⁶. Поставлені завдання були виконані. «Протягом січня, лютого й березня 1794 р. я був зайнятий, – писав Ф.Деволан, – проектами кордону по верхньому Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі були відіслані до Петербурга»⁷⁷. Зберігся досить цінний, із детальною легендою план Кам'янця 1794 р., виготовлений Ф.Деволаном (рис.17). Він дає підстави говорити про стан тогочасного міста в історико-архітектурному відношенні, а також дослідити різнопланові проекти реконструкції міста та його оборонних споруд на той час.

У другій половині XVIII ст. частково відновлюється кам'янецька міжнародна торгівля – регулярно до міста прибували купці з Туреччини, Польщі, Німеччини та Іспанії (іспанські купці привозили до міста дорогі вина, які у 1789 р. частував німецький мандрівник К.Феєрабенд⁷⁸).

Таким чином, свідчення іноземців XV–XVIII ст. про Кам'янець-Подільський, в поєднанні з іншими видами джерел, сприяють досить об'єктивному відтворенню історико-архітектурного образу міста та допомагають дослідити демографічний, етнічний, соціальний, економічний і культурний стан міста, питання демографії та етнічної структури населення, еволюцію його топографії, з'ясувати місце воеводського центру Поділля в системі міст України й Східної Європи загалом.

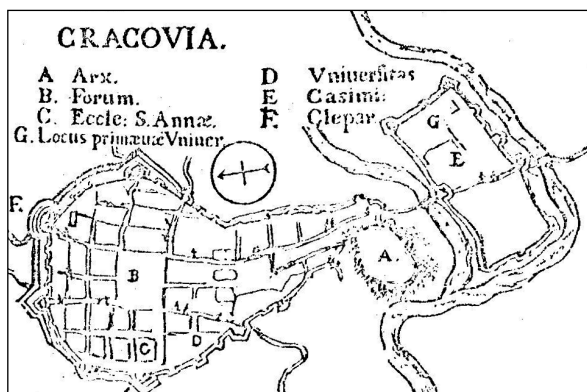

Рис. 1. Схематичний план Кракова за М.Кроммером (XVI ст.)

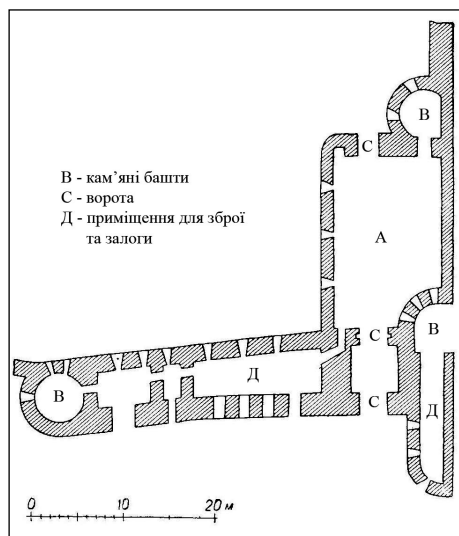

Рис.2. Схема барбакану Руської брами (А) за Т.Будянською

Рис.4. Храм св. Петра й Павла (XVI–XIX ст.). Художник Н.Хохряков (кінець XIX ст.)

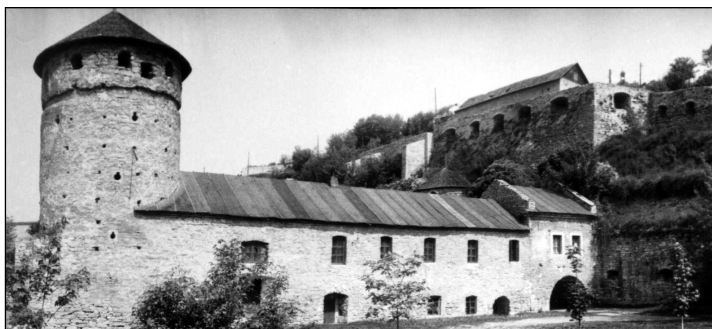

Рис.3. Руська брама (XV–XVIII ст.). Фото М.Петрова (1980 р.)

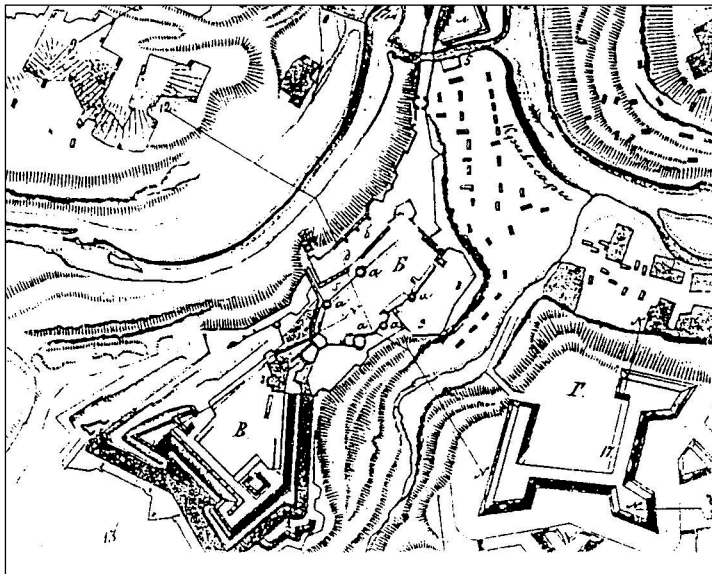

Рис.5. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1794 р.: Новий замок (В); Старий замок (Б)

Рис.6. Малюнок Кам'янець-Подільського (Рим, 1684 р.). Художник Я. де Рубенс

Рис.7. Фантастичний малюнок кам'янецького замку (XVII ст.). Художник невідомий

Рис.9. Башта Рожанка (А) XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є.Пламєницької

Рис.8. Кам'янецький замок кінця XIX ст. Художник А.Зубельников

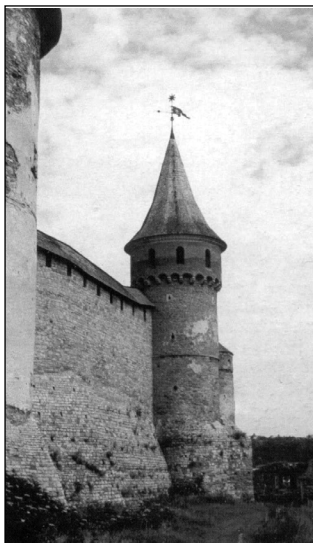

Рис.10. Башта Тенчинська XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є.Пламєницької

Рис.11. Дзвіниця вірменського храму св. Миколи (XVI ст.)

Рис.12. Будинок руського (українського) магістрату (XVII ст.)

Рис.13. Ратуша польської громади міста (XV–XIX ст.)

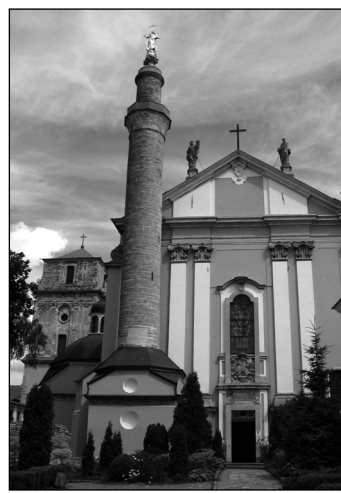

Рис.14. Католицький храм св. Петра й Павла (XV–XVIII ст.) з прибудованим за часів турецького панування мінаретом (кінець XVII ст.)

Рис.15. Кушнірська башта (XVI–XVIII ст.)

Рис.16. Хрестовоздвиженська церква (XVIII ст.) у передмісті Кам'янця-Подільського Карвасарах

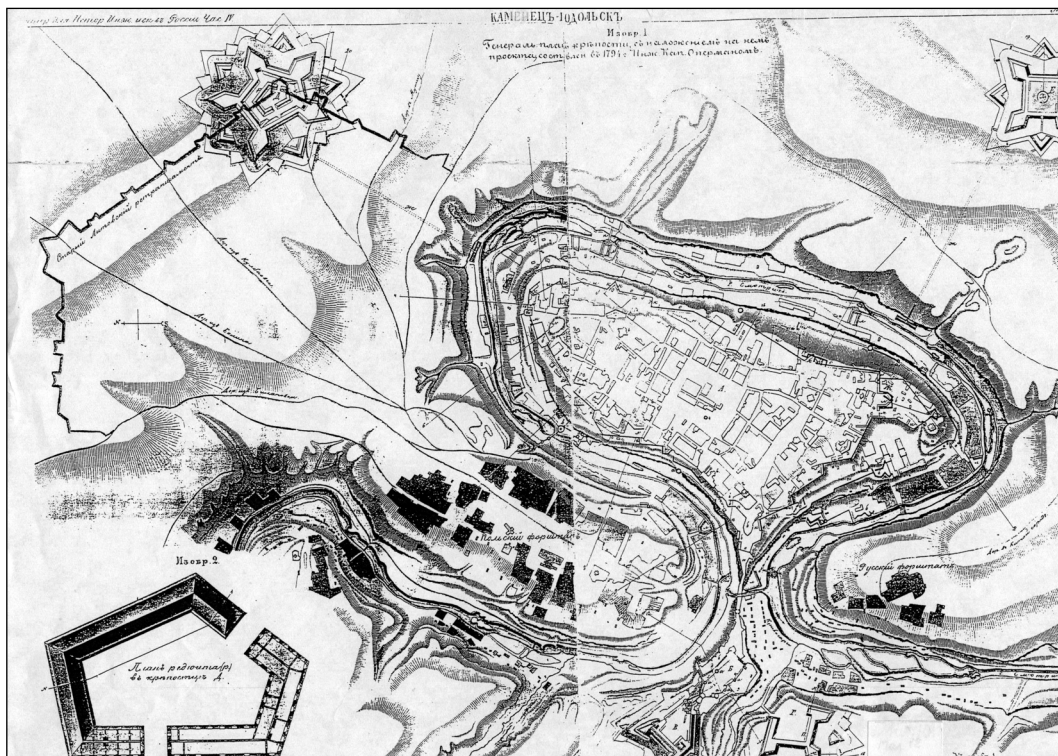

Рис.17. План Кам'янця-Подільського 1794 р. Автор – Ф.Деволан

¹ *Пламеницька Є.М.* Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.143–144; *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // *Марра Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.113–135; *Винокур І., Петров М.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // *Краєзнавство*. – 1999. – №1–4. – С.10–23.

² *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце // *Подольские епархиальные ведомости*. – Каменец-Подольский, 1892. – №27–28. – С.479–490.

³ *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.36–37, 53, 56, 93–94.

⁴ *Kiryk F.* Z dziejów późnśredniowiecznego Kamienia Podolskiego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. – Т.1. – Kraków, 2000. – S.67.

⁵ *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // *Ibid.* – S.159–180; *Idem.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – S.152–165.

⁶ *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // *Жовтень*. – 1983. – №9. – С.99.

⁷ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.70–71.

⁸ *Мицик Ю.А.* Историко-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – Вип.8. – К., 1982. – С.29–33; *Мицик Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С.38.

⁹ *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні // *Український археографічний щорічник*. – Випуск 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.299–321.

¹⁰ *Калашников В.М.* Україна XVII ст. очима ірландського вченого // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №2. – С.134–135.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*. – Т.1. – Kraków, 1879. – №54, 58, 83, 102; *Котляр М.Ф.* Торгівля на Україні в XIV–XV ст. // *Укр. іст. журн.* – 1973. – №1. – С.42.

¹² *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.78.

¹³ *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1962. – Т.1. – S.171.

¹⁴ *Ibid.* – S.172.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Kromer M.* Polska czyli o położeniu ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie. – Olsztyn, 1984. – S.60.

¹⁷ *Ibid.* – S.162, 178.

¹⁸ *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.53.

¹⁹ *Мицик Ю.А.* Историко-географічний опис України... – С.32.

²⁰ Там само. – С.33.

²¹ Там само.

²² Див.: *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów... – S.162.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Strykowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojaskiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. – Warszawa, 1978. – S.257–258.

²⁶ *Borek P.* Kamieniec Podolski. – S.451.

²⁷ *Пламеницька О., Пламеницька Є.* Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // *Пам'ятки України*. – 1999. – №4. – С.23–57; *Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – С.13–16.

²⁸ Найдавніші писемні джерела про дерев'яний замок датовані 1374 р. Фрагменти дерево-земляних укріплень на місці, де було зведено замок у XIV ст., за археологічними свідченнями датуються кінцем XII – початком XIII ст.

²⁹ *Грушевський М.* Опис подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева і їх доходів, споряджений при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Л., 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.1–14.

³⁰ *Guerguin B.* Zamki w Polsce. – Warszawa, 1984. – S.58.

³¹ Див.: *Jabłonowski A.* Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Register wsego budowania wokrag i zewnatrs zamku kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywozienie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kastelana belskiego ets pomierzane. Roku 1544 // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – Т.3. – Warszawa, 1882. – S.11–30.

³² *Strykowski M.* О początkach. – S.516.

³³ Ibid. – S.549.

³⁴ *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.62.

³⁵ Див.: *Дашкевич Я.Р.* Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.162.

³⁶ Див.: *Григорян В.Р.* История армянских колоний... – С.62–63.

³⁷ *Lippotano H.* Relacja o Polsce z r. 1575 // Relacja nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Т.1. – Berlin; Posnan, 1864. – S.249.

³⁸ Див.: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* – Т.XVIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole, opisane przez A.Jabłonowskiego // Źródła dziejowe. – Т.XIX. – Warszawa, 1899. – S.62.

³⁹ *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні. – С.299.

⁴⁰ *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – №11–12. – С.131.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: *Źródła dziejowe.* – Т.XIX. – S.163.

⁴³ Див.: *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце. – С.484.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Див.: *Григорян В.Р.* История армянских колоний... – С.226.

⁴⁶ *Сецинский Е.* Замковая православная церковь... – С.484.

⁴⁷ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1895. – Вип.7. – С.5.

⁴⁸ *Подградская Е.М.* Экономические связи Молдавского княжества и балканских стран с Русским государством в XVII веке. – Кишинёв, 1980. – С.34.

⁴⁹ Див.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.43.

⁵⁰ Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вип.1. Земли Молдавии и Украины. – Москва, 1961. – С.54–55.

⁵¹ Там же. – С.54.

⁵² Див.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.93–94.

⁵³ *Czubiński J.* Studia nad historyczną ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т.1. – S.335.

⁵⁴ *Lotusz A.* Zamek w Sutkowcach na tle reguliarnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa, 2001. – S.163; *Gruszecki A.* Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamków na Podolu) // Prace naukowe Instytutu historii architektury i sztuki Politechniki Wrocławskiej. – Wrocław, 1975. – №9. – S.131.

⁵⁵ *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі... – С.99.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Див.: *Наливайко Д.С.* Україна другої половини XVII ст. – С.133.

⁶¹ Там само.

⁶² *Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Т.2. – Kraków, 1845. – S.194, 203, 207, 230–231.

⁶³ Див.: *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – Т.5. – К., 1993. – С.228.

⁶⁴ *Наливайко Д.С.* Україна другої половини XVII ст... – С.134.

⁶⁵ *Fer N. de.* Vue de la ville Kamieniec-Podolski. – Paris, 1691.

⁶⁶ *Калашиников В.М.* Україна XVII ст. очима ірландського вченого. – С.134.

⁶⁷ Там само. – С.135.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною каменецким староостою. 1700. Сентября 16 // Архив Юго-Западной России. – Ч.7. – Т.2. – С.569–583.

⁷¹ Див.: Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materialy do historii wojskowości. – Warszawa, 1973. – Т.ХІХ. – Cz.1. – S.157.

⁷² Ibid. – S.158–159.

⁷³ Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України у збірках Відня // Архітектурна спадщина України. – №3. – Ч.2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К., 1996. – С.35.

⁷⁴ Там само. – С.36.

⁷⁵ Budzińska E. Jana Henryka Müntza podoroże malownicze po Polsce, Ukrainie (1781–1783). – Warszawa, 1982. – S.169–172.

⁷⁶ Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф.Деволана про діяльність на Півдні України // Архітектурна спадщина України. – №3. – Ч.2. – К., 1996. – С.156.

⁷⁷ Там само. – С.157.

⁷⁸ Див.: Степанів Я. Португалія, Іспанія та Україна // Україна. Наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.154.

In the article, on the basis of evidences of foreign witnesses of XV–XVIII centuries, the author exposes the special features of historic topography of Kamianets'-Podil's'ky of those times, some aspects of its fortifications' evolution, economic development and town-building, questions of ethnic and demographic character.

РЕЦЕНЗІЇ

П.П.Толочко

Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. – 219 с.

Традиційна тема української і російської історіографії, започаткована ще найдавнішим літописом «Повість временних літ», продовжувала хвилювати українських хроністів і літописців XVII–XVIII ст., істориків XIX–XX ст., актуальною вона є і сьогодні. Із наукового погляду це пов'язано з тим, що історичні джерела – літописні, актові, літературні, лінгвістичні, зображальні, археологічні, етнографічні та інші – збереглися часто лише фрагментарно. Зважаючи на це, в історіографію ввійшло багато поверхових і вкрай суперечливих їх інтерпретацій, які не раз є взаємно протилежними. Не менший вплив на сучасну історіографію давньоруської державності, рівно ж давньоруської народності, мав той факт, що вона вже протягом сотень літ розвивалася як національна трьох генетично братніх народів: російського, українського, білоруського, інтереси яких ось уже від XIII ст. у багатьох сферах життя і суспільного розвитку не збігаються.

Немає потреби доводити, що і сучасні стосунки між Україною, Росією, Білоруссю не найкращі. Це і сьогодні штовхає деяких апологетів власної національної рації до обґрунтування останньої також історичними аргументами. Зауважимо, однак, що до цих дослідників П.П.Толочко ніяк не відноситься. Він прагне у всьому дотримуватися принципу об'єктивності в історичному дослідженні, ґрунтувати свої положення і висновки на базі джерел. Однак автор розвинув і обґрунтував на основі багатьох ним же виявлених матеріалів цілу низку важливих сюжетів, які формулювали і розвивали в минулому українські історики, починаючи від автора «Історії Русів», а також кращі представники російської науки, як наприклад, Борис Рибаків.

І під кутом зору державотворчих процесів, і з погляду етнополітичного розвитку Давньої Русі П.П.Толочко відводить пріоритетну роль Києву та Південній Русі. Простір кожного важливого історичного явища, на думку автора, завжди повинен мати своє ядро. Він, зокрема, пише: «Для давньоруської народності таке ядро розташовувалось у Середньому Подніпров'ї, а його серцевиною була столиця Русі – Київ» (с.25). Автор також зазначає, що Південна Русь була «етнополітичною серцевиною всього східнослов'янського простору» (с.123).

Ту найранішу історичну Русь, яка державно організувала весь східнослов'янський простір і яка з часом дала йому своє ім'я, П.П.Толочко локалізує у трикутнику Київ–Черні-

гів–Переяслав. У XII ст. у межі Русі на заході вже входили міста Пересопниця, Дорогобуж, Шумськ, Тихомль, Божськ, Межибіж, Котельниця (с.97). До речі, П.П. Толочко вже не вперше, головним чином, на основі літописних текстів простежує, як етнополітонім і етнонім «Русь» поширювався від означеного трикутника, і як він на початку XIII ст. остаточно перетворився у самоназву всього слов'янського суперетносу роздіреної вже політично держави¹.

На жаль, деякі, здавалося б, документально обґрунтовані положення автора про поширення етноніма «Русь» від Подніпров'я і до Волині, до Карпат, Новгород, Суздаля і т. д. не можуть сприйматися без застережень з огляду на інші джерела. Як пише закарпатський історик і етнолог М.Тиводар, угорські королі вже з першої половини XI ст. надавали в управлінні своїм синам українське Закарпаття, називали його у своїх грамотах Руською маркою². Якщо аж за Карпатами вже у XI ст. на офіційному рівні руським вважалося далеке Закарпаття, то чому Передкарпаття тоді ще не було руським?

Важливо зазначити, що у книзі ще раз обґрунтовано південне, можливо, сарматсько-слов'янське походження самої назви «Русь». До речі, про можливо південне походження «загадкової Русі», що прийшла «з берегів Чорного моря», ще 100 літ тому писала Олександра Єфименко. Якщо на півночі, в тому числі у Скандинавії етнонім «Русь» практично не виступав, за винятком фінського аллоетноніма шведів «Ruotsi», – пише автор, – то «для Середнього Подніпров'я він був органічним уже від сарматського часу» (с.87–88).

Заслуговує на увагу переконливе обґрунтування етнокультурної, економічної, великою мірою, політичної тотожності руських князівств у період так званої «феодальної роздірності». У політичній свідомості правлячої елітної династії Рюриковичів Київ сприймався саме як центр Русі, літописна «мати городів руських». Основною метою військово-політичної боротьби між удільними князями завжди було бажання оволодіти Києвом. Для загальної справи єдності Русі дезінтеграційні міжусобиці ніби компенсувалися однаковістю мети – бачити саме Київ центром вітчизни, хоч кожен з учасників боротьби пов'язував те бажання з власним захопленням «київського престолу». Незважаючи на згадані міжусобиці, відносно політичну єдність Русі XI – XII ст. репрезентувала єдність правлячої династії, яка, розуміється, навіть не могла допускати своєї етнічної окремішності. Тотожність тодішньої національної свідомості династичної еліти продовжувалася в однаковості її матеріальної і духовної культури, починаючи від зодчества та християнської релігії, і кінчаючи епосом та дитячими іграшками, обрядом захоронення і берестяними грамотами, двочленими іменами і т. ін. Як про консолідаційний фактор в етнічному розвитку Русі аж до 1240 р. у книзі подаються відомості про «княжий круговорот», що завжди супроводжувався масовішим «круговоротом» служилих та інших простих людей, про будови державного значення, на які посилали багато людей, про поселення в різних місцях Русі іноплемянних полонених, про потоки ще у XI ст. руських людей із Подніпров'я у верхів'я Оки і т.д. (с.102–116).

Лише позитивної оцінки заслуговує в монографії висвітлення ролі православної церкви в етнополітичній і культурній консолідації слов'янського елемента в межах всієї Русі, і зокрема, ролі київської митрополії, що висвячувала і призначала у місцеві єпархії своїх єпископів.

Рецензент із великим інтересом читав наведені автором численні матеріали, що ілюструють особливості мови Русі XI–XII ст., насамперед Києва, в якій уже тоді дуже виразно проступали риси сучасної української мови, такі, наприклад, як закінчення -ові, -еві в іменах чоловічого роду давального відмінка (Феодосієви, Моїсеєви, Яневи, Михалкови, і т.д.), як написання у слові Києвъ поряд із м'яким твердого ы, як написання твердого -ы у закінченнях слів грекы, печенегы, торкы, косогы, ляхы, чехы і т.д., закінчення на -ый у прикметниках: руський, галицький, переяславський і ін., як написання дієслів третьої особи однини без властивого у слов'янській мові закінчення -т, на зразок -иде, буде, наведе, як вживання дієслова -е- замість властивого для церковнослов'янської -есть і т.д. (с.161–167).

При цьому дослідник акцентував увагу на близькості до наведених київських форм новгородського діалекту, що, звичайно, з одного боку, виступає як інтригуюча загадка. Чим цю близькість пояснити? А, з іншого, вказує на певні мовні, а можливо, й етнічні відмінні риси західної новгородсько-псковської і Русі північно-східної ростовсько-суздальської. Певну відносну близькість говорів окремих земель Русі XI–XIII ст. дослідник пояснює тим, що «в умовах існування єдиної держави і єдиної літературної мови місцеві говори розвивалися по шляху їх зближення» (с.170). Видається, однак, що вживання в цитаті прикметника «єдина» є перебільшенням, рівно ж як і таким перебільшенням є вплив на мову тієї держави. Мабуть, швидше слід говорити, що в давнину мови київського, новгородського, суздальського, полоцького оточення мусіли бути ближчими між собою з огляду на свій менш далекий у часі відхід від загальнослов'янської мовної спільноти.

У традиціях української національної історіографії П.П.Толочко піддав обґрунтованій критиці політично спекулятивну теорію Михайла Погодіна, за якою прямими нащадками історії і культури Подніпровської Русі IX–XIII ст. є великороси, бо, мовляв, після ординсь-

кого завоювання Південної Русі у 1240–1241 рр. місцеве південноруське населення, яке залишилося не винищеним ординцями, вийшло у Північно-Східну Русь і, таким чином, Москва перебрала на себе всю традицію, історичний спадок Київської Русі. Українці ж, нібито, утворилися після того, як Орду вигнали, тобто у кінці XIV–XVI ст. унаслідок змішання пришельців із західних підкарпатських земель із блукаючими у Наддніпрянщині ватагами торків, печенігів, половців, берендеїв та інших кочівників. Мабуть, у нашого шанованого автора є підстави неодноразово із повагою згадувати великого російського історика В.О.Ключевського. Але при всьому тому, ради об'єктивності, слід було сказати, що схему М.Погодіна, за якою нібито утворювався український народ, дещо обережно, але поділяв також той же В.О.Ключевський, який називав той народ «малороссийское племя»³.

Це приклад того, як авторитети російської історичної науки там, де мова йде про російський інтерес у минулому, виявляли взаємну солідарність.

Варто віднести до позитивних сторін монографії академіка і те, що він не схвалює вживання в російській історичній літературі на означення слов'янської етнополітичної спільності у складі Київської Русі терміна «древнерусская народность» (з двома -с у слові «древнерусская») як такого, що вже своєю «російською» формою слова передбачає сприйняття тої народності як винятково попередниці тільки російського народу. До речі, так писали в російській історичній літературі як за царської влади, так і за радянського часу, так і в наші дні. Навіть такий авторитет і апологет південноруського начала давньоруської державності, як Б.Рибаків, і той не був винятком. Наприклад, лише на одній 511 сторінці написаного ним розділу «Киевская Русь» до першого редакційного ним же тому дванадцятитомної «Истории СССР» він чотири рази скористався «руским» означенням у словосполученнях: «русская церковь», «молодой русской государственности», «русской культуры», «русский народ»⁴. П.П.Толочко на тій підставі, що тоді ще не було «ні українців, ні росіян, ні білорусів ...», а була давньоруська народність» (с.6) спробував і російською мовою писати означення народності «руская», «древнеруская». На жаль, очевидно, з вини петербурзьких редакторів каверзний етноприкметник із двома -с залишився в науку для українського автора, у заголовку книжки⁵. Мовляв, ви, пане київський академіку, потіште себе думкою, що Київська Русь була не тільки праросійською, але й праукраїнською та ще й прабілоруською державою, але в Петербурзі так не вважали, не вважають і не вважатимуть.

Однак усе ж торкнемося питання про «древнерусскую» чи «древнерусскую народность». У рецензованій праці послідовно відстоюється російська радянська думка про те, що давньоруська народність була історичною спільністю слов'янського населення Київської Русі, яка передувала появі української, російської та білоруської народностей. Уважаємо, що особливих підстав заперечувати існування етнополітичної, певною мірою, етнокультурної спільності слов'янського населення давньоруської держави немає. І коли автор книги так пише, то має для цього певні підстави. Сильно скристалізованою, в тому числі й у етнокультурному відношенні, була правляча елітна верства суспільства; на території всієї держави, у тому числі і в період так званої феодальної роздрібності, функціонувала, у принципі, єдина літературна мова двох своїх гілок ужитку: церковного і світського; все населення було прилучене до одної християнсько-православної церкви на чолі з митрополитом у Києві; літературні напрямки, починаючи від літописних і кінчаючи художньо-літературними, свідчать про існування загальноруського патріотизму, відчуття єдності руської вітчизни; до початку XIII ст. на усьому слов'янському просторі руської державності утвердився спільний автоетнонім «Русь», «руські», який одночасно виступав також як аллоетнонім. Найважливішим чинником, що стимулював окреслені явища і процеси, була спільна державність, її конвергентна консолідуєча роль. Погодимось з П.П.Толочком – також і на етапі «феодальної роздрібності». І те, що у рецензованій праці дослідник робить акцент на консолідаційні процеси в Русі X – першої половини XIII ст., не викликає заперечень.

Неприйнятними є деякі інші авторські історичні стереотипи, найпринциповішим серед яких є питання про появу на історичній арені українського (чи праукраїнського) етносу. Як відомо, М.Грушевський «порогом історичних часів для українського народу» вважав «IV вік по Хр., коли починаємо дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи»⁶. П.П.Толочко чомусь пише, що М.Грушевський висунув положення про сформування українського народу в антський час пізніше, «в час своєї бурхливої політичної діяльності» (с.18). Але ж його перший том «Історії України-Руси», з якого наведено цитату, побачив світ уже у 1898 р., тобто за 15 літ до виходу «Ілюстрованої історії України» у Києві, в якій він не вперше, а у котрий раз писав про ранню появу українців на історичній арені⁷. Не стверджуємо, що М.Грушевський абсолютно адекватно відтворював етногенез українців IV–XIII ст., але факти незаперечно свідчать, що руська державність на території Східної Європи від самого початку вже застала на слов'янському просторі три відмінні етнічні групи: назвемо їх давніми українським, російським, білоруським етносами. Загальновідомо, що етнокультурні риси історичних

спільностей людей складаються на основі рис тих етнічних субстратів, які були висхідними у їхньому формуванні.

Сучасна історична наука майже однотайна у баченні головних субстратів східно-слов'янських народів: у формуванні південноросів (українців) головним попередником було слов'янське населення, що заселяло простори Середнього та Нижнього Подніпров'я і протягом 1000 років – від VI ст. до н.е. і до IV ст. н.е. – на своєму південному порубіжжі контактувало зі скіфо-сарматським світом, але не тільки: також із племенами тюркської мовної віднесеності, на заході і південному заході – з готами германської віднесеності, на південному заході – з даками іллірійської індоєвропейської групи та ін. Це позначилося не лише на своєрідних етнокультурних рисах українців, але і на їхньому антропологічному складі, що за формою голови, пігментацією волосся й очей та деякими іншими рисами є дещо відмінним від антропологічного складу росіян. Загальновідомо, що це відзначав не тільки український «націоналіст», але і видатний російський етнолог і антрополог Д.Анучин. У статті, опублікованій у відомому словнику Брокгауза та Ефрона, він писав: «У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білоросів і великоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на 1–4 см вище... Дальші відміни становлять великий процент темноволосих (60–70%), темнооких (хоча нерідкі також блакитнооки), і смуглошкірих порівняно з білоросами і великоросами і надто з поляками. Голова абсолютно і по відношенні до зросту невелика, лоб і ніс також... Антропологічно не підлягає сумніву, що малороси повинні були сприйняти в себе чимало крові древніх тюркських народів Південної Росії, принаймні більше ніж великороси, які зате асимілювали багато фінських народностей»⁸.

Зайвим буде розвивати думку Д.Анучина, що етнічними компонентами, які, конвергуючись, породили давніх росіян, були слов'яни та угрофіни, слов'яни та балти, а у формуванні давнього білоруського етносу в основному брали участь слов'яни та балти. До останніх десятиріч майже без застережень уважали, що у верхів'я Волги й Оки, на Понімання і Подвіння у прадавнє угрофінське та балтське середовище слов'яни іммігрували з території їх ранішого подніпровського заселення. Останнім часом висунуто, легко називаючи, нетрадиційну схему проникнення слов'янського елемента на простори сучасної європейської Росії: не з півдня, тобто із Подунав'я і Подніпров'я, а з північних прибалтійських земель сучасних Німеччини і Польщі⁹. Обмежимося лише реплікою, що можливе обґрунтування такої схеми проникнення слов'янського елемента на простори європейської Росії не з Подніпров'я, а з південних берегів Балтики, щонайменше, могло б зруйнувати існуючі погляди на генетичну близькосторідність українського і російського народів. Принагідно зауважимо, що автор не має підстав твердити, нібито якісь там націоналісти «говорять про якусь етнічну (що, розуміється, мало не біологічно) однорідність населення Південної Русі» (с.22). Одним із трьох, за визначенням В.Мороза, ідеологів українського націоналізму Ю.Липа нараховував кільканадцять «первенів» і «домішок», що визначили сформування українського народу¹⁰.

Проте про етнічні відмінності між собою південноросів, північно-східних і західних русів часу Київської державності свідчать не лише відомості про етнічні субстрати, що вже до того лежали в основі їх формування, але рівною мірою також літописні етнографічного змісту повідомлення про особливості шлюбних стосунків, характеру занять південних і північних «племен», і навіть способів дотримання побутової гігієни. Київський літописець висловлював, чи то подив, чи то захоплення дерев'яними банями, які апостол Андрій «бачив... у землі Словенській», як-то тамтешні мешканці «роздягнуться, і стануть нагими, і обіллють мителем і візьмуть вінки, і почнуть хвостатись, і до того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі..., творять не миття собі, а мучення»¹¹. Літописець фантазував, що з того навіть римляни дивувалися. Чи справді про ті словенські бані знали давні римляни, можна сумніватися. Але для київського книжника то справді було дивиною. Про діалектні особливості мови київського оточення авторів і переписувачів творів XI–XIII ст. чимало написано й у самій рецензованій праці.

Звичайно, давньоруська державність, як на цьому особливо наголошує автор, виступала як консолідаційний чинник близькосторідних етносів у складі однієї держави. У всякому разі, можна думати, державно-політична свідомість елітних політичних і культурних верств усієї Русі дивилася на всі руські «племена» як на один «руський народ». Але це ще не означало, що такий єдиний народ, в етнічному розумінні слова, був історичною реальністю. Надміру наголошуючи на значенні держави у справі етнічної консолідації «руського» елемента, дослідник чомусь навіть не торкнувся питання іншої реальної можливості автономного етнічного розвитку праукраїнського, праросійського та прабілоруського етносів у тій державі. Не помічаючи того, автор у стій раз за титулованими російськими істориками нам повторив, що «розпад давньоруської народності» наступив унаслідок «розчленування Русі монголо-татарами, Литвою й Польщею після 40-х років XIII ст.» (с.55).

Тут зразу ж запрошується запитання, чому ж тоді після 40-х рр. XIII ст. не наступило етнічного розчленування українського масиву, який до початку XIX ст. своїми окреми-

ми регіонами встигнув побувати протягом сотень літ під Польщею, Литвою, Московією, Угорщиною, Австрією, Туреччиною, Кримом, Молдавією. І як тільки в кінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі інтелігенції пробудилося національне чуття, що стимулювало національну науку, історичні, етнологічні, мовознавчі та інші народознавчі дослідження, свідомі української думки відкрили світові незайманий, відносно єдиний надивовижу скрісталізований своєю мовою, традиційною матеріальною і духовною культурою етнічний масив українського народу.

Це змушує нас думати, що у минулі часи, у всякому разі до поширення загальної освіти (всеобучу), охоплення професійним навчанням усього населення засобами масової інформації вплив держави на етнічні процеси, на асиміляцію, консолідацію і т.п. був обмеженим. Таким він був і на Русі до 1240-х рр.

Кілька рефлексій із приводу інтерпретації П.П.Толочком етнополітонімів «Русь», «Мала Русь», «Україна».

Очевидно, на підтвердження того, що Київська Русь не була українською державою не тільки за етнічним складом населення, але і за назвою, дослідник наводить численні писемні свідчення про те, що вона називалася «Русь», а її народ «руським». І це обґрунтування стосується не лише періоду давньоруської державності, але і наступних століть аж до XVIII ст. Із навчальної точки зору і такий матеріал потрібний. Проте в науковому виданні доводиться, що Ф.Сафонович писав «в Руси я уродився», що автори XVI–XVII ст. у своїх творах називали свою країну «Русь», а народ руським, а під впливом грецької мови також «российским», що «воевода київський завше русин бул», що в документах Козацької держави вживалися терміни «народ русский», «уряд русский», «земля русская» (с.35–42) і т.д., щонайменше, наївно. Ну хто ж посміє заперечувати, що наше історичне ім'я «Русь», «руські», «русини», «русинці». Починаючи від авторів «Закону Божого», наші національні духовні проводирі і політики щоб і в назві ствердити свою самобутність та окремішність від майже однойменного «братського» загарбника, впровадили у наш суспільно-політичний ужиток нову назву народу: українці. Це було відносно легко зробити, бо від XII ст. уже існувала народна власна назва країни – «Україна», яка, правда, етнічно (субетнічно порівняно до назви «Русь») вже від XVI ст., за численними історичними джерелами, прикладалася лише до Середнього Подніпров'я. Була субетнопонімом на зразок Волині, Полісся, пізніше Поділля та ін. У наш час існування незалежної Української держави українці майже ображає чужа інтерпретація походження її назви. Укотре, слідом за польськими загарбниками України, які надавали її назві смислу «*że to już jest koniec Polski*», «*na kraju Polski*», слідом за дяками Посольського приказу, які винайшли для російської мови нове слово «украинные» замість природного «украинные», і наш шановний автор пише, що у XII–XIII ст. у київському й галицько-волинському літописанні слово «Оукраина» вживалося «в значенні Окраина» (с.118) та ще й супроводжує це твердження обурливим вигуком: «Непонятно, как можно об этом говорить всерьёз» (с.118). Насправді, у нашому давньому літописанні воно стосовно XII–XIII ст. тричі вжите у значенні «країна», «край». Варто надати саме цього змісту літописній «Оукраине» і все стає на свої місця. Де і коли хтось міг називати місцевість свого проживання окраїною? Це просто неприродно. Навіть за радянського часу крапці українські історики про це писали. Наприклад, Ф.П.Шевченко писав: «У Південно-Західній Русі термін «Україна», «Вкраїна» мав насамперед значення «край», «країна», а не «окраїна»¹². Але що ж? Мусимо скривитись і ще додати, що П.П.Толочко серед шукачів національного минулого на окраїнах історичного процесу у нас не єдиний. Навіть М.Грушевський робив реверанси у бік окраїнної схеми походження назви нашої країни, в тому числі у публіцистичних статтях. В одній із них, наприклад, писав, що словом «Україна» «за давніх часів за Київської держави звалися пограниччя»¹³. Як уже зазначалося, від XVI ст. слово «Україна» в історичних документах уже вживалося в етнічному значенні як субетнопонім Середнього Подніпров'я. Паралельно в літературних пам'ятках XVI ст. воно виступає у значенні країни. Так, у Пересопницькому Євангелії, зокрема в Євангелії від Марка, церковнослов'янське «страна» кожного разу перекладене як «оукраина»¹⁴. Це дає підстави стверджувати, що в лексиконі освічених людей України (в даному разі Волині) XVI ст. слово «оукраина» виступало у значенні церковнослов'янського «страна», тобто у значенні країни. Книжників XVI ст. від літописців XII–XIII ст. відділяло понад 300 років.

Не все бездоганно у поясненні автором рецензованої книги походження термінів «Мала Русь» і «Велика Русь». Автор пише про «Малу Русь», що «пріоритет у його (етнополітонімі – С.М.) утворенні належить московським офіційним колам, які таким чином означили землі, що ввійшли у склад Московської держави. Подібні міркування зрозумілі і логічні» (с.34). Так-то воно так. Але ж у дійсності термін «Мала Русь» на 300 років старший за термін «Велика Русь». П.П.Толочко нехвально відгукується у своїй книжці про істориків з української західної діаспори. Проте один із них (Дмитро Дорошенко) логічніше пояснив історичні обставини ранішої появи терміна «Мала Русь», ніж терміна «Велика Русь». У практи-

ці світової історії означення «Мала» завжди давалося тій частині якогось великого етнополітичного простору, яка була історично висхідною того простору, старою його частиною, на зразок Малої Греції, Малої Азії, додамо від себе – Малої Польщі¹⁵. Отже, пріоритет у впровадженні означення термінів належить не московським колам, а європейській історичній дійсності XIV ст. Московські кола лише скористалися терміном, який у 1303 р. уже вживав Константинопольський патріархат, а у 1335 р. галицький князь Юрій II, коли підписував свою грамоту «Dux totius Russie Minoris»¹⁶.

Звичайно, монографія П.П.Толочка сповнена численних свіжих думок і поглядів на історію України, і не тільки до XIII ст. У ній чи не кожна сторінка збуджує захоплення чи протест. Він, наприклад, наводить для підтримки власного бачення ходу історії слова М.Костомарова, О.Єфименко та ін. Але, коли глибоко вникнути у думки згаданих авторів, то їх можна потрактувати цілком протилежно заздалегідь задекларованому баченню П.П.Толочка. О.Єфименко писала, про «дві великі гілки руської народності» не лише після 1240 р., але і до того (с.52); М.Костомаров писав, що з прийняттям християнства «книжна мова» являла собою «сильний зв'язок руських народів» (с.154). У всякому разі, це зовсім не ствердження «існування єдиної давньоруської народності» (с.7), чому фактично присвячена вся книга П.П.Толочка. Як таким же нествердженням є означення «коліска трьох братніх народів». Якщо під коліскою розуміємо давньоруську державу, то під трьома братніми народами ніяк не можна вглядіти «єдиной древнерусской (чи древнерусской) народности». На щастя, фактологічні матеріали книги переконливо доводять, що відносно «єдиною» в етнополітичному розумінні слова була хіба що правляча князівська верхівка з династії Рюриковичів та верхівка православного кліру. Етнічні ж риси народної маси на півдні, півночі і заході державної Русі залишалися майже індиферентними до князівських міжусобиць.

¹ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.31–36; *Его же*. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (В зарубежной историографии): Сб. науч. трудов. – К., 1990. – С.101–102 и др.

² Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С.16–17.

³ Ключевский В.О. Курс русской истории. – Москва, 1987. – Т.І. – Ч.1. – С.285–289.

⁴ История СССР с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1966. – Т.І. – С.511.

⁵ Толочко П.П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург, 2005.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах, 12 книгах. – К., 1991. – Т.І. – С.18.

⁷ Його ж. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913 (репринтне відтворення. – К., 1990. – С.34–48).

⁸ Цит. за: Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С.14–15.

⁹ Седов В. Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції 30–31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С.24–27.

¹⁰ Липа Ю. Призначення України. – Л., 1938. – С.127–161.

¹¹ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.3–4.

¹² Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.І. – Кн.2. – С.189.

¹³ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.64.

¹⁴ Етнографія України. – Вид. 2-е / За ред. С.А.Макарчука. – Л., 2004. – С.503–504.

¹⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т.І. – С.19–20.

¹⁶ Етнографія України... – С.506–507.

С.А.Макарчук (Львів)

Font Márta, Varga Beáta
Ukrajna története. – Szeged, 2006. – 249 l.

Фонт Марта, Варга Беата
Історія України. – Сегед, 2006. – 249 с.

За останні двадцять років почалося піднесення у вивченні минулого України, з'явилися чисельні узагальнюючі праці, присвячені історичному розвитку її народу. Зростає інтерес до цієї теми й зарубіжній історіографії, особливо вчених із сусідніх держав. Вони поступово відкривають історію України, старої чи новітньої, починають цікавитися нею як окремим об'єктом, а не як складовою частиною російського минулого. У видавництві Сегедського університету з'явилася перша в сучасній Угорщині «Історія України». Праця охоплює її минуле від стародавніх часів до закінчення Другої світової війни. Автори виграли відповідний міністерський конкурс, що вельми сприяло появі останньої. Дослідники вже ведуть українознавчі студентські семінари в провідних угорських університетах – Пейчському та Сегедському, що розширює інтерес до минулого України. Марта Фонт є відомим спеціалістом з історії Давньої Русі, стажувалася у Києві, а Беата Варга досліджує період української національно-виз-

вольної боротьби середини ХУІІІ ст. Тому цілком зрозуміло, що саме ця проблематика найбільш цілісно викладена в рецензованій праці.

У межах невеликої за обсягом книжки не всі сторони минулого України розкрито рівномірно. Не вистачає місця для аналізу різних історичних концепцій, підходів, показу власної позиції, хоча окремі спроби можна знайти. Зрозуміло, що нас важко здивувати цілком новими положеннями стосовно історії України. Водночас цікаво знайомитися з оцінками зарубіжних спеціалістів, котрі необтяжені усталеними стереотипами, по-своєму виділяють основні сторони її минулого, головне в них, висловлюють самостійні узагальнюючі думки.

Торкаючись стародавніх часів, автори пишуть, що у мовному і культурному відношенні східні слов'яни ніколи не становили єдності, тому недоцільно говорити про давньоруський народ (с. 9). Детально пояснюється етимологія походження назви «Русь». Слушною є думка, що більшої уваги заслуговує вивчення ролі балтських, фінських та тюркських елементів у формуванні етнічних складових Київської Русі. Угорцям варто було б підкреслити, що напередодні здобуття сучасної батьківщини їхні предки досить тривалий час проживали на землях теперішнього півдня України, тобто в межах річки Дону й Дніпра, а з 850-х рр. – між Дніпром та Східними Карпатами.

Провідне місце посідає виклад політичної історії Київської Русі. Традиційно початок її державності багато вчених пов'язують із захопленням Києва у 882 р. князем Олегом. Угорські же дослідники вважають, що його політика ще не відповідала критеріям останньої, бо нічого невідомо про створення установ, писемності, об'єднання різних культур тощо. Все це почалося лише через століття, за часів князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.). Отже, правління Олега автори книги в жодному разі не вважають початком державної організації східних слов'ян, а лише першим кроком до їхньої більшої інтеграції (с.15).

У ході викладу матеріалу названі діяння всіх київських князів, котрі так і не одержали корону від візантійського імператора. Окремі параграфи присвячені суспільному розвитку Київської Русі, показують її економічний поступ. Поряд із цим розкрито й такі сторони, як спосіб життя, ментальність населення останньої, його писемність та освіта, право і закони, грошовий обіг, торгівля, будівництво, іконописання, музика – словом, майже всі складові тогочасної дійсності. Підкреслюючи значення «віча» в суспільно-політичному житті, дослідники наголошують на тому, що воно охоплювало не лише киян, а й усіх вільних жителів волостей (с.49). Авторі заперечують твердження відомих російських дослідників Б.Грекова, М.Тихомирова та інших про суто антифеодальний характер повстання киян у 1113 р. Досить детально аналізується процес прийняття християнства, розбудова церковного і монастирського життя, діяльність перших митрополитів. Церковна організація Київської Русі цілком була підпорядкована константинопольському патріарху. Саме в духовній та культурній сферах найбільше проявився візантійський вплив. Окремо виділено розвиток Чернігівської землі й Галицько-Волинського князівства. Поглиблений аналіз історії Київської Русі обумовлений добрим знанням джерел періоду, використанням визначальних праць українських та зарубіжних науковців. Відчутно, що професор Марта Фонт є спеціалістом з цієї епохи.

Із самого початку народження Київської Русі вона була сусідом степових народів. На погляд авторів, інтерес цієї держави до них розпочався між 920–960 рр. Зрозуміло, що угорських істориків особливо цікавлять відносини русичів із печенігами, куманами й угорцями. Це обумовлено тим, що після невдалої спроби печенігів утвердитися у 1068 р. в Карпатському басейні та нищівної поразки від Візантії у 1090–1091 рр. племена останніх перестали існувати. Їхні рештки були запрошені до Угорщини, де зайняли місце серед особистої охорони короля Іштвана ІІ. Пізніше, у 1238 р. залишки колись могутніх половців, по-угорськи «кунів», попросили притулок в Угорщині, й у наступному році король Бела ІV впустив їх до країни, де згодом вони назавжди осіли. Чернігівський князь Михайло та його син Ростислав при наближенні татаро-монголів втекли до Угорщини (1239 р.) і таким чином опинилися при дворі короля Бели ІV. Цей монарх підтримував тісні зв'язки також із Данилом Галицьким. Він одружився на доньці князя Ростислава – Анні. Після цього угорський король здійснив дві спроби, в 1245 й 1249 рр., розповсюдити свою владу на Галич, чого йому не вдалося досягнути. Сусідня Угорщина ще тривалий час висувала династичні та юридичні претензії на панування над галицькими землями. Мало хто знає, що вже у ХVІІІ ст., в період поділів Польщі, цей факт послуговував формальною підставою для «повернення» австрійській імператриці й угорській королеві Марії Терезі Галичини. Авторі нагадують про послання папи римського до Данила Галицького стосовно надання йому королівської корони. Обґрунтовано доводиться, що західна орієнтація князів Данила і Василька об'єктивно була приречена на невдачу. В той же час руські князі проігнорували інформацію про татаро-монгольську загрозу.

Наступний важливий пласт фактичного матеріалу рецензованої книги обіймає ХV–ХVІІІ ст., тобто, умовно кажучи, період козацтва. У центрі уваги авторів – політичний розвиток України, а також соціальні зміни в ту епоху. Досить детально розкрито етапи історії українсь-

кого козацтва, його відносини з Польською державою, а потім із Російською імперією. Особлива увага акцентується на причинах втрати українцями більшої частини своєї політичної й культурної еліти. А тому провідником українського суспільства, представником його інтересів покликане було стати козацтво. На сеймі Речі Посполитої 1596 р. польська шляхта однозначно кваліфікувала козаків як ворогів своєї батьківщини. Брестська унія поділила українців за релігійною ознакою.

В центрі уваги авторів – Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Читач може детально ознайомитися з життєвим шляхом Б.Хмельницького. Вірно зазначено, що на початок цих великих подій козаки у суспільній ієрархії займали місце, нижче від польської шляхти, оскільки не володіли жодними дворянськими привілеями (с.124). Причини повстання були багатоплановими. В 1648 р. Б.Хмельницький ще не виношував плани про повну незалежність України. Ще більша невизначеність панувала серед старшини та рядових козаків, бо після вигнання з України польської шляхти здійснилися їхні економічні вимоги. Вдалою виявилася і політика гетьмана Хмельницького. Дослідники добре знають про всі перипетії переяславських переговорів та їх наслідки для України, для якої вони означали заміну польської опіки на російську, а за це Москва обіцяла захистити українські землі від Польщі й інших ворогів (с.131). Про те, що українці не кваліфікували переяславські угоди як повну втрату державної незалежності, свідчить і дипломатичне зближення між Богданом Хмельницьким та князем Трансильванії Дьордьєм Ракоці у 1656 р., навіть укладення між ними оборонного союзу (с.142). Висновок автори роблять такий: «Прослідкувавши усю політичну кар'єру Богдана Хмельницького, можемо встановити факт, що до самої своєї смерті в 1657 році він залишався відданим Романовим, незалежно від того, що самостійно управляв Гетьманатом» (с.144). Об'єднання Росії й України мало важливе геополітичне значення, бо змінило всю попередню систему східноєвропейських союзів. Мало пишуть автори про те, що українсько-польська боротьба привела до ослаблення Польщі, поклала початок її краху у XVIII ст.

Дослідники вводять в угорську мову нову термінологію, котра запозичена з української: «Запорізьке Військо», «осавул», «помістя», «Гетьманат», «Рада», «Рада старшин», «отаман», «Запорізька Січ», «приказ». Правда, термін «Руїна» стосовно цілого періоду не застосовують. Чільне місце посідає й показ демократичних засад в організації Війська Запорізького. Знаходимо штрихи до діяльності гетьманів Івана Виговського, Івана Брюховецького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка та інших. У рецензованій книзі аналізуються так звана «зрада» Мазепи, причини доленосних рішень гетьмана, зазначено про дискусії й різні позиції стосовно його особистості. Увага читача привертається до положень Андрусівського перемир'я від 1667 р., де Польща та Росія практично навіпі розділили між собою Україну. Остання не дуже переймалася її захистом, як це впливало з переяславських угод 1654 р. Андрусівські положення означали поворотні зміни у великодержавних відносинах Східної Європи. Раніше Польща, Швеція і Туреччина були тими державами, котрі визначали хід подій у цьому обширному регіоні, але після поділу українських земель ніхто вже не міг ігнорувати експансивні домагання тієї країни, яка на 1667 р. заклала фундамент своєї великодержавної позиції.

Вдало розкривається процес спланованого втягнення Лівобережної України в орбіту російської асиміляційної політики, поступове звуження автономії Гетьманату аж до знищення Запорізької Січі у 1775 р. Українські автономні домагання абсолютно не збігалися з централізаторською політикою династії Романових. Тому вони заздалегідь були приречені на поразку. В книзі побіжно розглядаються економічні процеси, зокрема закріпачення українського селянства.

Зауважимо, що нічого не сказано про заселення Слобожанщини й Причорномор'я. Читач мало дізнається про приєднання до Російської імперії Правобережної України. Жодної згадки немає про минуле Закарпаття. Мабуть, автори вважають, що угорський читач і так добре обізнаний із його історією, бо воно протягом тисячоліття входило до складу земель святостефанської корони. Правда, цим грішать узагальнюючі праці не лише зарубіжних, а й українських істориків.

Пишучи про XIX ст., автори головну увагу звертають на такі сторони історії України, як заснування Харківського та Київського університетів, діяльність Михайла Максимовича і Тараса Шевченка, програму Кирило-Мефодіївського братства, революційні події 1848 р. у Галичині, культурні й національні процеси. Виділяються три етапи відродження нашого народу. В Україні особливе значення відіграла поява культурної еліти, оскільки дворянство майже повністю асимілювалося, тому практично зникло. Отже, саме інтелігенція набула тієї ваги, щоб у модерний час перебрати культурну і політичну ініціативу на себе. Представники вищих класів були переважно зрусифіковані, вважали себе приналежними до російської нації. До часу, коли економіка України мала виключно аграрний характер, більшість населення складалася з українців. Із другої половини XIX ст. серед місцевого населення зро-

сла питома вага іноземних етносів. Знаходимо матеріали про національні меншини, їх соціальний склад.

Історію України ХХ ст. викладено дуже стисло. Навіть хронологічно її доведено лише до завершення Другої світової війни. Цей період вкрай складний та суперечливий. Однак і в таких умовах автори звертають увагу читачів на деякі моменти. Так, єдиний позитив Першої світової війни для українців був у тому, що вона ослабила обидві воюючі імперії, в котрих вони проживали, а це відкривало нові політичні можливості для досягнення національної мети (с.221). Мала свої наслідки й російська окупація Галичини. До цікавого порівняння вдаються угорські дослідниці, коли пишуть, що Ризький мир 1921 р., власне, повторив ситуацію після Андрусівського перемир'я від 1667 р., коли росіяни та поляки поділили між собою Україну (с.224). Складні перипетії революційних років подано лише у загальних рисах, як і становлення й діяльність радянської влади. Стосовно голодомору 1932–1933 рр. коротко сказано про сталінську політику в Україні, причини продажу зерна, наведено оцінки цієї трагедії для її народу.

Про ґрунтовність підходу угорських істориків до викладу минулого України свідчать вміщені історичні карти від Х ст. аж до завершення формування сучасних кордонів останньої. Поданий список використаних джерел та наукової літератури на кількох іноземних мовах засвідчує ґрунтовну професійну підготовку авторів, котрі цим підсумовують і власні творчі здобутки. Протягом усієї праці відчувається виважений підхід, особиста приязнь авторів до минулого України. Безумовно, угорський читач одержав правдиву, конче потрібну книгу, яка сприятиме порозумінню між двома сусідніми народами, розширить їх взаємини.

І.О.Мандрик (Ужгород)

Лихолобова З.Г.

Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 279 с.

Важко сказати, свідомо чи ні, але рецензовану монографію З.Г.Лихолобова видала рівно через десять років після того, як нею було підготовлено навчальний посібник «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)». Той підручник до певної міри мав піонерський характер. Адже неповерхове вивчення «великого терору» у його регіональному вимірі тоді ще тільки починалося. Нове дослідження з'явилося за умов, що кардинально змінилися. Триває інтенсивне вивчення історії комуністичного терору, значну увагу якому приділяють науковці у різних державах світу і в Україні.

Можливо, це випадковість, але можна вважати появу нової книги З.Г.Лихолобової чи не першою спробою відгукнутися на 70-річчя від початку «єжовщини». Як відомо, у вересні 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Г.Г.Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР та призначило на цю посаду М.І.Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВС»¹.

Фахівці визнають: те, що Сталін зупинився саме на особі останнього, не було випадковим. У зв'язку з цим, наприклад, професор Р.Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак у ролі формального голови НКВС він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення й бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою та цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично він прийшов у НКВС із готовим планом репресивних дій у першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Поділяючи точку зору, згідно з якою розправа з колишніми політичними опонентами (в тому числі за допомогою одіозних і резонансних московських показових «судових» процесів) стала першим етапом «великого терору», авторка вбачає початок другого етапу в середині 1937 р., тобто у час започаткування «масових» операцій НКВС. Цю періодизацію вона кладе в основу монографії, враховуючи специфіку України й Донбасу. Географічні рамки дослідження включають територію сучасних Донецької та Луганської областей (з 1932 р. вони були об'єднані в одну Донецьку, а у червні 1938 р. створено відповідно Сталінську і Ворошиловградську області). Джерельну базу книги склали партійні документи, архівно-слідчі справи, що зберігаються в Управлінні СБУ Донецької області, матеріали преси 1930-х рр. З.Г.Лихолобова прагнула спиратися також на праці

фахівців із досліджуваної проблематики, у тому числі використовувала перекладені з інших мов публікації авторів із різних країн.

Відавши данину ритуальним словам про методологію й керуючись, за її власним твердженням, «принципами об'єктивності та конкретно-історичного підходу» (про що можна дискутувати окремо), авторка починає із загальної оцінки «сталінської політичної системи» (стор. 26–54), переходячи після цього до питання про підготовку «великої чистки» (ця дефініція є в книзі синонімом канонізованого свого часу зарубіжною історіографією визначення «великий терор», автором якого є американський професор Р.Конквест).

З.Г.Лихолобова переконана: метою репресивних акцій було розв'язання політичних, а також соціально-економічних проблем, що становили загрозу створеній моделі суспільства. Небезпека вбачалася Сталіну «у послабленні централістських засад організації держави». Вона була пов'язана «із зростанням самостійності партійно-державних і господарських керівних працівників» (стор. 56). Отже, готуючись до чистки функціонерів, «вождь» розраховував добитися зміцнення монополії центру над периферією.

Втім, як точно підкреслює авторка, терор торкнувся не лише партійно-державних працівників, а практично всього народу, оскільки був скерований на знищення еventуальної «п'ятої колони». Відтак, на переконання дослідниці, «сповідувалася мета залякати всі верстви населення, знищити будь-які прояви інакомислення та вільнодумства, створити в країні умови загальної покори та мовчання» (стор. 57).

Повною мірою це стосувалося Донецького басейну – специфічного регіону СРСР, у якому, за висновком З.Г.Лихолобової, на середину 1930-х рр. були наявними і гостримі опозиційні настрої, причому не лише в «низах», а й серед керівних працівників. Цю тезу дослідниця прагне максимально персоналізувати, розповідаючи про настрої та долі конкретних донбасівських керівників. У книзі навіть виокремлено підрозділ «Долі командирів індустрії», в якому йдеться про справи директора Макіївського металургійного заводу Г.В.Гвахарія, директора «Азовсталі» Я.С.Гугеля, керівника будівництва Новокраматорського заводу важкого машинобудування І.Т.Кирилкіна.

Взагалі пропорційно третя частина монографії під назвою «Апогей терору» є найбільшою (стор. 98–212). Вона найцікавіша, оскільки у ній проаналізовано основні лінії репресивної політики щодо різних категорій населення Донбасу (робітники, інтелігенція, духівництво, представники різних етнічних груп). За підрахунками авторки, за роки «великого терору» в Донецькому басейні було засуджено понад 40 тис. осіб, понад 60% з них – до розстрілу. Найзначнішу групу (3/4 від загальної кількості заарештованих) становили особи віком від 26 до 45 років, при цьому 60% їх – від 31 до 40 років. За національним складом понад третину заарештованих становили українці, п'яту частину – росіяни, решту інші – греки, німці, поляки, євреї, білоруси, латиші, болгары, литовці тощо. 73% справ, що їх проаналізувала З.Г.Лихолобова, були заведені на позапартійних громадян (стор. 214). За соціально-фаховим складом серед заарештованих домінували робітники (стор. 215). Головною ареною «ворожих дій» у Донбасі визнавалося «шкідництво» в промисловості й на транспорті. У цьому полягала регіональна специфіка. Саме це, на думку дослідниці, дало змогу місцевому керівництву списувати всі недоліки та прорахунки, породжені системними причинами, на тих, кого оголосили «шкідниками».

Нарешті, фінальну частину книги присвячено тому, як почали змінюватися акценти репресивної політики після прийнятої в січні 1938 р. постанови пленуму ЦК ВКП(б) «Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів із партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених із ВКП(б) і про заходи по усуненню недоліків». Терор не припинявся, просто зменшилися його масштаби та інтенсивність, а провину за його здійснення у попередній період було покладено на нових «ворогів народу» на чолі з М.І.Сжовим. Зробивши його в квітні 1938 р. паралельно з посадою у НКВС ще й наркомом водного транспорту, Сталін, як зазначає З.Г.Лихолобова, в черговий раз переклав із себе відповідальність. «Маленький Марат», як називав «вождь» свого часу Сжова, був заарештований у квітні 1939 р. за обвинуваченням у керівництві «заколотницькою організацією у військах і органах НКВС», а також «у здійсненні шпигунства на користь іноземних розвідок», а в лютому 1940 р. розстріляний.

Монографія є аргументованим підтвердженням того, що «великий терор» засадничо не був «сліпим», а здійснювався адресно. Арешти та засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Змістом рецензована книга це підтверджує, хоча саме проблемам технології терору, як видається, авторка могла б приділити більш серйозну та детальну увагу. Й тут, напевно, час для висловлення деяких критичних міркувань і зауважень.

Будь-який дослідник, який пише на теми комуністичного терору (у тому числі й сталінського), на мою думку, неминуче опиняється в полі амбівалентності між етикою та академізмом. Останній вимагає повного і точного розуміння механізмів терору, наприклад, до-

кладного вивчення документів, на підставі яких відбувались арешти (зокрема дослідження агентурних справ), виявлення їх ініціаторів (а такими були не лише партійно-державні органи, а й окремі особи) і мотивів їхніх дій. З іншого боку, етика (та ще й помножена на деякі статті закону) завжди стримує дослідника, примушує його замислюватися над наслідками того, що може бути після того, як він оприлюднить імена справжніх конкретних винуватців того чи іншого злочину. Поза сумнівом, у такому амбівалентному полі опинилась і З.Г.Лихолобова. Вона працювала з понад 4 тисячами архівно-кримінальних справ, але в її дослідженні бракує аналізу того, як саме вони «робилися», технологічних деталей терору. Цьому можна було приділити більше уваги за рахунок «загальних» та в принципі малоцікавих банальних міркувань (наприклад, щодо рис «сталінської політичної системи» тощо).

Незважаючи на те, що у вступній частині до книги авторка згадує деякі закордонні публікації (переклади з різних мов), відчувається відсутність їх ширшого й детальнішого знання, а надто полемічного сприйняття останніх. Тим часом не підлягає сумніву, що без цього знання написання кваліфікованих наукових праць просто неможливе.

Певне здивування викликає те, що деякі важливі джерела З.Г.Лихолобова шукала в Москві. Це зрозуміло, коли йдеться про документи «союзного значення», що зберігаються у колишній столиці СРСР. Проте дослідниця пише, що саме в одному з московських архівів вона відшукала стенографічний звіт XIII з'їзду КП(б)У (див. стор. 23). Це, справді, значуще для висвітлення окресленої теми джерело, але за ним не варто було їхати до Москви. Ця стенограма, як і багато унікальних документів про добу «єжовщини», зберігається в Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України), де авторка працювала. З іншого боку, саме в Москві варто було б знайти нормативні документи, що мали значення для стратегії «великого терору» (наприклад, накази, директиви, орієнтовки М.І.Єжова).

Не можна не звернути увагу на незадовільну редакторську й коректорську роботу у процесі підготовки книги до друку. Чимало помилок прямо девальвують зроблене дослідницею. Наприклад, на стор. 205 серед згаданих учасників однієї із сфабрикованих справ згадуються якись «Вечер» та «Галицький». Очевидно, що йдеться про достатньо відомих діячів Є.І.Вегера і В.А.Балицького. На стор. 22 в огляді літератури йдеться про монографію М.М.Шипика «Масові репресії проти населення Півдня України у 20-х – на початку 50-х років ХХ ст.», а на стор. 224 у посиланні на згадану книжку її автор поданий як М.Шитик. Перелік такого роду прикрас, на жаль, можна продовжити.

Проте, попри вказані й деякі інші недоліки, монографія З.Г.Лихолобової є ще одним необхідним та помітним кроком у дослідженні «репресивної» проблематики, надає імпульс подальшим науковим пошукам і дискусіям із цієї теми. Є підстави сподіватися, що вона сприятиме подальшій науковій активності й самої дослідниці.

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. – Москва, 1995. – С.150.

² Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941. – New York; London, 1990. – P.377.

Ю.І.Шаповал (Київ)

**Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.
Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. /
Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги,
2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2. – 744 с.**

В історії України ХХ ст. події 1917–1921 рр. займають одне з центральних місць, оскільки саме тоді, не дивлячись на денационалізацію у колишній Російській імперії, відбулася якісна трансформація національно-політичної свідомості широкого загалу народу, що й зробило надалі можливою побудову власної державності. Поява суверенної України в 1991 р. посилює увагу істориків до проблем національного державотворення у період 1917–1921 рр. Дослідження різних форм української державності в ту революційну добу зайняли провідне місце у проблематиці сучасної вітчизняної історіографії. Очевидно, що створення правдивої історії Української революції неможливо без виявлення і всебічного аналізу широкого кола нових джерел. Відтак, пріоритетним є найшвидше формування джерельної бази, здатної забезпечити об'єктивні дослідження й покласти заслін виникненню нових міфів та науково невмотивованих концепцій і висновків. Хоча фахівці з історії революції нині мають доступ до великого масиву раніше «закритих» документів, поки лише невелика частина їх опублікована й використовується у дослідницьких цілях. Тому важливою подією є вхід у світ збірника документів і матеріалів у двох томах, присвячених діяльності Директо-

рії й Ради Народних Міністрів УНР, підготовленого вченими відділу історії Української революції Інституту історії України НАНУ.

Публікація є продовженням серії «Джерела до вивчення історії Української революції», яку започаткували фундаментальне двотомне видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – 591 с.; Т. 2. – 424 с.» та збірник документів «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.».

Рецензоване видання відкривається передмовою доктора історичних наук В.Верстюка, в якій зазначено, що період Директорії УНР є найскладнішим у добу Української революції й до того ж найменше дослідженим вітчизняними істориками. Одна з причин такого стану вбачається в недостатньому використанні архівних матеріалів, що і надихнуло колектив учених на масштабну роботу з виявлення та систематизації комплексу документів, який всебічно розкриває діяльність Директорії й уряду УНР. Вступна стаття, на нашу думку, є досить повним і об'єктивним нарисом про події та процеси розгляданого періоду. Оскільки значна частина протоколів про засідання Директорії й Ради Народних Міністрів подається в стислій, конспективній формі, питання, що стояли на порядку денному, лише називаються без зазначення політичних і військових умов, за яких вони розв'язувалися, ґрунтовна стаття передмови, а також примітки допомагають читачу осмислити той чи інший документ у контексті тогочасних динамічних подій.

У передмові до рецензованого збірника визначено також його головну ідею, яка полягала у тому, щоб за допомогою опублікованих документів відтворити в хронологічному порядку діяльність Директорії та урядів УНР з листопада 1918 р. по листопад 1920 р. Тут же зазначено специфіку публікації матеріалів, особливості відтворення документів у виданні, обґрунтовано його тематичні й хронологічні межі, вказано архівні фонди.

Відповідно до поставленого завдання максимального відтворення політичної діяльності Директорії та уряду (у межах джерел, що збереглися) впорядкована і структура видання. В основу компонування документів двотомника покладено предметно-хронологічний принцип. Виділено три частини, що охоплюють період з 1918 по 1920 рр. У перших двох із них друкуються журнали засідань Директорії, далі Ради комісарів, потім Ради або Кабінету Народних Міністрів. У третій частині вміщено закони, постанови, відозви та декларації. В додатку до першого тому опубліковано повідомлення газети «Україна» про діяльність Директорії УНР. Загалом відібрано 622 документи, більшість з яких надруковано вперше.

Публікація документів фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – Ф.1429 – канцелярії Директорії УНР, Ф.1065 – Ради Народних Міністрів і деяких міністерств (Ф.1092, 3696, 3866, 1465), а також Науково-довідкової бібліотеки центральних архівів України дає можливість відтворити хроніку подій, об'єктивно оцінити державотворчу діяльність вищих органів влади в складних умовах військово-політичної конфронтації й нестабільності внутрішнього становища.

Матеріали видання відображають політичні кроки Директорії та уряду у розбудові державних структур УНР: з розподілу обов'язків серед членів останньої, щодо змін в її складі, формування урядів й їх взаємин з Директорією, намагання налагодити дієву вертикаль виконавчої влади.

Низка документів відображає закордонну політику УНР. Це передусім спроби встановлення стосунків із французьким командуванням на півдні України, відправлення Надзвичайної дипломатичної місії до Франції, утримання різних закордонних посольств і делегацій, результати польсько-українських переговорів. Документи збірника висвітлюють також питання загострення протистояння між Директорією та Раднаркомом, яке вилилося у широкомасштабну війну.

В умовах перманентних воєнних дій одним із чільних питань порядку денного засідань вищих органів влади УНР були посилення обороноздатності країни, впорядкування сфер діяльності й розподіл функцій між військовими посадовцями, мобілізаційні заходи, забезпечення армії, спроби вгамувати «отаманщину», реорганізувати військо.

Опубліковані матеріали дають підстави стверджувати, що часті зміни урядів, а також політичної лінії керівництва УНР детерміновані внутрішньо- і зовнішньополітичним становищем.

У контексті складної внутрішньополітичної ситуації, впливів іноземних держав документи дають можливість простежити еволюцію ідеологічних засад державотворення УНР від класової демократії трудових рад, за яким обирати й бути обраними до органів самоврядування мали право лише представники працюючих верств, до загальнодемократичних засад формування влади всіма громадянами, тобто створення парламентської державної моделі.

Збірник містить цінну інформацію про соціально-економічну політику Директорії та уряду УНР. Численні документи свідчать про важливість і пріоритетність вирішення аграрного питання й продовольчої проблеми для країни з домінуванням селянства у соціальній

структурі населення. Саме до цієї верстви досить часто зверталися в своїх відозвах вищі органи української влади. Незважаючи на постійні бойові дії, численні питання, що торкалися фінансів, освіти, охорони здоров'я, шляхів сполучення тощо, стояли на порядку денному вищих владних структур УНР. І цікавий, на наш погляд, факт, який стверджує актуальність значної частини транспольованих у сьогодення тогочасних суспільних проблем українства. В двотомнику міститься документ, який свідчить, що 8 лютого 1919 р. уряд УНР затвердив закон «Про українські написи на кінематографічних фільмах в Українській Народній Республіці». Зараз історія повторюється...

За документами збірника можна прослідкувати хід подій, що стосуються об'єднання східної та західної частин України в єдину, соборну державу. Факти свідчать, що це був неоднозначний, суперечливий процес, пов'язаний із різними ідеологічними засадами й політичними орієнтаціями лідерів УНР і ЗОУНР, що призводило до конфліктів та, врешті, до руйнації єдиного українського фронту у 1919 р., підписання угоди з Польщею в 1920 р., за якою Галичина залишалася поза межами Української держави.

Опубліковані матеріали неспростовно свідчать, що Директорія й уряд намагалися оперативно реагувати на випадки трагічних антисемітських ексцесів, вживали заходів, щоб збити погромну хвилю, налагодити українсько-єврейську співпрацю.

Документи видання містять сотні прізвищ діячів національно-визвольного руху доби Директорії, учасників драматичної боротьби за становлення і збереження української державності. Найчастіше згадуються імена С.Петлюри, Б.Мартоса, І.Мазепи, А.Лівицького, Д.Одрини, І.Паливоди, В.Петрива, Т.Черкаського, І.Огієнка та ін. Навіть стисла інформація, скупі фактичні дані журналів засідань дають можливість олюднити історію визвольної боротьби, визначити роль тієї чи іншої особи у державотворчому процесі.

Упорядників двотомника характеризує виважене ставлення до подачі текстів документів і матеріалів. Усі вони публікуються мовою оригіналів зі збереженням стилістики й орфографії кожного з використаних джерел. Лише в окремих випадках укладачі зробили нарощування скорочених слів та подали пропущені ініціали у квадратних дужках. Такий підхід дав можливість точніше відтворити особливості тогочасного діловодства вищих органів влади УНР. Кожен документ закінчується посиланням на джерело.

Необхідно відзначити цінність приміток, які не лише висвітлили і доповнили питання, викладені в документах, а й значно збільшили інформативність двотомника. Як серйозне, академічне видання збірник має іменний та географічний покажчик.

Важливо, що в збірнику представлено, крім журналів засідань, широкий видовий спектр документів – закони, постанови, накази, універсали, статuti, відозви, звернення, привітання тощо. Вони дають уявлення про документно-комунікативну сферу діяльності Директорії, РНМ УНР.

Оскільки однією з найменш досліджених сторінок Української революції залишається державотворча діяльність Директорії й уряду УНР у 1918–1920 рр., поява збірника, який містить значну кількість документів і матеріалів, що висвітлюють зазначену тему, буде схвально сприйнята науковим співтовариством. Безперечно, двотомник викличе зацікавленість учених та стане в пригоді не лише фахівцям – історикам, політологам, правознавцям, а й усім, хто цікавиться історією Української революції, вітчизняними державотворчими процесами. Вперше представлено найбільш повну і систематизовану добірку документів, що висвітлюють політику вищих органів державної влади у період Директорії УНР. Праця авторського колективу вилася в змістовний, що має обширний довідковий апарат, двотомник. Насамкінець варто відзначити високу поліграфічну якість рецензованого академічного видання. Однак, на нашу думку, такий фундаментальний, ґрунтовний збірник слід було б ілюструвати портретами провідних українських діячів та фотографіями періоду Директорії УНР.

Документи рецензованого двотомника всебічно розкривають діяльність вищих владних структур УНР у добу Директорії й всупереч стереотипам стверджують, що, незважаючи на військово-політичну нестабільність, постійну зміну місць перебування, за будь яких обставин державний центр функціонував, уособлюючи прагнення українців до власної демократичної країни. Вважаємо, що з виходом збірника є всі підстави стверджувати про усунення однієї з суттєвих прогалин у джерельній базі історії Української революції.

В.С.Лозовий (Кам'янець-Подільський)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.І.Макар (Чернівці), А.С.Атаманенко (Острог)

ДО 75-РІЧЧЯ ЛЮБОМИРА РОМАНА ВИНАРА

2 січня 2007 р. виповнилося 75 років від дня народження Любомира Романа Винара – визначного українського історика, автора численних і різнопланових наукових досліджень, засновника та багатолітнього редактора єдиного на Заході україномовного історичного журналу «Український історик», президента Українського історичного товариства, яке понад 40 років об'єднує українських вчених світу, члена наукової ради «Українського історичного журналу»¹. Л.Винар є членом кількох провідних американських наукових установ – Американської історичної асоціації, Американської асоціації для поширення славистичних студій та ін. Протягом життя вчений проявив надзвичайні організаторські здібності та енергію в українських, американських та європейських наукових інституціях, став ініціатором і, часто, безпосереднім реалізатором різноманітних наукових, видавничих та організаційних проєктів, організатором численних наукових конференцій в Європі, Америці, Канаді, а останніми роками – в Україні.

Народився Любомир Роман Винар у Львові, у родині відомих українських педагогів Івана та Євфросини. Батько вченого до жовтня 1939 р. був директором дівочої гімназії ім. І.Кокорудзів, мама – директоркою народної школи ім. Б.Грінченка. Мама походила з роду Левинських і Дориків, який дав Україні відомого архітектора Івана Левинського. Тато походив з заможної селянської родини, під час Української революції служив сотником у Богданівському полку. Короткий період перебування Галичини у складі СРСР показав небезпеку радянської влади для національно свідомої інтелігенції. Батька було звільнено з посади. Кілька разів його викликали до НКВС, допитуючи про участь у Богданівському полку. Дитячі спогади вченого про той час пов'язані із залишеними в кутку кімнати спакованими речами, на випадок несподіваного арешту, який вже викреслив із життя кілька родин друзів та знайомих. Саме тому напередодні повернення до Львова радянської влади, у 1944 р., родина виїхала спочатку до Криниці, потім – до м. Одербергу (Богумін), звідти до Праги, а після закінчення Другої світової війни – до Баварії (Мюнхен, Карсфельд, Берхтесгаден).

Середню освіту здобував у «таборових»² гімназіях спочатку в Карсфельді, а згодом у Берхтесгадені, яку закінчив у 1949 р. Життя в таборах для переміщених осіб, через які пройшла більша частина української повоєнної еміграції, було достатньо організованим. Діяли гімназії, вищі навчальні заклади, «Пласт», театральні колективи, українські наукові установи, видавалися, хоч і переважно за допомогою копіювальної техніки, різноманітні видання. У таборових гімназіях викладали й колишні професори університетів, відомі наукові діячі. Зокрема, у гімназії в Берхтесгадені майбутній вчений відвідував заняття, які проводили відомий філософ, засновник і редактор журналу «Листи до приятелів» Микола Шлемкевич, автор «Граматики української мови» Олександр Панейко, а директором був відомий літературознавець Володимир Радзикович. Того ж року Любомир вступив до Мюнхенського університету Максиміліана Людвіка, а також до Українського вільного університету.

Із молодих років Любомир Винар захоплювався літературою й історією, мріяв стати письменником. Сімнадцятирічним юнаком у таборі для переміщених осіб «Орлик», неподалік від Берхтесгадену, а згодом у Мюнхені брав участь у діяльності студентського товариства «Січ», пізніше – в Академічному товаристві національного солідаризму «Зарево» (до якого входили також відомі сьогодні українські вчені Марко Антонович, Аркадій Жуковський, старший брат Любомира, історик економіки Богдан Винар та ін.), очолюючи спочатку його літературну, пізніше – історичну комісію. У 1949/50 рр. Л.Винар разом із товаришами заснував літературознавчий журнал «Юність», довкола якого гуртувалися молоді літературні сили еміграційної України (на його шпальтах, зокрема, друкували свої перші твори Емма Андієвська, Богдан Рубчак та ін.). Більшість праць Л.Винара в цей період була пов'язана з вивченням творчості українських письменників 1920-х рр., характеристикою творчості відомого літературознавця Остапа Грицяя, а також досить вдалими спробами у публіцистиці. У 1951 р. він був навіть обраний наймолодшим членом управи Співки українських журналістів у Мюнхені.

У Мюнхенському університеті Любомир Винар вивчав суспільні й політичні науки, слухаючи лекції фон Гайде, Грассі, фон Цвіднека, а в літньому семестрі 1950 р. – лекції філософа Хосе Ортеги-і-Гассета. В Українському вільному університеті слухав лекції Б.Крупницького, О.Оглобина, Н.Полонської-Василенко, П.Курінного, В.Щербаківського, І.Мірчука та інших відомих українських вчених.

Серед перших наукових праць ювіляра були як присвячені історії українського середньовіччя та козацтва, так і новітніх часів – армії УНР, діяльності Н.Махна, Української Національної Ради тощо³. Тоді ж розпочалися архівні пошуки молодого вченого, з'явилися перші публікації документів, а також перші спроби укладання бібліографічних покажчиків, рецензії.

У 1954 р. з оцінкою «визначно» Л.Винар захистив в УВУ магістерську працю «Молдавські походи козаків», а у 1957 р. одержав докторат після захисту дисертації «Українсько-молдавські політичні взаємини в другій половині XVI ст.» в УВУ. У 1964 р. габілітувався в УВУ на основі виданої у 1962 р. монографії про Андрія Войнаровського й став доцентом на кафедрі історії України. У майбутньому він не поривав зв'язків зі своєю alma mater, де пройшов шлях до звичайного (ординарного, або повного) професора на кафедрі історії України (у 1974 р.).

На початку 1950-х рр. табори для переміщених осіб почали закривати і більшість їх поселенців переїжджала з Німеччини до інших країн, переважно – за океан. Як і більшість українських емігрантів, після переїзду до США Любомир Винар спочатку був змушений працювати фізично, але

не полишав наукових студій. У Клівленді очолював академічну громаду «Зарево», друкував свої праці в журналах «Зарево», «Розбудова держави», був членом управи осередку НТШ.

У 1958 р., у Клівленді, Л.Винар розпочав вивчення бібліотечних наук та архівознавства під керівництвом видатного американського історика й бібліолога, декана факультету проф. Джесі Шира, якому в студенті-українцеві імпонували наполегливість та знання кількох іноземних мов. Пізніше опублікував (спочатку англійською мовою) підготовлене тут магістерське дослідження «Історія раннього українського друкарства», яке стало першою англійською працею на Заході з історії українського книгодрукування й одержало, як і наступні книги, багато схвальних рецензій.

Життя зводило молодого дослідника з видатними вченими і він намагався засвоїти найкращі методологічні надбання. Тому можна стверджувати, що на формування його наукової методології значний вплив мали такі відомі українські дослідники, як Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Борис Крупицький, Петро Курінний, Ярослав Пастернак, а також американські історики С.Гаррісон Томсон, Джесі Шира, Рудольф Веколі.

Понад 35 років Любомир Винар працював в американських університетах, де став засновником і організатором праці науково-дослідних осередків – бібліографічного наукового центру при Боулінг-Грінському університеті в Огайо (1965 р.), наукового центру дослідження етнічних публікацій і культурних установ у США при Кентському державному університеті (від 1971 р.), де заснував і протягом багатьох років редагував міжнародний науковий журнал «Ethnic Forum» (1980–1996 рр.), був президентом Американської міжуніверситетської ради етнічних студій в Огайо (1978–1984 рр.), яка координувала працю в цьому напрямі 27 університетів і коледжів, заступником голови Асоціації для студій національності (СССР і Східна Європа, 1978–1982 рр.), головою Славистичної секції Американської бібліотечної асоціації (1977–1978, 1980 р.). Протягом кількох років редагував бібліографічно-довідкову серію бібліотеки Колорадського університету і був співредактором біобібліографічної серії. Відомий як вчений міжнародного формату в етнічних студіях, він був одним із перших консультантів з українознавства Гарвардського університету (1968–1970 рр.), де співпрацював із засновником кафедр українознавства та Українського наукового інституту Гарвардського університету (УНІГУ) Омеляном Прицаком. Також був членом дорадчої ради програми українознавчих студій Іллінойського університету в Урбана-Шампейн, де співпрацював з Дмитром Штогриним.

Навчання, а пізніше праця в американських університетах не стали на заваді дослідженню різних проблем української історії та активній діяльності в українських наукових установах, до заснування багатьох з яких Любомир Винар був безпосередньо причетний. У співпраці з відомим українським бібліологом Левом Биковським заснував Український бібліологічний інститут (1961 р.) – науково-видавничу установу, яка проіснувала до 1980 р., здійснюючі бібліографічні дослідження. У 1963 р. він очолював ініціативну групу Українського генеалогічного й геральдичного товариства, в якому був обраний заступником голови (голова – О.Оглоблин, науковий секретар – талановитий геральдик і генеолог Роман Климович, а серед членів були М.Битинський, В.Сенютювич-Бережний, М.Міллер та ін.). Крім того, у першій половині 1960-х рр. Л.Винар був членом Історичної секції Української вільної академії наук у США, яку очолював його професор з УВУ Олександр Оглоблин, а на початку 1960-х рр. став членом ініціативної групи й активним учасником та співорганізатором щорічних наукових конференцій істориків і суспільствознавців УВАН, де співпрацював з І.Лисяком-Рудницьким, О.Прицаком та ін. Від 1992 р. Любомир Винар очолює Історичну секцію УВАН, яка за час його головування стала однією з найдіяльніших в академії (наукові конференції та доповіді, у т. ч. й в Україні). У 1998 р. його було обрано віце-президентом УВАН і головою Видавничої комісії. Довгий час він очолює й Комісію етнічних дослідів. Як голова Видавничої комісії Л.Винар багато уваги приділяє підготовці до видання книг, у т. ч. й спільних видань із науковими інституціями в Україні, частину яких безпосередньо редагує. Серед виданих УВАН за його редакцією книг «Лекції з джерелознавства» В.Антоновича (спільно з Національним університетом «Острозька академія»), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О.Оглоблина й збірка праць М.Брайчевського (спільно з УІТ та іншими установами) та ін.

Активно працював ювіляр також і в інших українських громадських та наукових установах. Він очолював Конференцію центральних українських академічних професійних товариств, яка об'єднувала головні професійні установи в Америці, був одним із засновників (1961 р.), і до сьогодні є президентом Української американської асоціації університетських професорів, у 1990-х рр. – головою Академічної ради при уряді Української Народної Республіки в екзилі, очолював і сьогодні втретє очолює Світову наукову раду при Світовому конгресі українців.

Заслуговує на увагу й діяльність ученого в НТШ, з яким його пов'язує співпраця з В.Кубійовичем, А.Жуковським, В.Маркусем та ін., опрацювання гасел для «Енциклопедії українознавства» та англійської «Encyclopedia of Ukraine», співпраця в Історично-філософській секції, проведення спільних наукових конференцій, складання проекту (на жаль, не зреалізованого) колективної праці про історію НТШ. У 1970-х рр. ювіляр був заступником голови Історично-філософської секції НТШ в Америці.

У розмовах зі старшим американським колегою С.Гаррісоном Томпсоном, редактором міжнародних видань «Journal of Central European Affairs» та «Medievalia et Humanistica», на початку 1960-х рр., Л.Винар утвердився в думці щодо створення українського фахового наукового товариства й українського історичного фахового журналу, яка пізніше обговорювалася з О.Оглоблиним, Н.Полонською-Василенко та іншими вченими. Деякі статті із цього питання ще у 1956–1958 рр. він опублікував у пресі. Склалося так, що у 1963 р. з історичної комісії Академічного товариства «Зарево» вдалося заснувати журнал «Український історик», єдиним редактором якого був заснов-

ник – Любомир Винар. Наприкінці 1964 р. завдяки його зусиллям і підтримці О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Я.Пастернака було створено ініціативну групу Українського історичного товариства, в якому протягом понад 40 років існування співпрацювали майже всі українські історики на Заході, у т. ч. М.Антонович, І.Витанович, Т.Гунчак, О.Домбровський, І.Лисяк-Рудницький, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, О.Прицак, О.Субтельний, М.Чубатий та ін. Організаційній праці в УІТ та «Українському історичному» Л.Винар присвятив найбільшу частину свого життя. Ініціатор і натхненник, він був виконавчим (екзекутивним) і науковим секретарем, а від 1981 р. й по сьогодні очолює товариство. Діяльність УІТ (різноманітні видання та конференції), а також видання журналу «Український історик», в якому сьогодні співпрацюють учені різних генерацій з України та діаспори, і який протягом всього часу існування будувався на основі позапартійності, релігійної толерантності та науковості, стали неординарним явищем історичної науки.

Роль Л.Винара в діяльності УІТ заслуговує на окреме дослідження. Із наукових проектів УІТ (створення бібліографії історії України, підготовка біографічного словника українських істориків, історичного атласу України тощо, серед яких були й проекти безпосередньо ювіляра), на жаль, через об'єктивні перешкоди, пов'язані з умовами існування науки в діаспорі, удалося реалізувати лише частину, але варта уваги вже сама постановка проблеми. Зазначимо також, що під його керівництвом і за редакцією були створені й видавалися книжкові серії, УІТ було афілійоване з Американською історичною асоціацією, співпрацювало на форумі Американської та Канадської славистичних асоціацій, що уможливило активнішу співпрацю вчених на міжнародній арені й поширення знань щодо актуальних проблем історії України. Завдяки Л.Винареві УІТ брало участь і було організатором численних наукових конференцій і конгресів у США, Канаді, Європі, Україні, у т. ч. й у співпраці з іншими (українськими та неукраїнськими) науковими установами, а статті з «Українського історика» реферуються в кількох міжнародних реферативних журналах до сьогодні.

Від часу публікації першої книги, присвяченої дослідженню творчості відомого літературознавця Остапа Грицяя, що вийшла у 1950 р., Л.Винар став автором понад 1900 праць з історії українського середньовіччя, козацтва, історії культури, історії державності України ХХ ст., з української історіографії, бібліографії, біографістики, етнічних досліджень та допоміжних історичних дисциплін, надрукованих українською, англійською, німецькою, французькою та іншими мовами. До багатьох наукових проблем Любомир Винар звертався вперше, не намагаючись іти товраним шляхом. Українські «материкові» дослідники з об'єктивних причин змогли розпочати їх вивчення лише в 1990-х рр. Творчості Л.Винара притаманна глибока ерудиція, застосування широкого кола наукових методів, докладність опрацювання різноманітних наукових проблем, побудова досліджень на засадах глибокого аналізу джерел, «документальна метода» історичного дослідження. Висловлені ним уперше гіпотези знаходять підтвердження й розвиток у сучасних наукових працях, а органічне поєднання сильніших сторін основних наукових шкіл української історіографії в розумінні українського історичного процесу, за справедливим твердженням відомого історика В.Стеланька, уможливило об'єктивну оцінку ролі в ньому народу, еліти, особи, держави й геополітичного чинника.

Ювіляр зробив помітний внесок у дослідження ранньої історії козащини, постатей тієї доби (Івана Підкови, Максима Кривоноса, Дмитра Вишневецького, Андрія Войнаровського, Івоні Русина, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького та ін.), першим зробив періодизацію ранньої історії козацтва, дослідив історіографію початків козащини тощо. На особливу увагу заслуговує редагування й публікація Л.Винаром «Щоденника» Еріха Лясоти в англійському перекладі О.Субтельного.

Учений справедливо вважається засновником практичного та теоретичного грушевськознавства, він є автором кількох монографій, присвячених М.Грушевському, та засновником теоретично-методичної концепції грушевськознавства як наукової дисципліни. Термін «грушевськознавство» був уперше згаданий ним у другій половині 1960-х рр., а теоретичні засади грушевськознавства як міждисциплінарної галузі науки вперше були сформульовані у 1984 р. в статті «Думки з приводу п'ятдесяти років смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства» (пізніше розглядалися в наступній статті – «Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання)'). Але найповніше теорія грушевськознавства була обґрунтована в праці «Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток» (1998 р.) та в доповіді на V конгресі Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 2002 р.). Розглядаючи різні аспекти діяльності та творчості М.Грушевського, Л.Винар довів, що вона стала основою для формування державницького напрямку в історіографії. При цьому він запропонував термін «неонародництво», а також розкрив сутність генетичного пов'язання школи істориків М.Грушевського з державницькою школою⁴.

Значним є внесок вченого у вивчення української історіографії – як на персональному рівні (дослідження творчості О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Є.Онацького, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Л.Биковського, О.Барана та ін.), так і на рівні узагальнюючих теоретичних досліджень, що аналізували стан історичної, у т. ч. української зарубіжної, науки й шукали нових шляхів її розвитку. Відходячи в історіографічних дослідженнях від тези про потребу багаторічної перспективи для об'єктивного вивчення історичних та історіографічних явищ, він став одним із перших істориків Українського історичного товариства та його видання й жодна з його публікацій такого роду не мала заперечень сучасників чи критичних рецензій, а всі зі згадуваних подій чи їх інтерпретації підтверджуються іншими джерелами.

У різноманітних археографічних публікаціях ювіляр опублікував значну кількість джерел до історії України та історії української історичної науки (спогади, листування, різноманітні документи). Будучи редактором журналу, він постійно заохочував до написання спогадів сучасників істо-

ричних подій та видатних постатей української історії, а також одним із перших розпочав публікацію епістолярних матеріалів другої половини ХХ ст.

Власне, можна стверджувати, що науковий доробок ювіляра ще потребує докладного опрацювання, бо на аналітично-синтетичному рівні розглянуто лише його внесок у розвиток грушевськознавства⁵, історії козацтва⁶, частково – історіографії⁷ та історії України⁸. При цьому потребує вивчення його доробок з проблем історії ХХ століття, етнічних студій, персоналій тощо. Творчості Л.Винара притаманний широкий діапазон наукової проблематики, сміливість в обранні тем для дослідження, глибоке знання джерел та літератури, вдумливий аналіз, аргументація наукових гіпотез та обґрунтованість висновків.

Багато уваги ювіляр приділяє науковому редагуванню. Серед редагованих ним книг – серійні видання УІТ («Епістолярні джерела грушевськознавства», «Історичні джерела», «Грушевськаiana», «Історіографічні студії» тощо), численні монографії та джерельні збірки, перший «Історичний атлас України» (1980 р.) та інші видання. Намагаючись включити україніку в американську наукову бібліографічну систему, він підготував низку довідкових бібліографічних видань та серій, серед яких «Reference Sources in the Social Sciences» (1960 р.), «Encyclopedic Directory of Ethnic Organizations in the United States» (1975 р.), «Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals in the United States» (1976 р., з Анною Винар), «Guide to Ethnic Museums, Libraries, and Archives in the United States» (1978 р.), був редактором шести томів серії «Reference Sources in the Social Sciences» (видавництво «Libraries Unlimited»), певний час редагував відділ «Етнічні студії» у відомому щорічнику довідкової літератури «American Reference Books Annual», був автором численних англomовних рецензій з історії та етнічних студій, у т. ч. й на українознавчі видання.

Після відновлення в 1991 р. Української держави, Л.Винар значну увагу в науковій та організаційній діяльності приділяє Україні, де він знайшов багато послідовників серед молодих українських учених. Людина вражаючої енергії й працелюбності, він став ініціатором та одним із організаторів міжнародних конгресів українських істориків в Україні (Чернівці, 2000 р.; Кам'янець-Подільський, 2003 р.; Луцьк, 2006 р.). Очолювані ним організації стали співорганізаторами численних наукових конференцій, пов'язаних із різноманітними науковими проблемами, а також IV (Одеса, 1999 р.) і V (Чернівці, 2002 р.) конгресів Міжнародної асоціації українців.

Співпраця очолюваного Л.Винаром УІТ із такими відомими в Україні установами, як Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Національної академії наук України, Інститут історії України НАНУ (та з його «Українським історичним журналом»⁹), Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, Львівський національний університет ім. І.Франка, Національний університет «Острозька академія», Чернівецький національний університет та багатьма іншими сприяє виданню збірок джерел, мемуарів і листування відомих політичних і культурних діячів, праць визначних, але довгий час забутих в Україні істориків. Під керівництвом Л.Винара УІТ стало ініціатором проголошення 1966, 1984 та 1991 років роком Михайла Сергійовича Грушевського. Товариство є патроном музеїв М.Грушевського в Києві та Львові. При підтримці ювіляра та очолюваного ним УІТ і інших установ у Національному університеті «Острозька академія» було в 2002 р. створено Інститут дослідження української діаспори, а в жовтні 2006 р. відкрито першу в Україні та поза її межами кафедру історії української діаспори.

За заслуги в розвитку української науки у 1984 р. Любомир Винар був оголошений «Українцем року», президентом НТШ у Львові був нагороджений медаллю Михайла Грушевського (Львів, 1994 р.), Світовим конгресом українців – «Медаллю св. Володимира» (Торонто, 1993 р.), Міжнародним фондом М.Грушевського – «Дипломом за визначний внесок у справу повернення України М.Грушевського» (Київ, 1996 р.). Його було обрано почесним академіком Національного університету «Острозька академія» (1999 р.), почесним доктором Чернівецького національного університету (2002 р.), почесним професором Волинського державного університету (2006 р.), почесним доктором Національного університету «Острозька академія» (2006 р.).

Своє життя ювіляр присвятив українській історичній науці, працюючи без матеріального винагород, довгі роки – з вірою в постання незалежної України. В американських університетах він виховав кілька поколінь дослідників і завжди намагався включити українську тематику в американське наукове життя.

Бажаємо ювілярові довгих років творчої натхненої праці, що принесе користь рідній Україні, якій завжди належало його серце!

¹ Про Л.Винара див.: Любомир Р. Винар: історик, педагог, бібліограф / Ред. Олександр Домбровський. – Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто, 1982. – 71 с.; Баран О. Любомир Винар (3 нагоди 65-ліття) // Український історик. – 1997. – Т.34. – Ч.1-4. – С.11-32; Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1950-1997). – Л.; К.; Париж; Нью-Йорк, 1998; Жуковський А. Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 65-ліття історика) // Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик... – С.7-27; Жуковський А. Любомир Винар: Життя, діяльність і творчість (3 нагоди 50-ліття наукової діяльності) // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред.: М.Врайчевський, О.Домбровський, І.Гирич. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С.15-41; Домбровський О. Любомир Винар зблизка // Там само. – С.53-61; Подвижник української історичної науки. – Чернівці, 1999. – 78 с. та ін.

² Ідеться про табори для переміщених осіб, створені окупаційною владою США, Англії та Франції на території Німеччини й Австрії.

³ Про науковий доробок Л.Винара див.: Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1950-1997) / Ред. М.Романюк. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1998. – 350 с.

⁴ *Гурич І.* Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К., 1998 – С.122–123.

⁵ Див.: *Гурич І.* Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // *Український історик.* – Т.ХХХІ. – 1994. – Ч.1–4 (120–123). – С.102–109; *Його ж.* Засновник грушевськознавства // *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.18–22; *Його ж.* Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // *Винар Л.* Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток. – С.119–126; *Ковальський М., Атаманенко А.* Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (До 70-ліття Любомира Винара) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – Вип.10. – К., 2004. – С.30–41 та ін.

⁶ *Степанков В.* Проблеми козацтва та його боротьби за незалежність України у творчості Любомира Винара // *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці / *Ред. В.Степанков, упоряд. А.Атаманенко.* – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003. – С.15–80.

⁷ *Атаманенко А.* Сорок років служіння науці (Праці засновника і редактора «Українського історика» Любомира Винара про журнал) // *Винар Л.* «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003: Статті і матеріали / *Ред. А.Атаманенко.* – Нью-Йорк; Острог, 2003. – С.9–25.

⁸ *Сакада Л.* «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003. – С.261–267.

⁹ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смоля // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №5. – С.5.

С.Р.Лях (Запоріжжя)

ДО 60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА ГРИГОРОВИЧА ТУРЧЕНКА

Сучасна теорія історичного пізнання, остаточно позбувшись сумнівів щодо співвідношення об'єктивності й суб'єктивності в історіографії, впевнено стверджує, що значимою і цінною є лише та історія, яка написана небайдужим автором. Участь у сучасному громадському житті не заважає, а, навпаки, допомагає цьому процесу: дослідник розуміє історичні ситуації на підставі того досвіду, який він має в різних галузях суспільної практики, і чим ширша сфера особистого досвіду останнього, тим більше у нього шансів зрозуміти різні явища¹.

Підтвердженням цього важливого методологічного положення є творча біографія одного з відомих сучасних істориків України, професора Ф.Г.Турченка, 60-річчя якого нещодавно відзначили його учні й колеги.

Початком наукової біографії Федора Григоровича стало виконання дисертаційного дослідження в аспірантурі одного з найстаріших українських університетів – Харківського. У другій половині ХХ ст. там на ґрунті давніх інтелектуальних традицій в умовах новітніх політичних реалій сформувалася академічна історіографія, завдяки якій постало явище «харківської школи істориків». Що стосується досліджень новітньої історії, то провідні позиції тут займали авторитетні С.М.Королівський, І.К.Рибалка, В.М.Довгопол, О.О.Кучер, В.І.Астахов, І.Л.Шерман. Набрало силу і наступне покоління фахівців – Б.К.Мигаль, П.І.Гарчев, М.А.Литвиненко. Їм при всіх особистих відмінностях були притаманні спільні риси – підкреслена повага до професіоналізму, несприйняття скороспілості; беззаперечний пріоритет роботи з джерелами, переважно архівними; абсолютна бібліографічна обізнаність; стриманість у компліментах на адресу існуючого режиму; суворобережність в усьому, що виходить за межі об'єктивних даних; порядність у професійних стосунках. Академічна атмосфера рідного університету в поєднанні з потужною бібліотечною й архівною базою Харкова склали надійний фундамент для старту молодого науковця.

Тема кандидатської дисертації Ф.Г.Турченка була визначена у повній відповідності з традиціями історичного факультету ХДУ: «Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України у 20-ті роки». Такі теми харківська професура між собою називала «залізобетонними»: їхня легітимність мало залежала від того, який «культ» панував у СРСР на даний конкретний момент. Досліджувалися об'єктивні явища, а не способи вгадати зрадливу кон'юнктуру.

Поставивши своїм завданням визначити межі класів і соціальних груп та реконструювати їх динаміку в міському населенні у 20-ті рр., Федір Григорович наголосив на необхідності подолання недоліків попередньої радянської історіографії, зокрема схематизму в поглядах на хід і перспективи змін у соціально-класовій структурі суспільства². Ознайомлення зі статистикою 20-х років показало, що вона не може повністю задовольнити дослідника, бо не дає готової відповіді на низку важливих питань: розподіл на соціальні групи в ній постає нечітко, а класи й основні суспільні верстви виявляються або розчиненими у більш широкі спільноти, або штучно розірваними. Тому автор розробив власну методіку визначення меж між класами та основними соціальними групами міського населення на основі перерахунку даних статистики. Як наслідок – рідкісний випадок: в авторефераті вміщено таблицю, яка показує результати проведених обчислень.

Зауважимо, що кандидатська дисертація Ф.Г.Турченка була подана до захисту у тому ж році, коли вийшла друком колективна праця московських істориків «Изменения социальной структуры советского общества. Октябрь 1917–1920»³. Не позбавлена компромісів із пануючою тоді компартійною ідеологією ця монографія все ж символізувала появу нового явища в радянській історіографії: схильність вживати ідеологеми без надриву, без запопадливого бажання догодити диригентам від ідеології й прагнення аргументувати їх статистичними даними, а не нанизуванням висловлювань вождів. Цей стиль можна назвати об'єктивістським. У ньому вгадуються ознаки поступової лібералізації радянської історіографії. У руслі цієї течії сформувалися такі потужні фігури фактографічного напрямку в останній, як І.Я.Трифонов, В.З.Дробіжев, В.П.Данилов, В.М.Селунська⁴. Дослі-

дження змін соціальної структури суспільства «перехідного» періоду – це була одна з небагатьох ніш, у яких можна було залишатися справжнім дослідником. Завдяки своїй віддаленості від подієвої історії та очевидній складності соціальної структури суспільства міжвоєнного періоду така тематика залишалася відносно нейтральною щодо ідеології. Щоб зрозуміти, наскільки оперативний підхід «свіжих вітрів перемін», що завіяли зі столичних інститутів, було перехоплено аспірантом Ф.П.Турченком, слід врахувати: аналогічне видання в Україні – колективна монографія «Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937»⁵ – з'явилося лише 1987 р., причому вагомою її частиною стали розділи, написані Федором Григоровичем особисто та у співавторстві з І.К.Рибалкою.

Серед питань, якими цікавився аспірант Ф.Г.Турченко, – зміни в співвідношенні класових сил; вага окремих соціальних груп у суспільстві – робітничого класу, власників й інтелігенції. Робітничому розглядається не середньостатистично, не як моноліт; у його складі розрізняється ядро кадрових робітників і, що цікаво, периферійні групи пролетарів на стадії формування. Спеціально розглянуто дрібнобуржуазні та буржуазні верстви у складі міст України; виділено таку групу, як непмани. Рівноправною складовою соціальної структури називається інтелігенція (хоча й поставлена на третє місце).

Поряд із загальноприйнятими положеннями, обов'язковими в історичному дискурсі брежневських часів (зростання чисельності та питомої ваги робітничого класу, «витіснення» буржуазії), Федір Григорович запропонував і оригінальні спостереження: з 1926 р. на фоні динамічного зростання робітничого класу його структура ускладнюється; до 50% останнього становлять вихідці з «непролетарських» шарів – селян, ремісників, кустарів, службовців й ін., причому у таких галузях, як вугільна, металургійна, важке машинобудування, питома вага цих елементів була ще більшою.

Серед наступних численних публікацій Ф.Г.Турченка кілька праць мають особливу вагу. В них найбільш системно і ґрунтовно викладені положення, які будуть розвинуті, деталізовані у десятках інших студій. Тут акумульовано найбільшу частку дослідницької праці: при їх підготовці перелопачувалися гори архівних матеріалів, думка зосереджувалася на виробленні концепції, деталі обговорювалися в інтенсивних консультаціях із провідними фахівцями та у приватних бесідах із колегами. Нарешті, вони вимагали виснажливого спілкування з редакторами видавництва, чимось схожого на бойові польові дії, коли йде боротьба за кожне слово, бо редактор за режимних часів, як сапер, помилявся тільки один раз. Та й тепер у столичних і деяких інших видавництвах зберігаються традиції прискіпливого редагування, а саме в них видано головні праці Федора Григоровича – у «Вищій школі», «Науковій думці», УРЕ, «Генезі». У цей вирішальний період свого становлення як дослідника Ф.Г.Турченко тісно спілкується та співробітничав з такими провідними фахівцями в галузі новітньої історії України, як П.І.Гарчев, І.Ф.Курас, С.В.Кульчицький, Р.Д.Лях, П.П.Панченко, Ю.І.Терещенко, В.Ф.Верстюк, О.Й.Щусь, І.В.Хміль, В.В.Калініченко, О.П.Реєнт.

Знаковими стали спільна з професором І.К.Рибалкою стаття «Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції»⁶, а також участь у написанні колективної монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937». Аналізуючи відповідну структуру населення України напередодні революції 1917 р., І.К.Рибалка й Ф.Г.Турченко до лєнінського положення про структуру суспільства як типово капіталістичного додали уточнення: картина ускладнювалася наявністю верств докапіталістичного типу – класів-станів селян та поміщиків. Оскільки дані дореволюційної статистики виявилися непридатними для відтворення соціально-класової структури суспільства в адекватному вигляді, автори поставили завдання реконструювати її – нехай і з приблизним рівнем достовірності. Обробивши за оригінальною методикою й звівши воедино розрізнені та різнопланові дані (абсолютні й відносні, вибіркові та суцільні, повні й неповні з різною мірою точності), вони заповнили прогалини й запропонували цілісну версію, подавши її у підсумковій таблиці «Соціально-класова структура населення України в 1917 р.», в якій показано кількісний склад, процентне співвідношення та розподіл по основних сферах занять класів і соціальних груп у місті й на селі, а також виведено інтегровані показники. Було виділено такі класи та соціальні групи: пролетаріат, напівпролетаріат, дрібна буржуазія, дрібні капіталісти, середня і велика буржуазія, поміщики, інтелігенція й службовці⁷.

Отримані результати дали підстави для оригінальних інтерпретацій. Зокрема виявилось, що в цілому на українських землях у складі Російської імперії робітничий клас (міський та сільський разом) становив 20,8%, а різні верстви буржуазії – 15,5% населення. Специфікою України було те, що тут частка пролетарських і напівпролетарських верств була меншою, ніж у цілому в європейській частині Росії; вищим був процент дрібнобуржуазного населення й нижчого – частка дрібних капіталістів.

Подальшу динаміку соціальної структури населення простежено з таким же рівнем прискіпливості. Зокрема в процесі ліквідації класу поміщиків прокреслювалися такі нюанси, як етапи позбавлення останніх їх земельної власності, регіональні особливості цього процесу. Наприклад, зазначається: «У найбільш густозаселених районах півдня України на кінець 1920 р. поміщики були експропрійовані. У порівняно малозаселеному Херсонському повіті, особливо в його правобережній частині, де селяни мали відносно високі наділи, деякі землі аж до 1921 р. залишалися в руках поміщиків»⁸. До загальновідомого положення про осереднячування селянства у ході аграрної революції додано низку уточнень: становище селян у комунах та колгоспах, селянського населення в містах тощо. При цьому враховувалася специфіка окремих регіонів: підрахунки велися окремо по Лівобережжю, Правобережжю, Степу й Поліссю. Виявлені закономірності виражалися в абсолютних показниках, та лише після їх підсумування зазначалося про становище в УСРР у цілому. Це дало підставу для уточнення: «Процес осереднячування в Україні в роки громадянської війни відбувався менш інтенсивно, ніж в РСФРР, і розтягнувся на більш тривалий період»⁹.

Що стосується «ліквідації класу буржуазії», то тут головну увагу приділено процедурам експропріації й одержавлення засобів виробництва та її господарської інфраструктури (фінансів, банків, торговельної мережі).

В еволюції суспільних позицій робітничого класу відзначаються суперечливі тенденції: при загальному скороченні його протягом 1917–1920 рр. спостерігалось збереження і навіть деяке збільшення чисельності залізничників; різко скоротилася кількість сільськогосподарських робітників. Декласація пролетаріату, відрив частини робітників від виробництва не могли не позначитися на громадсько-політичних потенціях цієї соціальної верстви. Взагалі зменшилася чисельність міського населення, спостерігався перехід частини його до сільськогосподарських занять.

На фоні еволюціонування соціального становища інтелігенції виокремилася соціальна група службовців, яка характеризувалася не без іронії. Віддаючи належне факту висуванства як домінуючого резерву поповнення їх у пореволюційні часи, автори не можуть відмовити собі в задоволенні нагадати, що підготовка висуванців «із робітників» та «із селян» обмежувалася всього лише короткотерміновими радпартшколами, строк навчання в яких дорівнював від трьох місяців до трьох днів. Торкаючись питання про подальшу долю експропрійованих поміщиків, дослідники (знов же не без натяку) зазначають, що ті з них, які мали спеціальну військову підготовку, часто переходили на службу до Червоної армії, а з решти багато хто подався в радпрацівники. Називаючи чисельність службовців у радянському державному апараті УСРР на початку 20-х рр. у 150 тис. осіб, автори підкреслили, що це були здебільшого діловоди, статистики, друкарки, секретарі, рахівники: «Ця величезна армія допоміжних працівників все ще складалася з різномірних соціальних елементів. Тут було немало дореволюційних чиновників, недоучених студентів, колишніх капіталістів і поміщиків»¹⁰.

Деякі з важливих положень І.К.Рибалки й Ф.Г.Турченка, насправді, були повторенням тих серйозних та глибоких досліджень, здійснених у першій половині 1920-х рр. статистичними, плановими, земельними органами республіки (які потім були старанно розгублені на поворотах сталінських стрибків у соціалізм). Це відзначали і самі автори. Проте слід враховувати, що в умовах панування ідеології неосталінізму винесення на широкий загальний тверезої думки, об'єктивної інформації, складної конструкції, котра хоч якось відхилялася б від офіційно встановлених, вимагало неабияких інтелектуальних зусиль. Особливо, коли це стосувалося періоду перебування при владі РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Виокремлення таких об'єктів дослідження, як інтелігенція, кустарі, кооперовані одноосібники, непмани, навіть селяни вже було нестандартно. Це являло собою анахронізм для режиму, котрий бачив суспільство як безкласове, консолідоване в один «радянський народ». У цих умовах дослідження «дрібнобуржуазних», «маргінальних», «перехідних», «порубіжних» верств, шарів та прошарків не обіцяло дивідендів.

Праці Федора Григоровича з часом здобули визнання в академічних колах. Свідченням цього зокрема було запрошення його до створення енциклопедії «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987) – масштабного та відповідального проекту, здійсненого головною редакцією Української радянської енциклопедії. У цьому виданні було вміщено розроблені Ф.Г.Турченком розділи «Дрібна буржуазія», «Поміщики», «Селянство», «Сільський пролетаріат», «Хлібна монополія».

Своєрідним підсумком можливостей методу соціологічного аналізу стали монографія й докторська дисертація Федора Григоровича¹¹. Предметом дослідження в них була ліквідація класу поміщиків і буржуазії в ході революційних подій 1917–1920 рр. Щоб належним чином оцінити вагу публікацій Ф.Г.Турченка 1980-х рр., слід врахувати, що тоді у літературі панував спрощений погляд на природу, склад та суспільні позиції поміщиків і буржуазії. Здебільшого останніх називали не інакше, як експлуаторами. Вони поставали як персоналізовані соціальні сутності, тобто як консолідована постать, обов'язково наділена всіма найгіршими людськими якостями, котрі тільки можна уявити. (Ліше окремі дослідники у Москві й Ленінграді дозволяли собі більш оригінальну інтерпретацію з цього приводу). Зокрема всі групи великих землевласників розглядалися як єдиний соціально-економічний тип, а потім це поняття використовувалося як синонім слова «поміщик». Насправді ж, наполягав Федір Григорович, ототожнювати ці неоднакові за змістом поняття можна тільки умовно, з обмовками. Для уточнення внутрікласової структури «експлуаторських класів» Ф.Г.Турченко поряд із поняттями «поміщики» та «буржуазія» ввів поняття «дрібні капіталісти», «велика буржуазія» і «середня буржуазія». Одночасно він наголошував, що в умовах царської Росії межі між суміжними соціальними групами були непевними й рухомими¹². Наповнивши цю ускладнену модель масивом даних статистичного аналізу, додавши нарис про хаос політичної боротьби, Федір Григорович довів потребу по-новому розробити тему революції та громадянської війни, бо звична схема «народ – партія – знищення експлуатації» виявилася занадто примітивною.

Не задовольняючись «усередненими» даними, він розділив групу «великих землевласників», яка фігурувала у дореволюційній статистиці, на помісне дворянство, обуржуазнених дворян-землевласників і великих землевласників недворянського походження. Дослідник виявив неабияку винахідливість, виділяючи серед різних груп землевласників, зафіксованих переписом 1905 р., саме поміщицькі господарства – відповідно до цілої низки ознак специфікації. Серед дворян-землевласників спеціальну увагу приділено особливій підгрупі – великим дворянам-латифундистам (в Україні їм належало 20% земельного фонду). Більшість із них розміщувалася на Правобережжі й Півдні України. Вони були переважно неукраїнцями – великоросами, поляками та німцями.

Ф.Г.Турченко уважно вивчив національний склад соціальної верхівки «дев'яти українських губерній». Він заперечив тезу про відсутність поміщиків і буржуазії у складі української нації. Зокрема дослідник встановив, що українці становили 42,3% так званого повітового, головним чином, помісного дворянства. В основному це були нащадки козацької старшини, які отримали дворянський

статус у XVIII ст. Вчений констатував також присутність українців серед промисловців, назвав їх імена, відзначив, що нерідко вони були «пов'язані з українським національним рухом»¹³. Загальний підсумок його такий: «Таким чином, у багатонаціональних за своїм складом експлуаторських класах на Україні представники української нації переважали»¹⁴. Причому особливо помітною була вага їх серед групи дрібних капіталістів як на селі, так й у містах.

Характеризуючи економічні позиції буржуазії, Федір Григорович показав відмінності в участі її різних національних та соціальних груп в історичній долі України, а значить, й у революційних подіях, які наближалися. Нарешті, він поставив питання про місце останньої на історичному ландшафті Російської імперії. Вже тоді, коли горбачовська перебудова тільки починалася, Ф.Г.Турченко в своїй монографії недвозначно зробив такий висновок: «Розвиток економіки України гальмувався внаслідок хижацької грабіжницької політики царизму. Незважаючи на досить високий рівень розвитку низки провідних галузей економіки, господарська структура України мала аграрний характер, переважний розвиток на шкоду переробній отримала добувна промисловість, в однокому, зерновому і буряковому напрямі розвивалося її сільське господарство. Неприятливою для розвитку народного господарства України була тарифна, залізнична і митна політика царизму. В інтересах загальноімперських потреб, головним чином, для сплати процентів по зовнішніх позиках, з України вилучалася непропорційно велика частка її активного зовнішньоторговельного балансу... Для капіталістів російської, польської, єврейської і інших національностей Україна залишалася не більш ніж господарським районом, вигідною сферою задіяння капіталу»¹⁵.

Поряд із традиційним для історіографічного почерку Федора Григоровича соціологічним аналізом у його докторській дисертації знайшлося місце для сюжетів стосовно політичної боротьби – переважно у вигляді аналізу програм та відстежування парламентської тактики основних політичних сил. В умовах безроздільного панування компартійної цензури під прикриттям стандартної для тих років риторики автор фактично легітимізував повернення в історію небільшовицьких сил, які активно діяли у період революції. Поряд із І.К.Рибалкою й І.Ф.Курасом Ф.Г.Турченко був серед тих небагатьох, хто наважувався торкнутися дратівливої теми «українського буржуазного націоналізму». Більшовицькі сили в нього вміщено у фоновій площині. Вони позначені схематично, без особливої деталізації, переважно у вигляді констатації. Більше уваги приділено розповіді про конкретні дії селян і робітників по захопленню контролю над засобами виробництва. Але абсолютно домінують сюжети про політичні акції «ворожого» (щодо більшовиків) табору – різного роду партій, груп, формувань, блоків, урядів «реакційних» та «буржуазно-націоналістичних» сил. Дослідником проаналізовано розстановку політичних сил в Україні як до, так і після Лютневої революції. При цьому особливу увагу приділено реконструкції структури й позицій українських національних партій (права, переважно консервативної складової останніх; демократична група їх відповідно до обраного предмету дослідження не виведена з тіні). Розглянуто та проаналізовано також платформи і законопроекти в аграрному питанні всіх без винятку політичних сил на різних етапах боротьби.

Можливо, не всі знають, що працюючи над темою «Ліквідація експлуаторських класів», Ф.Г.Турченко ще більше, ніж їх знищенням, цікавився самими цими класами. Суб'єктивно Федір Григорович не задовольнявся перспективою у черговий раз прославити «пролетарську революцію». Для нього це було скоріше осягнення трагедії, яка дістала спрощену назву «соціалістичної революції». Дослідник прагнув зрозуміти масштаб зіткнення суспільних сил, могутність перевороту, вигини класового егоїзму, трагічну неможливість їх примирення, приреченість на взаємне виснаження. Чималий обсяг монографії зайняла констатуюча частина – окреслення параметрів тих «експлуаторських класів», які були списані історією, але в дисертацію ввійшла лише невелика частка його думок та вражень. Недаремно ж він повторював: у наші публікації входить лише десята частина зібраного нами матеріалу. Вчений пройнявся тим, що нині на мові методології історії називають «симпатією» до об'єкта вивчення¹⁶. В ході дослідження науковець поринув у специфічний світ промисловців, землевласників, фінансистів, підприємців, інтелектуалів. Цей останній мав безмежне число вимірів: джерела доходу, власність і капітали, сімейні справи, взаємини з найманими працівниками, привілеї й амбіції, генеалогічні лінії, ілюзії та забобони, світогляд, спосіб життя, ставлення до України й українського питання, національні почуття, рідна мова, рівень освіти, політико-партійні уподобання. Розробляючи тему, Ф.Г.Турченко занурився у фонди «спецхранів», перерахував «усіх затаврованих клеймом» контрреволюціонера і буржуазного націоналіста діячів – Д.Дорошенка, С.Чикаленка, С.Єфремова, І.Мазепу, О.Лотоцького, В.Липинського, М.Міхновського, Б.Мартоша, П.Христюка та багатьох інших. Зробив він це за 10 років до того, як усі історики отримали доступ до даної літератури, вивчивши матеріали особистого походження в архівах і рукописних фондах бібліотек – листування, щоденників, політичних програм.

Поступово у науковця визрів проект реабілітації доброго імені вагомої частини суспільства, відтворення цілого пласта вітчизняної історії й культури, збагачення палітри бачення суспільно-політичної думки за рахунок повернення до нормального розгляду цілих течій – національно-ліберальної, ліберально-демократичної, консервативної, націонал-комуністичної. Коли суспільство прокинулося і відчувало готовність до сприйняття всієї цієї складної інформації, до заповнення «білих плям» у свідомості, Федір Григорович виявився одним із найкомпетентніших, хто міг задовольнити цей інтерес.

В 1990-х рр. головною темою своїх досліджень Ф.Г.Турченко обрав події Української революції 1917–1920 рр. та процеси національно-визвольної боротьби. Саме на цьому історичному полі він реалізував набутий досвід поєднання соціологічного й політологічного пізнання. Зокрема вчений організував авторський колектив посібника для студентів «Українські національні партії (кінець XIX ст. – 1971 р.)»¹⁷, який повністю ґрунтується на першоджерелах, здобутих в архівах, періодиці,

мемуаристиці. Тоді історики вперше відкрили для себе «Літературно-науковий вісник», газету «Рада», «Самостійну Україну» Міхновського, задовго до опублікування програм українських національних партій ознайомилися з їхніми платформами.

У 1991 р. з ініціативи Федора Григоровича на базі Запорізького університету було проведено першу всеукраїнську конференцію «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму». Ідея була настільки на часі, що отримала активну підтримку колег з усіх наукових центрів України.

Організуючою формою колективних зусиль істориків Запорізького університету стало виконання держбюджетної комплексної теми «Модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст.», яка виконується впродовж останніх років. Одним із вагомих її результатів стало видання колективної монографії «Українська революція: (Проблеми, пошуки, узагальнення)»¹⁸. В ній Федір Григорович на новому рівні дав глибокий політологічний аналіз поведінки головних учасників подій у межах Української революції. Грунтовності його оцінок та висновкам надає наголос на її європейському контексті: «Українська революція – не перша на європейському континенті національна революція, і вона, маючи специфічне історико-національне забарвлення, вирішувала комплекс подібних з революціями в інших країнах завдань... У 1917–1920 роках незалежність вибороли поляки, чехи і словаки, фінни, естонці, латиші, литовці та інші народи Європи. Якимись корінними радикальними особливостями українці від них не відрізнялися»¹⁹. Саме на цій платформі оцінюється історичний спір автономістів-федералістів і самостійників, розглядається співвідношення соціального й національного компонентів у революції. Одна з провідних думок – заперечення об'єктивної соціально-економічної обумовленості соціалістичної революції в Україні: війна та царський режим створили господарську кризу, але це не була системна криза капіталістичного способу виробництва. Вирішальне значення у долі України відіграли не формаційні процеси, а збройна агресія більшовизованих сил Росії.

На цій же парадигмальній основі виконано й монографію «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція». У вступі спеціально зазначено: «Дослідження передбачає узгоджене застосування національної і соціальної парадигм»²⁰.

Реалізуючи нагромаджені факти та науковий досвід через написання статей, підручників, консультування й редагування, Ф.Г.Турченко почав працювати над індивідуальним проектом. Темою його спеціальних зацікавлень стала доля одного з лідерів українського національного руху М.І.Міхновського²¹. Складається враження, що вирішальним аргументом при виборі теми стали навіть не близькість поглядів чи усвідомлення історичної ваги постаті апостола українського самостійництва (хоч це і відповідає дійсності), а перш за все загадка, яка оточує цю непересічну постать. Один із «королів лицарів абсурду» (О.Теліга), Микола Іванович виділявся з маси обивателів та з лав політиків аристократизмом духу. Він не боявся протиставити себе загалу, не вагаючись виступав проти поширених інстинктів більшості, забобонів, звичних схем. Він існував в іншому часовому вимірі, ніж тодішнє українське «освічене суспільство», загрузле у болоті народницької ідеології. Невизнаний лідер, не зрозумілий до кінця сучасникам, а тим більше – наступними поколіннями, занадто аристократичний для доби масових рухів, М.І.Міхновський стояв особно. Відповідно матеріали до його біографії виявилися розпороченими, погано збереженими, не прокоментованими й не репрезентованими так, як це було зроблено відносно інших політичних фігур їхніми епігонами. Микола Іванович, на відміну від багатьох інших активних учасників української національно-визвольної боротьби, не залишив автобіографії, спогадів чи щоденника. Про нього писали інші, переважно його опоненти. Постать М.І.Міхновського залишається багато в чому загадковою «річчю у собі», скупо освітленою джерелами, зате щедро посипано попелом зневаги. Постать контроверсійна, дискусійна, досі супроводжувана протилежними оцінками – від екзальтовано-апологетичних до вкрай негативних. Розгадати цю загадку, виправити історичну несправедливість, розбити змову мовчання – такою була відповідь історика на виклик традиції.

Монографія «Микола Міхновський: Життя і Слово» – це біографія не однієї людини, а всього українства доби революційної боротьби. В розповідь про цього історичного діяча Ф.Г.Турченко вклав усі свої знання про українські національно-визвольні змагання новітньої доби. Герой праці постає не сам по собі, а в інтелектуальній опозиції до всіх інших їх сучасників – друзів та соратників, опонентів, недругів, натовпу. Монографію насичено вдумливим розбором і порівнянням різних ідеологічних концепцій та партійних платформ, зіставленням свідчень сучасників, аналізом історіографічних схем. Часом здається, що біографія Миколи Івановича – це лише привід до розкриття широкої панорами українського націотворення, а особливо генези самостійницької течії.

З іншого боку, проект життєпису М.І.Міхновського – це новий історіографічний досвід для Федора Григоровича: історик занурився у світ психоісторії. Він енергійно розв'язав завдання, які раніше рідко доводилося ставити: виявлення рис характеру героя, висвітлення подробиць родинного життя, тлумачення рядків із листів чи висловлювань, розплутування загадок міжособистісних стосунків, спроби розгадати мотиви тих чи інших вчинків, пильна увага до кожної репліки, заяви.

Є підстави стверджувати, що робота над життєписом Миколи Івановича визначила й певні філософські зрушення в позиціях автора, принаймні рельєфніше виділила те, що було присутнім раніше. Ф.Г.Турченко у своїй новій монографії усвідомлює національну боротьбу не як жорстко детермінований процес, а як вихід «за межі можливого». Він відкрив (скоріше для читачів, ніж для самого себе) ту істину, що ірраціональні мотиви в діяльності учасників історичного процесу – «сила волі і духа», за Франком, – є реальністю, з якою необхідно рахуватися. Не випадково історик спеціально виділяє такий зворот у «Самостійній Україні» Міхновського: гасло незалежної соборної Ук-

раїні самостійники висувують «навпаки логіці подій». Тут й у багатьох інших місцях Федір Григорович докладно аналізує «ірраціональні моменти в світогляді Міхновського». У цілому ж повороти його особистої долі виводять дослідника на розмірковування про «незабгненні шляхи історії»²².

Глибока та послідовна філософська концепція охоплює всю книгу. Автор наголошує, що ґрунтом традиційної народницької ідеології, проти якої підняв бунт Микола Іванович, був філософський позитивізм. Ф.Г.Турченко показав, як останній порвав із позитивістською філософсько-соціологічною традицією і знайшов опору у модерністських концепціях. Автор оцінив обґрунтування Юліаном Бачинським самостійницької перспективи України як «суто позитивістське, характерне для суспільства ХІХ століття розуміння суспільного розвитку». Суть його наступна: самостійність очікувалась як неминучий результат розвитку продуктивних сил в умовах капіталізму. М.І.Міхновський, підкреслює Федір Григорович, його відкидає й прагне знайти інші, з його погляду, надійніші філософські підстави для визначення майбутнього України. У нього ідея самостійності виводиться з вольового імпульсу, зі здорових інстинктів нації, прагнення до незалежності, поривів нового покоління інтелігенції²³.

Подібні філософські екскурси не залишилися формально-логічними вкрапленнями в конкретний авторський дискурс. Вони реально міняють напрям міркувань вченого: Ф.Г.Турченко приділяє чималу увагу розбору міжособистісних відносин, але у його книзі зіткнення характерів та самолюбств, непорозуміння, підозри, інтриги постають не як щось дріб'язкове і випадкове – за цим теж (а не тільки за раціональними конструкціями) проступає сенс логіки історичного розвитку. Оскільки не тільки об'єктивні закономірності визначають хід історії, оскільки воля, енергія дії теж матеріалізуються відповідно до модерністського розуміння історичного процесу, – дослідник не оминає суб'єктивних моментів. Навпаки, Федір Григорович як рівноправні розглядає ті події й ситуації, де на поверхню виходять емоції, фраза, поза, епатаж, провокаційна поведінка.

У 1990-х рр. коло творчих зв'язків Ф.Г.Турченка розширюється. До нього входять Я.Р.Дашкевич, Я.Й.Грицак, Б.І.Андрусиниш, Р.М.Шуст, Ю.І.Шаповал, В.І.Сергійчук, О.П.Реєнт, О.А.Удод, І.Б.Грич.

Окремої розповіді заслуговує діяльність Ф.Г.Турченка зі створення Інституту українського козацтва при Запорізькому університеті та керівництво авторським колективом видання «Українське козацтво: Мала енциклопедія»²⁴. Завдяки авторитету й організаторській енергії Федора Григоровича до її створення були залучені відомі вчені – Г.К.Швидько, Ю.А.Мицик, В.А.Чабаненко, В.В.Кравченко, М.Г.Крикун, В.О.Пірко, Т.В.Чухліб, В.В.Пришляк, В.В.Задунайський та ін. Концепція енциклопедії завдяки керівництву Ф.Г.Турченка набула повноти і ввбрала сюжети для продовження історичної традиції козацтва у новітню добу. Для Енциклопедії науковець особисто написав статті «Феномен українського козацтва», «Болбочан Петро», «Запорізький корпус», «Капіт Василь», «Кульчицький Юрій», «Натіїв Зураб», «Оглоблин Олександр», «Омелянович-Павленко Іван», «Полтавець-Остриця Іван», «Тютюнник Юрій», «Українські козацькі полки 1812–15», «Чайковський Міхал» й ін.

Федір Григорович показав себе різноплановим дослідником із широким діапазоном осягнення та осмислення історії. В ранніх його працях домінував аналіз знеособлених процесів. У період роботи над докторською дисертацією в його твори і тексти активно включається компонент подієвої політичної історії. Зміст написаних Ф.Г.Турченком підручників²⁵ далеко виходить за межі шкільної освіти, й вони стають фактом історіографії, зразком аналітичної історії, нарешті, життєпис М.І.Міхновського перекидає містки в царину біопсихології.

При всій тематичній різноплановості твори Ф.Г.Турченка поєднані спільними рисами: системністю мислення та відстоюванням права людини на вільну діяльність. У дилемі «система vs особистість» учений завжди на боці тих, хто пливе проти течії. Він із тими, хто робить історію, і викриває імітаторів від історії. Жодна з його праць не створена заради хизування вченістю, як збірка «матеріалу» чи «фактів». Усі його твори цілеспрямовані, а тому повчальні.

¹ Про А. Дванадцять уроков по истории. – Москва, 2000. – С.163.

² Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения Советской Украины в 20-е гг.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Х., 1976. – С.7,12.

³ Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917 – 1920 гг. – Москва, 1976.

⁴ Див.: Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – Москва, 1977; Его же. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – Москва, 1979; Селунская В.М. Социальная структура советского общества: история и современность. – Москва, 1987; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – Москва, 1975.

⁵ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. (1917–1937). – К., 1987.

⁶ Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 20–34; Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Начало формирования социально-классовой структуры социалистического общества (1917–1920) // Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937). – К., 1987. – С. 27–72; Турченко Ф.Г. Мелкобуржуазные слои в социально-классовой структуре городского населения Украины (1921 г. – середина 30-х годов) // Очерки развития социально-классовой структуры УССР. – С.201–209.

⁷ Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937). – С.36.

⁸ Там же. – С.58.

⁹ Там же. – С.51.

¹⁰ Там же. – С.70–71.

¹¹ Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одесса, 1987; Турченко Ф.Г. Ликвидация эксплуататорских классов на Украине в годы социалистической революции и гражданской войны: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. – К., 1988.

- ¹² Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – С.17.
- ¹³ Там же. – С.21.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же. – С.33–34.
- ¹⁶ Про А. Указ. соч. – С.165.
- ¹⁷ Українські національні партії (кінець XIX ст. – 1971 р.). – Запоріжжя, 1991.
- ¹⁸ Українська революція: (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998.
- ¹⁹ Там само. – С. 14,19.
- ²⁰ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003. – С. 10.
- ²¹ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
- ²² Там само. – С.139.
- ²³ Там само. – С.110.
- ²⁴ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя. – Вид. 1-е, 2002; вид. 2-е. – 2006.
- ²⁵ Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1917–1945 рр.). – Ч. I: Підручник для 10 класу. – К., 1994; вид. 2-е. – 1998; вид. 3-е. – 2001; Турченко Ф.Г., Тимченко С.М., Панченко П.П. Новітня історія України (1945–1995 рр.). – Ч. II: Підручник для 11 класу. – К., 1995; вид. 2-е. – 1998; вид. 3-е – 2005; вид. 4-е – 2006.

Г.І.Костаков (Харків)

VII БАГАЛІЇВСЬКІ ЧИТАННЯ

Традиція проведення щорічних Багаліївських читань народилася у Харківському гуманітарно-університеті «Народна українська академія» (НУА) ще в 1998 р. Основним завданням їх є збір та вивчення, переосмислення й популяризація наукової спадщини видатного українського історика, педагога і просвітителя, академіка Д.І.Багалія, а також обмін думками щодо подальшого дослідження історії та культури Слобожанщини. Дмитро Іванович – випускник Київського університету й учень В.Б.Антоновича. З 1882 р. життя та діяльність останнього пов'язані з Харківським університетом, де він викладав понад 50 років. Тут Д.І.Багалій захистив магістерську, а потім і докторську дисертації, написав понад 500 праць, у тому числі «Історію Слобідської України», «Історію м. Харкова за 250 років його існування» (в співавторстві з Д.П.Міллером), «Спробу історії Харківського університету», «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода», «Українську історіографію» й ін. Багато сил і часу він віддавав справі освіти народу, працюючи у Харківському історико-філологічному товаристві, членом правління Харківської громадської бібліотеки (нині ДНБ ім. В.Короленка) (1889–1906), головою видавничого комітету Харківського товариства письменності (1891–1904).

Ідучи назустріч 150-річчю від дня народження вченого, Науково-дослідний центр української культури ім. Д.І.Багалія НУА 7 листопада 2006 р. провів чергові сьомі читання на тему «Д.І.Багалій про стан та шляхи розвитку української культури». В них взяли участь історики, філософи, культурологи, соціологи, політологи, спеціалісти з педагогіки вищих навчальних закладів Харкова, працівники музеїв, архівів і бібліотек.

Читання відкрила ректор НУА, д-р іст. наук, проф. *В.І.Астахова*. У своїй промові вона наголосила, що організований в академії науковий форум відіграє важливу роль в об'єднанні зусиль багалієзнавців та українознавців у дослідженні генезису української культури, відзначила зростання кількості учасників читань: цього року було заявлено понад 50 доповідей і повідомлень. З вітаннями також виступили начальник Головного управління освіти й науки Харківської обласної державної адміністрації *В.Е.Луцяк* та правнучка видатного історика *О.Ю.Багалій*.

Великий інтерес викликала презентація IV тому вибраних праць Дмитра Івановича, опублікованого Народною українською академією, що містить другу частину монографії «Спроба історії Харківського університету». У праці на великому документальному матеріалі всебічно охарактеризовано організаційну, навчальну, наукову і виховну діяльність провідного навчального закладу, його професорсько-викладацький корпус й студентство, показано вплив університету на розвиток міста і зв'язок його викладачів з місцевою громадою, розкрито генезис початкової та середньої освіти в Харківському навчальному окрузі у період з 1815 до 1835 р.

Жвава дискусія розгорнулася стосовно методологічних переконань Дмитра Івановича, його внеску в розвиток історичної культури, особливостей творчого пошуку. У доповіді д-ра філос. наук, проф. НУА *В.Ф.Сухіної* «Філософські переконання Д.І.Багалія» і в повідомленні докторанта Інституту української археографії й джерелознавства ім. М.С.Грушевського *О.М.Богдашиної* «До характеристики методології історії Д.І.Багалія» наголошувалося, що у творчості вченого в радянський період був помітний дрейф від позитивізму до марксизму, тенденція відходу від культурно-географічних засад та наближення до історії соціології. Разом з тим відзначалося, що радянська методологія історичної науки більше оголошувала себе марксистською, ніж насправді була такою за змістом. Дмитро Іванович створював нову наукову школу історичної культури. Вона була піддана критиці як напрям «аналітичного документалізму» і «псевдомарксизму» в 1930-ті рр.

Д-р іст. наук, проф. Народної української академії *Г.І.Костаков* підкреслив, що безперечний внесок Д.І.Багалія у розвиток історичної культури полягає в правильному визначенні предмету дослідження, суті історизму мислення, виявленні результативного вектора різних наукових позицій, специфіки творчого пошуку. Він не задовольнявся приблизними відомостями, сумнівним переказам із третіх рук, а прагнув їх уточнити, дістатися до першоджерел, архівного матеріалу, з'ясувати дум-

ки попередників, дізнатися, на чому вони ґрунтуються. Творчі здібності Дмитра Івановича як власності його особистості були вельми багатогранні – це й зіркість у пошуках проблеми, пов'язана з високим рівнем творчого мислення, здатність до вироблення узагальнюючих стратегій, гнучкість та легкість у генеруванні ідей, наукове передбачення. Усе це дозволяло йому бути «постійно на варті» української науки і культури, перш за все історії Слобожанщини.

Окремим блоком дискусійного обговорення були проблеми внеску Д.І.Багалія у розвиток української культури. За свідченням канд. іст. наук, доц. Харківського національного автомобільно-дорожнього університету *В.І.Ковальова*, питанням історії української культури він присвятив близько 65 праць, серед яких сім археографічних публікацій, три монографії, решта – статті, замітки, рецензії. Канд. філол. наук, ст. викладач НУА *І.В.Івакіна* у доповіді «Д.І.Багалій як дослідник художньої літератури» відзначила, що вчений, аналізуючи твори, не тільки описує культурне життя історичного періоду, відтвореного в них, а й показує соціально-економічну обумовленість авторської позиції письменника/поета. В центрі уваги історика – знакові культурні епохи, що ознаменувалися створенням «Слова о полку Ігоревім», філософсько-літературної системи Г.С.Сковороди, виникненням поетичних ідей Т.Г.Шевченка.

На високому науково-теоретичному рівні прозвучали повідомлення канд. філол. наук, доц. Національної української академії *М.С.Ланіної* «Музей старовини і витончених мистецтв у сфері діяльності Д.І.Багалія»; аспіранта Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ») *І.В.Дворкіна* «До питання про внесок Д.І.Багалія у розвиток музейної справи Харкова в дорадянський період»; канд. іст. наук, доц. Харківської державної академії культури *Н.С.Мартем'янової* «До питання про роль Д.І.Багалія у створенні архівної бази для вивчення історії Слобідської і Лівобережної України».

Третьою темою обговорення було ставлення Дмитра Івановича до релігійних питань. Актуально прозвучали виступи аспіранта НТУ «ХПІ» *С.С.Телехи* «Висвітлення діяльності харківського духівництва у працях Д.І.Багалія»; канд. філол. наук, доц. НУА *І.О.Помазана* «Мандровані дяки як феномен культурного та освітнього простору Слобожанщини у баченні Д.І.Багалія»; канд. іст. наук, доц. Харківського гуманітарно-педагогічного інституту *М.С.Юрченка* «Д.І.Багалій про формування церковної ієрархії на Слобожанщині і її роль у культурному житті краю».

З великою увагою було вислухано доповідь *С.І.Посохова* – канд. іст. наук, декана історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна «Про підготовку до ювілею Д.І.Багалія (150 років від дня народження)».

До початку роботи конференції, як й у попередні роки, було видано збірник матеріалів її учасників.

Отже, оцінюючи сам факт проведення VII Багалієвських читань, склад їх учасників, зміст доповідей та повідомлень про внесок ученого в розвиток української науки, чинники формування її власних цивілізаційних позицій, роль вищої школи у цьому процесі, слід відзначити, що найбільший інтерес становлять ті його ідеї, реалізація яких сприяє відродженню культури, зміцненню традицій демократизму і високої духовності українського суспільства.

Ю.А.Зінько (Вінниця), І.М.Романюк (Вінниця)

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ У XIX–XXI СТОЛІТТЯХ»

26–27 жовтня 2006 р. у Вінниці відбулася II Міжнародна наукова конференція «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX – XXI століттях». Ініціаторами її проведення виступили Міністерство освіти і науки України, Інститут історії України НАНУ, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського. Форум проходив на базі Інституту історії, етнології й права Вінницького педуніверситету.

Конференція збрала 102 учених із 43 вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ 16 областей України. В її роботі взяли також участь учені з Білорусі (Гомель), Молдови (Кишинів), Росії (Псков), Польщі.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАНУ, зав. відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАНУ *В.М.Даниленка* («Українська освіта і наука в процесі формування інформаційного суспільства»); д-ра іст. наук, заступника директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету *С.І.Дровозюка* («Більшовицькі технології «перевиховання» української інтелігенції у 20–30-х рр. XX ст.»); канд. іст. наук, доц., декана історичного факультету Гомельського державного університету ім. Франциска Скорини *М.М.Мезги* («Роль М.В.Довнара-Запольського в білорусько-українських переговорах 1918 р.»); канд. іст. наук, доц., докторанта Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *О.А.Коляструк* («Повсякденне життя української інтелігенції 1920-х років як предмет історичного дослідження»); д-ра іст. наук, проф., провідного наукового працівника Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *А.Л.Зінченка* («Микола Горбович, який будував український світ»); канд. іст. наук, доц. кафедри загальноправових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Г.В.Журбелюк* («До проблеми ментальності й цілісності українства»).

На 4-х секціях форуму науковці обговорили важливі проблеми історії та культури національної інтелігенції України XIX – XX ст., її роль і місце в націоідентифікації українців, у визвольній боротьбі початку XX ст., в протистоянні радянському тоталітарному режиму, у боротьбі за відновлення державності й сучасній її розбудові.

Учасники конференції засвідчили високий рівень її підготовки та проведення і зазначили, що за останні роки в українському інтелігентознавстві відбулися значні зміни. З'являються й розвиваються нові центри і напрямки історичних досліджень інтелектуальної й духовно-культурної еліти, поглиблюється вивчення проблем регіоналістики і краєзнавства, біографістики та релігійно-церковного життя України тощо. Одним із таких центрів стає Інститут історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, який двічі поспіль проводить конференції з минулого інтелігенції України і видає збірник наукових праць її учасників.

Форум, враховуючи зростаючий інтерес творчої громадськості до питань історії вітчизняної еліти, ухвалив рішення провести наступну, III Міжнародну наукову конференцію «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX – XXI століттях» у жовтні 2008 р. на базі Інституту історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

В.П.Швидкий

ОБРАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК СЕРГІЯ БІЛОКОНЯ ДІЙСНИМ ЧЛЕНОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У США

Подія, яка спричинила появу цієї замітки, була справді поважною, з одного боку, очікуваною, а, з іншого, приємно несподіваною для нас – 30 березня 2006 р. головного наукового співробітника відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Сергія Білокона було обрано дійсним членом Української вільної академії наук у США (посвідчення №584). Але спочатку трохи передісторії.

Писати про історика завжди не просто, адже читачі довідуються не лише про здобутки вченого. Над об'єктивністю розголошених відомостей завжди тяжітиме науковий авторитет, громадське й державне його визнання чи навіть відтінки корпоративно-етичних переконань. Ще більшу відповідальність накладають зовнішні фактори, як-то увага закордонних наукових кіл чи прогресування наукової активності й видавничої продуктивності вченого в ареалі української історичної науки.

Проте всі вище перелічені застереження стають другорядними, коли дослідник ближче знайомиться з науковим і творчим шляхом відомого українського історика, джерелознавця й архівіста, бібліофіла Сергія Івановича Білокона. Його принципова наукова й громадянська позиція, багатолітня активна участь у невідкладних режими громадських осередках (як-то Клуб творчої молоді), наявність свого бачення проблем і права їх трактування завжди виокремлювали його серед більшості офіційних учених-колег. Зрештою незручність його постаті в середовищі пострадянської історичної науки в Україні не дозволяла наблизити давно заслуженого визнання офіційною академічною наукою. Чого лише варті приховані (і не дуже) міжособистісні протистояння в кулуарах історичної науки, перипетії, пов'язані з підготовкою і захистом його безпрецедентної за тематикою докторської дисертації «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження» (1999 р.). С.Білокін завжди був «неформалом» у культурному й науковому житті, торував свій шлях, не зважаючи на офіційні перепони й інерцію суспільної байдужості.

Проте від себе зазначу, що я ніколи не бачив в поведінці С.Білокона особливого розчарування від усієї цієї навколонаукової метушні. Він упевнено продовжував працювати з репутацією скрупульозного дослідника-першовідкривача, прирощуючи українську історичну науку своїм непересічним науковим здобутком, який був давно визнаним серед наукової закордонної спільноти. Так, у видаданому в 1989 р. бібліографічному покажчику його праць вже налічувався 341 пункт. Відтоді бібліографія публікацій дослідника збільшилася майже вчетверо (близько 1300 позицій).

Лише початок процесу лібералізації й структурно-методологічної перебудови академічної української історичної науки, урізноманітнення міждисциплінарних новітніх тематичних науково-дослідницьких розробок, збільшення питомої ваги незаангажованої генерації молодих учених кінця 1990-х рр. активізували відкритий інтерес наукової громадськості, вищих державних інституцій до здобутків С.Білокона, і врешті здобулися на заслужене визнання внеску вченого також і можновладцями від науки.

Монографія С.Білокона «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження» (К., 1999 р.) була удостоєна Національної премії України імені Тараса Шевченка (2002 р.), вийшла друком сотні наукових розвідок. Крім того, з листопада 2002 р. С.Білокін є керівником центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України.

Оцінюючи час, який минув від березня 2006 р., необхідно виокремити важливіші публікації, зокрема фундаментальну монографію «Музей України (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали», збірки «Нових студій з історії більшовизму» (в 3-х частинах), близько 50 наукових розвідок, енциклопедичних статей і збірок архівних документів, а 2006 р. його книга споминів «На зламах епохи: Спогади історика» була номінована на найпрестижнішому книжковому форумі – VIII Всеукраїнському рейтингу «Книжка року 2006».

НОВІ КНИГИ

- Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеефікація.** – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – Вип.1. – 136+16 с.: іл.
- Безсмертя подвигу:** Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К.: Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2006. – 311 с.
- Василенко М.П.**
Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, Академперіодика, 2006. – Т.2: Юридичні праці. – 560 с.
- Веденєв Д.В., Биструхін Г.С.**
Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): Моногр. – К.: Генеза, 2006. – 405 с.
- Гальчак С.**
Визволення Вінниччини від нацистських загартників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.). – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 416 с.: іл.
- Гальчак С.**
Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак, 2006. – 368 с.
- Горбуров К.С.**
Голод 1946–1947 років на території Півдня УРСР: Монограф. – Миколаїв: ПП Шамрай, 2006. – 279 с.
- Грабовська І.**
Філософія українського буття / І.Грабовська, Т.Смець, О.Мостяєв. – К.: Українська видавнича спілка, 2006. – 295 с.
- Гуманітарна політика Української держави в новітній період:** Моногр. – К.: НІСД, 2006. – 403 с.
- Дрогобицький красназавчий збірник.** – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип.ІХ. – 620 с.
- Єдлінська У.**
Кирило Студинський 1868–1941: Життєписно-бібліогр. нарис. – Л.: Наукове товариство імені Шевченка, 2006. – 310 с. (Визначні діячі НТШ, №10).
- Жайворонок В.В.**
Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- Захарченко М.М.**
Київ тепер і колись. – К.: Задруга, 2006. – 295 с.
- Іванченко Р.**
Історія без міфів. Бесіди з історії української державності: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2006. – 624 с.
- Іванченко Р.**
Українська державницька ідея в суспільно-політичній думці ІХ–ХІІІ ст.: Вид. 2-ге доп. – К.: Київський міжнар. ун-т, 2006. – 380 с.
- Історико-географічні дослідження в Україні:** Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Число 9. – 496 с.
- Історія Києва: від княжої доби до сучасності:** Зб. док. і матеріалів. – К.: Книги – ХХІ ст., 2005. – 773 с.
- Колекція карт і планів:** Опис фонду №302: До 85-річчя Державного архіву Херсонської області. – Херсон: Держ. архів Херсонської обл., 2006. – 720 с.
- Кочур Г.**
Григорій Кочур: Бібліогр. покажч. У 2-х ч. Вид. 2-ге, доопр. і допов. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – Ч.1. – 264+32 с.: іл.
- Кочур Г.**
Григорій Кочур: Бібліогр. покажч. У 2-х ч. Вид. 2-ге, доопр. і допов. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – Ч.2. – 496 с.
- Кривошея В.**
Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К.: Стилос, 2006. – 220 с.
- Крикун М.**
Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині ХVІІ – на початку ХVІІІ століття: Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
- Кульчицький С.В.**
Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: Матеріали до навч. курсу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 256 с.
- Лихолобова З.Г.**
Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): Моногр. – Донецьк: Донецьк. нац. ун-т, 2006. – 280 с.
- Лойко Л.І.**
Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Моногр. – К.: ПЦ Фоліант, 2005. – 634 с.
- Міжнародні зв'язки України:** наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. пр., заснований 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – 472 с.
- Мандрик М.**
Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 392 с.
- Марочко В.**
Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 285 с.: іл.
- Мартинів А.Ю.**
Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.): Моногр. – К.: Вид. дім «Корпорація», 2006. – 447 с.
- Маярчак С.**
Археологічні пам'ятки ІХ–ХІІІ ст. Лівобережжя Середнього Подністр'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак, 2006. – 96 с.
- Нізова Л.В.**
Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 397 с.
- Наумов С.О.**
Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.): Монограф. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.
- Національна академія наук України.** Анотований каталог книжкових видань 2005 року. – К.: НАН України, 2006. – 385 с.
- ОУН в 1941 році:** Документи / Упоряд. О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 336 с.

- ОУН в 1941 році:** Документи / Упоряд. О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.2. – 281 с.
- Пінчук Ю.А.**
Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.: іл.
- Перші читання пам'яті М.Ф.Біляшівського:** Матеріали наук. конф. 22 червня 2005 року. – К.: Артанія Нова, 2006. – 175 с.
- Петро Тимофійович Тронько:** Бібліогр. вчених України. – К.: НАН України, НБУ ім. В.І.Вернадського, 2005. – 194 с.
- Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005):** Бібліогр. покажч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 597 с.
- Проблеми теорії ментальності:** Проект «Наукова книга». – К.: Наук. думка, 2006. – 403 с.
- Рабенчук О.**
Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 248 с.
- Романюк А.**
Хроніка одного життя: спомини і роздуми. – Л.: Мс, 2006. – 508 с.
- Росляк Р.**
Кіноосвіта в Україні (перша третина ХХ століття). – К.: ІПП «ЕКМО», 2006. – 226 с.
- Рудий В.**
Тричі розп'ята Тиврівщина – Вінниця. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 168 с.
- Рудий Г.**
Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 548 с.
- Сергійчук В.**
Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбойовик НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА: Вид. 2-ге допов. – К.: ІПП Сергійчук, 2006. – 184 с.
- Сивіцький М.**
Історія польсько-українських конфліктів. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т.1. – 343 с.
- Сивіцький М.**
Історія польсько-українських конфліктів. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т.2. – 358 с.
- Сивіцький М.**
Історія польсько-українських конфліктів. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т.3. – 432 с.
- Симон Петлюра:** Статті, листи, документи. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2006. – Т.IV. – 704 с.
- Соціум.** Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.6. – 290 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 13 / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.1: Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо. – 360 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 13 / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.2: Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо. – 392 с.
- «... То була неволя» Спогади та листи остарбайтерів /** Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 542 с.
- Томазов В.В.**
Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок ХХІ ст.). – К.: Стилос, 2006. – 284 с.
- Україна ХХ ст.:** Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – Вип.10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» 23 лют. 2006 р. – 236 с.
- Україна:** Хроніка ХХ століття. Рік 1921: Довід. вид. / Голова колегії В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 289 с.
- Хто є хто в Україні.** – К.: К.І.С., 2007. – 1136 с.
- Шаповал Ю.**
Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 446 с.
- Швайка М.А.**
З історії українських грошей (до 10-річчя гривні). – К.: Київський міжнар. ун-т, 2006. – 184 с.
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.*

CONTENTS

ARTICLES

<i>On the 90th Anniversary of the Beginning of Revolutionary Events of 1917</i>	
Kul'chyts'kyi S.V. Russian Revolution of 1917: Reality and Myth	4
Verstiuik V.F. Ukrainian Central Rada: the Period of Formation	23
Pyrih R.Ya. Central Rada and German Military Command in Ukraine: the Problems of Relations (February – April 1918)	47
Turchenko F.H. (<i>Zaporizhia</i>). The Formation of Ukrainian Central Rada: the Sources and Their Interpretation	63

<i>On the 190th Anniversary of M.I.Kostomarov's Birth</i>	
Pinchuk Yu.A. The Reflection of Elements of Ukrainian National Idea in M.I.Ko- stomarov's Scientific Work	78
Yas' O.V. History as a Plot. Introduction of Bohdan Khmel'nyts'kyi's Character in M.I.Kostomarov's monograph of the same name	89
Honchar O.T. «The Person of Science in Love with It...» (M.I.Kostomarov).....	107

<i>On the 125th Anniversary of V.K.Lypyns'kyi's Birth</i>	
Ostashko T.S. V'iacheslav Lypyns'kyi: the Figure on Against a Background of the Age.....	113

* * *

Kryzhanovs'ka O.O. Social Moods and the Views of Peasants of Right-Bank Ukraine in 20s – 50s of the XIX Century	130
Shandra V.S. The Formation of Bureaucracy in Right-Bank Ukraine (XIX – the Beginning of the XX Centuries)	143
Shved O.V. The Problems of National Identity of Scandinavian Countries in Context of the Process of European Integration	158

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Koncha S.V. Does Iokym's Chronicle Exist?.....	171
Taran S.V. The Problems of Epistemology of History: from Positivism to Postmodernism (French, Russian, Ukrainian Historiography)	185
Petrov M.B. (<i>Kam'ianets'-Podil's'kyi</i>). The Notes of Foreigners of the XV–XVIII Centuries as an Important Source from the History of Kam'ianets'-Podil's'kyi	197

BOOK REVIEWS

Makarchuk S.A. (<i>L'viv</i>). P.P.Tolochko. Old Rus' Nationality: Imaginary or True	212
Mandryk I.O. (<i>Uzhhorod</i>). Márta Font, Beáta Varga. The History of Ukraine ..	217
Shapoval Yu.I. Z.H.Lykholobova. Totalitarian Regime and Political Repressions in Ukraine in the Second Half of 1930s (Mainly on the Materials of Donets'k Region).....	220
Lozovyi V.S. (<i>Kam'ianets'-Podil's'kyi</i>). Directory. Rada of People's Ministers of Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and Materials: in 2 v., 3 p.	222

CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE

Makar Yu.I. (<i>Chernivtsi</i>), Atamanenko A.Ye. (<i>Ostroh</i>). On the 75th Anni- versary of Liubomyr Roman Vynar's Birth	225
Liaikh S.R. On the 60th Anniversary of Professor Fedir Hryhorovych Turchenko's Birth	229
Kostakov H.I. (<i>Kharkiv</i>). VII Bahaliivs'ki Readings	235
Zin'ko Yu.A. (<i>Vinnitsia</i>), Romaniuk I.M. (<i>Vinnitsia</i>). II International Scientific Conference «National Intelligentsia in History and Science of Ukraine in the XIX–XXI Centuries»	236
Shvydkyi V.P. Election of Doctor of History S.I.Bilokin' as a full member of Uk- rainian Academy of Sciences in the USA (New York)	237
New Publications	238